

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

Türkiye'de Tarım

Editör

Prof. Dr. Fahri YAVUZ

Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi

Tarım Ekonomisi Bölümü

Aralık - 2005

ÖNSÖZ

Avrupa Birliğine giriş sürecinde müzakereler, 3 Ekin 2005 tarihinde başlamıştır. Tarım ile ilgili müzakerelerin başlama tarihi ise 5 Aralık 2005 dir. Uzun bir dönemi kapsayacağı tahmin edilen tarımla ilgili müzakerelerde Türkiye Tarımının bir resminin çizilerek karşı tarafa sunulması, bu sürece kolaylık sağlayacak ve katkıda bulunacaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için elinizdeki kitap, "Türkiye'de Tarım" adıyla Tarım ve Köy İşleri Bakanlığının isteği üzerine hazırlanmıştır.

Bir ülkenin tarımını bir kitap içerisinde tanıtabilmenin en uygun nasıl olacağını yani hangi konuların içerilmesinin doğru olacağına karar vermek için aynı amaçla değişik ülkeler tarafından hazırlanan kitaplar incelenmiştir. Buna ilave olarak Türkiye tarımının özellikleri de dikkate alınarak 11 başlık tespit edilmiş ve her bir başlık konunun uzmanı tarafından yazılmıştır. Kitap yazılırken, bilgilerin tanıtıma yönelik olmasına ve mümkün merteye güncel olmasına dikkat edilmiştir.

Kitabın ilk bölümünde Türkiye tarımının tarihi, Anadolu uygarlıkları, Selçuklular ve Osmanlılar alt başlıkları altında ele alınmış ve Osmanlı dönemi ağırlıklı olarak irdelenmiştir. İkinci bölümde tarımın yapısı ve üretim durumu, tarım sektörünü ekonomideki yeri, iklim ve arazi kullanım durumu, tarım işletmelerinin bazı özellikleri ve tarımsal üretim ve girdi kullanım rakamları verilmiştir. Üçüncü bölümde tarım politikalarının kısa bir geçmişi, 2000 yılında başlayan tarım reformu ve bunun etkileri, uygulamada olan destekleme politikaları ve hazırlanan Tarım Kanunu ve Tarım Stratejisi çerçevesinde tarım politikalarının geleceği irdelenmiştir. Kırsal kalkınmanın ele alındığı dördüncü bölümde, önce kırsal yörelerdeki mevcut durum, sonra kırsal kalkınma ile ilgili politikalar ve son olarak da Avrupa Birliğine uyum çerçevesinde Türkiye'nin kırsal kalkınma çalışmaları ve önündeki gündemi incelenmiştir. Tarımda sosyal politikaların incelendiği beşinci bölümde, mevcut sosyal güvenlik politikaları, tarım sigortaları ve gelecekteki durum ele alınmıştır. Altıncı bölümde Türkiye'deki tarımsal kurumlar, örgütler, kooperatifler ve eğitim kurumları tanıtılmaya çalışılmıştır. Tarım piyasalarının ele alındığı yedinci bölümde, bitkisel ürün, hayvansal ürün ve girdi piyasaları rakamlarla tanıtılmıştır. Sekizinci bölümde, Türkiye'de tarımın çevreye etkileri, tarım-çevre politikaları, çevre koruyucu tarım uygulamaları ve tarım-çevre ilişkilerinin geleceği tartışılmıştır. Tarımsal araştırma ve yayım konusunun incelendiği dokuzuncu bölümde Türkiye'de tarımsal araştırma, yayım ve kamu dışı yayım konuları ele alınmıştır. Tarıma dayalı sanayinin ele alındığı onuncu bölümde sanayinin sektörel yapısı, dış ticaret içindeki yeri ve geleceği incelenmiştir. Son bölüm olan onbirinci bölümde Güneydoğu Anadolu projesi tanıtılmış, projenin etkileri ve geleceği ortaya koyulmuştur. Türkiye tarımının şu anki durumunu doğru bir şekilde tespit etmek ve muhataplara tanıtmak açısından, özetlenen bölümleri içeren bu kitabın, Avrupa Birliğine uyum müzakere sürecine karkısının olacağını umuyorum.

Yoğun işleri sırasında büyük bir özveri ile bölümlerini hazırlayan değerli meslektaşlarım Prof.Dr. Bülent Miran'a, Prof.Dr. Ali Koç'a, Prof.Dr. Bahri Karlı'ya, Prof.Dr. Ela Atış'a, Doç.Dr. Haydar Şengül'e, Doç.Dr. Ahmet Bayaner'e, Doç.Dr. Harun Tanrıvermiş'e, Doç.Dr. Bülent Gülçubuk'a, Yrd.Doç.Dr. Murat Botacı'ya ve Tayfur Çağlayan'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca kitabın hazırlanmasını vesile olan ve imkan sağlayan Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Nebi Çelik'e ve diğer yetkililerine teşekkür ederim.

Prof. Dr. Fahri Yavuz

5 Aralık 2005, Erzurum

ÖNSÖZ

i

İçindekiler

ii

1. Türkiye Tarımının Tarihi

Prof. Dr. Fahri YAVUZ

Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Tayfur ÇAĞLAYAN

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

Giriş	1
Anadolu Uygarlıkları	1
Selçuklular	2
Osmanlılar	3
Kaynaklar	8

2. Tarımsal Yapı ve Üretim

Prof. Dr. Bülent MİRAN

Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş	9
Tarım Sektörünün Ekonomideki Önemi	9
Dış Ticaret	9
Tarımsal Yatırımlar	9
Arazi ve İklim Koşulları	10
Tarımsal Yapı	11
Tarımsal Arazi Kullanım Durumu	11
Tarım İşletmelerinin Yapısı	12
Tarımsal Üretim	13
Tarımsal Üretim Değeri	13
Bitkisel Üretim	15
Tahıllar	15
Pamuk	18
Baklagiller	19
Tütün	20
Yumru Bitkiler	21
Yağlı Tohumlar	22
Sebzeler	23
Meyveler	24
Örtüaltı yetiştiriciliği	26
Hayvansal Üretim	27
Türkiye’de Su Ürünleri Üretimi	30
Girdi Kullanımı	30
Sulama Suyu	30
Tohum	32
Yem	34
Gübre	35
Tarımsal İlaç	38
Kredi	38

Tarım Alet ve Makineleri	39
Tarımsal Yapı, Üretimin Geleceği ve Değerlendirilmesi	41
Kaynaklar	41

3. Tarım Politikası

Prof. Dr. Fahri YAVUZ

Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş	43
Türkiye’de Tarım Politikaları	45
Osmanlı Dönemi	45
Cumhuriyet Dönemi	46
<i>Cumhuriyet Döneminin İlk Kırk Yılı (1923-1963)</i>	46
<i>Planlı Dönem (1963-2005)</i>	47
Türkiye’de Tarım Politikası Reformu	48
Tarım Politikalarında Değişim	48
Dış Etkiler	48
İç Dinamikler	49
Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)	49
Değişimin Etkileri	50
Destekleme Politikaları	51
Doğrudan Gelir Desteği	51
<i>DGD’nin amacı, hedefleri ve uygulamaları</i>	51
Prim Ödemeleri	52
<i>Pamuk</i>	52
<i>Ayçiçeği</i>	53
<i>Soya fasulyesi</i>	53
<i>Kanola</i>	53
<i>Zeytinyağı</i>	53
<i>Süt teşvik primi</i>	53
<i>Et teşvik primi</i>	54
<i>Prim ödemeleri ve DTÖ kararları</i>	54
Alternatif Ürün Desteği	54
<i>Fındıkta alternatif ürün projesi</i>	55
<i>Tütünde alternatif ürün projesi</i>	55
<i>Şeker pancarında alternatif ürün projesi</i>	56
Hayvancılık ve Yem Bitkileri Destekleri	56
AB’ye Uyum Sürecinde Tarım Politikaları	57
Destekleme fonunun oluşumu	57
Destekleme fonunun kaynakları	58
Destekleme fonunun harcamaları	58
Destekleme politikalarının karar mekanizmaları	58
Destekleme politikalarının uygulama birimleri	58
DTÖ Kurallarına Uyum Açısından Tarım Politikaları	59
İç destekler	59
Pazara giriş	60
İhracat teşvikleri	60
Tarım Politikalarının Geleceği: Tarım Kanunu ve Tarım Stratejisi 2006-2010	60
Stratejik Amaçlar	61
Temel İlkeler	61
Tarımsal Destekleme Araçları	62

<i>Doğrudan Gelir Desteği (DGD)</i>	62
<i>Fark Ödeme Uygulaması</i>	62
<i>Hayvancılık Destekleri</i>	62
<i>Kırsal Kalkınma Destekleri</i>	63
<i>Telafi Edici Ödemeler (Alternatif Ürün Programı)</i>	63
<i>Ürün Sigortası Ödemeleri</i>	63
<i>Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması (ÇATAK) Program Desteği</i>	63
<i>Diğer Destekler</i>	63
<i>Tarımsal Destekleme Bütçesi</i>	64
<i>Uygulama Esasları</i>	64
<i>Alternatif destekleme araçları</i>	65
<i>Hedef fiyat ve fark ödeme sistemi</i>	65
<i>Sözleşmeli tarım</i>	65
<i>Tarım Danışmanlığı Desteği</i>	65
Kaynaklar	66

4. Kırsal Kalkınma

Doç. Dr. Bülent GÜLÇUBUK

Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş	68
Türkiye’de Kırsal Alanın Genel Durumu	68
<i>Kırsal alan tanımı</i>	68
<i>Kırsal nüfus ve nicel değişimler</i>	69
<i>Kırsal yerleşimler</i>	69
<i>Kırsal Alanda Temel Altyapı ve Sosyal Hizmetler</i>	70
<i>Yol durumu</i>	70
<i>İçme suyu</i>	70
<i>Eğitim durumu</i>	70
<i>Sağlık durumu</i>	71
<i>Sosyal güvenlik durumu</i>	71
<i>Mülkiyet dağılımı</i>	72
<i>Örgütlenme</i>	72
Kırsal alanda ve tarımsal üretimde kadın	73
Ormancılık ve orman köyleri	73
Kırsal kesimde sosyo-ekonomik değişme eğilimleri	73
Kırsal Kalkınmada Kamu Politikaları ve Uygulamalar	74
<i>Planlı dönem öncesi politikalar-uygulamalar</i>	74
<i>Köy kanunu</i>	74
<i>Birinci İktisat Kongresi</i>	75
<i>Birinci Köy Kongresi</i>	75
<i>Toprak ve tapulamaya ilişkin girişimler</i>	75
<i>Köy Enstitüleri</i>	75
<i>Planlı dönem sonrası politikalar-uygulamalar</i>	76
<i>Toplum kalkınması çalışmalarını</i>	76
<i>Kırsal kalkınma projeleri</i>	76
<i>Bölgesel kalkınma projeleri</i>	78
<i>Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi</i>	79
<i>Sosyal Riski Azaltma Projesi</i>	79
<i>Ön Ulusal Kalkınma Planı’nda Kırsal Kalkınma Yaklaşımı</i>	80
AB’ye Uyum Sürecinde Kırsal Kalkınma ve Hibe Programı	80

AB Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Türkiye	80
Türkiye – AB İlişkileri Çerçevesinde Kırsal Kalkınma ve Katılım Öncesi Yardım Aracı (KÖYA)	81
AB Tarafından Sağlanan Fonlar	82
<i>Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (ABKF)</i>	83
<i>Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (ATYGF)</i>	83
<i>Balıkçılık Yönlendirme Fonu (BYF)</i>	83
<i>LEADER Girişimi</i>	84
<i>SAPARD Fonu</i>	84
<i>INTEREG Programı</i>	84
AB Kırsal Kalkınma Programında Türkiye'nin Dikkate Alması Gereken Konular	84
AB Kırsal Kalkınma ve SAPARD Programları	85
SAPARD - Kırsal Kalkınma Ajansı	85
2006 sonrası AB Mali Yardımı	86
İzleme Komitesinin Oluşturulması	86
Kırsal Kalkınma Fonunun Kullanılmasına ve Proje Hazırlanması Yöntemine Yatkinlık Kazanılması	86
Dezavantajlı Bölgelerin Belirlenmesi	86
Mesleki Eğitim	86
Kırsal Altyapı	87
LEADER Girişimi	87
Geleceğe Yönelik Stratejiler ve Türkiye'nin Güçlü – Zayıf Yönleri	87
Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi ve Hedeflerinin Güçlü ve Zayıf Yanları	91
Kaynaklar	93

5. Tarımda Sosyal Politikalar

Doç. Dr. Harun TANRIVERMİŞ

Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş	94
Çiftçilere Yönelik Sosyal Güvenlik Politikaları	94
Tarım İşçilerine Yönelik Sosyal Güvenlik Politikaları	96
Tarımda Sosyal Güvenlik Uygulamasının Yetersizliğinin Nedenleri	97
Yeşil Kart Uygulaması	100
Tarım Kesimine Yönelik Hayat ve Sağlık Sigortası Uygulamaları	101
Tarım Kesiminde Bireysel Emeklilik Uygulamaları	103
Tarımda Yaşam ve Çalışma Koşulları	104
Bitkisel Ürün Sigortaları	107
Hayvan Sigortaları	109
Diğer Tarım Sigortaları	110
Tarım Sigortalarını Geliştirme Stratejileri	112
Kırsal Alanda Sosyal Destek Uygulamaları	113
Sosyal Riski Azaltmaya Yönelik Uygulamalar	115
Sosyal Politikaların Geleceği	116
Kaynaklar	117

6. Türkiye Tarımının Kurumsal Yapısı

Doç. Dr. Ahmet BAYANER

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

Giriş	120
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı	120
Sanayi ve Ticaret Bakanlığı	121

Çevre ve Orman Bakanlığı	122
Hazine Müsteşarlığı	123
Dış Ticaret Müsteşarlığı	123
Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı	123
Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü	123
T.C. Ziraat Bankası	124
Tarımsal Meslek Örgütleri	124
Ziraat Odaları ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği	124
Tarımsal Üretici Birlikleri	124
Hizmet Birlikleri (Sulama Birlikleri, Köylere Hizmet Götürme Birlikleri)	125
İslah Amaçlı Birlikler (Damızlık Sığır Yetiştiricileri, Arıcılık Birlikleri)	125
Diğer Mesleki Örgütler ve Meslek Odaları	125
Tarımsal Amaçlı ve Gönüllü Organizasyonlar	126
Dernekler	126
Vakıflar	126
Tarımsal Kooperatifler	126
Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri	127
Tarım Satış Kooperatifleri	127
Tarım Kredi Kooperatifleri	128
Sulama Kooperatifleri	128
Su Ürünleri Kooperatifi	128
Pancar Ekicileri Kooperatifi	128
Tarımsal Eğitim Kurumları	129
Fakülteler	129
Meslek Yüksekokulları	129
Tarım Meslek Liseleri	129
Kaynaklar	129

7. Türkiye’de Tarımsal Ürün ve Girdi Piyasaları

Prof. Dr. Ali KOÇ

Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Giriş	130
Bitkisel Ürün Piyasaları	130
Hububat piyasaları	130
<i>Buğday Piyasası</i>	130
<i>Arpa Piyasası</i>	133
<i>Mısır Piyasası</i>	134
Yağlı Tohumlar Piyasası	136
Kuru Baklagiller Piyasası	137
Pamuk Piyasası	139
Tütün Piyasası	140
Şeker Piyasası	141
Zeytin ve Zeytinyağı Piyasası	143
Meyve ve Sebze Piyasası	144
<i>Fındık Piyasası</i>	144
<i>Çekirdeksiz Kuru Üzüm Piyasası</i>	145
<i>Kuru İncir Piyasası</i>	146
<i>Kayısı Piyasası</i>	147
<i>Kiraz Piyasası</i>	147
<i>Turunçgiller Piyasası</i>	148

<i>Domates Piyasası</i>	149
Şarap Piyasası	151
Hayvansal Ürünler Piyasası	151
Süt Piyasası	151
Tavuk Eti Piyasası	153
Yumurta Piyasası	154
Sığır Eti Piyasası	154
Girdi Piyasaları	155
Gübre Piyasası	155
Zirai İlaç Piyasası	157
Tohum Piyasası	158
Kaynaklar	159

8. Tarım ve Çevre

Prof. Dr. Ela ATIŞ

Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş	161
Türkiye’de tarımın çevresel etkileri	161
Su kaynakları üzerine etkileri	161
Toprak kaynakları üzerine etkileri	163
Biyolojik çeşitlilik üzerine etkileri	165
İklim değişimi üzerine etkileri	167
Türkiye’de tarım-çevre politikaları	169
Genel durum ve politikalar	169
Yasal ve kurumsal işleyiş	170
Çevre koruyucu uygulamalardaki gelişmeler	172
Organik tarım yasası ve uygulamaları	172
İyi tarım uygulamaları	174
Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO) ve Biyogüvenlik	175
Tarım Stratejisi (2006-2010)	175
Tarım-çevre ilişkisinin geleceği	176
Kaynaklar	176

9. Tarımsal Araştırma ve Yayım

Yrd. Doç. Dr. Murat BOYACI

Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş	178
Tarımsal Araştırma	178
Tarımsal Araştırma Organizasyonu	182
Tarımsal Yayım	185
Yayım Çalışmalarında Program Hazırlama Süreci	187
Tarım Eğitimi	187
Hizmet İçi Eğitim Çalışmaları	188
Çiftçilere Yönelik Eğitim Çalışmaları	188
Çiftçi Eğitiminde Kullanılan Yayım Araç ve Yöntemleri	192
Kamu Dışı Yayım	192
Köy Merkezli Tarımsal Üretime Destek Projesi	193
Ziraat Odaları (ZO)	193
Önder Çiftçi Projesi (ÖÇP) ve Önder Çiftçi Danışmanlık Dernekleri (ÖÇD)	194

Kooperatifler	195
Tarımsal Üretici Birlikleri	195
Danışmanlık firmaları veya serbest tarım danışmanları	196
Medya kuruluşları	196
Gönüllü kuruluşlar	196
Üniversiteler	196
Özel Sektör ve Teknoloji Transferi	197
Tarımsal ve tarıma dayalı sanayi kuruluşları	198
Araştırma-Yayım-Çiftçi (A-Y-Ç) Bağının Güçlendirilmesi	199
Tarımsal Araştırma ve Yayımın Geleceği	201
Kaynaklar	203

10. Tarıma Dayalı Sanayi

Doç. Dr. Haydar ŞENGÜL

Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş	205
Tarıma Dayalı Sanayi Sektörlerinin Yapısı	205
İşyeri Sayısı ve İstihdam	205
Üretim ve Katma Değer	209
Sektörler Arası Bağlantılar ve Yoğunlaşma	211
Tarıma Dayalı Sanayi Dış Ticareti	215
Sonuç	218
Kaynaklar	219

11. Güneydoğu Anadolu Projesi

Prof. Dr. Bahri KARLI

Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş	220
Güneydoğu Anadolu Projesi	221
Barajlar ve Sulamaya Açılan Alanlar	222
Arazi Toplulaştırması Faaliyetleri	222
GAP'ın Bölgesel Etkileri	223
Doğal Yapı	223
Sosyal Yapısı	224
Tarımsal Yapı ve Üretim	225
Bitkisel Üretim	227
Hayvansal Üretim	230
Tarımsal Girdi Kullanım Düzeyi	231
Pazarlama Sistemi	233
Üretici Örgütlenmesi	233
Sanayileşme	237
GAP'ın Geleceği	239
Kaynaklar	242

1. Türkiye Tarımının Tarihi

Prof. Dr. Fahri YAVUZ

Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Tayfur ÇAĞLAYAN

Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı

Giriş

Türkiye, özellikle Anadolu tarih boyunca çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Bu uygarlıklarda tarımsal faaliyetler, bölgenin iklim çeşitliliği nedeniyle çok çeşitli alanlarda yoğun bir şekilde yapılmıştır. Bu uygarlıkların en önemlileri, Asurlar, Hititler, Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar olmuştur.

Eski bir coğrafya olan Anadolu'da, eski dünyanın ticaret merkezi olmasının da verdiği canlılıkla, çok çeşitli tarımsal faaliyetler eski devirlerden beri sürdürülmüştür. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde toprakların mülkiyeti devletin olmuş ve kullanma hakkı kişilere verilmiştir. Özellikle Osmanlılardaki toprak düzeni, tarımsal faaliyetlere önemli ölçüde yön vermiştir. Bu dönemde tarım politikaları, askeri varlığın oluşturulması, vergilerin toplanması ve büyük şehirlerin gıda ihtiyacının karşılanması amaçlarına hizmet etmiştir.

Anadolu Uygarlıkları

Küçük Asya olarak da bilinen Anadolu'nun ortası yüksek bir yayladır. Taş devrinden beri Anadolu'da insanlar yaşamış ve bunlar Mezopotamya ve Mısır ile karayolu vasıtasıyla ilişki kurmuşlardır. Klıkya denilen Çukurova ve Amik ovası, verimli tarım arazileriyle insanları kendisine çekmiştir. Doğu Anadolu'daki nehirlerin suladıkları alanlar, eski devirlerden beri yerleşim yeri olarak insanların ilgisini çekmiştir. Yüksek ovalarda iklim şartlarının da etkisiyle bazen kuraklık ve kıtlık çekilmiş, dağlık bölgelerde ise hayvancılığa dayalı bir tarım ve özellikle koyun, keçi, tiftik keçisi yetiştiriciliği yapılmıştır.

Anadolu'nun M.Ö. 2000-1800 devrinde Asurlu tüccarlar Anadolu'dan altın, gümüş, simli kurşun, keçi kılı ve yapağı toplayıp Asur'a sevk etmekte, oradan da kumaş ve kalay getirmekte idiler. Yerli halk tarımla uğraşmakta ve borçlarını hasat dönemlerinde ödemekteydi. Karum ve Kültepe kazılarında hububat daneleri, el değirmenleri, hububat muhafazası olarak kullanılan küpler ile taş ambarlar bulunmuştur. Buğday ve mısır yetiştiriciliğinin yapıldığı ve tarlalarda borca karşılık işçi çalıştırıldığı ifade edilmiştir.

Hitit devletinin (M.Ö. 1800-1200) ekonomisi tarıma dayalı idi. Buğday, arpa, çavdar yetiştiren büyük çiftliklerde meyve bahçeleri ve üzüm bağları yer almakta ve arpadan bira, üzümünden şarap yapılmaktaydı. Çiftçilik, öküz keçi gücü kullanılarak saban ile yapılıyordu. Meyvecilik olarak, incir, elma ve zeytin yetiştirildiği tarihçiler tarafından ifade edilmektedir. Hayvancılığın yanında arıcılık yapılmış, at yetiştiriciliğine özel önem verilmiştir.

Frikya ve Asurluların istilası ile Hitit devleti yıkıldı ve M.Ö. 1100'de Yunanlılar Anadolu'nun batı kıyılarına yerleşerek geniş zeytinlikler kurdular. Anadolu'da göçlerin olduğu yıllarda içe kapalı bir ekonomi yapısı içerisinde tarım ve ürün işleme ile uğraşmıştır. Tarlaların gübrelenmesi ve nadasa bırakma gibi tarım teknikleri kullanılmıştır. Zeytinyağı ürün olarak hem yiyecek olarak hem de aydınlatma ihtiyacı

için kullanılmıştır. Bizanslılar döneminde ise mevcutlara ilave olarak portakal, limon ve dut yetiştirilmeye başlanmıştır.

Selçuklular

Selçuklularda toprak üç kısma ayrılmıştır. Birincisi, fethedilen toprakların fethedenlere ve diğer müslümanlara taksim taksimi ile oluşan “öşri” topraklardır. İkincisi, savaş sırasında alınan ve oradaki müslüman olmayan arazi sahiplerine bırakılan ve “haraci” vergisi alınan haraç topraklardır. Üçüncüsü ise, kimseye verilmeyen, hazine için alıkonulan ve mülkiyeti devlette olmak kaydıyla kullanım hakkı başkalarına verilen “miri” topraklardır. Bu miri toprakların, padişaha ayrılan kısmına “hass”, taşrada oturup gerçekten askerlik hizmetinde bulunanlara verilen ve onlar adına tescil ettirilen kısmına ise “ikta” arazisi denilmiştir.

Selçuklu veziri Nizamül Mülk ikta arazilerinin verilmesi ve kullanımında ortaya çıkan yandaşlara arazi verme, devlete yeterince vergi vermeme ve arazilerin boş kalması gibi olumsuzlukları gidermek için hass dışındaki arazileri küçük parçalara ayırarak kumandanlara ve askerlere dağıtmıştır. Buna karşılık, ikta sahibi kumandan ve askerler, sultanın emrine hazır olur ve her türlü gelirlerini arazilerden karşılardı. Dolayısıyla gelirlerini artırmak yani iyi bir tarım yapmak için her türlü çabayı gösterirdi. İkta sahipleri kendilerinden talep edilen verginin fazlasını çiftçiden talep etmezlerdi, çünkü aksi durumda büyük cezalara çarptırılırdı. Bu İktalar, öşri ve haraci topraklar üzerinde kurulmuş, İslam geleneğinden gelen mülk arazilere dokunulmamıştır.

Anadolu Selçuklu devletinde toprak devletindi ve “ikta”, “vakıf” ve “mülk” arazi olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. İkta arazisi, hükümdar, hükümdar ailesi, vezir, emir, sipahi ve devlet adamlarına tahsis edilmiştir. Görevlerinden uzaklaştırılanların İkta arazileri elinden alınır, tımarlı sipahilerin arazisi hizmet şartıyla erkek evlada geçerdi ve bunlara “ocakzade tımarı” denirdi. Vakıf arazileri, miri arazi olup, vergileri sonradan ilim ve sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis edilen arazilerdir. Selçuklu devlet adamları, kendilerine tahsis edilen arazileri sonradan vakıf şekline sokup ilmi ve toplumsal eserler meydana getirmişlerdir. Mülk araziler, devlete ait araziler iken çeşitli nedenlerle yararlıları görülenlere verilmiş daha sonra evlatlarına geçmiş ve bir kısmı vakıf haline dönüşmüş arazilerdir.

Köylü işleyebildiği kadar araziye kendi mülkü gibi tasarruf ederdi, ancak satamaz, vakfedemez ve hibe edemezdi. Köylü, işlediği toprak için üretimin bir kısmını kira karşılığı olarak İkta sahibine verirdi. Kira olarak arazinin verimliliği dikkate alınır, ve ürünün en az onda biri kadar bir kira ödenirdi.

Selçuklu Anadolu devletinin ekonomik gücünü, tarım, ticaret ve el sanatları oluşturuyordu. Tarımsal faaliyet, müslüman ve bir kısım hıristiyan halkın köylerde yaptığı tarla tarımı, yaylacılığa uygun yerlerde Türkmen halkın ve çiftlik sahibi devlet adamlarının geniş meralarda besledikleri koyun başta olmak üzere hayvancılık ve kasaba ve şehir kenarlarında meyve yetiştirme ve bağcılıktan meydana geliyordu. Tarla tarımı ve hayvancılık yarı göçer ve göçerlerin uğraşı alanıydı. Meyvecilik ve bağcılığın Selçuklu şehir hayatında önemli bir yeri vardı. Meyvelikler ve bağlar, üretim için olduğu kadar, mesire ve eylence yeri olarak da önemli idi.

Özellikle meyveler, bağ ürünleri ve hayvansal ürünler Bizans, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Arap ülkelerine satılarak gelir elde ediliyordu. Buğday, pirinç ve pamuk tarımı çok yapılırken, hayvancılıkta keçi, koyun, sığır ve at yetiştirmeye önem verilmiştir. Hayvancılığın önemi, dokumacılık ve dericiliğin de ilerlemesine neden

olmuştur. Malatya’da kumaş dokuyan 12 bin tezgah bulunurken, Türk ipekleri Avrupa’da “Seta Turchia” olarak tanınmaktaydı. Venedik, Sultan Keykubat ile yaptığı anlaşmayla Selçuklulardan ipekli kumaş ve tül ithal ediyordu. Orta Asya’dan sonra halıcığın ikinci vatanı Anadolu olmuştu. Dönemin Orleans Dukası, Selçuklulardan 12 defa kadife halı ithal etmiştir. Anadolu’nun farklı şehirlerinde halı, dokuma ve boya sanayileri oluşmuştu. Bu sanayi ürünleri önemli ölçüde ihraç edilmekte idi. Ankara keçisinin tiftiği 13. yüzyılda İngiltere ve Fransa’ya ihraç edilmekte idi. Dokuma konusunda Selçukluların ne ölçüde ileri gittiğini, Fransız Tarihçi Fernand Grenard’ın şu sözü çok iyi anlatmaktadır. “Romalıların iç çamaşırının ne olduğunu bilmediği dönemde Türkler yün gömlek giyiyordu”.

Osmanlılar

14. yüzyıl ile birlikte 600 yılı aşkın süre tarihte önemli bir yer almış olan Osmanlı İmparatorluğu’nda tarım ağırlıklı bir iktisadi hayat varlığını sürdürmüştür. Başlangıçta konar göçer bir hayat yaşayan toplum imparatorluğun gelişmesi ve idari düzenin yerleşmesi ile yerleşik hayata geçmiştir.

Osmanlı döneminin sosyal, kültürel ve ekonomik tarihi hakkında bilgi veren Tahrir Defterlerindeki kayıtlar nüfusun %80-90’ının tarımsal faaliyetlerden gelir elde ettiğini göstermektedir. 1520-1530 yılları arasında da tahriri defterlerinden elde edilen bilgiler de tarım nüfusunun yüksekliği hakkında bilgi vermektedir (Öz, 2000b).

Osmanlı’nın gelişme döneminde (15 ve 16. yüzyıl) çiftçiler sahip oldukları üretim aracına göre adlandırılmış ve buna göre kategorilere ayrılmıştır. Köylüler tasarruflarındaki arazi büyüklüğüne göre çift, nîm çift, bennâk, caba, mücerred gibi sınıflara ayrılarak vergilendirilmişlerdir (Öz, 2000b).

İmparatorlukta tarımsal faaliyetler büyük ölçüde devletin kontrolü altında devam etmiştir. Devlet mülkiyetine dayalı bu toprak sistemine *mir-i arazi* denilmektedir. Mir-i arazi rejiminde toprağın çıplak mülkiyet hakkı devlete aittir. Mir-i arazi rejiminde doğrudan yönetim tarafından oluşturulmuş ve hiyerarşik bir mülkiyet sıralaması getirilmiştir. Buna göre toprakta en büyük pay sahibi olan padişah’tır. Bunu, sadrazam, vüzara, ümera, beylerbeyi, sancakbeyi ve askeri görevler için dirlik verilen sipahiler izlemektedir (Gürbüz, 1989).

Köylü irsi ve ebedi kiracı olarak toprağı işlemektedir. Köylü topraktaki tasarruf hakları karşılığında devlete vergi ödeme yükümlülüğüne sahip olmuştur. Bu vergilerin toplanması makam ya da kişilere belirli görevler karşılığında bırakılmıştır. Bu kişiler *sahibi-i arz* olarak anılmıştır. Fethedilen topraklar mir-i rejim uyarınca dirliklere ayrılıp buralarda sahibi-i arz’lar görevlendirilmiştir. Sahibi-i arz, bu görevleri karşılığında devlete silahlı asker (cebeli) yetiştirmek, donatmak ve gerektiğinde savaşa katılmakla mükellef olmuşlardır (Dinler, 1996). Osmanlı mir-i rejimi 3 farklı toprak sistemini içinde barındırmıştır.

Geliri 100 bin akçeden fazla “has” adındaki dirlikler olup üst düzeydeki idarecilere tahsis edilmişlerdir. Has sahipleri tımdan farklı olarak her beş bin akçe için 1 asker hazırlamakla yükümlü olmuşlardır. Has göreve bağlı olarak verildiği için sahipleri de sık sık değişmiştir. Geliri 20-100 bin akçe arasında olan ikinci derecedeki emirler, beyler ve sancak beylerine verilen “zeamet” adındaki dirliklerdir. Zeamet sahipleri (zaim) de her beş bin akçe için 1 asker hazırlamakla yükümlü olmuşlardır. Ekonomik açıdan toprakları rasyonel bir şekilde işleterek hububat üretiminin ara verilmeksizin sürdürülmesini amaçlayan tımar sistemi ise, Osmanlı tarımının temelini oluşturmuştur (Yücel, 1997). Bu sistem, Selçuklu toprak düzeni olan “askeri ikta” sistemini esas

almıştır. İktisadi sistemi Hz. Ömer zamanında istila sonucu sahihsiz kalan toprakların devlete vergilerinin ödenmesi şartı ile şahıslara verilmesi yöntemi ile başlamıştır (Dinler, 1996).

Tımar sistemi, bilindiği gibi, devletin birtakım gelirlerini hizmet karşılığında dirlik sahibi denilen ve genellikle askeri ve idari görevler yüklenen kişilere verilmesine dayanmaktadır. Tımar geliri 3-20 bin arasında olan dirliklerdir. Daha çok savaşta yararlılık gösteren askerlere ve sipahilere sürekli toprakların başında durma zorunluluğu ile tahsis edilmiştir. Tımarlı sipahiler her üç bin akçe karşılığında bir asker besleme, donatma ve savaşa hazırlama yükümlülüğünde olmuşlardır.

Devlet, tımar sistemi ile vergi gelirlerini toplamak için büyük bir mali örgüt kurup bunun devamını sağlama yükümlülüğünden kurtulmuş, aynı zamanda vilayetlerde düzeni sağlamış ve savaşlar için de büyük bir askeri güç oluşturmuştur. Merkezi yönetim anlayışına sahip Osmanlı sistemi açısından, bu düzenin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi, tımar sistemine tabi topraklardan sağlanacak vergilerin doğru tespit edilmesine bağlı olduğu için kayıt sistemine ihtiyaç duyulmuş ve tahrir defterleri oluşturulmuştur. Devlet bu yolla, vilayetlerdeki vergiye tabi olacak nüfusu ve tahmini vergi gelirlerini tespit etmiştir. Tahrir, tımar sisteminin yürürlükte olduğu sancaklarda uygulanmıştır. Tahrir defterleri bir çok tarih araştırmacısı tarafından, Osmanlıların "klasik devri" denilen asırlarda, tımar sistemini uyguladıkları bölgelerde, vergi mükelleflerine ait çeşitli bilgileri (ki bazen vergiden muaf kişiler de kaydedilmiştir), bunların yaşadıkları yerlerden toplanması beklenen vergileri, bu vergilerin hangi kişi veya kurumların tasarrufunda bulunduğunu tespit eden ve genelde sancak esasına göre düzenlenen resmi belgeler olarak tanımlanmaktadır (Öz, 2000a).

Tımar sisteminde toprak sınırlı da olsa küçülerek babadan oğula geçebilmiştir. Bu da batı toplumlarında yaşanan ve bir sınıf farkı yaratan derebeylikten farklı olduğu için uzun süre sistemin işlemesine olanak sağlamıştır.

Mir-i arazi sistemi, köylüyü her türlü doğal ve toplumsal tehlikeler karşı da koruyan bir sistem olmuştur. Toprağı kiralayan ve işleyen çiftçiye de (reaya) tanınan haklar Osmanlı toprak düzeninde en önemli konulardan biri olmuştur. Tımarından memnun olmayan bir reaya şikayet etme hakkı verilmiştir. Bir reayanın ölümünde toprak belirli önceliklere göre mirasçılara belirli bir ölçüde altına düşürülmeden ya da genişletilmeden devredilmiştir. Ancak, köylünün toprağını terk edemez yükümlülüğü ile bir anlamda özgürlüğü sınırlandırılmış, terk ettiğinde ise geri getirilmiştir.

Aynı zamanda toprağını nadas dışında 3 yıl üst üste işlemeyen çiftçiden "çift bozan" veya "leventlik akçesi" adı altında toprağın boş kalmasından doğan zararları ödemek için vergi alınmıştır.

Köylüye verilen arazi parçalanamaz olduğu gibi bir çiftçi ailesinin geçimini sağlayacak miktarda tutulmuştur. Osmanlı kanunnamelerine göre büyüklük toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere verimli yerlerde 60-80, orta verimli yerlerde 80-100 ve kıraç yerlerde ise 100-150 dekar olarak sınırlandırılmıştır. Arazi kullanımına karşılık toprağın verimliliği de dikkate alınarak elde edilen üründen 1/10 ile 1/50 arasında aynı "aşar/öşür" vergisi alınmış ve her yıl 33-36 akçe arasında değişen "çiftçi akçesi" adı altında devlete arazi kiralamadan dolayı vergi ödenmiştir. Bunların dışında pazarda satılan mallardan "baş", topraksız veya az topraklı çiftçilerden *bennak* adı ile vergiler de alınmıştır (Demirci ve Özçelik, 1990).

Osmanlı döneminde en önemli ürünler tahıllar olmuştur. Tahrir defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre toplam üretimin %90'ını aşan bir oranda tahıl ürünleri

üretildiği saptanmıştır (Öz, 2000b). Bu dönemde yasak olmasına rağmen özellikle Mısır, Venedik ve Trakya'dan yapılan buğday ihracatından yüksek kazanç sağlandığı belirlenmiştir. Pirinç, pamuk, kendir, kenevir ve tütün önemli pazar oluşturan ürünler olmuştur. Ayrıca sebze tarımı, koyunculuk ve başta bağcılık olmak üzere meyve yetiştiriciliği de önde gelen tarımsal faaliyetler arasında yer almıştır. Bağcılığın ve meyveciliğin gelişmesindeki nedenlerin başında bu alanların yetiştiricilik gereği çift ile çevrilmesinden doğan mir-i arazinin mülk araziye dönüştürülmesidir. Çiftçi arazisine bu amaçla yaptığı yatırım ile araziye imar ederek mülk hakkını elde etmiştir (Demirci ve Özçelik, 1990). Meraların geniş olması, et tüketiminin fazla olması, deri işleme sanatının yaygın olması ve geleneksel yaşam tarzının devamlılığı ve geçimlik üretim yapan çiftçilerin varlığı, koyunculüğün artışındaki temel etkenler olmuştur.

Toprak rejiminin Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesinde rolü önemlidir. Mir-i arazi sistemi ile yetiştirilen büyük bir askeri güçle uzun yıllar üç kıtada hüküm sürmesini sağlamıştır. Ancak, duraklama dönemi ile de toprak düzeni yani mir-i arazi düzeni bozulmaya başlamıştır. Rejimin bozulması birbiriyle ilişkili nedenlere bağlı olmuştur.

Öte yandan geniş topraklara sahip Osmanlı'da, devam eden seferler nedeni ile ordu yorulmuştur. Modern olmayan tekniklerinin kullanılması da savaşta önemli yenilgilere ve fetihlerden gelen ganimetlerin azalmasına neden olmuştur. Dağınık ve birbirinden habersiz olan Osmanlı ordusu için bu tekniklerin kullanılması kısa sürede mümkün olmamıştır. Bu nedenle, ordunun yeniden düzenlenmesi yoluna gidilmiş ve kapı kulu askerleri artırılmıştır. Ancak, bu artış askerlerin harcamasını da artırdığı için yeni gelir kaynakları arayışına yönelmiştir. Ordunun ateşli silahlar ile tanışması tımar sahiplerine olan ihtiyacı da azaltmıştır. Bu nedenlerle daha az önemli olan tımarlar, sipahilerden alınmış ve ihale yöntemi ile *mültezim* adı ile anılan kişilere devr edilmiştir. Mültezimler, daha çok kar elde etmek amacı ile padişaha ihalede ödedikleri götürü usulü vergiden daha fazlasını reayadan almak için her türlü baskıyı uygulamış ve köylünün yoksullaşmasına neden olmuştur. İlk olarak 3 yıllık dönemler için ihale edilen dirlikler daha sonraları nüfuzlu kişilere 10 yıl hatta ömür boyu peşin, kira, açık artırma ile devredilmiştir. Bu uygulama eski küçük işletmeleri feodal bir yapıya dönüşmenin başlangıcı olmuştur. 16 yüzyılın ortalarına kadar 150-200 bin arasında olan cebeliler, yüzyılın sonuna doğru 8 bine düşmüştür (Dinler, 1996). Askeri sistem toprak sisteminden beslenmesi bu hızlı düşüşü yaratmıştır.

Genişleyen imparatorlukla birlikte artan nüfus, fetihlerin durması ile istihdam sorunu yaşatmaya başlamıştır. Bu sorunla karşı karşıya olan nüfus belirli büyüklükteki çiftliklere dağıtılmış ve sürekli vergi artışı ile yoksullaşan köylüyü giderek yoksullaştırmıştır. Mültezimlik tarımda modernleşmeyi engellemiş, haberleşme ve ulaşım olanaklarının yetersizliği de eklenince çiftçi içe dönük üretime yönelmiştir (Tokgöz, 1995). İdari ve siyasi bozulmalarla ekonomik sıkıntılar aynı dönemde yoğun olarak yaşanmaya başlamıştır. Bu idari bozukluk kapı kulu askerlerinin dahi dirlik sahibi olması ve devlet kademesinde rüşvetin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Geçim sıkıntısı içinde olan ve yüksek vergi ile daha zor duruma düşen köylü, tefecilere yönelmiştir. Borçların ödenememesi de toprağın tefeciye devredilmesi sonucunu doğurmuştur (Demirci ve Özçelik, 1990). Ayrıca, rüşvet ve bürokratik baskılar, büyük ve verimli arazilerin belirli kişiler elinde toplanmasına neden olmuş ve hepsine ortak olarak "ayan" denilen yeni toprak sahipliği (mültezim, mütesellim, toprak ağası vb) ortaya çıkmıştır.

Öncelikle Avrupa'da toprak düzeninin ferdi mülkiyete geçmesi ile modern tekniklerin kullanılması gelir artışını sağlamıştır. İmparatorluğa kıyasla ekonomik üstünlük, bir

çok avantajı da sağlamıştır. Tarım dışı faaliyetlerin gelişmesi, tüm alanlarda teknolojinin kullanılması mümkün olmuştur. Gelişen ticaret yolları Akdeniz'in dolayısı ile Osmanlı mülkünün gelirini geriletmiş, Avrupa'da yaşanan enflasyon Osmanlı İmparatorluğunu ucuz gıda maddesi ve hammadde ithal edilen bir pazar durumuna dönüştürmüştür. Bu da batıya hammadde üreten bağımlı bir yapı ortaya çıkarmıştır (Gürbüz, 1989). Tüm bunlara çözüm olması için yapılan III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecit'in ıslahat denemeleri de sonuçsuz kalmıştır.

Tımar sisteminin çökmesinden sonra kırsal alana yönelik hizmetler filizlenmeye başlamıştır. 18. yüzyılın ortalarına kadar askeri amaçlar için oluşturulmuş olan ve daha sonra da "hara" adını alan "hayvanat ocakları"ndan başka resmi bir tarımsal örgütlenme görülmemektedir. Hayvanat ocaklarının askeri gereklere yönelik olduğu dikkate alındığında bu oluşumu dahi kamusal tarım örgütü olarak nitelendirmek mümkün değildir (Gürbüz, 1989).

Giderek belirli kişilerin ellerinde toplanan tımar sahipleri güçlerini de artırmışlardır. Bu da padişahlık makamı için bir tehlike olmaya başlamıştır. Merkezi idarenin de zayıfladığı bu dönemde ayanlar köylüye iyi davranmadıkları gibi ödemekle yükümlü oldukları vergileri de ödememişlerdir. 1808 yılında ayanlar II. Mahmut'a "sened-i ittifak" imzalatmış ve daha da güçlenmişlerdir. Bu ittifakla ayanlar, vergi imtiyazlarını ve irsi hükümlerlerini kabul ettirmişlerdir. 1812 yılından sonra II. Mahmut geniş bölgelerde hüküm süren bu ayan sınıfını ortadan kaldırmayı başarmış ancak köy ağaları daha dağınık yarı feodal unsurlar olarak varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir (Dinler, 1996). Bitlis ve Diyarbakır'da 51 dekar ve daha büyük toprağı işleyenler egemen olurken, Batı Anadolu'da ise işletme büyüklükleri küçülmüştür (Tokgöz, 1995).

Gerileme dönemi ile birlikte toprak düzeni de yenilenemeyince tımar sistemi de Tanzimat Fermanı (1839) ile kaldırılmıştır. Bu yıldan sonra mültezim uygulaması sona erdirilmiş ve vergilerin devlet görevlileri tarafından alınması kabul edilmiştir. Ancak bu da beklenen başarıyı gösteremediği için 1841 yılında yeniden mültezim uygulamasına geçilmiştir. Tanzimat yıllarında özel mülkiyet haklarının uygulanması büyük çiftliklerin oluşmasına da neden olmuştur. 1847 yılında çıkarılan bir tebliğ de toprak parçalanmasının ilk adımı olarak tarihe geçmiştir. Bu tebliğ, toprağın miras yolu ile yalnızca babadan uygun olan oğula geçmesi kaldırılmış ve kız evlatların da mirastan pay alması kabul edilmiştir. Böylece topraklar parçalanarak daha da küçülmüş, optimum sınırların altında kalmıştır. Bu küçülmeye verim artırıcı tarım tekniklerinin kullanılmaması da eklenince tarımsal gelir giderek düşmüştür.

Bu tehlikeler karşısında 1858 yılında Ahmet Cevdet Paşa, Mehmet Rüştü Paşa, Arif Bey ve Tahsin Bey'den oluşan bir kurul tarafından arazi kanunnamesi çıkarılmıştır. Kanunname eski kanunnameler, fetvalar, gelenek ve göreneklerden hareket ederek hazırlanmış (Demirci ve Özçelik, 1990) olsa da ilk ciddi ve ayrıntılı toprak kanun çalışması olmuştur. Kanun 138 maddeden oluşmuştur ve ülke toprakları 5 gruba ayrılmıştır (Dinler, 1996).

1. Mülk Topraklar (Araziyi Memluke): Tasarrufu ve geliri tamamen mülk sahibine ait olan topraklardır;
 - ✓ Köy ve kasaba içinde ve civarında olan yarım dönümü geçmeyen topraklar
 - ✓ Mir-i araziden satın alınan topraklar
 - ✓ Öşürlü arazi: Savaşı kazanan müslümanlara bırakılan ve öşür adında vergilendirilen mülk niteliğindeki topraklar.

- ✓ Haraçlı arazi: Savaşı kaybeden hıristiyan halka öz mülk niteliğinde bırakılan ve aynı ve nakli vergi yükümlülükleri olan topraklar
 - ✓ İşe yaramaz ölü arazilerden ıslah edilen topraklar.
2. Mir-i topraklar: Çıplak mülkiyeti devlete ait olan ve reayanın işlediği, devlet adına mültezimlerin vergi topladığı topraklardır.
 3. Vakıf toprakları: Mülk topraklar özelliğini taşıyan ancak, tüm gelirleri dini amaçlı olan ve mülkiyet ile ilgili her türlü değişiklikleri yasaklanmış topraklardır.
 4. Kamu Toprakları: Kamunun ya da belirli bir köy/kasaba halkının ortak kullanımına verilmiş, pazar, panayır, mera, yaylak, kışlak gibi mülkiyet ya da tasarruf hakkına sahip olunmayan topraklardır.
 5. Ölü Topraklar: Tasarrufu kimsede bulunmayan çorak, dağlık ve ormanlık topraklardır.

1858 arazi kanunnamesine göre mir-i toprakların mülkiyeti devlette, tasarruf hakkı köylüye verilmiştir. Kanunname köylüye topraktan yararlanma hakkını devretmeyi de mümkün kılmıştır. Böylece mir-i toprakların özel mülkiyete geçişi de başlamıştır. Ayrıca, daha önce tasarruf hakkı dirlik sahibi tarafından dağıtılırken kanun ile bu görev mal memurlarına devredilmiştir.

1874 yılında tapu örgütü kurulmuş ve 1911 tarihinde de çıkarılan kanun ile köylünün tasarrufunda bulunan mir-i araziye ipotek edilebilir, borç karşılığı satılabilir hale getirilmiştir. Bu kanunlar ile Cumhuriyet öncesi özel mülkiyet gelmiş, ancak adil olmayan bir toprak düzeni oluşmuştur. 1913 yılında derlenen bilgilere göre çiftçi ailelerinin %5 toprakların %65'ine sahip iken, çiftçi ailelerinin %8'ini oluşturan 80.000 ailenin de topraksız olduğu belirlenmiştir (Dinler, 1996).

19. yüzyılın 2. yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğunda dış ilişkiler artmış ve yeni üretim faaliyetleri için ilk girişimler başlamıştır (Demirci ve Özçelik, 1990). İlk olarak şeker pancarı üretimi için çabalar başlamış ancak 1913 yılına kadar başarılı olunamamıştır. 1913 yılında ıslah edilmiş şeker pancarı tohumları ithal edilerek Bursa, Çanakkale, Elazığ, Sivas, Ankara ve Şam'da denemeler başarılı sonuçlandırdığı için üretime başlanmıştır. Ancak, önceki yıllarda başarısız olan şeker fabrikasının kurulması cumhuriyet dönemine kadar mümkün olamamıştır.

1860'lı yılların başında pamuk tarımı teşvik edilmiştir. Ancak dokuma sanayinin gelişmemiş olması diğer ülkelerle rekabet şansını azaltmış ve yalnızca ham pamuk ihracatı yapılarak gelir sağlanabilmiştir. Pamuk veriminin geliştirilmesinde önce İngilizler sonra da Almanlar etkili olmuşlar ve ticaret yetkilerini ellerinde tutmaya çalışmışlardır (Tokgöz, 1995). Aynı yıllarda ipek üretiminin artırılması için dutluk alanlara yönelik muafiyetler benimsenmiş ve ipek ihracatı yapılmaya başlanmıştır.

İhracat şansı olan ürünler için çeşitli teşvikler yapılmıştır. Önemli ihracat ürünleri arasında olan tütün ekim alanları bu dönemde dört kat artış göstermiş ve 8 bin hektara yükselmiştir. Yine, incir ve üzüm üretiminde de iki kata varan artış sağlanmıştır.

Tanzimat fermanı ile teşvik edilemeye başlanan diğer bir ürün de merinos yetiştiriciliği olmuştur. Ancak, kapütülasyonlarla iç Pazar, gümrüksüz ithal mallara açık olduğu için üreticiler rekabet edememiş ve bu üretim dalından beklenen sonuç yeterince alınamamıştır.

Kapütölasyon altında olan ÷lke, 1878-1913 yılları arasında her yıl ortalama 75 bin ton un, 65 bin ton pirinç ve 10 bin ton buğday ithal etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle her yıl yaklaşık 12 milyon altın lira ödenmiştir (Tokgöz, 1995).

Bu dönemde alt yapı yatırımları için de adımlar atılmış, bir kısım sulama çalışmaları tamamlanmış fakat, savaş nedeni ile önemli olan bazı nehir ıslahı çalışmalarına başlanamamıştır. Üreticiye tohumluk dağıtılması, üreticinin kredilendirilmesi çalışmaları, tarım okullarının açılması gibi atılımlar da bu yıllarda başlamıştır.

Kaynaklar

Demirci, R., Özçelik, A., 1990. Tarım Tarihi, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Yayın No:1186, Ankara.

Dinler, Z., 1996. Tarım Ekonomisi IV. Basım, Ekin Yayınları, Bursa.

Gürbüz, M., 1989. Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı'nın Tarihi Gelişimi, TODAİ Uzmanlık Tezi, Ankara.

Öz, M., 2000a. Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler, Osmanlılarda Bilgi ve İstatistik, DİE Yayınları, Ankara.

Öz, M., 2000b. Osmanlıda Klasik Dönemde Tarım, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:3, Ankara.

Tokgöz, E., 1995. Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi, Hacettepe Üniversitesi İİBF Yayınları, Yayın No:16, Ankara.

2. Tarımsal Yapı ve Üretim

Prof. Dr. Bülent MİRAN

Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş

Bu bölümde Türkiye tarım sektörünün ekonomideki yeri, tarımın yapısal göstergeleri ve üretim rakamları irdelenmiştir. Tarım sektöründeki yapısal göstergeler, özellikle Avrupa birliğine uyumda önemli verilerdir. Bu göstergeler, Türkiye tarımının AB ülkeleriyle kıyaslandığında ne gibi farklılıklar gösterdiğini, Türkiye'nin hangi alanlarda rekabet edebilir olabileceğini veya problemleri çok olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarım Sektörünün Ekonomideki Önemi

Tarımın Türkiye ekonomisindeki önemi nisbi olarak azalmış olmakla birlikte, yurtiçi gıda gereksiniminin karşılanması, sanayi sektörüne girdi temini, ihracat ve yarattığı istihdam olanakları açısından halâ büyük önem taşımaktadır. Cumhuriyetin kurulduğu yıl tarım sektörünün GSMH içindeki payı %42.8 iken, 1970'li yıllarda %36.0, 1980 yılında %25, 1990 yılında %16, 2000 yılında %13.5, 2003 yılında ise %12.6 düzeyine düşmüştür. Türkiye'de tarım sektörünün GSMH'daki payının giderek azalması, sanayileşme ve hizmetler sektörlerinde gelişmeye daha çok önem verilmesinin bir sonucudur.

Tarım sektörü, yapısı gereği işgücüne büyük ölçüde ihtiyaç duymaktadır. Gerçekten de tarımsal faaliyet bir yaşam biçimidir. Bu bağlamda, tarımın istihdamdaki payı 1980'de %50.6 iken, 2003'te %34.3'e gerilemiştir. Tarımda sermaye birikiminin ve teknoloji kullanımının artışıyla, bu oran daha da aşağılara çekilebilecektir.

Sektörün ülkenin genel ekonomik ve sosyal koşullarına karşı duyarlılığı, sektörel büyüme hızında yıllar itibariyle dalgalanmalara neden olmuştur. Tarım sektörü 1988'de %7.8, 1990'da %6.8, 1998'de %8.4, 2000'de %12.2 ve 2002'de %7.1 pozitif büyüme göstermiştir. 1988-2002 dönemindeki ortalama büyüme ise, %1.1'dir.

Dış Ticaret

Uluslararası Standart Ticaret Sınıflamasına (SITC, Rev.3) göre; ithalatın yaklaşık %4'ünü, ihracatın ise % 7-9'unu tarımsal ürünler oluşturmaktadır. Uluslararası Sanayi Sınıflamasına (ISIC Rev.3) göre ise, tarım ürünlerinin ithalattaki payı %10, ihracattaki payı %10.3'e ulaşmaktadır. Genel ihracat dengesi yönünden, son yıllarda tarım sektörünün, net ihracatçı konumundan net ithalatçı konumuna geçtiği söylenebilir. Tüketim alışkanlıklarının değişmesi, eğitim ve gelir artışında gözlenen farklılıklar, tarım ürünleri ithalatında artışlara neden olmuştur. Tarım ürünlerinin toplam ithalattaki payı 1980'de %0.6 iken, 2003'de gıda ve içecek dahil %11'e yükselmiştir.

Türkiye; Avrupa Birliği Ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere bir çok ülkeye fındık, kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, Antep fıstığı, kuru kayısı, tütün, zeytinyağı, pamuk, baklagil, yaş meyve-sebze ihracatı yapmaktadır. Türkiye bu ürünlerin ihracatında dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer almaktadır. İthal edilen tarımsal ürünlerin başında ise; buğday, mısır, pirinç, yağlı tohumlar, pamuk, canlı hayvan ve et gelmektedir.

Tarımsal Yatırımlar

Yüksek enflasyon ve yüksek faizin harcanabilir gelirleri daraltması, yakın zamana kadar Türkiye'nin kamusal yatırımlara yeterli kaynak ayırmasını engellemiştir. Son

yıllarda sabit sermaye yatırımlarının GSMH'ye oranı, 1997'de %26.3, 1998'de %24.5, 1999'da %22.1, 2004 yılında ise yaklaşık %27.0 olarak gerçekleşmiştir. 2005 yılı için programlanan oran ise, %27.4'tür.

2005 yılı programı sabit sermaye yatırımları sektörel dağılım açısından incelendiğinde, en büyük payı, imalat sanayi, ulaştırma ve konut sektörlerinin aldığı gözlenmektedir. 2003 yılında toplam sabit sermaye yatırımlarının çoğu imalat sektörüne yapılmış, konut ve ulaştırma %19.8 ve %10.3 pay almış bulunmaktadır. Tarım sektörü bu dönemde toplam sabit sermaye yatırımlarından %4.2'lik bir pay alabilmiştir. Kamu yatırımları esas alındığında ise, tarımın payı % 7.7'ye çıkmaktadır (DPT, 2001-2005)

Son dört yıllık ortalamaya göre toplam teşvik belgeleri içinde tarım sektörü %2.1'lik bir paya sahiptir. Türkiye ekonomisinde önemli bir yeri olan tarım sektörü, toplam sabit sermaye yatırımlarından bu durumuna uygun pay alamadığı gibi, teşvikli yatırım açısından da çok düşük pay alan bir sektör görüntüsü vermektedir. Ancak bu, 1980 sonrası politikaların bir sonucu olarak, tarımdan diğer sektörlerle kaynak transferi yapılmasına dayanmaktadır. Türkiye'de yaşanan bu durum, tarımda sermaye birikimini yavaşlatmıştır. Ancak enflasyonun kontrol altına alınmasıyla birlikte, tarımda sermayenin güçlenmesine ve gelişen teknolojiye ayak uydurmasına önemli bir zemin oluşturmaya başlamıştır.

Arazi ve İklim Koşulları

Türkiye genel olarak dağlık bir arazi yapısına sahiptir. Türkiye'de arazilerin %55.9'u 1000 m'nin üstünde yükseltiye ve %62.5'i %15.0'ten daha fazla eğime sahiptir. Türkiye Karadeniz üzerinden ve kuzeyden gelen hakim rüzgârların ve bunların getirdiği deniz etkisinin altındadır. Ancak deniz etkisi, kuzeydeki ve güneydeki sıra dağların denize bakan yamaçlarında kalmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin iklim özellikleri ile yeryüzü şekli özellikleri arasında sıkı bir bağ vardır. Türkiye'nin arazi yapısı ile buna bağlı olarak değişen iklim özellikleri farklı coğrafi bölgelerin, bunların içinde de mikro klimaların oluşumunu mümkün kılmıştır. Türkiye'de arazi kullanımı ile coğrafi bölgelerin arazi yapısı ve iklim özellikleri arasında uyumlu bir ilişki söz konusudur. Böylece Türkiye'nin nemli bölgelerinde ormancılık, yüksek dağlık ve kurak bölgelerinde hayvancılık ve her bölgesinde bitkisel üretim yapılabilmektedir. Bu özellik Türkiye'ye farklı ekolojik bölgelerde, o bölgelere özel tarımsal ürünleri üretme imkânı vermektedir.

Türkiye'de sıcaklık, kıyılarda enlem farkına, iç kesimlerde ise denizden uzaklık, yükselti, yer şekilleri gibi faktörlere bağlı olarak değişir. Günlük ve yıllık sıcaklık farkları kıyı bölgelerimizde az, iç bölgelerde fazladır. En az yıllık fark Doğu Karadeniz kıyılarında görülür (15 - 16°C). En çok yıllık fark ise, Kuzeydoğu Anadolu'dadır (Erzurum'da 27°C, Kars'ta 29°C, Ağrı'da 31 °C). Türkiye, genel olarak, Akdeniz ikliminin etkisi altındadır. Bu bağlamda, Türkiye genelinde yazlar kurak, kışlar yağışlı geçer. Bununla beraber, birbirlerinden belirgin farklarla ayrılabilen üç ana iklim tipi görülür. Bunlar, Karadeniz ve Akdeniz iklimleri ile karasal iklimdir.

Türkiye'de, yıllık ortalama yağış bakımından, bölgeler arasında büyük farklılıklar vardır. Bazı bölgelerde ortalama yağış 2500 mm'yi bulurken, bazı bölgelerde 250 mm'nin altına inmektedir.

Türkiye'de yağışın dağılışı incelendiğinde şu özellikler görülür:

- Türkiye'de fazla yağış alan yerler (1000 mm. den fazla), Doğu ve Batı Karadeniz bölümleri ile bazı Batı ve Doğu Anadolu dağlarıdır. En fazla yağış alan yer Rize çevresidir (2400 mm. den fazla).
- Türkiye'de orta derecede yağış alan yerler (500 mm -1000 mm arası), Akdeniz, Ege, Marmara, Orta Karadeniz, Doğu Anadolu ve İç Anadolu'nun kuzey kesimleridir.
- Türkiye'de az yağış alan yerler (500 mm'nin altında), İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve yer yer Doğu Anadolu'nun çukur yerleridir. En az yağış alan yer, Tuz Gölü çevresi ile İç Anadolu Ovası civarındadır (250 mm nin altında).

Yağışın mevsimlere dağılımı bakımından bölgeler arasında önemli farklılıklar görülür. Karadeniz Bölgesi her mevsim yağışlıdır. Bunun dışında kalan bölgelerde kurak ve yağışlı dönemlere rastlanır. Kurak dönem genellikle yaz mevsimine, yağışlı dönem ise kış mevsimine rastlar.

Tarımsal Yapı

Tarımsal Arazi Kullanım Durumu

Türkiye'de toplam arazinin %24.5'i I+II+III. sınıf topraklardan oluşmaktadır. Bunun içinde tarım topraklarının payı, %90'dır. Türkiye'nin 77.9 milyon hektar olan toprak varlığının 26.3 milyon hektarını tarım arazileri oluşturmaktadır (Çizelge 2.1). 1940 yılında 14.8 milyon hektar olan ekili ve dikili alanlar, 2001 yılında 26.3 milyona ulaşmıştır. Toplam ekili ve dikili alanların %17'sinde sulu tarım, %83'ünde ise kuru tarım yapılmaktadır.

Çizelge 2.1. Yetenek Sınıflarına Göre Türkiye'nin Arazi Varlığı (Bin Hektar)

Arazi Kullanma Türü	I+II+III	IV+V+VI+VII	Toplam
İşlenen Arazi	16902	11151	28053
Nadaslı Kuru Tarım	8163	6856	15019
Nadassız Kuru Tarım	3844	2392	6236
Sulu Tarım	3955	399	4354
Bağ	237	330	567
Bahçe	403	160	563
Özel Ürünler	301	1013	1314
Çayır- mera arazisi	1331	20174	21505
Çayır	312	335	647
Mera	1019	19839	20858
Orman- Fundalık	612	22616	23228
Orman	412	14773	15185
Funda	200	7,843	8,043
Tarım Dışı Arazi	296	598	894
Diğer Araziler	0	3061	3061
Su Yüzeyleri	0	1158	1158
Toplam	19141	112698	77899
Tüm Alana Oranı(%)	24.5	75.5	100.0

Kaynak: Haktanır ve ark. 2000.

Bitkisel üretim alanının %69'u tarla ürünleri, %19'u nadas alanları, %3'ü sebze üretim alanları, %5'i meyve alanları, %2'si zeytin alanları ve %2'si bağ alanları olarak değerlendirilmektedir.

İşlenen tarla alanının %60'ında tahıl, %7'sinde baklagil, %6'sında endüstri bitkileri, %3'ünde yağlı tohumlar, %2'sinde yumru bitkiler ve %2'sinde yem bitkileri yetiştirilmektedir.

Tarım İşletmelerinin Yapısı

Türkiye'de özel mülkiyete dayalı küçük aile işletmelerinin hakim olduğu bir tarımsal yapı mevcuttur. Zaman içinde işlenen arazilerdeki genişlemeyle birlikte, işletme sayısı da artış göstermiştir. Ortalama işletme arazisi 1960 yılında 55.3 dekar iken, 2001 yılında 61 dekara yükselmiştir (Çizelge 2.1). Özellikle miras ve arazi hukukundaki düzenlemelerle birlikte, ortalama işletme arazisinin daha da artması beklenmektedir.

Çizelge 2.2. Tarım İşletmelerinde Ortalama Arazi Genişliği (Ha)

Arazi Genişliği (Ha)	1963	2001
0.1-2	9.3	9.7
2.1-5	33.6	31.1
5.1-10	71.1	68.1
10.1-20	136.2	134.1
20.1-50	284.8	273.8
50.1- +	1458.3	955.0
Genel Ortalama (Ha)	5.53	6.10

Kaynak: DİE, GTS Sonuçları, 1963 ve 2001

Türkiye'de tarım işletmelerinin %80'ninden fazlası küçük işletmelerdir. 1952-1980 yılları arasında tarım arazilerinin parsel sayısı 15.7 milyondan 22.9 milyona yükselmiştir. Aynı dönemde işletmeler %17 oranında genişlerken, parsel sayısı %45.7'lik artış göstermiştir (Çizelge 2.3)

Çizelge 2.3. İşletmelerin Büyüklüklerine Göre Dağılımı (%)

İşletme genişliği (Da)	1950		1963		1970		1980		1991		2001	
	Sayı	Alan	Sayı	Alan	Sayı	Alan	Sayı	Alan	Sayı	Alan	Sayı	Alan
1-20	30.6	4.3	40.9	6.9	44.2	10.4	28.4	4.1	36.7	5.6	33.4	5.3
21-50	31.6	14.3	27.9	16.9	28.7	16.8	32.7	15.9	31.1	16.6	31.5	16.0
51-100	21.8	20.7	18.1	23.3	15.6	21	20.8	21.3	17.5	19.9	18.5	20.7
101-200	10.3	19.3	9.4	23.2	7.8	21	11.8	23.8	9.4	20.9	10.8	23.8
201-500	4.2	16.6	3.2	16.6	3.1	19.6	5.5	22.7	4.4	19.8	5.1	22.8
501-+	1.5	24.8	0.5	13.1	0.6	11.2	0.8	12.2	0.9	17.2	0.7	11.3
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
İşletme Sayısı	2527800		3100900		3058900		3558800		3966800		3021196	
Alan 1000 Ha	19452		17143		17065		22764		23451		184329	

Kaynak: DİE, GTS Sonuçları, 1963 ve 2001

2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi sonuçlarına göre, arazi kullanım şekli bölgelerin coğrafi özelliklerine göre büyük farklılık göstermektedir. Örneğin, Türkiye genelinde tarla arazisi toplam işlenen alanların %22.78'ini oluşturmakta iken, bu oran %30.16 ile Marmara Bölgesinde en yüksek, %13.79 ile Karadeniz Bölgesinde en düşük seviyesindedir. Türkiye'de ekilen örtü altı dahil sebze alanlarının oransal olarak Ege ve Marmara Bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Meyve ve

diğer uzun ömürlü bitkilerin alanının en yüksek olduğu bölgemiz %10.40 ile Karadeniz Bölgesidir. Bu bölgeyi, %8,16 ile Ege Bölgesi izlemektedir. Tarıma elverişli olduğu halde kullanılmayan arazi oranının en yüksek olduğu bölge %5.11 ile Karadeniz Bölgesi iken, en düşük olduğu bölge %1.61 ile Akdeniz Bölgesidir.

Çizelge 2.4. İşletmelerde Arazi Parça Sayısı

İşletmelerde Arazi Parça Sayısı	1963				1991				2001			
	İşletme sayısı (1000)	%	Parça Sayısı (1000)	%	İşletme sayısı (1000)	%	Parça sayısı	%	İşletme sayısı (1000)	%	Parça sayısı	%
1-3	943	30.4	1910	10.51	1716	43.3	3306	15.4	588483	19.5	588483	4.8
4-5	617	19.9	2778	15.3	904	22.8	4049	18.8	1734161	57.4	5444449	44.2
6-9	773	24.9	5795	31.9	760	19.2	5365	24.9	484512	16.0	3449675	28.0
10-+	768	24.8	7684	42.3	587	14.8	8804	40.9	214040	7.1	2838544	23.0
TOPLAM	3,101	100	18167	100	3967	100	21524	100	3021196	100.0	12321151	100.0

Kaynak: DİE, GTS Sonuçları, 1963 ve 2001

Türkiye’de daimi çayır ve otlak arazi oranının en yüksek olduğu bölge %51.17 ile Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, en düşük olduğu bölge ise %7.29 ile Ege Bölgesidir.

2001 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (hanehalkı) Anketi sonucuna göre toplam 3075516 adet tarımsal işletmenin %67.42'sinde hem bitkisel üretim hem de hayvan yetiştiriciliği, %30.22'sinde yalnız bitkisel üretim, %2.36'sında ise yalnız hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır.

Türkiye’de tarımsal işletmelerde mülk arazi oranı oldukça yüksektir. 2001 GTS Tarımsal İşletmeler (hanehalkı) Anketi sonucuna göre yalnız kendi arazisini işleten işletmelerin oranı %81.34 iken bu işletmelerin işledikleri arazi oranı %73.96’ dır. Yalnız kendi arazisini işleten işletmelerin en fazla olduğu bölge %90.16 ile Güneydoğu, en düşük olduğu bölge ise %70.24 ile Marmara Bölgesi’dir.

37472 yerleşim yerinin sadece %13.24’ünün sulamadan yararlanılan kaynakların yeterli olduğunu belirttiği tespit edilmiştir. Bu oran, Karadeniz Bölgesinde %7.14 ile en düşük, Akdeniz Bölgesinde %18.83 ile en yüksek seviyededir. Kimyasal gübre kullanımı çiftlik gübre kullanımından daha yaygındır. Örneğin Güneydoğu Bölgesindeki yerleşim yerlerinin %46.19’u çiftlik gübresi kullanırken %80.29’u kimyasal gübre kullanmaktadır. Bununla birlikte, toplam yerleşim yerinin %76,66’sı zirai mücadele yaparken, bu oran %34.53 ile Kuzeydoğu Bölgesinde en düşük, %93.26 ile Ortagüney Bölgesinde en yüksek seviyededir.

Tarımsal Üretim

Tarım alanları açısından değerlendirildiğinde, nadasa bırakılanlarla birlikte yaklaşık yarısını tarla tarımı oluşturmaktadır. Ekim yapılan tarla alanlarının % 75’ini tahıllar, % 8’ini baklagiller oluştururken, yağ bitkileri ve endüstri bitkileri de % 7 ile eşit oranı paylaşmaktadırlar (Çizelge 2.5). Tarla tarımı ekiliş alanının yaklaşık %2’sini de yumru bitkileri oluşturmaktadır. Tahıllarda en büyük pay buğdayın; baklagillerde nohutun; endüstri ve yağ bitkilerinde pamuğun; yumru bitkilerinde ise patatesindir.

Tarımsal Üretim Değeri

Türkiye’nin toplam tarımsal üretim değerinin büyük bölümü, bitkisel üretim değeri tarafından oluşturulmaktadır (Çizelge 2.6). Tarımsal üretim değeri, bitkisel ve hayvansal üretim olmak üzere bileşenlerine ayrıldığında; 2001-2003 yılları arasında yaklaşık %63-64’ünün bitkisel üretim tarafından oluşturduğu görülmektedir.

Çizelge 2.5. Türkiye’de Tarımsal Ürün Deseni

Tahıllar (%)	Ekim Alanı	2001	2002	2003	%
75.0	Toplam	13907355	13785650	13413600	100.0
	Buğday	9350000	9300000	9100000	67.8
	Arpa	3640000	3600000	3400000	25.3
	Çavdar	140500	150000	140000	1.0
	Yulaf	150000	155000	130000	1.0
	Kaplıca	6000	7700	7600	0.1
	Mısır	550000	500000	560000	4.2
	Darı	3500	3650	4000	0.0
	Pirinç	59000	60000	65000	0.5
	Kuşyemi	155	300	500	0.0
	Mahlut	8200	9000	6500	0.0
Baklagiller (%)	Toplam	1557075	1595350	1513650	100.0
8.5	Bakla	19000	18000	17000	1.1
	Bezelye	1250	1450	1150	0.1
	Nohut	645000	660000	630000	41.6
	Fasulye	175000	180000	162000	10.7
	Börülce	2900	2950	3000	0.2
	Mercimek	470000	492000	442000	29.2
	Fiğ	240000	234227	250000	16.5
	Burçak	2900	2850	3000	0.2
	Buy	425	1500	2000	0.1
	Mürdümük	600	2373	3500	0.2
Endüstri Bitkileri(%)	Toplam	651151	708741	747381	100.0
7.2	Tütün	195770	191000	177254	13.8
	Ş.Pancarı	358763	372468	315303	24.5
	Keten Lif	290	250	250	0.0
	Kenevir Lif	700	660	650	0.1
	Haşhaş (Kapsül)	45836	50741	99431	7.7
	Pamuk	684665	721077	629610	49.0
	Anason	21000	22000	21500	1.7
	Kırmızı Biber	9000	7000	10000	0.8
	Kimyon	30000	60000	30000	2.3
	Acı Bakla	600	610	700	0.1
	Şerbetçiotu	215	200	250	0.0
Yağlı Tohumlar(%)	Toplam	651	1429818	1376991	100.0
7.7	Susam	50000	48000	44000	5.9
	Ayçiçeği	510000	550000	545000	72.9
	Keten	290	250	250	0.0
	Kenevir	700	660	650	0.1
	Haşhaş	45836	50741	99431	13.3
	Yer Fıstığı	27000	33000	28000	3.7
	Soya	17000	25500	27000	3.6
	Aspir	35	40	250	0.0
	Kolza	290	550	2800	0.4
Yumru Bitkileri(%)	Toplam	313650	300300	291900	100.0
1.6	Soğan (Kuru)	99500	90000	82000	28.1
	Sarımsak (Kuru)	11000	9000	11500	3.9
	Patates	200000	198000	195000	66.8
	Hay Pancarı	3150	3300	3400	1.2

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı Üretim, Fiyat Değer. Çeşitli Yıllar.

Toplam tarımsal katma değerın bölgeler itibariyle dağılımını ortaya koymadan önce her bölge için toplam katma değeri içinde tarımın payı incelenmiştir (Çizelge 2.7). 1987-2000 döneminde sadece Güney Doğu Anadolu bölgesinde, bölgenin toplam katma değeri içinde tarımın payı artış göstermiştir. Bu durum GAP ile sulamaya

açılan alanların artmasının bir sonucudur. Bu bölgenin toplam katma değer içinde payı en düşük olan bölgeler sırasıyla Marmara, İç Anadolu ve Ege bölgeleridir. Bu bölgelerde, sanayi ve hizmetler sektörünün sağladığı katma değer, tarıma göre daha fazladır.

Çizelge 2.6. Piyasa Fiyatlarıyla Üretim Değeri (Milyon €)

	2001	%	2002	%	2003	%
Bitkisel	6722.70	62.8	5783.23	57.3	6902.41	64.1
Hayvansal	3863.02	36.1	4201.80	41.6	3759.56	34.9
Tarımsal Üretim Değeri	10707.14	98.9	10100.69	98.9	10761.85	99.1

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı Üretim, Fiyat Değer. Çeşitli Yıllar

Çizelge 2.7. Bölgelerin Toplam Katma Değeri İçinde Tarımın Payı (%)

Yıl	Akdeniz	Doğu Anadolu	Ege	GüneyDoğu	İç Anadolu	Karadeniz	Marmara	Türkiye
1987/1989	23.02	29.63	21.99	27.53	17.75	28.94	8.62	17.99
1990/1992	22.32	27.69	21.13	27.50	16.15	26.97	7.36	16.67
1993/1995	21.54	25.85	19.72	27.71	14.23	24.33	6.28	15.22
1996/1998	20.10	25.71	17.53	28.44	13.70	22.13	5.38	13.92
1999	20.72	26.91	16.45	27.62	13.45	23.68	5.29	13.89
2000	20.22	26.90	16.07	28.38	12.81	21.71	5.30	13.44

Kaynak: Çakmak, Akder, 2005

Ancak bu bölgelerin tarımsal katma değerlerinin ülkenin toplam tarımsal katma değeri içindeki payları oldukça yüksektir. Gerçekten de Ege bölgesinin Türkiye toplam tarımsal katma değeri içindeki payı %20.04 olup, bu bölgeyi %17.65 ile Akdeniz, %15.32 ile İç Anadolu bölgesi ve %14.97 ile Marmara bölgesi izlemektedir (Çizelge 2.8).

Çizelge 2.8. Türkiye Tarımsal Katma Değeri İçinde Bölgelerin Payı (%)

Yıl	Akdeniz	Doğu Anadolu	Ege	Güney Doğu	İç Anadolu	Karadeniz	Marmara
1987/1989	15.47	6.68	20.36	8.16	16.26	16.07	17.00
1990/1992	16.16	6.41	20.74	9.21	15.81	15.74	15.94
1993/1995	17.20	6.17	21.95	9.79	15.05	14.75	15.09
1996/1998	17.39	6.10	21.22	10.81	15.32	14.61	14.55
1999	18.10	6.53	19.59	10.33	15.23	15.86	14.36
2000	17.65	6.55	20.04	10.79	15.32	14.68	14.97

Kaynak: Çakmak, Akder, 2005

Bitkisel Üretim

Tahıllar

Türkiye’de tahıl üretimi, tarım sektörünün olduğu kadar genel Türkiye ekonomisinin de temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle tahıl, oldukça geniş bir üretici kitlesini ilgilendirmektedir. Tahıl üretimi dünyada olduğu gibi Türkiye nüfusunun beslenmesinde büyük önem taşımaktadır. Sadece insan beslenmesinde değil, hayvan varlığının yem ihtiyacı olan dane ve saman, tahıl üretimi ile karşılanmaktadır. Tahıl, ekonomik ve sosyal yaşantıda diğer tarım ürünlerine göre daha büyük bir önem ve ağırlığa sahiptir. Ayrıca, ihracat açısından da önem taşımaktadır.

Buğday ekim alanları, 2003 yılı itibarıyla toplam tahıl ekim alanlarının %68’ini kapsamaktadır. Arpa, %25’lik pay ile ikinci sırada yer almaktadır (Çizelge 2.9). 2003 yılı itibarı ile, gerçekleşen dünya buğday üretimi 556 milyon ton, arpa üretimi 41.5 milyon ton, çavdar üretimi 14.8 milyon ton, yulaf üretimi 26 milyon ton, mısır üretimi

638 milyon tondur. Türkiye 668 milyon hektarlık dünya ekim alanının % 2.1'ini teşkil etmekte ve ilk on ülke arasında yer almaktadır. Fakat verimlilik açısından dünya ortalamasına (2.519 Kg/ha) göre gerilerde kalmaktadır.

Çizelge 2.9. Türkiye'de Tahıl Ekim Alanlarının Dağılımı

	1999		2000		2001		2002		2003	
Buğday	9,380,000	67.39	9,400,000	67.36	9,350,000	67.26	9,400,000	67.73	9,400,000	68.08
Arpa	3,650,000	26.22	3,629,000	26.01	3,640,000	26.18	3,600,000	25.94	3,450,000	24.99
Mısır	518,000	3.72	555,000	3.98	550,000	3.96	500,000	3.60	575,000	4.16
Çavdar	140,000	1.01	147,000	1.05	140,500	1.01	150,000	1.08	147,000	1.06
Yulaf	154,000	1.11	153,600	1.10	150,000	1.08	155,000	1.12	154,000	1.12
Diğerleri	2,700	0.02	3,000	0.02	3,500	0.03	3,650	0.03	3,800	0.03
Toplam	13,919,510	100.00	13,954,138	100.00	13,901,355	100.00	13,877,800	100.00	13,806,950	100.00

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Türkiye sahip olduğu ekim alanı değerleriyle, yaklaşık 205 milyon hektarlık dünya buğday ekim alanının % 4.6'sını teşkil etmektedir. Üretim değerleri bakımından dünya üretiminin %3.5'i Türkiye tarafından karşılanmaktadır. Türkiye bu pay ile 10. sırada yer almaktadır.

Buğday tüketimi gelişmiş ülkelerde daha azdır. Türkiye'de ise buğdaya dayalı beslenme olduğundan tüketim fazladır. En hızlı üretim artışı 1950-1960 döneminde olmuştur; ekim alanındaki artışa bağlı olarak, üretim de artmıştır. 1960-1970 döneminde görülen durgunluğun ardından üretim 8.5 milyon tondan 10 milyon tona yükselmiştir. 80'li yıllardan sonra verimi yüksek çeşitlerin üretilmesi, yetiştirme tekniğindeki gelişmelerin yaygınlaştırılması, mekanizasyon ve girdi kullanımındaki artışlar sonucu verimde, dolayısıyla da üretimde artışlar meydana gelmiştir. 2003 yılı itibarıyla 9.4 milyon hektar tarım alanında yapılan buğday üretiminden elde edilen ürün miktarı 19 milyon tondur. Bu yıla ait verim 2021 kg/ha'dır (Çizelge 2.10).

Çizelge 2.10. Yıllara Göre Türkiye Buğday Ekim Alanı, Üretimi ve Verimi

Yıllar	Ekim alanı (1000 Ha)	Üretim (1000 Ton)	Verim (Kg/Ha)
1936-40	3.804	4.020	1057
1945-50	4.206	3.630	863
1956-60	7.435	7.910	1064
1966-70	8.292	9.924	1197
1976-80	9.259	16.750	1809
1990	9.450	20.000	2116
1995	9.400	18.000	1915
2000	9.400	21.009	2235
2001	9.350	19.007	2033
2002	9.400	19.500	2075
2003	9.400	19.000	2021

Kaynak: DİE, Tarımsal Göstergeler 1923-1998, Ankara, 2001.
FAO, Statistical Database, www.fao.org

Türkiye ise dünya ticaretinde çok önemli bir paya sahip olmamasına rağmen ele alınan dönem itibarıyla net ithalatçı konumundadır (Çizelge 2.11). Buğday ihracatında ise Tunus, İtalya, Romanya, Mısır, Bangladeş ve Cezayir en önemli yeri tutmaktadır.

Hayvancılık için doğrudan tüketilmesi bakımından önemli bir yem kaynağı olan arpa, aynı zamanda karma yem ve bira sanayisinin önemli bir hammaddesidir. Dünya bira

tüketimindeki sürekli artış, arpaya olan talebi artırmaktadır. Arpa tahıllar içinde buğdaydan sonra en çok tüketilen üründür.

Çizelge 2.11. Türkiye'nin buğday dış ticareti

Yıllar	İhracat		İthalat	
	Ton	1000 \$	Ton	1000 \$
1998	1109347	163366	1720825	232102
1999	1864702	190525	1613025	185897
2000	1782048	196308	1613025	126143
2001	1117969	136225	346827	49621
2002	38680	6549	1097766	148010
2003	938	401	1838739	276233

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Türkiye, arpa ekilişi ve üretimi bakımından dünyadaki sayılı ülkeler arasındadır. Arpa, buğday gibi Türkiye'nin tüm bölgelerinde üretilmektedir. Üretimin en yüksek olduğu bölgeler, başta Ortadoğu Anadolu olmak üzere, Ortakuzey Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. 2003 yılında arpa üretimi 8.1 milyon ton, verim 2348 kg/ha'dır (Çizelge 2.12).

Çizelge 2.12. Yıllara Göre Arpa Üretim Durumu

Yıllar	Ekim alanı (1000 Ha)	Üretim (1000 Ton)	Verim (Kg/Ha)
1992	3440	6900	2006
1995	3525	7500	2128
2000	3629	8000	2205
2001	3640	7500	2060
2002	3600	8300	2306
2003	3450	8100	2348

Kaynak: DİE, Tarımsal Göstergeler 1923-1998, Ankara, 2001.
FAO, Statistical Database, www.fao.org

Türkiye arpada net ihracatçı ülke konumundadır (Çizelge 2.13). İhracatta ilk sırayı Ortadoğu ülkeleri almakta (Suudi Arabistan, Ürdün ve Birleşik Arap Emirlikleri), bunları Kuzey Afrika ülkeleri (Fas ve Tunus) takip etmektedir.

Çizelge 2.13. Türkiye'nin Arpa Dış Ticareti

Yıllar	İhracat		İthalat	
	Ton	1000 \$	Ton	1000 \$
1998	1507189	117151	191836	17914
1999	274091	21025	57804	6547
2000	186205	20108	40216	5207
2001	158216	16189	38967	6327
2002	595824	58910	16756	2435
2003	395988	41164	89428	15718

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Mısır, gerek besin maddesi olarak gerekse glikoz, nişasta, yağ ve yem sanayinin ham maddesi olarak önemli bir üründür. İçinde bulundurduğu zengin besin maddesi nedeniyle insan ve hayvan beslenmesinde büyük değer taşımaktadır. Türkiye'de entansif hayvancılık ile paralel gelişme gösteren yem sanayi, mısıra duyulan talebi artırmıştır. Türkiye'de hibrid tohumluk kullanımının desteklenmesi sonucu üretimde artış elde edilmiştir. 1992-2003 yıllarında ekiliş alanları çok fazla değişmezken, verimdeki artış nedeniyle üretim 2.2 milyon tondan 2.8 milyon tona yükselmiştir (Çizelge 2.14). Türkiye'de başta Karadeniz Bölgesi olmak üzere Marmara ve Akdeniz

önemli mısır üretim bölgeleridir. Üretimin yaklaşık % 85'i söz konusu bölgelerde yapılmaktadır.

Çizelge 2.14. Yıllara Göre Mısır Üretim Durumu

Yıllar	Ekim alanı (1000 Ha)	Üretim (1000 Ton)	Verim (Kg/Ha)
1992	525	2225	4238
1995	515	1900	3689
2000	555	2300	4144
2001	550	2200	4000
2002	500	2100	4200
2003	575	2800	4870

Kaynak: DİE, Tarımsal Göstergeler 1923-1998, Ankara, 2001.
FAO, Statistical Database, www.fao.org

2003 yılında Türkiye'nin mısır ihracatı 10988 ton, ithalatı ise 1818132 ton olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 2.15). Bu verilere göre Türkiye ithalatçı ülke konumundadır. Net ithalatçı olunan mısırdaki ithalatının yarısından fazlası ABD'den gerçekleştirilmekte, Arjantin, Romanya ve Ukrayna diğer önemli ülkeleri oluşturmaktadır.

Çizelge 2.15. Türkiye'nin Mısır Dış Ticareti

Yıllar	İhracat		İthalat	
	Ton	1000 \$	Ton	1000 \$
1998	9759	5739	769247	97514
1999	6205	5259	839096	98177
2000	3963	4096	1286169	146881
2001	9382	8333	537481	65635
2002	7642	9946	1172916	133223
2003	10988	13104	1818132	276182

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Çeltik üretiminde ilk sıraları Marmara, Karadeniz, Ortakuzey ve Ege Bölgesi almaktadır. En çok çeltik üretimi yapılan iller ise Edirne, Çorum, Samsun, Sinop ve İzmir'dir. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin tamamlanmasıyla pirinç üretiminde de önemli artışlar beklenmektedir. Türkiye'deki çeltik üretimi, yurt içi pirinç talebini karşılayamamaktadır. Bu açık, ithalat yoluyla kapatılmaktadır. Türkiye'nin pirinç ithalatımız, 1998 yılında 96.4 milyon dolar, 1999 yılında da 97.6 milyon dolar olurken, 2003 yılında bu değerler 122.7 milyon dolara çıkmıştır. (Çizelge 2.16). Pirinç ithalatında ABD önemli bir yer tutarken, bu ülkeyi Mısır ve İtalya takip etmektedir. Pirinç ihracatı ise yok denecek kadar azdır.

Çizelge 2.16. Türkiye'nin Pirinç Dış Ticareti

Yıllar	İhracat		İthalat	
	Ton	1000 \$	Ton	1000 \$
1998	652	554	290032	96456
1999	1555	863	304654	97606
2000	5785	1788	450185	107819
2001	4285	1214	273036	57683
2002	1935	699	325457	86382
2003	4267	1404	385293	122785

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Pamuk

Ülkemiz pamuk üretimi bakımından elverişli ekolojik şartlara sahiptir. Özellikle Ege, Güneydoğu, Akdeniz ve bir kısım Doğu ve Orta Anadolu illerinde pamuk ekimi

yapılmaktadır. 2003 yılı pamuk üretiminin %22'si Çukurova, %46.5'i Güneydoğu Anadolu, %30'u Ege Bölgesinde gerçekleşmektedir. Her yıl gittikçe üretim düştüğü Akdeniz Bölgesinde toplam üretimin sadece %1.5'luk kısmını gerçekleştirmiştir.

Ülkemizde pamuk ekim alanında yıllar itibarıyla bakıldığında azalış olduğu görülmektedir (Çizelge 2.17). Ekim alanlarında azalışın tersine verim artışına bağlı olarak üretimde artış gözlenmekle birlikte, 2003 yılı verileri ülkemiz pamuğun hem ekim alanı hem de üretim miktarı açısından düşüşlerin yaşandığını göstermektedir. 2003 yılında 629384 ha'da, 898824 ton üretim gerçekleşmiştir.

Çizelge 2.17. Türkiye'de Pamuk (Lif) Ekim Alanı, Üretim ve Verim Durumu

Yıllar	Ekiliş Alanı (Ha)	Üretim (Ton)	Verim (Kg/Ha)
1997	721723	831672	1152
1998	756566	882154	1166
1999	719294	791298	1100
2000	654177	879940	1345
2001	696566	919661	1214
2002	694760	966215	996
2003	629384	898824	1324

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Türkiye, her yıl gelişen tekstil sanayimizin ihtiyacını gidermek için daha fazla pamuk ithalatı yapmaktadır (Çizelge 2.18). Pamuk ithalatı 1999 yılları hariç tutulursa diğer yıllarda miktar ve değer olarak büyük oranda artış göstermiştir. 1999 yılındaki pamuk ithalat miktarında gözlenen azalma ise ülkedeki nihai tüketimin istisnai olarak bu yıl düşmesinden kaynaklanmıştır. Türkiye pamuk ithalatını başlıca ABD, Yunanistan, Özbekistan, Suriye, Mısır, İsrail, Azerbaycan, Türkmenistan ve Avustralya gibi ülkelerden gerçekleştirmektedir. 1990'lı yıllardan sonra önemli miktarda pamuk ithal etmeye başlamış, bugün ise net pamuk ithal eden ülke konumuna gelmiştir.

Çizelge 2.18. Türkiye'nin Pamuk Dış Ticareti (1000\$)

Yıl	İthalat	İhracat	Net Dış Ticaret
1999	351436	87122	-264314
2000	676575	36270	-640305
2001	497301	37399	-459902
2002	492620	38397	-454223
2003	666164	112610	-553554

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Baklagiller

Baklagiller içerdikleri zengin besin maddeleriyle insan ve hayvan beslenmesinde, toprak yapısının iyileştirilmesinde büyük önem taşımaktadır. 2003 yılında, dünya baklagil üretimi 56 milyon tondur. Bu üretimin 19 milyon tonunu kuru fasulye, 10 milyon tonunu bezelye ve 7 milyon tonunu nohut oluşturmaktadır. Son yıllarda üretimdeki azalmaya karşın, Türkiye halen dünya baklagiller üretiminde önemli üretici ülkeler arasında yer almaktadır.

Türkiye'de özellikle 1982 yılından önce iller bazında uygulanan kırsal kalkınma projelerinin, 1982 yılından sonra ise nadas-tahıl ekim sisteminin yoğunlaştığı ve yıllık yağışların 450 mm'nin üzerine çıktığı yörelerde uygulanan Nadas Alanlarının Daraltılması Araştırma ve Yayım Projesi ile İkinci Ürün Projelerinin baklagil üretiminin artmasında büyük etkisi olmuştur. Bu projeler sayesinde Türkiye'nin bakliyat üretimi önemli ölçüde artış göstermiştir. Toplam baklagil üretimindeki artış esas itibarıyla

mercimek ve nohut üretimindeki artıştan kaynaklanmıştır. Bu artışlar nedeniyle Türkiye dünya mercimek ve nohut üretiminde en büyük üretici ülkelerden birisi olmuştur (Çizelge 2.19).

Çizelge 2.19. Yıllara Göre Bakliyat Üretim Durumu (Ton)

Yıllar	Fasulye	Bakla	Bezelye	Nohut	Mercimek	Fiğ	Toplam
1992	200000	68000	4000	770000	600000	165000	1822470
1995	225000	49000	3900	730000	665000	160000	1849434
2000	230000	37000	3100	548000	353000	137600	1316487
2001	225000	35000	2700	535000	520000	130000	1454525
2002	250000	33000	4000	650000	565000	137000	1647500
2003	250000	32000	3500	600000	548000	135000	1577000

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

2003 yılı itibariyle Türkiye’de tarla ürünleri ekilen alanın %8.8’inde baklagiller yetiştirilmektedir. Tarla ürünleri içerisinde baklagiller tahıllardan sonra en önemli yeri tutmaktadır. Baklagiller içinde en önemli ürünler mercimek, nohut ve kuru fasulyedir. Çizelge 2.20’den de görüldüğü üzere mercimek, nohut ve fasulye toplam bakliyat üretiminin % 89’unu meydana getirmektedir. Toplam bakliyat üretimi içerisinde nohudun aldığı pay %38, mercimeğin aldığı pay %34.7, fasulyenin aldığı pay ise %15.9’dur.

Çizelge 2.20. Türkiye’de 2003 Yılında Baklagil Üretim Miktarları

Ürünün Cinsi	Üretim Miktarı(Ton)	%
Nohut	600000	38,0
Mercimek	548000	34,7
Fasulye	250000	15,9
Bakla	32000	2,0
Fiğ	135000	8,6
Diğerleri	12000	0,8
Toplam	1577000	100,0

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Türkiye’de bakliyat üretimi ülke geneline yayılmış olmakla birlikte, Güneydoğu Anadolu, Orta Anadolu ve Geçit bölgeleri ile Marmara bölgesinin güneyi en yoğun olduğu bölgelerdir. Genel olarak; kırmızı mercimek Güneydoğu’da, yeşil mercimek, nohut ve kuru fasulye Orta Anadolu ve geçit bölgelerinde, bakla ve bezelye ise Ege ve Güney Marmara’da en fazla yetiştirilmektedir. İller itibariyle bakliyat üretiminde kuru fasulyede K.Maraş, Konya, Erzincan, Samsun ve Karaman; nohutta Konya, Yozgat, Diyarbakır, Uşak, Isparta ve K. Maraş; kırmızı mercimekte Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Gaziantep, Adıyaman ve Şırnak; yeşil mercimekte Yozgat, Çorum, Konya ve Ankara; baklada Balıkesir, Çanakkale Muğla ve Manisa; bezelyede ise Bursa, Çanakkale ve Yalova illeri ilk sıraları almaktadır.

Tütün

Makine gücünden ziyade insan gücüne ve emeğine dayalı olan ve birçok ailenin esas geçim kaynağını oluşturan Türkiye’deki tütün üretimi, Ege, Marmara, Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde yapılmaktadır (Çizelge 2.21). Bu bölgelerde Türk tipi tütün üretiminin yanı sıra, görel olarak az miktarda da olsa, yabancı menşeli tütün üretimi de Antalya, Balıkesir, Bandırma, Bursa, Kocaeli,

İstanbul, Sakarya, Gaziantep, Adana, Rize, Trabzon illerinde yapılmaktadır. Yıllar itibariyle ülkemizdeki tütün üretim durumuna bakıldığında 2000 yılına oranla 2003 yılında %29 oranında azalma ile 148216 tona düşmüştür.

Çizelge 2.21. Türkiye’de Tütün Ekim Alanı, Üretim ve Verim Durumu

Yıllar	Ekiliş Alanı (Ha)	Üretim (Ton)	Verim (kg/Ha)
1997	322500	302008	936
1998	278350	258811	930
1999	270751	251070	927
2000	237722	208002	875
2001	198827	152571	767
2002	199458	161314	809
2003	191000	152856	800

Kaynak: Tekel Kayıtları

2003 yılı itibariyle ülkemizde üretilen tütünün % 65’i Ege, %13’i Güneydoğu, %15’ü Karadeniz, %4’ü Marmara, %3’ü Doğu Anadolu Bölgemizde üretilmektedir (2.22). Ülkemizde yabancı tütün üretimi Marmara ve Güneydoğu Anadolu Bölgemizde yapılmaktadır. Tabloda görülen toplam üretim sözleşmeli üretimdir. Üreticilerin 2002 yılında sözleşme fazlası ürünleri pazarlamada yaşadığı sorunlardan dolayı 2003 yılında sözleşme dışında üretim yapılmamıştır.

Çizelge 2.22. 2003 Ürün Yılında Türkiye Tütün Üretimi Genel Durumu

Bölgeler	Tekel		Tüccar		Toplam	
	Ekici Sayısı	Üretim (Ton)	Ekici Sayısı	Üretim (Ton)	Ekici Sayısı	Üretim (Ton)
Ege	62450	12490	82957	83488	145407	95987
Karadeniz	42587	967	17094	12570	59681	21737
Marmara	3237	1103	4978	5231	8215	6334
Doğu	22165	4433	0	0	22165	4433
Güney Doğu	98275	19655	18	70	98293	19725
Toplam	228714	38648	105047	101359	333761	148216

Kaynak: TZOB, 2003

Giderek talebi artan Amerikan blend sigaraların üretiminde gerekli olan Virginia ve burley tütün üretimi yaklaşık 6 bin tona ulaşmıştır, ancak bu miktar ihtiyacın çok altındadır. Artan ihtiyaç doğrultusunda yurt içinden yeterli düzeyde karşılanamayan bu tip tütünlerin ithalat miktarlarının giderek arttığı görülmektedir.

Yumru Bitkiler

Türkiye’de üretimi yapılan başlıca yumru bitkiler kuru soğan, patates ve sarımsaktır. Patates ve soğan üretiminde yüksek verimli ve kaliteli tohumluk kullanımı sonucu önemli verim ve üretim artışı elde edilmiştir. Ancak körfez krizinden sonra pazarlama imkanlarının azalması, gerek patatesteki gerekse soğan pazarlamasında sorunlara yol açmıştır. Bu sorun ile birlikte elde edilen ürünlerin depolama imkanlarının yetersizliği, dış pazarlardaki belirsizlik ve fiyat dalgalanmaları, talebe uygun üretim yapılamaması ve güçlü pazarlama kuruluşlarının bulunmaması nedeniyle ürünler gerektiği şekilde değerlendirilememektedir. Bu durum zaman zaman üretilen ürünlerin elde kalmasına neden olmaktadır. Bu sorunlar nedeniyle de son yıllarda üretim azalmıştır (Çizelge 2.23).

Çizelge 2.23'den de görüldüğü üzere patates ve soğan toplam yumru bitki üretiminin % 90'ını oluşturmaktadır. Toplam yumru bitki üretimi içerisinde patatesin aldığı pay %70, soğanın aldığı pay %30'dur.

Çizelge 2.23. Yıllara Göre Yumru Bitkiler Üretim Durumu (1000 Ton)

	1999		2000		2001		2002		2003	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Sarımsak	108600	1.3	102000	1.3	103000	1.4	96000	1.3	117000	1.6
Patates	6000000	69.7	5370000	70.0	5000000	68.9	5200000	70.8	5300000	73.4
Tatlı Patates	460	0.0	450	0.0	200	0.0	200	0.0	200	0.0
Soğan	2500000	29.0	2200000	28.7	2150000	29.6	2050000	27.9	1800000	24.9
Toplam	8609060	100	7672450	100	7253200	100.0	7346200	100.0	7217200	100.0

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Patates, tahıllardan sonra insan beslenmesinde önemli bir paya sahiptir. Ucuzluğu, birim alandan fazla verim sağlanması, besin değerinin yüksek oluşu, sindirim kolaylığı, çeşitli şekillerde kullanılması ve her çeşit iklimde yetiştiği için bugün hemen hemen bütün dünya ülkeleri tarafından da yetiştirilmekte ve tüketilmektedir. 2003 yılı itibarıyla dünya patates üretimi 311 milyon tondur. Türkiye ise dünya patates üretiminde önemli ülkeler arasında yer almaktadır.

Türkiye'de hemen hemen her ilde patates üretimi yapılmaktadır. 2003 yılı verilerine göre Türkiye'nin patates ekim alanı 200 bin ha olup, üretimi ise 5.3 milyon tondur. Üretim yoğun olarak yapıldığı iller sırasıyla Niğde, Nevşehir, Bolu, İzmir ve Afyon'dur. Ülke üretiminin %42.64'ü Niğde ve Nevşehir illeri tarafından yapılmaktadır. Türkiye'de başlıca kuru soğan üretim bölgeleri, Marmara Bölgesi, Ortakuzey Anadolu ve Akdeniz ile Ortadoğu Anadolu bölgeleridir.

Türkiye'nin patates ve ürünleri ithalatı daha çok tohumluk patates ve patates konserveleri şeklindedir. Türkiye taze patates ihraç etmekte, bunun yanında işlenmiş patates ürünleri ithal etmektedir. Dünya patates ticareti işlenmiş patates şeklinde yapılmaktadır.

Yağlı Tohumlar

Türkiye dünyada sayılı ayçiçeği üretici ülkeler arasındadır. Dünya ayçiçeği ekiliş alanındaki payı %2, üretimdeki payı ise %3'tür. Ayçiçeği verimi 1701 Kg/ha iken, dünya ortalaması 1242 Kg/ha'dır. Bu verilere göre Türkiye verim açısından dünya ortalamasının üzerindedir (Çizelge 2.24).

Çizelge 2.24. Türkiye'de Yıllara Göre Ayçiçeği Ekiliş, Üretim ve Verimleri

Yıllar	Ekiliş (bin ha)	Üretim (bin ton)	Verim (kg/ha)
1990	716	860	1201
1995	585	900	1538
2000	542	800	1476
2001	510	650	1275
2002	550	850	1546
2003	470	800	1702

Kaynak: FAO, Statistical Database, www.fao.org

Türkiye ayçiçeği üretim ve ekilişinde önemli gelişmeler sağlanmıştır. Başlangıçta sadece Marmara Bölgesinde ayçiçeği üretimi yapılırken, bugün Ege, Ortakuzey ve

Ortağüney Anadolu Bölgelerinde üretilmektedir. Ayçiçeği ekiliş alanının % 91.8'i söz konusu bölgelerde yer almakta ve üretimin % 85.8'i buralarda yapılmaktadır Ayçiçeği üretiminin %65.6'sı sırasıyla Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli illerinde gerçekleşmiştir.

Üretimdeki mevcut düzeyin ülke bitkisel yağ talebi dikkate alındığında, yeterli olmadığı görülmektedir. Türkiye'nin ham yağ açığının kapatılmasında önemli rol oynayacak olan ayçiçeği üretimine GAP alanında da yer verilmiştir. Proje alanının tam olarak devreye girmesi ile toplam yağlı tohum üretiminin % 64 artırılması hedeflenmiştir.

Türkiye sahip olduğu ekolojik özellikler nedeniyle bitkisel yağ üretiminde büyük bir potansiyele sahiptir. Ancak bu imkanlara rağmen, üretim yeterli düzeye ulaşmamıştır. Bu nedenle zaman zaman bitkisel yağ sıkıntısı çekilmekte ve yağ ihtiyacı ithalatla karşılanmaktadır. Bu sebeple de dünya ithalatında 6. sırada yer almaktadır. Ancak ihracatta önemli bir paya sahip değildir.

Türkiye'de en önemli sorunlardan biri bitkisel yağ açığıdır. İzlenen destekleme politikalarıyla, yağlı tohum üretiminde arzulan gelişme sağlanamamıştır. Bunun başlıca nedeni uygulanan fiyat politikaları ve hatalı ithalat politikalarıdır. Türkiye'de tarımı yapılan yağlı tohumlar başta ayçiçeği olmak üzere pamuk ve soya'dır. Bu bitkileri susam, haşhaş, kendir, yerfıstığı, aspir ve kolza gibi bitkiler izlemektedir.

Sebzeler

Türkiye, gerek sebze üretim alanı gerekse sebze üretim miktarı bakımından dünyada sayılı ülkeler arasındadır. 2003 yılı FAO verilerine göre sebze üretimi (kavun, karpuz dahil) dünyada 842 milyon tondur. , Türkiye'de ise yaklaşık 26 milyon ton olmuştur. Türkiye, dünya sebze üretiminin % 3'ünü karşılamaktadır.

Domates, karpuz, lahana, kuru soğan, hıyar ve kornişon, patlıcan, kavun ve havuç dünyada en fazla yetiştirilen sebzelerdir. Dünya toplam domates üretiminin % 8.6'sı, biber üretiminin % 7.5'i, kavun üretiminin % 6.3'ü, karpuz üretiminin % 4.6'sı, salatalık üretiminin % 4.4'ü, soğan üretiminin % 3.4'ü ve patates üretiminin % 1.7'si Türkiye tarafından karşılanmaktadır.

Türkiye' de ortalama bir milyon hektar alanda sebze tarımı yapılmakta ve toplam sebze üretimi yaklaşık 25 milyon ton olmaktadır. Meyvesi yenen sebzelerde üretim açısından kavun-karpuz, domates ve hıyardır ilk sıraları almaktadır. Bu ürünleri biber, patlıcan ve kabak izlemektedir (Çizelge 2.25).

Çizelge 2.25. Türkiye'de Yıllara Göre Meyvesi Yenen Sebzelerin Üretimi (1000 Ton)

Yıllar	Kavun-Karpuz	Kabak	Hıyar	Patlıcan	Bamya	Domates	Biber
1992	5300	340	1050	750	20	6450	954
1995	5400	348	1250	750	23	7250	1080
2000	5805	332	1825	924	275	8890	1480
2001	5795	385	1740	945	30	8425	1560
2002	6275	340	1750	970	30	9450	1750
2003	5950	340	1750	970	30	9750	1760

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı Üretim İstatistikleri

Meyvesi yenen sebzelerden sonra üretimi en fazla olan yaprağı yenen sebzelerdir. Yaprağı yenen sebzeler arasında en çok üretilenler lahana, pırasa, ıspanak ve maruldur (Çizelge 2.3).

Baklagil sebzeler fasulye, bezelye, bakla ve barbunyadır. Bu ürünler arasında en çok üretilen baklagil sebze % 77.87 ile taze fasulye'dir. Türkiye'de üretilen soğansı yumru

ve kök sebzeler ise taze soğan, taze sarımsak, havuç, turp ve yer elmasıdır. En çok üretilen ürünler, taze soğan ve havuçtur. Bu ürünler doğrudan tüketildiği gibi havuç şekerleme, turşu ve konservelede kullanılmaktadır. Türkiye'nin hemen hemen tüm bölgelerinde bu ürünler üretilmektedir.

Çizelge 2.26. Türkiye'de Yıllara Göre Yapağı Yenen Sebze Üretimi

Yıllar	Lahana	Pırasa	İspanak	Marul	Enginar
1992	702000	310000	153000	195000	10000
1995	675000	315000	180000	249000	18000
2000	725000	308000	205000	333000	24500
2001	710000	300000	210000	350000	26500
2002	720000	315000	220000	345000	27000
2003	725000	315000	230000	360000	28000

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı Üretim İstatistikleri

Türkiye açısından dünya yaş sebze ticareti incelendiğinde Avrupa Birliği ülkeleri, Ortadoğu ülkeleri, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ve Doğu Avrupa ülkeleri dikkat çekmektedir. Romanya ve Ukrayna dünya yaş sebze ithalatında önemli paya sahip olmayan, ancak Türkiye'nin ihracatından önemli pay almaya başlayan ülkelerdir. Rusya Federasyonu, İngiltere, Almanya ve Hollanda dünya ithalatı ve ülke ihracatından önemli pay alan ülkeler olarak dikkat çekmektedir.

Rusya Federasyonu, 2003 yılında 197 milyon ABD doları ile Türkiye sebze ihracatının % 21'inin yöneldiği en önemli ülke konumundadır. Rusya Federasyonu'nu % 17 ile Almanya, % 9 ile Suudi Arabistan ve Yunanistan, % 8 ile Romanya ve % 5 ile Hollanda takip etmektedir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti, Fransa ve Avusturya diğer önemli pazarlar görünümündedir.

Türkiye yaş sebze ve meyve üretiminde yeterli ve ihracat şansına sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Sezon dışı ihtiyacı karşılamak ve Dahilde İşleme Rejimi kapsamında gıda sanayiinin ihtiyaç duyduğu çeşitleri temin etmek amacıyla, az miktarlarda sebze ithalatı yapılmaktadır.

Meyveler

Türkiye'de meyveciliğin genel durumu değerlendirildiğinde; 1995-2003 dönemine göre bazı meyvelerin üretiminde azalmalar görülmüştür. 1995 yılı baz alındığında armut, üretimdeki %9,8'lik azalmayla ilk sırayı almaktadır. Bunu % 6.7 ile incir, %4 ile yeni dünya takip etmektedir. Baz yıla göre üretiminde artış sağlanan meyvelerde ilk sıraları yaklaşık 2,5 kat üretim artışıyla muz ve yaklaşık 1,5 kat üretim artışıyla antepfıstığı almaktadır. Genel olarak 22 meyvenin 3'ünde üretim azalması, 19'unda ise artış meydana gelmiştir.

Yumuşak çekirdeklilerden armut üretimindeki azalma, hem ağaç sayısındaki hem de verimdeki azalmaya bağlıdır. Ayva üretimindeki yaklaşık %55'lik artışı, meyve veren ağaç sayısındaki yaklaşık %9,4'lük artışla birlikte verimdeki yaklaşık %39'luk artışa bağlamak mümkündür. Elma üretimindeki %23.8'lik artışın önemli bir kısmı verimde meydana gelen artıştan kaynaklanmaktadır. Yeni dünya veriminde yaklaşık %2'lik artışa karşılık üretimindeki %4'lük azalma, ağaç sayısındaki azalmaya bağlıdır (Çizelge 2.27).

Taş çekirdekli meyveler incelendiğinde; erik üretimindeki yaklaşık %7'lik artış, yine yaklaşık aynı oranda verim artışına bağlıdır. Kayısıda meyve veren ağaç sayısındaki yaklaşık %25'lik artış, verim artışıyla birlikte %84'lük üretim artışını da beraberinde getirmiştir. Kirazda baz yıla göre verimde meydana gelen azalmaya karşılık, ağaç

sayısındaki %38'lik artışla üretimde yine yaklaşık %42,5'lük artış sağlanmıştır. Şeftali verimi ve ağaç sayısındaki artış, üretimde yaklaşık %38'lik artış sağlanmıştır. 2003 yılında baz yılına göre zeytin ağaç sayısındaki %13'lük artış, bu yılın zeytinin yok yılı olması sebebiyle düşük verime rağmen yine de üretimde yaklaşık %65'lik bir artışı beraberinde getirmiştir (Çizelge 2.28).

Çizelge 2.27. Yumuşak Çekirdekli

Yıllar	Armut			Ayva			Elma			Yeni Dünya		
	Ağaç sayısı (000)		Üretim	Ağaç sayısı (000)		Üretim	Ağaç sayısı (000)		Üretim	Ağaç sayısı (000)		Üretim
	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)
1995	11720	2760	410000	2880	630	71000	32530	6080	2100000	263	63	12500
2000	10800	1950	380000	3135	535	105000	32290	6190	2400000	247	37	11500
2001	10640	1960	360000	3100	500	102000	32550	6080	2450000	246	42	11500
2002	10510	1830	340000	3215	495	110000	33000	6300	2200000	244	42	11800
2003	10450	1790	370000	3150	480	110000	35000	7100	2600000	246	40	12000

Kaynak:DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat, Değer

Çizelge 2.28. Taş Çekirdekli

	Erik			Kayısı			Kiraz			Şeftali			Zeytin		
	Ağaç sayısı (1000)		Üretim	Ağaç sayısı (1000)		Üretim	Ağaç sayısı (1000)		Üretim	Ağaç sayısı (1000)		Üretim	Ağaç sayısı (1000)		Üretim
	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve Veren	Meyve vermeyen	(Ton)
1995	7375	1213	187000	9115	2625	250000	6050	2100	186000	10655	1920	340000	81437	6144	515000
2000	7360	1100	195000	10730	2690	530000	7450	2530	230000	12250	2200	430000	89200	8570	1800000
2001	7335	1060	200000	10925	2565	470000	7620	2630	250000	12700	2175	460000	90000	9000	600000
2002	7350	1060	200000	11130	2350	315000	7850	2670	210000	13000	2150	455000	91700	9900	1800000
2003	7450	1150	210000	11350	2120	460000	8400	3200	265000	13300	2150	470000	92250	10500	850000

Kaynak:DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat, Değer

Turunçgiller arasında altıntop üretiminin yaklaşık iki katına çıkması, önemli ölçüde ağaç sayısındaki artışa bağlıdır. Limon verimi %11 artarken ağaç sayısı %16 artmış ve üretim yaklaşık %32 artmıştır. Mandalinadaki %21'lik üretim artışı, hem verimde hem de ağaç sayısındaki artışa bağlıdır. Portakal verimindeki yaklaşık %40'lık artış, ağaç sayısındaki artış ile birlikte üretimde %48.5'lik artışı sağlamıştır (Çizelge 2.29).

Çizelge 2.29. Turunçgiller

	Altıntop			Limon			Mandalina			Portakal		
	Ağaç sayısı(000)		Üretim	Ağaç sayısı(000)		Üretim	Ağaç sayısı(000)		Üretim	Ağaç sayısı(000)		Üretim
	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)
1995	510	228	65000	4926	455	418000	7825	793	453000	11065	1220	842000
2000	873	77	130000	5335	530	460000	8370	847	560000	11680	835	1070000
2001	890	127	135000	5365	533	510000	8580	1040	580000	11800	790	1250000
2002	915	103	125000	5575	650	525000	8700	935	590000	11770	740	1250000
2003	965	55	135000	5750	780	550000	9400	1180	550000	12200	890	1250000

Kaynak:DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat, Değer

Sert kabuklu meyvelerden antep fıstığı ağaç sayısındaki artışın yanında, verimdeki artmayla birlikte, üretimde %150'lik bir artışa yol açmıştır. Badem ağaç sayısındaki azalmaya karşılık verimdeki %22.4'lük artış, üretimde yaklaşık %11'lik bir artış sağlamıştır. Ceviz verimi azalırken, ağaç sayısındaki artışa bağlı olarak üretim

yaklaşık %18 artmıştır. Fındık üretimindeki %6'lık artışın önemli bir kısmı ağaç sayısındaki artışa bağlıdır (Çizelge 2.30).

Çizelge 2.30. Sert Kabuklu Meyveler

Antepfıstığı			Badem			Ceviz			Fındık			
	Ağaç sayısı (000)		Üretim	Ağaç sayısı (000)		Üretim	Ağaç sayısı (000)		Üretim	Ağaç sayısı (000)		Üretim
	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)	Meyve veren	Meyve vermeyen	(Ton)
1995	23850	18910	36000	3865	700	37000	3453	1067	110000	271150	21500	455000
2000	25445	16875	75000	3600	565	47000	3550	1490	116000	215000	9900	450000
2001	25900	16400	30000	3575	545	42000	3640	1780	116000	285000	12100	625000
2002	26200	15800	35000	3500	520	41000	3850	2030	120000	289000	10876	600000
2003	26300	16400	90000	3475	520	41000	4100	2100	130000	303900	13900	480000

Kaynak:DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat, Değer

Üzümsü meyveler incelendiğinde; üzüm verimindeki yaklaşık %5'lik artışa karşılık üretimdeki %1.4'lük azalma, bağ alanlarındaki azalmaya bağlıdır. Çilek üretim alanındaki yaklaşık %45.5, verimdeki %36.4'lük artışla birlikte üretimde yaklaşık %97'lik artış sağlamıştır. Muz üretim alanları yaklaşık üç katına çıkmış ve verim artışıyla birlikte muz üretimi yaklaşık üç kat artmıştır. İncir üretimindeki %6.7'lik azalma önemli ölçüde ağaç sayısındaki azalmaya bağlıdır. Nar ağaç sayısındaki artışla birlikte üretim artışı %50.9'u bulmuştur (Çizelge 2.31).

Çizelge 2.31. Üzümsü Meyveler

ÜZÜM			ÇİLEK		MUZ		İNCİR			NAR		
	Alan (Hektar)	Üretim (ton)	Alan (Hektar)	Üretim (ton)	Alan (Hektar)	Üretim (ton)	Ağaç sayısı(000)		Üretim (Ton)	Ağaç sayısı(000)		Üretim (Ton)
							Meyve veren	Meyve vermeyen		Meyve veren	Meyve vermeyen	
1995	565000	3550000	7150	76000	1150	31000	9690	1018	300000	2304	495	53000
2000	535000	3600000	9461	130000	1727	64000	8950	820	240000	2485	809	59000
2001	525000	3250000	9700	117000	1875	75000	9400	830	235000	2530	840	60000
2002	530000	3500000	10000	145000	2385	95000	9600	835	250000	2670	855	60000
2003	530000	3600000	10400	150000	2520	110000	9700	835	280000	3190	1100	80000

Kaynak:DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat, Değer

Meyve ihracatı değer olarak incelendiğinde; 2002 yılı itibariyle yumuşak çekirdekli meyvelerden armut ve elma, her biri 7.7 milyon dolar ihracatla ön plana çıkmaktadır. Taş çekirdekli meyvelerden ilk sırayı 121.4 milyon dolarla kayısı, bunu 49.2 milyon dolarla kiraz takip etmektedir. Turunçgillerden limon 85.2 milyon dolarla ilk sırada iken mandalina yaklaşık 84 milyon dolarla ikinci sıradadır. Sert kabuklularda ise antep fıstığı 375.4 milyon dolarla ön plan çıkmaktadır. Üzümsü meyvelerden 156.3 milyon dolar kuru, 32.5 milyon dolar yaş olmak üzere üzüm ilk sırayı almaktadır.

Örtüaltı yetiştiriciliği

Birim alandan yüksek verim alınmasını sağlayarak küçük alanların marjinal şekilde değerlendirilmesine olanak veren örtü altı yetiştiriciliği, aynı zamanda yıl içerisinde düzenli bir işgücü kullanımı sağlaması nedeniyle de Türkiye'deki en önemli tarımsal faaliyetlerden birisi haline gelmiştir.

Türkiye seracılığında, tek ürün ve çift ürün yetiştiriciliği olmak üzere iki tip yetiştiricilik yapılmaktadır. Tek ürün yetiştiriciliği genellikle cam seralarda yapıp yılda tek ürün alınırken, çift ürün yetiştiriciliği de plastik seralarda yapıp ilk ürün sonbahar yetiştiriciliğinde, ikinci ürünse ilkbahar yetiştiriciliğinde alınmaktadır. Son zamanlarda

teknolojik gelişmeler, ilerleyen yetiştirme teknikleri, tohumculuktaki gelişmelerle birlikte yeni çeşitlerin de devreye girmesiyle üretim deseni zenginliği artmıştır. Dar bir zaman kalıbı içine sığdırılan tohum ekimi-fide dikimi daha geniş bir zaman dilimine yayılmıştır. Böylelikle seralarda yılın on ayında ürün hasat etme olanakları ortaya çıkmıştır.

Türkiye’de örtüaltı yetiştiriciliği 1940’lı yıllarda Antalya’da kurulan seralar ile başlamıştır. Seracılığın gelişimi 1960’lı yıllara kadar yavaş olmuş ancak 1960’lı yıllardan itibaren plastiğin örtü malzemesi olarak kullanılmaya başlanması ile hızlı bir gelişme dönemine girilmiştir. Sera alanlarındaki en hızlı artış 1975-1985 yılları arasında gerçekleşmiştir.

Türkiye’de örtüaltı yetiştiriciliği özellikle Akdeniz, Ege ve Marmara kıyı şeridinde yoğunlaşmıştır. 1960 yılında 525 hektar olan cam sera, 1980’de 925 hektar ve 1998’de 6 bin hektara yükselmiştir. Plastik seradaki artış cam seradan daha hızlı olmuştur. 1960 yılında 478 hektar olan sera alanı, 1980’de 3 bin hektara yükselmiş ve 2001 yılı itibariyle sera varlığı yaklaşık 50 bin hektar düzeylerine ulaşmıştır.

Örtü altı sebzeçiliğinde, ağırlıklı olarak domates, biber, patlıcan, hıyar, kabak ve fasulye gibi çeşitlerin üretimi yapılmaktadır. Örtü altında üretilen 4-5 milyon ton sebze, genel üretimin %25’ini oluşturmaktadır. Son yıllarda ihraç şansı olan kuşkonmaz, enginar, kavun ve karpuz da seralarda yetişebilmektedir.

Sera alanlarının %95’inde sebze (genelde yazlık sebzeler), %4’ünde süs bitkileri (özellikle kesme çiçek) ve %1’inde ise meyve türleri (özellikle muz ve çilek) yetiştirilmektedir.

Ülkemizde sera sebze yetiştiriciliğinde %51 ile domates birinci sırada yer almakta, bunu %20.2 ile hıyar, %17.3 ile biber ve %8.6 ile patlıcan izlemektedir. Geriye kalan %2.9’luk alanda da kavun, fasulye, kabak gibi diğer sebze türleri yetiştirilmektedir.

Örtüaltı meyve üretimine bakıldığında üretilen en önemli meyveler muz ve çilektir. Muz üretimi sınırlı bir plantasyonda sadece Akdeniz kıyılarında yapılmaktadır. Alçak tünellerin %68.5’inde karpuz yetiştirilmekte olup bu türü %12.6 ile kabak ve %6.1 ile de patlıcan izlemektedir. Diğer yetiştirilen önemli sebzeler ise hıyar, domates, kavun ve biberdir.

Ülke seralarında süs bitkileri üretimi %4 gibi çok düşük düzeydedirler. Değişik iklim özelliklerine sahip ticari anlamda kesme çiçek üretimi Yalova’da başlamış ve daha sonra Ege ve Akdeniz Bölgelerine de yayılmıştır. Özellikle 1985 yılından sonra Antalya yöresinden kesme çiçek ihracatının başlaması, kesme çiçek üretim alanı ve miktarında son yıllarda önemli artışların ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Türkiye’de kesme çiçek yetiştiriciliğinin %60’a yakını seralarda yapılmaktadır.

Seralara işletme yapısı ve sera büyüklüğü yönünden bakıldığında; genelde seraların aile işletmeleri şeklinde ve küçük alanlara sahip olduğu görülür. İşletmelerin %11’inin büyüklüğü 1000 m²’nin altında, %75’i 1000-3000 m² arasında, %11’i 3000-10.000 m² arasında, %3’ü ise 10.000 m²’nin üzerindedir. Büyük işletmeler modern teknolojinin kullanıldığı, hem daha sağlıklı hem de daha verimli bir üretimin yapıldığı seralardır.

Hayvansal Üretim

Türkiye bitkisel üretimde olduğu gibi hayvancılıkta da çeşitlilik göstermektedir. Hayvancılık tarım işletmelerinde bitkisel üretimle birlikte yürütülmektedir. Nitekim, 2001 Genel Tarım sayımı sonucuna göre toplam 3075516 adet tarımsal işletmenin

%67.42'sinde hem bitkisel üretim hem de hayvan yetiştiriciliği, %30.22'sinde yalnız bitkisel üretim, %2.36'sında ise yalnız hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır (DİE, 2003).

Çizelge 2.32'de Türkiye'de hayvan sayıları 1995-2003 yılları arasında verilmiştir. Hayvan varlığı içerisinde büyükbaşa oranla küçükbaş hayvan varlığı ağırlıklıdır. Küçükbaş hayvan varlığı içerisinde ise koyun varlığı 2003 yılında 25 milyon ile en fazladır. Sığır varlığı ise 2002 yılında kültür ırklarındaki artışa paralel olarak bir milyonun altına düşmüştür. Küçükbaş hayvancılıkta ikinci sırada keçi gelmektedir. Keçi varlığı kıl keçisi ve tiftik keçisinden oluşmaktadır. Keçi varlığı kıl keçisi ağırlıklıdır. Türkiye'de önemli bir yetiştiricilik dalı da kümes hayvancılığıdır. 2003 yılında 277 milyon adet olan tavuk sayısının % 78.2'si et tavuğu iken %21.8'i yumurta tavuğundan oluşmaktadır.

Çizelge 2.32. Türkiye'de Hayvan Sayıları (1000 Adet)

Cinsler	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Sığır	11789	11886	11185	11031	11054	10761	10548	9804	9789
Koyun	33791	33072	30238	29435	30256	28492	26972	25174	25431
Keçi	9111	8951	8376	8057	7774	7201	7022	6780	6772
Tavuk	129015	152957	166273	236997	239748	258168	217575	245776	277533
Et Tavuğu	71690	99073	104871	167275	167863	193459	161899	188637	217133
Yumurta Tavuğu	57325	53883	61408	69722	71885	64709	55676	57139	60400
Arı Kovanı	3916	3965	4002	4199	4322	4267	4115	4161	4289

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat, Değer

Hayvancılık faaliyetlerinden arıcılık da ayrı bir öneme sahiptir. Türkiye'de 2003 yılı itibariyle yaklaşık 4.3 milyon adet arı kovanı bulunmaktadır (Çizelge 2.32). Türkiye hayvan varlığının gelişimi 1995-2003 yılları arasında incelendiğinde, 2003 yılında sığır sayısı %17 oranında, koyun sayısı %24.7 oranında, keçi sayısı % 25.7 oranında azalmıştır. Buna karşılık tavuk sayısı %115.1 oranında, et tavuğu %202.9 oranında ve arı kovanı sayısı ise % 9.5 oranında artmıştır. Türkiye'de et tavuğuna bağlı olarak tavuk varlığı 1995-2003 yılları arasında sürekli bir artış göstermiştir. Yumurta tavuğu ise 1997-2000 yılları arasında artış göstermiş ve 2001 yılından itibaren düşüş göstermekle birlikte düzeyini korumuştur. Arı kovanı sayısı da 1995-2000 yılları arasında artış göstermiştir.

Sığır, koyun ve keçi varlığı 1995-2003 döneminde sürekli bir azalış göstermiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında yerli ırkların elden çıkarılarak kültür ve melez ırkların devreye girmesi etkili olmuştur. Bunun yanında girdi fiyatlarındaki yükseklığe karşılık ürün fiyatlarındaki düşüklük ve ekonomik krizlerin etkisi olmuştur.

Türkiye'de et üretim miktarı Çizelge 2.33'de yıllar itibariyle verilmiştir. Kırmızı et üretiminde çok az yer tutan domuz eti ve manda eti hariç tutulmuştur. Kırmızı et üretiminde en önemli payı sığır eti almaktadır. Bunu koyun-kuzu ve keçi eti izlemektedir. 2003 yılında üretilen kırmızı etin % 79.6'sı sığır-dana eti, %17.3'ü koyun-kuzu eti ve %3.1'i keçi etinden oluşmaktadır (Çizelge 2.33).

Çizelge 2.33. Türkiye'de Et Üretimi (Ton)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Sığır-Dana	292450	301835	379542	359273	349681	354636	331590	327630	290456
Koyun-Kuzu	102115	98125	116104	144703	132476	111138	85661	75828	63006
Keçi	14125	12280	15592	23430	23694	21394	16138	15454	11487
Tavuk	282064	420482	471415	486682	596854	643436	614726	696160	872000

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat Değer. Çeşitli Yıllar.

Türkiye’de et üretiminde genellikle artış yönlü bir değişme görülmektedir. Sığır –dana eti üretiminde 1995 yılından itibaren et üretim miktarı artış göstermiş ve 2002 yılında % 12 artış sağlanmıştır. 2003 yılında ise bir miktar düşüş olmuştur. Koyun-kuzu eti ve keçi eti üretimi ise sığır etine göre daha dalgalı bir yapı göstermiştir. Beyaz et üretiminin hemen hemen tamamını oluşturan tavuk eti üretimi ise sürekli artış göstererek 2003 yılında yaklaşık 3.1 katına ulaşmıştır. Beslenmede beyaz et tüketim oranının artması yanında et fiyatlarının etkisinin olduğu söylenebilir. Fakat, bu resmi rakamlar sadece kayıt altında olan yerlerde kesilen et üretimidir. Halbuki, yapılan tahmin çalışmalarında sadece kırmızı et üretiminin 1 milyon tonun üzerinde olduğunu göstermektedir (Yavuz, 2004)

Türkiye’de toplam süt üretimi 1995 yılında 10 milyon tonun üstünde iken, 2002 yılında 8.4 milyon tona düşmüştür. 2003 yılında ise tekrar 10 milyon tonun üstüne çıkmıştır. Sağılan hayvan sayılarına paralel olarak süt üretim miktarı da yıllar itibariyle değişkenlik göstermekte ve 2003 yılında 9.5 milyon ton inek sütü, 0.77 milyon ton koyun sütü ve 0.28 milyon ton keçi sütü üretilmiştir. (Çizelge 2.34).

Çizelge 2.34. Türkiye’de Süt Üretimi (Ton)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
İnek	9275310	9465620	8914176	8832059	8965490	8732041	8489082	7490633	9514000
Koyun	934495	921660	826348	813078	804696	774380	723346	657387	770000
Keçi	277205	265445	249302	245579	236581	220211	219795	209621	278000
Toplam Süt	10487010	10652725	9989826	9890716	10006767	9726632	9432223	8357641	10562000

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat Değer. Çeşitli Yıllar.

Toplam süt üretimi 1995 yılına göre 2003 yılında %20.3 azalmış ve 2003 yılında %0.7 oranında artarak aynı düzeye gelmiştir.

Yumurta üretimi sektörün yapısı gereği dalgalanma göstermektedir. 2003 yılında yumurta üretim miktarı 0.79 milyon tona olmuştur. Bal üretim miktarı yıllar itibariyle küçük dalgalanmalar göstererek 2003 yılında 69 bin ton olarak gerçekleşmiştir. (Çizelge 2.35).

Çizelge 2.35. Türkiye’de Yumurta ve Bal Üretimi (Ton)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Yumurta*	641791	611701	755585	901405	880626	844287	660940	722182	791673
Bal	68620	62950	63319	67490	67259	61091	60190	74555	69540

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat Değer. Çeşitli Yıllar.

*16000 adet yumurta 1 ton kabul edilmiştir.

Türkiye’de inek sütü verimi 1995-2003 yılları arasında sürekli bir artış göstermiş ve 1584.01 kg/baş’tan 1887.70 kg/baş’a ulaşmıştır. Ancak bu rakamın Türkiye ortalaması olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Kültür-melez ırklarında süt verimi yüksektir. Türkiye ortalamasının düşük çıkmasının nedeni yerli ırkların etkisidir. Ayrıca süt sığırcılığında verim durumu bölgeler arasında da farklılık göstermektedir. Ege ve Marmara gibi bölgelerde yüksek iken Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde düşüktür (Çizelge 2.36).

Koyun sütü verimi fazla bir değişim göstermemiştir. 2003 yılında koyun başına süt verimi 61.71 kg/baş olmuştur. Keçi sütü verimi çok az miktarda artarak 2003 yılında 72.9 kg/baş’a ulaşmıştır.

Kırmızı et üretimi yapılan tüm hayvanlarda verim artışı vardır. Sığır eti verimi genel olarak artış göstermiş ve 2003 yılında 182.56 kg/baş'a ulaşmıştır. Koyun eti verimi dalgalı bir seyir izleyerek 17.73 kg/baş ve keçi eti verimi 18.92 kg/baş olmuştur.

Çizelge 2.36. Türkiye'de Hayvansal Üretimde Verim Durumu

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
İnek sütü (kg/baş)	1584.01	1586.00	1593.44	1609.05	1618.94	1653.93	1669.17	1705.30	1887.70
Koyun sütü (kg/baş)	48.51	48.79	48.13	48.47	48.96	48.64	48.72	48.21	61.71
Keçi sütü (kg/baş)	56.48	56.17	56.57	57.82	57.90	58.06	58.25	58.99	72.9
Sığır eti (kg/baş)	160.62	166.21	159.31	163.31	174.25	168.75	179.89	184.67	182.56
Koyun eti (kg/baş)	18.59	17.72	17.90	18.32	18.65	18.19	18.04	19.27	17.73
Keçi eti (kg/baş)	16.76	16.73	16.91	17.46	18.10	18.35	18.36	20.40	18.92
Yumurta (adet/baş)	179.13	181.64	196.87	206.86	196.01	208.76	189.94	202.22	209.71
Bal (kg/Kovan sayısı)	17.52	15.88	15.82	16.07	15.56	14.32	14.63	17.92	16.21

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı; Üretim, Fiyat Değer. Çeşitli Yıllardan alınan verilerden hesaplanmıştır.

Yumurta veriminde genel olarak artış gözlenmiş ve 2003 yılında 209.71 adet/baş'a ulaşmıştır. Kovan başına bal veriminde ise fazla bir değişiklik olmamıştır. 2003 yılında kovan başına bal verimi 16.21 kg/kovan olarak bulunmuştur.

Genel olarak hayvansal ürün verimlerinde bir artış eğilimi vardır, ancak teknik ilerleme ve gelişmeye paralel olarak girdi/ürün fiyat paritesinin üretici aleyhine gelişmesi nedeniyle istenen verim artışları sağlanamamıştır. Hayvansal verimi artırıcı uygulamalara ihtiyaç vardır.

Türkiye'de Su Ürünleri Üretimi

Türkiye'de su ürünleri üretimi yıllar itibariyle Çizelge 2.37.'de verilmiştir. Toplam su ürünleri üretim miktarı yıllar itibariyle dalgalanma göstererek 1995 yılında 649 bin ton iken 2003 yılında 588 bin ton olmuştur. Su ürünleri üretim avcılık ağırlıklı olarak yapılmaktadır. Avcılığın en büyük bölümünü ise deniz avcılığı oluşturmaktadır. Avcılık toplam su ürünleri üretiminin hemen hemen tamamını oluşturmaktadır. 2003 yılında toplam su ürünleri üretiminin %78.8'i deniz ürünlerinin avlanması sonucunda elde edilmiştir. Aynı yılda kültür ürünlerinin toplam su ürünleri üretimine oranı %13.6'dır.

Çizelge 2.37. Su Ürünleri Üretimi (Ton)

Yıllar	Deniz Ürünleri Üretimi	İç Su Ürünleri Üretimi	Kültür Ürünleri Üretimi	Toplam
1995	582610	44983	21607	649200
1996	474243	42202	33201	549646
1997	404350	50460	45450	500260
1998	432700	54500	56700	543900
1999	523634	50190	63000	636824
2000	460521	42824	79031	582376
2001	484410	43323	67244	594977
2002	522744	43938	61165	627847
2003	463074	44698	79943	587715

Kaynak D.İ.E, Türkiye İstatistik Yıllığı, Çeşitli Yıllar.

Girdi Kullanımı

Sulama Suyu

Türkiye'nin yüzölçümü yaklaşık olarak 1/3'üne karşılık gelen 28,05 milyon hektarlık kısmını ekilebilir araziler teşkil etmekte ve bunun da 25,85 milyon hektarlık kısmı

sulanabilir arazilerden oluşmaktadır. Ancak, yapılan etütler sonucunda bugünkü koşullarda ekonomik olarak sulanabilir arazi miktarı 8.5 milyon ha olarak belirlenmiştir. Türkiye’de ekonomik olarak sulanabilir potansiyel alan ve sulanabilir alanların kuruluşlara göre dağılımı Çizelge 2.38’de verilmiştir.

Çizelge 2.38. Türkiye’de Sulanabilir Alan ve Kurumlara Göre Dağılımı

Potansiyel			Sulamaya açılan alanlar		
Su kaynağı	Milyon hektar	%	Kurum adı	Milyon hektar	%
Yerüstü	7.9	93	DSİ	2.15	53
Yer altı	0.6	7	KHGM	0.94	23
			Halk Sulamları	1.00	24
Toplam	8.5	100	Toplam	4.09	100

Kaynak: DPT, 2001

Türkiye’de tarım alanları yeraltı suları (%37.55), akar sular (%28.64) veya barajdan alınan (%15.87) sularla sulanmaktadır. Ege, Akdeniz ve Güney-Doğu Anadolu gibi tarımsal bölgeler, Türkiye’de su kaynaklarının gösterdiği benzer dağılımı sergilemektedir. Ancak, yalnızca, Orta-Güney Bölge’de sulu tarım yeraltı suları (%74.24) ile yapılmaktadır. Ege Bölgesi’nde yeraltı suları (%38.74) veya akar sular (%29.28) kullanılmaktadır. Akdeniz Bölgesi’nde ise, özellikle akar sular (%37.97) ve yeraltı suları (%26.63); Güneydoğu’da ise daha çok akar sular (%36.68) ve kaynak suları (%32.97) ile araziler sulanmaktadır. Orta-Güney Bölgelerinde kuyu suları (%58.44) daha yoğun olarak kullanılmaktadır.

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından sulamaya açılan alanlar, bölgeden bölgeye değişmektedir. Akdeniz, Ege ve Orta Anadolu Bölgeleri, diğer bölgelere göre, en fazla sulanan alana sahiptirler. Çizelge 2.39’**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**da bölgelere göre sulanan alanlar verilmiştir.

Çizelge 2.39. DSİ Tarafından Sulamaya Açılan Alanlar

Bölgeler	Sulanan alanlar (ha)	%
Marmara	199195	8.5
Ege	401501	17.2
Akdeniz	540912	23.1
Güneydoğu	189386	8.1
Doğu Anadolu	308346	13.1
Karadeniz	153471	6.6
Orta Anadolu	547404	23.4
Toplam	2340197	100.0

Kaynak: DPT, 2001

Türkiye’de DSİ Genel Müdürlüğü tarafından yapılan sulama şebekelerinin çok büyük bir bölümü (%95.93), yüzey sulama yöntemlerine göre planlanmış, inşa edilmiş ve işletilmektedir. Geri kalan %3.38 kadarı yağmurlama ve %1 ise damla yöntemleri ile sulanmaktadır. Bunların yanında, DSİ Genel Müdürlüğü kuruluş planlamasına göre, I, XI and XII. Bölgelerde yüzey sulamanın yanında, sırasıyla, %61.82, %14.46 ve %11.47 oranlarında yağmurlama yöntemi kullanılmaktadır. VI. bölgede ise arazilerin bir kısmı (%47.13) damla yöntemiyle sulanmaktadır. Geri kalan bölgelerin tümünde yalnızca, yüzey sulama yöntemleri kullanılmaktadır. Sulama Birliklerine devredilen sistemlerde farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bu sistemlerin hizmet ettiği alanların, %92.09’u yüzey, %7.03’u yağmurlama, ve geri kalan %0.88 kadarı ise damla yöntemleri ile sulanmaktadır.

Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yapılan sulama sistemleri, en fazla yüzey ve kısmen yağmurlama yöntemlerine göre planlanıp inşa edilmekte ve işletilmektedir. Son yöntem, daha çok, özel koşullara sahip alanların, örneğin, sulama suyunun yeraltı kaynaklarından derin kuyular aracılığıyla alındığı, sulanmasında kullanılmaktadır.

Tohum

Bitkisel üretimde kullanılan girdiler arasında en önemli yeri tohumluklar tutmaktadır. İç Anadolu Bölgesinde hektara 215.8 kg buğday tohumluğu, 257.3 kg arpa tohumluğu, 5.6 kg pancar tohumluğu, 2701 kg patates tohumluğu kullanılmaktadır. Pamuğun yaygın olarak yetiştirildiği Akdeniz Bölgesinde hektara tohumluk kullanımı 54.6 kg, mısırın yaygın olarak yetiştirildiği Karadeniz Bölgesinde hektara tohumluk kullanımı, 79.7 kg'dır.

Türkiye'de tohumluk üretimi kamu ve özel sektör tarafından yapılmaktadır. Başlangıçta kamu sektörüne verilmiş bir görev olarak yürütülen tohumculuk, Türkiye'de 1980'li yıllardan sonra uygulanan hükümet politikaları ile, özel sektörün de yer aldığı rekabetçi bir kimlik kazanmıştır. Türkiye'de yeterli miktarda üretilmeyen yüksek verimli ve kaliteli çeşit tohumluklarının ithalatının kolaylaştırılması ve bunların Türkiye'de üretilmesi için gerekli altyapı, alet ekipman ve işletme girdileri için düşük faizli kredi imkanının sağlanması sonucunda firma ve çeşit sayısında önemli artışlar sağlanmıştır. Bu artışlar sonucunda tohumlukların yurtiçinde üretimlerinde artışlar meydana gelmiş ve üretimi artırılan ve ithalat yoluyla temin edilen yüksek verimli tohumlukların üretici tarafından kullanımlarında artışlar gözlenmiştir. Ayrıca yüksek verimli tohumlukların üretici tarafından tüketimlerinin artırılması için, tohumluk dağıtımının artırılmasına önem verilmiştir ve devlet tarafından bir takım tedbirler alınmıştır. Bunun sonucunda da ekiliş alanlarında değişmeler olmamasına rağmen, birim alandan elde edilen ürün miktarında ve verimde artışlar gözlenmiştir. Türkiye'de kamu kuruluşları hububat tohumlukları üretiminde ağırlıklı iken, özel sektör kuruluşları ise daha çok birim alandan fazla gelir getiren ürünlerin tohumluklarının üretiminde etkin olmuşlardır. Fakat elde edilen bu gelişmeler, bazı çeşitlerde özel sektörün payının istenilen seviyede olması için yeterli değildir. Seçilmiş ürünlerde tohumluk üretimi ile ilgili rakamlar Çizelge 40'da gösterilmektedir.

1990'da 247033 ton olan buğday tohumluğu üretimi %59.7 azalarak 2003'de 99495 ton olmuş, 1990'da 31029 ton olan pamuk tohumluğu üretimi ise 2003'de 17181 tona gerileyerek % 44,6 azalma göstermiştir. 1990-2003 tarihleri arasında sertifikalı buğday tohumluğu ve sertifikalı pamuk tohumluğu üretimi azalış eğilimi göstermiştir. Özel tohumculuk firmaları, başta melez çeşitler olmak üzere daha yüksek kar getiren ürünlerde faaliyet gösterdikleri için buğday ve pamuk gibi bitkilerde tohumluk üretim hizmeti ağırlıklı olarak kamu sektörünün sorumluluğunda devam etmektedir.

Özel sektörün devreye girmesiyle hibrit tohumluk üretiminde ve özellikle hibrit mısır tohumluğunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1990'da 3845 ton olan hibrit mısır tohumluğu üretimi 2003'de 21388 tona ulaşarak yaklaşık 5.5 kat artış göstermiştir. 1990 yılında 1469 ton üretilen hibrit ayçiçeği tohumluğu üretimi 2003'te 5030 tona çıkarak 3.4 kat artış göstermiştir (Çizelge 2.40).

Türkiye'de tohumluk dağıtımını özel sektörde bayilik aracılığıyla gerçekleştirilirken; kamu sektöründe ise bu hizmet Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği vasıtasıyla yürütülmektedir. Tohumluk üretiminde meydana gelen değişimlerin yanında üretilen tohumlukların çiftçiye dağıtımı da

oldukça önemlidir. Tohumluk dağıtımında son 50 yıldır TİGEM'in önemli bir yeri bulunmaktadır. TİGEM özellikle tahıl, pamuk ve yem bitkileri tohumluklarının üretim ve dağıtımında önemli bir paya sahiptir. Çizelge 2.41'de pamuk ve buğday dağıtımında TİGEM'in payı görülmektedir. Burada bir başka dikkat çeken husus ise pamuk dağıtımında son yıllarda görülen düşüştür.

Çizelge 2.40. 1990-2003 Dönemindeki Bazı Tohumlukların Üretim Miktarları (Ton)

Yıllar	Buğday	Buğday indeks	Hibrit mısır	Mısır indeks	Hibrit ayçiçeği	Ayçiçeği indeks	Pamuk delinte	Pamuk indeks
1990	247033	100.0	3845	100.0	1469	100.0	31029	100.0
1991	146147	59.2	5646	146.8	5858	398.8	33326	107.4
1992	159174	64.4	8775	228.2	5812	395.6	28997	93.5
1993	128929	52.2	5510	143.3	4460	303.6	30068	96.9
1994	120319	48.7	5441	141.5	3761	256.0	28438	91.6
1995	111710	45.2	5373	139.7	3062	208.4	26809	86.4
1996	137629	55.7	10381	270.0	4206	286.3	19081	61.5
1997	122821	49.7	13517	351.5	5444	370.6	25254	81.4
1998	77813	31.5	9503	247.2	2700	183.8	21653	69.8
1999	105603	42.7	13381	348.0	4046	275.4	21995	70.9
2000	116083	47.0	11987	311.8	2600	177.0	9165	29.5
2001	43915	17.8	13632	354.5	2338	159.2	16496	53.2
2002	80107	32.4	15359	399.5	4491	305.7	10108	32.6
2003	99495	40.3	21388	556.3	5030	342.4	17181	55.4

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Üretim İstatistikleri, http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=sanal_kutuphane/sanal_kutuphane.htm&curdir=Isanal_kutuphane&fl=../uretim/istatistikler/istatistikler.htm, 16.03.2005.

Bitkisel üretimde verim ve kaliteyi artırmak için kullanılması gereken en önemli girdinin tohumluk olduğu belirtilmişti. Ancak, istenilen düzeyde kalite ve verim artışı sağlamak için sertifikalı tohumluk kullanımının yaygınlaştırılması gerekmektedir. Fakat sertifikalı tohum kullanımı, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartlar nedeniyle arzu edilen düzeyde gelişme gösterememiştir. Bunun yanında üretici gelirlerinin diğer sektör çalışanlarına göre daha düşük olması, sertifikalı tohum kullanımını sınırlandırmaktadır. Ayrıca, 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz sonucunda tohumculuk piyasası olumsuz etkilenmiştir. 2003 yılı itibariyle ise tohum kullanımında olumlu gelişmeler görülmektedir.

Çizelge 2.41. Çiftçiye TÜGEM Tarafından Dağıtılan Bazı Tohumluklar (Ton)

Yıllar	Buğday	%	Mısır	%	Pamuk	%	Ayçiçeği	%
1990	289000	100	4700	100	36115	100	9450	100
1991	116235	40	4077	87	28649	79	1665	18
1992	132127	46	4848	103	28910	80	1845	20
1993	81106	28	6515	139	-	-	-	-
1994	84763	29	3897	83	-	-	-	-
1995	91630	32	2921	62	28975	80	1720	18
1996	91571	32	5447	116	-	-	-	-
1997	168830	58	6327	135	-	-	-	-
1998	166228	58	7773	165	-	-	-	-
1999	145000	50	7386	157	16490	46	2063	22
2000	101833	35	9464	201	8859	25	2008	21
2001	58956	20	7611	162	10179	28	1487	16
2002	80089	28	14547	310	9620	27	3065	32
2003	97495	34	10177	217	8038	22	1892	20

Kaynak: TÜGEM, TÜGEM tarafından dağıtılan bazı tohumluklar, www.tugem.com, 10.03.2005

Diğer yandan sertifikalı hububat tohumluğu tekniğine uygun üretim yapıldığında, sertifikasız tohuma göre % 25'e varan verim ve kalite artışı sağlamaktadır. Türkiye'de 3 yılda bir tohum yenileme esasına göre en az 625 bin ton buğday sertifikalı tohumuna ihtiyaç olmasına rağmen, kullanılan tohum miktarı 100 bin ton civarındadır. Bu oranın % 12 gibi düşük seviyelerde olması, Türkiye'de büyük verim ve kalite kayıplarına neden olduğu ifade edilmektedir (DPT, 2000).

Tarımsal üretimin artışı, ekonomik gelişmesini belli bir düzeye ulaştırmış olan Türkiye'de, endüstri sektörüne destek olmak ve toplumun beslenme düzeyini yükseltebilmek için önemlidir. Tarımda bitkinin gelişimi için gerekli koşullar optimum olsa bile yeterli ürün elde etmek, kullanılan tohumluğun kalitesine bağlıdır. Kaliteli tohumluk kullanımı ise tohumluk fiyatlarına bağlı bulunmaktadır. Tohumluk fiyatlarındaki artışların sertifikalı tohumluk kullanımına olan talebi önemli ölçüde etkilemektedir. Çünkü üretici, tohumluk fiyatlarıyla ürettiği ürünün fiyatı arasında bir bağlantı kurmaktadır. Tohumluk fiyatındaki artışın ürün fiyatlarındaki artışlardan çok fazla olduğu dönemlerde çiftçiler etkilenmekte ve sertifikalı tohumluğa olan talep azaltılmaktadır.

Bu bağlamda, 1990-2003 yılları arasında tohumlukların fiyat artışları incelendiğinde, tohumluk dağıtımında devletin payının fazla olduğu tohumlukların fiyatlarındaki değişim çok az iken, özel sektörün üretip pazarladığı mısır ve ayçiçeği tohumu gibi tohumlukların fiyatlarındaki değişim oldukça fazla olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca ülkede yaşanan 1999-2000 krizi nedeniyle daha çok özel sektörün üretip pazarladığı mısır ve ayçiçeği tohumluğu fiyatlarının 3 kat yükseldiği, buna karşılık devletin payının yüksek olduğu buğday ve pamuk tohumluğu fiyatlarının ise mısır ve ayçiçeği tohumluğu fiyatlarının aksine düştüğü görülmektedir.

Yem

Sektörde ilk girişim; 1955 yılında özel sektörle başlamıştır. Gerçek anlamda girişim 1956 yılında Yem Sanayi Türk A.Ş.'nin kurulması ile Devletin öncülüğünde olmuştur. Anılan şirket, kısa sürede kendi kendi fabrikalarını işletmeye açarken, bir yandan da özel sektörle ortaklık kurarak fabrika sayısını 26'ya ulaştırmıştır. Özel sektöre ait yem fabrikaları 1965 yılından itibaren kurulmaya başlanmıştır. Öncülük görevini tamamlayan Yem Sanayi Türk A.Ş. tüm yem fabrikalarını özelleştirme kapsamında satarak, 1996 yılından itibaren sektörden çekilmiş, bu tarihten sonra karma yemin tamamı özel sektör tarafından üretilmeye başlanmıştır.

Karma yem fabrikalarının yıllara göre sayıları, kapasiteleri ve kapasite kullanım oranları Çizelge 2.42'de verilmiştir. 1996 yılından bu yana serbest piyasa koşullarında kendi ayakları üzerinde durmayı başarabilen Karma Yem sektöründe, bugün itibarıyla 599 adet kurulu yem fabrikası bulunmakta olup; bunların 451 adedi faal olarak üretimlerine devam etmektedir. Faal fabrikalar üzerinden hesaplanmak üzere, sektörün son dönemlerdeki kapasite kullanım oranı (KKO) %50'ler dolaylarındadır.

Sektörün toplam fabrika sayısı ve toplam kapasitesi bakımından 1970-1990 yılları arasında hızlı bir sıçrama ile büyük bir gelişme içinde olduğu, bunda Karma Yem olan talebin artması ile 1985-1989 yılları arasında Karma Yem uygulanan sübvansiyonların etkili olduğu söylenebilir. 1995 yılından itibaren fabrika sayısı ile toplam kapasitenin düşük oranlarda değişim gösterdiği gözlenmektedir.

Türkiye'de faal fabrikalar ağırlıklı olarak Ege ve Marmara bölgelerinde yer almakta olup; bu bölgeleri İç Anadolu bölgesi izlemektedir. 2003 yılı için, toplam yem fabrikası

sayısının %69,4'ünü 10 ton/saat kapasiteden küçük fabrikaların oluşturduğu söylenebilir. 11-20 ton/saat kapasiteli fabrikaların oranı %22,6 olup, geri kalan %8'lik kısım ise 20 ton/saat üzeri fabrikalardır.

Çizelge 2.42. Karma Yem Fabrikalarının Kapasiteleri ve Kapasite Kullanım Oranları

Yıllar	Fabrika Sayısı		Toplam Kapasite		Fabrika		KKO*
	Adet	% Değişme	Miktar (Bin ton/yıl)	% Değişme	Adet	Kapasite	
1960	4	-	56	-	-	-	10
1970	23	475	280	400	-	-	77
1980	94	309	1657	492	-	-	87
1990	271	188	5277	218	-	-	75
1995	389	44	9491	80	-	-	47
1996	409	4	9920	5	-	-	45
1997	426	5	10304	4	35	754	52
1998	464	9	11228	9	54	1037	52
1999	486	5	11714	4	90	1518	59
2000	519	7	12584	7	98	1708	61
2001	540	4	12964	3	110	1017	48
2002	569	6	13590	9	147	2614	48
2003	589	4	14056	3	143	2514	54

*KKO: Kapasite Kullanım Oranı, son 7 yıl için faal fabrikalar üzerinden verilmiştir.

Kaynak: Akdeniz, R. C., 2001, Karakuş, Ü., 2001, Anonim, 2001, Erdoğan, İ. H., 2002, Anonim, 2003

Faal olamayan, yani kapanan fabrikaların yaklaşık %85,3 gibi büyük bir bölümü 10 ton/saat kapasiteden küçük fabrikaların teşkil etmesi düşündürücüdür. Nitekim sektöre yeni katılan fabrikalar, yüksek kapasiteli fabrika kurmayı tercih etmektedir. Kapasite kullanım oranları 70'li yıllarda %77 iken, günümüzde bu oran %54'ler seviyesine inmiştir.

Türkiye'de 2003 yılı kesinleşmemiş resmi rakamlarına göre 6.284.000 ton/yıl karma yem üretilmektedir. Kendi işletmesi için karma yem üretenler ile diğer satışları dikkate alarak, karma yem üretiminin 10 milyon ton'un üzerinde olduğu söylenebilir.

1960 yılından 2003 yılına kadar, kanatlı yemlerin toplam yem üretimindeki payının %59'lar düzeyinden %45'lere düştüğünü, Ruminant yemlerin ise %38'ler düzeyinden %54'lere yükseldiği görülmektedir.

Türkiye için Karma yemde kullanılan hammaddelerin üretimleri ile karma yem üretim rakamları artışları aynı oranlarda olamamış; özellikle protein kaynaklı yağlı tohumlar ve küspeleri ile mısır gibi bazı enerji kaynaklı yem hammaddelerinin üretimindeki gelişim hızının, karma yem sanayinin gelişim hızının çok gerisinde kaldığı, böylece açığı kapatmak için ithalat kapısının aralandığı gözlemlenmektedir (Çizelge 2.43).

Gübre

Gübre üretimi ele alındığında 1980 sonrası uygulanan politikaların sonuçlarını yavaş yavaş vermeye başladığı ve gübre üretiminin artış trendine girdiği görülmektedir (Çizelge 2.44). 1990'lı yıllarda ise gübre üretimini piyasa ekonomisine entegre eden süreç, üretimin istikrarını bozmuş ve giderek azalan bir üretim yapısı ortaya çıkarmıştır. 1999 yılında yaşanan doğal afet sonucu en büyük gübre üretici fabrikalardan biri olan İGSAŞ'ın durmasına ve ayrıca 2001 yılında yaşanan ekonomik

krizden dolayı üretimin 1998'de %91, 1999'da %77, 2000'de %71 ve 2001 yılında ise %58'lere kadar gerilemesine neden olmuştur. 2002 ve 2003 yıllarında kimyevi gübre üretiminin 2000 ve 2001 yıllarına göre artmasının temel nedenleri, 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin etkilerinin azalması, enflasyonla mücadeledeki başarı ile döviz kurlarındaki düşme eğilimi sonucu üreticilerin dış piyasalardan ucuz hammadde temin etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Çizelge 2.43. Türkiye'nin Karma Yem ve Yem Hammaddeleri İthalat Miktar ve Değerleri

Cinsi	2000		2001		2002	
	Miktar (ton)	Değer (\$)	Miktar (ton)	Değer (\$)	Miktar (ton)	Değer (\$)
Karma yem	6608	4043946	1500	808700	15572	13042955
Kedi-köpek maması	5588	6329167	4925	4917897	5960	5780313
Yem katkı maddeleri	54016	218705811	36443	66734350	39656	73360070
Mısır	1283076	141196991	535254	61628493	1172079	130956948
Arpa	9538	985100	4907	507822	0	0
Balık unu	30729	13540309	36268	17918444	14648	9296816
Kepek	185800	14660138	36109	2529772	214442	13394618
Soya fasulyesi küspesi	539310	115546010	377621	84251329	370123	77018066
Ayçiçek küspesi	281703	30669209	53497	6428050	59753	7521195
Soya fasulyesi	386705	82937404	321252	67386583	593591	131221601

Kaynak: Tarım Bakanlığı, Koruma Kontrol Genel Müdürlüğü

Çizelge 2.44. Yıllar İtibariyle Gübre Üretimi (Ton)

	Eşdeğer toplamı	İndeks	Azot	İndeks	Fosfor	İndeks	Potas	İndeks
1990	8068863	100	1026159	100	524848	100	49431	100
1991	6397640	79	851453	83	385812	74	38116	77
1992	7835674	97	969078	94	526886	100	62893	127
1993	8245454	102	1023758	100	549759	105	70327	142
1994	5484428	68	703061	69	344673	66	55873	113
1995	6914141	86	939172	92	392068	75	69294	140
1996	6927435	86	919555	90	410405	78	68600	139
1997	7254092	90	909070	90	474946	90	67463	136
1998	7379448	91	918457	90	489341	93	64689	131
1999	6173649	77	729867	71	434863	83	70895	143
2000	5705109	71	696913	68	385572	73	60001	121
2001	4669215	58	587715	57	297834	57	59954	121
2002	6539883	81	837927	82	407238	78	78031	158
2003	6305321	78	775290	76	416437	79	82790	167

Kaynak: www.tugem.gov.tr/tugemweb/gubre_uretim.html

Türkiye'de gübre kullanım miktarı yaklaşık 2 milyon ton BBM'dir. Bu miktar son yıllarda az çok sabitlenmiş olup, ülke ekonomisi ve tarımda ortaya çıkan değişimlere göre dalgalanmalar göstermektedir. Kullanımın %70'ine yakını azot içerikli gübreler oluşturmaktadır. Potasyum ise geçmişte olduğu gibi sadece sanayi bitkileri ve meyve sebze tarımında kullanılmaktadır (Çizelge 2.45). 2000 yılında gübre kullanımı, 1999 yılına göre %9 oranında azalmıştır. Buna göre, 1999 yılı gübre kullanımı 2204 bin tondan, 2000 yılında 2089bin tona düşmüştür. 2000 yılı gübre kullanımı 2001 yılına göre %32 oranında azalmış, kullanım 2089000 tondan 1670bin tona düşmüştür. 2002 yılında gübre kullanımı %5 oranında artarak 1747000 tona, 2003 yılında ise %18 oranında artarak 1970bin tona ulaşmıştır.

Türkiye'de hektara ortalama gübre kullanım miktarı 100 kg iken (Çizelge 2.46), Yunanistan'da 170 kg, Almanya'da 428 kg, İngiltere'de 368kg, Bulgaristan'da ise 173

kg'dır. Türkiye'de gübre kullanımının diğer ülkelere göre düşük olmasının asıl nedeni kimyasal gübrelerin hammaddesi olan amonyak ve fosfatların tamamının ithal edilmesi ve bunun neticesinde fiyatların dolardaki ve dış piyasadaki değişimlerden doğrudan etkilenmesinden kaynaklanıyor olmasıdır.

Çizelge 2.45. Türkiye'de Yıllar İtibariyle Gübre Kullanımı

	Azot	İndeks	Fosfor	İndeks	Potas	İndeks	T. saf madde	İndeks
1990	1199663	100	624818	100	63402	100	1887883	100
1991	1103716	92	618168	99	47526	75	1769411	94
1992	1206230	101	658085	105	63328	100	1927643	102
1993	1335253	111	786979	126	87967	139	2207199	117
1994	1006588	84	444347	71	56296	89	1507231	80
1995	1053737	88	579613	93	67090	106	1700440	90
1996	1147438	96	577957	93	73418	116	1798812	95
1997	1166966	97	591829	95	66487	105	1825282	97
1998	1394906	116	701983	112	88509	140	2185398	116
1999	1485624	124	637924	102	80675	127	2204223	117
2000	1378597	115	628776	101	82095	129	2089468	111
2001	1132555	94	470258	75	67820	107	1670633	88
2002	1199130	100	474418	76	73567	116	1747115	93
2003	1340867	112	546145	87	83622	132	1970634	104

Kaynak: www.tugem.gov.tr/tugemweb/gubre_tuketim.html

Çizelge 2.46. Hektara Atılan Gübre Miktarı

	Ekilen Alan (1000 ha)	Gübrelenen Alan (1000 Ha)	Oran	Toplam Gübre Kullanımı	Hektara Atılan
1990	18868	17914	94	1887883	100
1991	18776	17511	93	1769410	94
1992	18811	18141	96	1927643	102
1993	18940	18494	97	2207199	116
1994	18641	17862	95	1507231	80
1995	18464	18027	80	1700440	92
1996	18635	18393	81	1798812	96
1997	18605	18472	84	1825282	98
1998	18751	18387	82	2185398	116
1999	18450	18177	83	2204223	119
2000	18207	18329	79	2089468	114
2001	18087	-	-	1670633	92
2002	18123	-	-	1747115	96
2003	-	-	-	1970634	-

Kaynak: DİE, Tarımsal Göstergeler, 1923-1998, 2000 yılları

Bu tüketim değerlerine göre, ülkede 1 hektar tarıma elverişli ekili alana düşen gübre miktarı, dünya ortalamasının ancak 2/3'üne ulaşırken; Hollanda'nın 1/10'ünü, Macaristan'ın 1/4'ü, Yunanistan'ın 1/2,6'sı düzeyinde kalmıştır (Çelik, 2000)

Bazı önemli ürünler için hektara gübre kullanımı: pamukta 289.6 kg azotlu, 88.3 kg fosforlu, 7.3 kg potaslı; sanayi tipi domatestede 209.3 kg azotlu, 89.3 kg fosforlu, 10.5 kg potaslı; buğdayda 91.9 kg azotlu ve 72.6 kg fosforlu gübre şeklindedir.

Tarımsal İlaç

Türkiye’de 1990-2003 yılları arasındaki tarımsal ilaç üretim miktarları Çizelge 2.47’de görülmektedir. İnsektisit üretimi 1990’da 14285786 kg civarında iken 1991 yılında %37’lik bir düşüşle 9064829 kg düzeyine inmiştir. Bu ani düşüşün nedenleri ise ilaç üretiminde kullanılan hammaddelerin çoğunun yurtdışından ithal edilmesi ve ithalat fiyatlarında meydana gelen artışlardır. Bunun yanı sıra 1991-1994 yılları arasında insektisit kullanımını gerektirecek böcek salgınlarının olmaması üretimin düşmesine neden olmuştur. 1997 yılında %3’lük bir artışla 14701777 seviyesine çıkan üretim miktarı, 1999 yılında yaşanan ekonomik krizin etkisi nedeniyle %33’lük bir azalışla 9515782 kg miktarına düşmüştür. Herbisit üretimi ise 10 yıllık süreçte ekonomik duruma, hastalık ve zararlıların artışlarına bağlı olarak üretim bazı iniş çıkışlar göstermekle birlikte, üretimde 1993 yılında %60’lara varan artışlar olmuştur. 1990 yılında 5670583 kg düzeyinde olan herbisit üretimi 1993 yılındaki salgınından dolayı 9145150 kg seviyesine çıkmıştır. 1998 yılında %20’lik bir azalış gösteren üretim, 2000 yılında artarak %6’lık bir azalış göstermiştir. Diğer bir pestisit çeşidi olan fungusitlerin üretimi ise 1990-1994 yılları arasında sabit kalmış, 1994 yılından sonra alınan 5 Nisan kararlarının etkisiyle yaşanan ekonomik krizden dolayı %20’lik bir azalışla 3656429 kg seviyelerine düşmüştür. 1996 yılında zararlıların ani artış göstermeleri fungusit ihtiyacını artırmıştır ve üretim %133’lük bir artışla 10465157 kg seviyelerine çıkmıştır. Üretimde 2000 yılına kadar azalmalar olmuş ve 6000012 kg düzeyine inmiştir.

Çizelge 2.47. Tarımsal İlaç Üretimi

Tarımsal İlaç Üretimi (kg)						
Yıllar	İnsektisit	İndeks	Herbisit	İndeks	Fungisit	İndeks
1990	14285786	100	5670538	100	4494335	100
1991	9064829	63	6124647	108	4606088	102
1992	9678721	68	4503097	79	4701163	105
1993	11189159	78	9145150	161	4671802	104
1994	10109173	71	6815631	120	3656429	81
1995	12937868	91	7166663	126	3749091	83
1996	14039874	98	6231332	110	10465157	233
1997	14701777	103	6751163	119	8514975	189
1998	12694966	89	4604116	81	6247907	139
1999	9515782	67	5663221	99.8	5449785	121
2000	10107933	71	5349782	94	6000012	134

Kaynak : DİE, Tarımsal İstatistik Göstergeler, Ankara

Bazı önemli ürünler için hektara tarımsal ilaç kullanımı (etkili madde): pamukta 1.8 kg insektisit, 600 gr herbisit, 240 gr fungusit; sanayi tipi domateste 999 gr insektisit, 1.335 kg fungusit, 728 gr akarisit; buğdayda 595 gr herbisit, 78.3 gr fungusit şeklindedir.

Kredi

Türkiye’de tarımsal kredinin organizasyon yapısı incelendiğinde, bu yapının iki önemli unsurunun olduğu görülmektedir. Bir yanda T.C.Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri ağırlıklı olmak üzere organize olmuş, kurumsal yapıya sahip kredi

kaynakları, diğer yanda ise organize olmamış daha çok şahıslara dayalı kaynaklar bulunmaktadır.

Tarım kredileri 1982 yılından bu yana dalgalı bir seyir göstermiştir. Reel tarımsal kredi kullanımı en yüksek değerine 2000 yılında çıkmıştır. Bu yıl, 1982'nin yaklaşık 3.3 katına çıkarken, izleyen yıllarda hemen hemen 1982'deki düzeyine inmiştir. Tarımsal kredi faizleri bitkisel ve hayvansal üretim için ayrı faizler uygulanmış olup, genel olarak hayvansal kredi faizi bitkisel üretim kredi faizinden daha düşük olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 2.48). Tarımsal kredi faiz oranları yıllık enflasyon oranlarına bağlı olarak yüksek görünmekle birlikte, mevduat faizlerinin oldukça altındadır.

Çizelge 2.48. Türkiye'de Tarımsal Kredi

Yıl	Reel Tarımsal Kredi (1987=100)	İndeks	Bitkisel Faiz Oranı	Hayvansal Faiz Oranı	Ortalama Tarımsal Kredi Faiz Oranı
1982	11319416	100.00	20	20	20
1983	12680567	112.02	20	20	20
1984	11253821	99.42	32	32	32
1985	12068881	106.62	32	32	32
1986	18124518	160.12	32	22	27
1987	19203422	169.65	32	22	27
1988	13900165	122.80	41	32	36
1989	14045015	124.08	47	39	43
1990	13413036	118.50	47	39	43
1991	14755492	130.36	47	39	43
1992	17457214	154.22	47	39	43
1993	20275847	179.12	47	39	43
1994	12464196	110.11	47	39	43
1995	21443936	189.44	47	39	43
1996	17234571	152.26	47	43	45
1997	18528643	163.69	60	51	56
1998	30267199	267.39	68	57	62
1999	34195314	302.09	65	54	60
2000	36648819	323.77	48	48	48
2001	18667952	164.92	94	94	94
2002	13308711	117.57	68	68	68
2003	13150755	116.18	52	52	52

Kaynak: Ziraat Bankası kayıtları, çeşitli yıllar

Tarım Alet ve Makineleri

Bitkisel üretimde bir başka girdi olan tarımsal mekanizasyon araçları; tarımsal üretimde işgücü verimliliğini artıran, maliyetleri düşüren, modern üretim teknolojilerinin kullanılmasını ve işlemlerin zamanında, isteklere uygun şekilde yapılmasını sağlayan, ürün kalitesini ve verimini artıran, önemli bir tarımsal üretim girdisidir.

Çizelge 2.49'de Türkiye'de yıllar itibariyle bazı tarımsal alet ve makine sayıları verilmiştir. Mekanizasyon araçlarının tarımsal üretim girdileri içerisinde pahalı olması, üreticinin satın alma gücünün azalması, traktör ve biçerdöver kredilerine uygulanmakta olan faiz oranının diğer tarımsal kredi faiz oranlarından yüksek olması ülkede mekanizasyon düzeyinin, mevcut üretim sistemleri ve sosyo-ekonomik yapıya göre belirli bir doyum noktasına ulaşmış olması, mekanizasyon araçları ile işletme

alanlarının boyutları arasında uyumsuzlukların bulunması gibi nedenlerle tarım alet ve makine sayılarındaki artış hızı yavaşlamıştır.

Çizelge 2.49. Seçilmiş Tarımsal Mekanizasyon Araçlarının Varlığı

	Traktör	İndeks	Pulluk	İndeks	Kültivatör	İndeks
1990	692454	100.0	645582	100.0	284677	100.0
1991	704376	101.72	657690	101.9	283996	99.8
1992	725933	104.83	689119	106.7	293206	103.0
1993	746283	107.77	708455	109.7	307511	108.0
1994	757505	109.39	724409	112.2	317099	111.4
1995	776863	112.19	744986	115.4	329422	115.7
1996	807303	116.59	775231	120.1	345520	121.4
1997	874995	126.36	819362	126.9	369040	129.6
1998	902513	130.34	849396	131.6	383488	134.7
1999	924471	133.51	866322	134.2	395547	138.9
2000	940000	135.75	875000	135.5	415000	145.8
2001	948416	136.96	880778	136.4	405025	142.3
2003	997620	144.41	930943	144.2	421455	147.7

Kaynak: DİE, Tarımsal İstatistik Göstergeler 1923-1998

Kalkınma planları; önceki yılların yurtiçi, yurtdışı talebini göz önünde bulundurularak gelecek beş yıl için uygulanacak programın hazırlanmasını içermektedir. Hazırlanan bu planlar sayesinde üretim fazlasının azalması ve arz-talep dengesinin korunması sağlanmaktadır. Çizelge 2.50'de beş yıllık kalkınma planlarında hedeflenen Türkiye'deki traktör varlığı ve aynı dönemdeki yurt içi taleplerinin karşılaştırılması verilmiştir. Görüldüğü gibi 1., 2., 3. ve 6. BYKP 'da traktör üretimi hedeflenen rakamların üzerine çıkmasına rağmen yurtiçi talebe karşılık verememiştir. 4. ve 7. BYKP döneminde üretim ve yurtiçi talep hedeflenen rakamların altında olup, bu talep farkı ithalat ile yurtdışından karşılanmıştır. 5. BYKP döneminde ise yurtiçi talebin üretimin altında kaldığı görülmektedir. Bu dönemde yurtiçi talebin beklenen seviyede gerçekleşmemesi, traktör üreticisi firmaların düşük kapasiteli çalışmalarına ve bazı firmaların üretimlerini durdurmalarına neden olmuştur (Çizelge 2.50).

Çizelge 2.50. BYKP'larında Hedeflenen Traktör Varlığı ve Aynı Dönemdeki Yurt İçi Talep

	1. BYKP	2. BYKP	3. BYKP	4. BYKP	5. BYKP	6. BYKP	7. BYKP	8. BYKP
Hedeflenen Traktör Sayısı	6000	15600	80880	510210	732010	672845	985061	1064471
Üretilen Traktör Sayısı	9326	17001	89584	370259	710100	725933	829015	-
Y.İçi Talep Miktarı	14690	24141	113427	402000	692454	757505	924471	-

Kaynak : İstatistik Göstergeler 1923-2002 syf.181,

DPT, Tarım Alet ve Makineleri İmalat Sanayi, 1-2-3-4-5-6-7-8. Beş Yıllık Kalkınma Planı ÖİK Raporu, Yayın No: 2260, Ankara, 1991, s.27.

Tarım alet ve makineleri sayısının artması, öncelikle sanayileşme sürecinin ve modern tarım tekniklerinin gelişmesinin bir sonucudur. Bunun yanı sıra, traktörün tarım dışı amaçlarla kullanılması ve çiftçiler arasında sosyal farklılaşma aracı olarak görülmesi, aşırı talebe neden olmuştur. Çizelge 2.51'de Türkiye 'de 1000 ha'a düşen traktör sayısının arttığı görülmektedir. 1990 yılında 1000 ha düşen traktör sayısı yaklaşık 36 iken 2003 yılında bu rakam 56 traktöre yükselmektedir.

Çizelge 2.52. Türkiye’de 1000 Ha Düşen Traktör Sayısı

	Ekilen Alan	Traktör Sayısı	1000 Ha Düşen
1990	18868000	692454	36.70
1991	18776000	704376	37.51
1992	18811000	725933	38.59
1993	18940000	746283	39.40
1994	18641000	757505	40.64
1995	18464000	776863	42.07
1996	18635000	807303	43.32
1997	18605000	874995	47.03
1998	18751000	902513	48.13
1999	18450000	924471	50.11
2000	18207000	940000	51.63
2001	18092000	948416	52.42
2002	18123000	970083	53.53
2003	17549000	997620	56.85

Kaynak : İstatistik göstergeler 1923-2002 syf.181,
DPT, Tarım Alet ve Makineleri İmalat Sanayi, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı ÖİK Raporu,
Yayın No: 2260, Ankara, 1991, s.27.

Tarımsal Yapı, Üretim Geleceği ve Değerlendirilmesi

Türk tarımının yapısal problemlerinin temelinde yer alan geleneksel arazi kullanım şekli ve çağdaş üretim tekniklerinin kullanım biçimi, yasal düzenlemeler ve çiftçi bilinçlendirme çalışmalarıyla giderilmektedir. İletişim olanaklarının ve hızının artması, yasal düzenlemelerin başarısını kolaylaştırmaktadır. Tarım Havzalarının oluşturulması, ihtisas işletmelerinin özendirilmesi, optimum ölçekli işletme büyüklüğüne ulaşma çabaları, yüksek kaliteli tohumluk, fide ve fidan ihtiyacının öncelikle yurt içi üretimle karşılanması ve kullanımının teşvik edilmesi ve toplulaştırma çalışmaları bunu destekleyici niteliktedir.

Ekolojik ürünlere talebin artması, hem çiftlikten-sofraya gıda zincirinin gıda güvenliğini sağlayacak mevzuat düzenlemelerini hızlandırmış hem de çiftçilerin bu yönde üretimlerini artırmıştır. Ekolojik tarım, iyi tarım uygulamaları ve Europgap geleceğin baskın ve yaygın üretim teknikleri olarak görünmektedir.

Et ve süt ürünlerinin kalite standartlarının belirlenmesi ve bu standartlara uygun üretiminin sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı için gerekli mevzuat düzenlemeleri, gelecekte daha sağlıklı et, süt ve ürünlerinin üretilmesini sağlayacaktır.

Kaynaklar

Akdeniz, R. C., 2001. Türkiye Karma Yem Sanayinin Durumu. Tarımsal Mekanizasyon 20. Ulusal Kongresi Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Makinaları Bölümü (13-15 Eylül 2001), Şanlıurfa, s:340-346.

Anonim, 2001b. Gıda Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yem Sanayii Alt Komisyon Raporu, ÖİK 647, <http://ekutup.dpt.gov.tr/gida/oik647.pdf>, Ankara.

Anonim, 2003e, Türkiye Yem Sanayicileri Birliği Kayıtları.

Çakmak, E. H. ve Akder, E. H. 2005. DTÖ ve AB’deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı, Yayın No: TUSİAD-T/2005-06/397.

DİE, GTS Sonuçları, 1963 ve 2001, Ankara, 2003.

DİE, Tarımsal Göstergeler, 1923-1998, 2000 yılları

DİE, Tarımsal İstatistik Göstergeler 1923-1998, Ankara

DİE, Tarımsal İstatistik Göstergeler 1923-2002, Ankara

DİE, Tarımsal Yapı Üretim, Fiyat Değer. Çeşitli Yıllar.

DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, Çeşitli Yıllar.

DPT, 2001. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Suhavzaları, Kullanımı Ve Yönetimi Özel İhtisas Komisyonu Raporu Dpt: 2555 . Öik: 571, Ankara 2001

DPT, 2000. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara

DPT, ÖİK Raporu, DPT Yayın No: 2260, Ankara, 1991, s.27.

DPT, Tarım Alet ve Makineleri İmalat Sanayi, 1-2-3-4-5-6-7-8. Beş Yıllık Kalkınma Planları

DPT, Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005

Erdoğan, İ. H., 2002. Sektörümüzün Geleceği...! Genel Sekreterin Kaleminden. Yem Magazin. Türkiye Yem Sanayicileri Birliği. Ağustos 2002. Sayı: 31, Ankara, s:7-14.

FAO, Statistical Database, www.fao.org

Haktanır, K., C. Cangir, Ç. Arcak ve S. Arcak, 2000. Toprak Kaynakları ve Kullanımı. Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 17-19 Ocak 2000. Ankara.S: 203-229

Kanber, R., M.A. Çullu, B. Kendirli Sulama, Drenaj ve Tuzluluk

Karakuş, Ü., 2001 2000 Yılı Karma Yem Üretimi. Karma Yem Fabrikalarının İllere Göre ve Bölgesel Dağılımı. www.aeri.org.tr/besi_sempozyumu/ulkukarakus.ppt Türkiye-Hollanda Besi ve Süt Hayvancılığı Sempozyumu. 11-12 Haziran 2001 Ankara.

Olalı, H., Duymaz, İ., Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı, İzmir Ticaret Borsası Yayınları No: 28, İzmir, 1987

TKB, Koruma Kontrol Genel Müdürlüğü Kayıtları, Çeşitli Yıllar

TKB, Üretim İstatistikleri, http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=sanal_kutuphane/sanal_kutuphane.htm&curdir=\sanal_kutuphane&fl=../uretim/istatistikler/istatistikler.htm, 16.03.2005.

Tekel Kayıtları, Çeşitli Yıllar

TÜGEM, www.tugem.com, 10.03.2005

Türkiye Yem Sanayicileri Birliği Kayıtları. Çeşitli Yıllar

TZOB. 2004. Tütün Çalışma Grubu Raporu, http://www.tzob.org.tr/tzob/tzob_urun_rapor_rapor_2003_t%C3%BCt%C3%BCn.htm

Yavuz, F., C. R. Zulauf, Introducing A New Approach to Estimating Red Meat Production in Turkey, Turkish Journal of Veterinary and Animal Sciences, 2004/4.

www.tugem.gov.tr/tugemweb/gubre_tuketim.html, 10.03.2005

www.tugem.gov.tr/tugemweb/gubre_uretim.html, 10.03.2005

Ziraat Bankası Kayıtları, çeşitli yıllar.

3. Tarım Politikası

Prof. Dr. Fahri YAVUZ

Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş

Küreselleşen dünyada piyasa ekonomisi, kabul gören ve yaygınlaşan bir sistem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sistemde, hükümetlerin rolü daralmakta ve sadece düzenleyici ve denetleyici olarak belirlenmektedir. Ancak, piyasa ekonomisinin çözemediği konularda hükümetler, düzenleyicilik rolünü kullanarak müdahaleci olmaktadır. Ayrıca, tarım sektörünün kendine has özelliklerinden dolayı diğer sektörlerle göre dezavantajlı olduğu belirtilerek, özellikle gelişmiş ülkeler başta olmak üzere, her ülkede bu sektöre destek anlamında müdahale edilmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de hükümetler politikalarını belirlerken, üyesi olduğu ve birtakım taahhütler altına girdiği Dünya Bankası (IBRD), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Avrupa Birliği (AB) gibi uluslararası oluşumların politikaları çerçevesinde faaliyetlerini yürütmek zorunda kalmaktadır.

Türkiye’de 2000’li yıllara kadar uygulanmış tarımsal destekleme politikaları, destekleme alımları, girdi, ürün ve kredi sübvansiyonları ve tarım kesimine yönelik diğer sübvansiyonlardır. Fiyat desteği kapsamına alınan bitkisel ürün sayısı, 1970’li yıllarda 20 civarında iken, 1980’li yıllarda piyasa ekonomisi politikalarının etkisiyle giderek 10’a düşmüş, fakat 90’lı yıllarda tekrar 20’nin üzerine çıkmıştır (Yavuz, 2001). Girdi sübvansiyonları gübre, tohumluk, yem, tarımsal ilaç, sulama, damızlık hayvan ve suni tohumlama sürekli olmasa da uygulanmıştır. Ürün bazında verilen süt ve et teşvik primi gibi sübvansiyonlar, hayvancılık sektöründe kesintili olarak uygulanmıştır. Kredi sübvansiyonu ise genellikle girdi temininde kullanılmış ve piyasa şartlarından daha uygun koşullarda sağlanmıştır. Tüm bu destekleme politikalarının hem istenen düzeyde tarım sektörünü başarıya götürememesi hem de bütçeye ağır yükler getirmesi, uluslararası kuruluşların da desteği ile yeni destekleme politikalarına ve özellikle DGD’ye geçişi sağlamıştır. Bu değişimde, Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) temel rolü oynamıştır.

ARIP, Türkiye’nin gündemine Dünya Bankası ile yapılan anlaşma çerçevesinde 2000 yılında girmiştir. Bütçe üzerindeki baskıyı azaltmak ve tarım sektöründeki büyümeyi teşvik etmek amacıyla yönelik tarım reformu üç ana unsur içermektedir. Bunlar: (1) Doğrudan gelir desteği, (2) Fiyat ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması ve (3) Tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilerek tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında hükümet müdahalesinin azaltılmasıdır (IBRD, 2003). Bu çerçevede, fiyat, gübre ve kredi gibi desteklerin kaldırılarak DGD’nin bu desteklerin yerine ikame edilmesi, üretim fazlasının olduğu alanlardan alternatif üretim sahalarına geçişin desteklenmesi ve Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin (TSKB) üye hizmetlerinin yeniden yapılandırılması amaçlanmaktadır. Projenin 2004 yılında yapılan orta dönem gözden geçirme çalışmaları sonucunda projeye yeni bileşenler eklenmiş ve 2006 yılı sonuna kadar uzatılmasına karar verilmiştir.

Bugüne kadar uygulanan tarım politikaları ile ilgili olarak aşağıdaki değerlendirmeleri yapmak mümkündür (Yavuz, 2004; Hazine Müsteşarlığı, 2004):

- Tarımsal destekleme politikalarının kapsamına giren ürünlerin seçiminde ve destekleme yöntemlerinde belli bir istikamette olmayan sürekli değişimler olmuştur.
- Destekleme kapsamına alınacak ürünlerin seçiminde hayvansal ürünler aleyhine devamlı bir dengesizlik olmuştur. Bu dengesizlik, hayvancılık sektörünün toplam tarımsal üretim değeri içerisindeki zaten az olan payının daha da düşmesinde etkili olmuştur.
- Destekleme politikalarının uygulanmasında birden fazla kurumun sorumlu olması ve bundan dolayı kurumlar arasında da uyumun sağlanamaması, ilgili politikaların oluşturulması ve uygulanmasını olumsuz yönde etkilemiştir.
- Destekleme politikalarının oluşturulmasında çoğu zaman ani ve yeterince irdelenmeyen kararlarla hareket edilmiş ve uygulamalarda pragmatik ve siyasi müdahaleler etkili olmuştur.
- Desteklemelerin bütçedeki gerçek yükü şeffaf bir biçimde ortaya koyulamamış, yükün büyük bölümü KİT'ler ve Ziraat Bankasının (ZB) üzerinde görev zararlarına yol açmıştır.
- Tarımsal politikaların hedef kitlesi olan çiftçilerin eğitim seviyelerinin düşüklüğü, iyi örgütlenememeleri ve yaşlı olmaları, tarım politikalarının uygulanmasını güçleştirmiştir.
- Tarım politikalarının muhatabı olan kesime yönelik bir kayıt sistemi bulunmadığı için, destekler araçlar vasıtasıyla yapılmış, ancak dolaylı desteklerin hedef kitleye ulaşmadığı görülmüştür. Desteklerden ağırlıklı olarak büyük çiftçiler yararlanmıştır.
- Dünya fiyatları gözetilmeksizin açıklanan yüksek taban fiyatları, desteklenen ürün miktarının artmasına ve dolayısıyla stokların oluşmasına neden olmuştur. Stokların ihraç yoluyla eritilmesi ise görev zararlarını doğurmuştur.
- Fiyat yoluyla destekleme alımlarının iktisadi göstergeler yerine siyasi kaygılarla belirlenmesi, üretici gelirlerinde belirsizlik yaratarak istikrarsızlığa yol açmış ve zaten dengesiz olan gelir dağılımını daha da bozmuştur.
- AB'de diğer destek biçimleri ile birlikte uygulanan DGD, Türkiye'de bütün pazar destek araçlarının yerine ürün cinsi ve miktarıyla ilişkilendirilmeden uygulamaya koyulmuştur.
- Türkiye'deki tarım politikalarının uzun vadeli olmaması, üreticilerin uzun dönemli ve kalıcı karar vermesini engellemektedir. Özellikle hayvancılıkta bu sorun daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır.
- Destekleme uygulamalarından yararlanacak üreticilerden her destek için ayrı ayrı, yeniden ve gereğinden fazla belgeler istenmesi, üreticilerin bu desteklerden yararlanmasını güçleştirmektedir.

Tarım politikalarında ve özellikle destekleme politikalarında ortaya çıkmış olan bu sorunlar, 2000'li yılların başında Tarım Reformu Uygulama Projesini (ARIP) doğurmuştur. ARIP projesinin yetersizlikleri, AB'ye uyum ve DTÖ kuralları ise yeni bir arayışa ve sonuç olarak Tarım Çeçeve Kanunu ve Tarım Stratejisi 2006-2010'un ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bölümde geçmişten günümüze tarım politikaları, tarım politikalarındaki değişim süreci, mevcut destekleme politikaları, ve önümüzdeki beş yıldaki tarım politikalarının geleceğini ortaya koyan Tarım Strateji 2006-2010'daki tarımsal destekleme prospektüsü verilecektir.

Türkiye’de Tarım Politikaları

Osmanlı Dönemi

Osmanlılarda fethedilen araziler, mülk olarak dağıtılmış ve bu arazilerden öşür vergisi alındığından “Öşür Topraklar” denilmiştir (Yavuz, 2001). Yenik düşen ülkelerin toprakları kendilerine bırakılmış ve bu topraklardan haraç alındığından, söz konusu topraklara da “Haraç Topraklar” denilmiştir. Fakat toprakların büyük bir kısmını oluşturan ve çıplak mülkiyeti devlete ait olan, kullanma hakkı komutanlara verilen bu topraklara ise “Miri Topraklar” denilmiştir. Gelirlerine göre gruplara ayrılan bu topraklara “Dirlik” denmiş ve Has, Zeamet ve Tımar sınıflarına ayrılmıştır. Has, 100 bin akçeden fazla geliri olan ve padişah ve vezirlere tahsis edilen ve mirasçılara verilmeyen arazilerdir. Zeamet, geliri 20-100 bin akçe arasında olan, babadan erkek evlada intikal eden, emir ve sancak beylerine verilen arazilerdir. Tımar, geliri 2-20 bin akçe arasında olan, babadan erkek evlada geçen ve sipahi beylerine verilen arazilerdir. Bu arazilerin gelirleri karşılığında belli sayılarda asker temin edilmesi Dirlik sahiplerinden istenmiştir.

Ekonomisi toprak ve tarımsal üretime dayanan Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın ihtiyaçları, ordunun ihtiyaçları ve devletin gelirleri tarımsal üretime bağımlılık arz etmiştir. Devletin en önemli gelir kaynağı olan tarımdan, çeşitli isimler altında vergi alınmıştır. Hububattan tahsil edilen Öşür ve Salariye, ordunun sefer sırasında ihtiyacını karşılamak üzere alınan Nüzül ve Sürsat vergileri çiftçilerden alınan vergi türleri olmuştur. Hububat ihracatı yasaklanmış ve bölgeler arasında taşınması sıkı kayıt ve sınırlandırmaya tabi tutulmuştur. Ordunun, şehirlerin, kasabaların ve başkent in gıda maddeleri ihtiyacını karşılamak, Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik politikasında önemli bir yere sahip olmuştur. Tarımsal ürünlerin üretildiği bölgelere civar şehir ve kasabaların ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğu verilmiş, ürün fazlası ise büyük şehirlerin özellikle İstanbul’un ve ordunun ihtiyacını temin için tüketim merkezlerine gönderilmiştir. Ürünlerin nakliyesi, nakliye için izin almış tüccarlara verilmiş ve bunların faaliyetleri sıkı kontrol ve kayıt altında tutulmuştur. Ayrıca devlet memurları aracılığıyla ve hazinenin parası kullanılarak ürün satın alınmış ve bu ürünleri acil durumlarda kullanılmak üzere İstanbul’da Tersanei Amire’de depolanmıştır. Zahir Nezarati adında 1793 yılında kurulan örgüt, ordunun ihtiyacını karşılamak üzere, kendilerine ayrıcalık verilmiş tekel niteliğindeki aracıl arın yaptığı işi yüklenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun tarım ürünleri ile ilgili müdahalesi, sadece bu ürünlerin taşıma ve ticareti üzerinde olmamıştır. Esas amaç, gıda maddeleri fiyatlarını belli bir seviyede tutarak devletten maaş alan askeri personel ve memurların şikayetlerini ortadan kaldırmak olmuştur. Bu amaca ulaşmak için, bir taraftan üretim merkezlerinde ilgili mülki amir veya komisyonlar tarafından fiyatlar belirlenirken, diğer taraftan tüketim merkezlerinde de fiyat kontrolleri yapılmıştır. Bu fiyat belirleme ve kontrolleri yapanların devlet memurlarından oluşması, daha sonra komisyonlara satıcı ve üretici temsilcilerinin alınmasına rağmen, uygulanan politikaların asıl amacının fiyatların düşük tutulması olduğunu ortaya koymuştur. Bu fiyatları kabullenmeyen üretici ve satıcılar, ürünleri depolayarak el altından karborsaya sürmüşlerdir. Bu durumu önlemek için komisyonlara tarafsızlığıyla bilinen din adamları katılmasına rağmen anlaşma sağlanamamıştır. Bu defa fiyatlar komisyonlar yerine, merkezi otoriteler tarafından belirlenmeye başlanmıştır.

Modern anlamda ilk tarım politikası, 19. yüzyılın başlarında Mısır’da Kavalalı Mehmet Ali Paşanın tarıma bir dizi müdahalesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bazı kurum ve

kuruluşlara ait arazilere el konulmuş ve bunların tarıma elverişli olanları çiftçilere dağıtılarak bir toprak reformu gerçekleştirilmiştir. Batıda tekstil sektörünün geliştiğini dikkate alarak, pamuk üretimine önem vermiştir. Çiftçiler, ne ekecekleri konusunda serbest bırakılmış fakat korunması gereken ürüne yüksek fiyat verilerek, belirlenen amaçlara ulaşmak istenilmiştir.

Bu örnek istisna olarak kabul edilir ise, Osmanlı İmparatorluğunun izlediği tarım politikası, tarımsal ürün üreticilerini korumaktan ziyade, tüketicilerin gıda ihtiyacını düşük fiyatlardan almasını garanti etmeyi amaçladığı şeklinde özetlenebilir. Bu doğrultuda piyasaya yapılan müdahaleler, tavan veya narh fiyatı şeklindedir. Bu politikaların en önemli amaçları, ordunun ihtiyaçlarının sağlanması, devlete gelir temin edilmesi ve büyük şehirlerin gıda ihtiyaçlarının karşılanması olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet Döneminin İlk Kırk Yılı (1923-1963)

Cumhuriyet döneminin tarımla ilgili ilk önemli politikaları, 1925 yılında Aşar vergisinin kaldırılması ve 1926 yılında Medeni Kanunun kabulü ile çiftçilerin toprak mülkiyeti hakkının resmen gerçekleştirilmesi olmuştur. Bu iki politika da başlangıçta çiftçiler için yararlı politikalar olarak kabul edilmiştir. Fakat son yıllarda Medeni Kanunun, miras yoluyla arazilerin parçalanmasına ve dolayısıyla küçük ve ekonomik olmayan işletmelerin ortaya çıkmasına neden olması sebebiyle mahsurları ortaya çıkmıştır. Yine cumhuriyetin ilk yıllarında tüketicilere ucuz buğday ve ekmek temin etmek ve dolayısıyla buğday fiyatlarının yükselmesini engellemek için İktisat Bakanlığı buğday ithal etmiştir.

Tüm dünyayı olumsuz yönde etkileyen 1929 yılındaki ekonomik buhran, Türkiye'yi de olumsuz etkilemiş ve bu yılda 12.8 kuruş olan buğday fiyatı 1933 yılında 4.3 kuruşa düşmüştür (Çivi, 1997). Bu durum karşısında hükümet, zor durumda kalan çiftçileri korumak için, 1932 yılında 2056 sayılı Buğday Koruma Kanununu çıkarmıştır. Bir ay sonra 13204 sayılı kararname ile Ziraat Bankasına, belirlenen yerlerde 5.5 kuruştan buğday satın alma yetkisini vermiştir. Daha sonraları korunmaya, buğdayın yanında diğer hububatların da alınmasıyla bu yetki 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisine (TMO) verilmiştir.

İkinci Dünya Savaşının etkilerinin olduğu 1940'lı yıllarda, savaş şartlarının da etkisiyle tarımsal ürün fiyatları sürekli yükselme göstermiştir. Bu dönemde hükümetler, tarımsal ürün fiyatlarını düşürmeye çalışmış olduğundan bu yıllara narh uygulama yılları denilmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 1945 yılında 4753 sayılı kanunla çıkarılmış ve bu kanunla vakıf, özel idare ve belediyelere ait araziler ve 5 bin dönümü geçen özel mülk araziler kullanılarak topraksız çiftçilerin topraklandırılması amaçlanmıştır. Bu kanunla hazine arazileri dağıtılmış, fakat yan tedbirler alınmadığından yeterli başarı sağlanamamıştır. İlk taban fiyat uygulaması 1947 yılında toplam üretimin %13'ü alınarak tütünde başlamıştır.

Enflasyon sonucu dünya fiyatlarının ülke içindeki fiyatların altına düşmesi nedeniyle, 1950'li yıllarda ihracatta teşvik uygulamaları başlamıştır. Fiyat artışlarının hızlandığı bu dönemde tüketiciyi korumak amacıyla hayvansal ürünler, pirinç, ekmek ve yağ gibi tarımsal ürün ve mamulleri fiyatlarına müdahale edilmiştir. Planlı dönemin başlangıcı olan 1963 yılına gelinceye kadar, bazı özel amaçlarla bir dizi tarımsal politikalar takip edilmiştir (Yavuz, 2000). Şekerpancarı ve çay gibi ürünlerin üretiminin ülkede yaygınlaştırılması ve bu ürünlere ait sanayiinin kurulması yoluyla ekonomiye katkılarının olması amacıyla, tarımsal destekleme ve fiyat politikaları takip edilmiştir.

Gerek yatırıma yönelik teknoloji ve gerekse zorunlu tüketim ürünlerini ithal etmek amacıyla gerekli olan yabancı parayı temin etmek için, fındık, kuru üzüm, kuru incir ve zeytinyağı gibi ürünler desteklenmeye başlanmıştır. Ayrıca haşhaş ve tütün gibi kendine has özelliği olan ürünlerin üretiminin sınırlandırılması ve planlanması yönünde politikalar takip edilmiştir. Hayvancılık sektörüne yönelik olarak EBK, YEMSAN ve TSEK sırasıyla 1952, 1956 ve 1963 yıllarında faaliyete geçmiş ve bu sektörün gelişmesinde önemli bir fonksiyon yüklenmişlerdir.

Planlı Dönem (1963-2005)

Birinci beş yıllık kalkınma planında (1963-1967), fiyatlara müdahale yerine üretim girdilerinin desteklenmesi ön plana çıkmıştır (DPT, 1963). Bu planda tarımsal destekleme için tarım satış kooperatiflerinin geliştirileceği, destekleme kapsamına sadece kooperatif üyelerinin alınacağı ve bu desteklemelerin ancak acil durumlarda bütçeden sübvansiyon verilmesi şartıyla yapılacağı ifade edilmiştir.

İkinci beş yıllık kalkınma planında (1968-1972), tarımın desteklenmesine ve tarımsal fiyat politikalarına daha az önem verildiği görülmektedir (DPT, 1967). Bu planda, tarım sektörünün fiyat politikalarıyla sürekli desteklenmesinin, fiyatların yükselmesine, yapısal bozuklukların meydana gelmesine ve kaynakların tahsisinde israflara neden olduğu belirtilmiştir. Bu önlemler, iç ve dış piyasada yeterli talebi olan ürünlerin, gereksiz stoklara neden olmadan artırılması, tarımsal desteği zamanla azaltacak yapısal değişimin sağlanması, fiyat dışı teşviklerin öne çıkarılması ve buna göre örgütlenmenin yapılması olarak sıralanmıştır.

Üçüncü beş yıllık kalkınma planında (1973-1977), tarımsal destekleme kapsamına alınan ürünlerde yüksek fiyat politikasının uygulanması, iç fiyatlarla dünya fiyatları arasında büyük bir fark oluşmasına neden olmuş ve bunun kapatılması için fon kurulması önerilmiştir (DPT, 1973). Bu dönem içinde, Toprak ve Tarım Reformu Kanunu 1973 tarih ve 1757 sayılı kanunla çıkarılmış olup, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndan farklı olarak kamulaştırılacak topraklar ilk sırada yer alırken, bunu kullanılmayan hazine arazileri, mera, yaylak ve kışlaklar takip etmiştir. Fakat reform Anayasa Mahkemesinin kamulaştırmada emlak değerlerinin piyasa bedeli üzerinden ödenmesi esasını getirmesi bu faaliyetleri önemli ölçüde sekteye uğramıştır.

Dördüncü beş yıllık kalkınma planında (1979-1983), tarımsal üretim hedeflerine ulaşmak için dar ve orta gelirli üreticilerin destekleneceği, destekleme fiyatlarının ürünün özelliğine göre ekimden ve hasattan önce açıklanacağı, fiyat ve müdahale alımları yanında tarımsal eğitim, örgütlenme ve ucuz girdi teminine de önem verileceği belirtilmiştir (DPT, 1979). Tarımsal desteklemenin finansmanının, prensip olarak kurulması öngörülen Tarım Ürünleri Destekleme Kurumu ve TMO tarafından sağlanacağı ve destekleme alımları yapan tüm kuruluşların finansman ihtiyacının karşılanması açısından öz kaynak artırımına gidileceği vurgulanmaktadır.

Beşinci beş yıllık kalkınma planında (1984-1989), tarımsal fiyat ve gelirlerde istikrarı sağlamak, pazarlamayı kolaylaştırmak, mevcut arazinin özelliklerine, iç ve dış talebe uygun bir üretim yapısıyla verimliliği artırmaya yardımcı olmak esas olarak kabul edilmiştir (DPT, 1985). Tarımdaki gelir istikrarsızlıklarına karşı ürün sigortası çalışmalarının yapılacağı vurgulanmıştır. Bu dönem içerisinde, kamuoyunda 1973 yılında çıkarılan Toprak Reformu ve bu yasanın yürürlükten kalkması ile ilgili tartışmalar devam ederken, 22.11.1984 tarih ve 3083 sayılı Sulama Alanlarındaki Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu Kanunu çıkarılarak aynı yıl yürürlüğe girmiştir ve fakat sadece devletçe sulamaya açılan alanlarda geçerli olması nedeniyle uygulama sınırlı kalmıştır.

Altıncı beş yıllık kalkınma planında (1990-1994), beşinci planda olduğu gibi istikrarı sağlayacak, pazarlamayı kolaylaştıracak ve ekilen araziye, iç ve dış talebe uygun bir üretim yapısıyla, verimliliğin artırılması esastır denilmiştir (DPT, 1990). Tarımsal desteklemenin kapsamının, ekonomik ve sosyal kriterler dikkate alınarak tespit edileceği belirtilmiştir. İhraç ürünleri, enflasyon, fiyat dışındaki desteklemeler ve Tarım Satış Kooperatifleri ile ilgili takip edilecek politikalar beşinci plana çok benzerlik göstermiştir.

Yedinci beş yıllık kalkınma planında (1996-2000) “Tarımsal Politikalar ile İlgili Yapısal Değişim Projesi”, sekizinci beş yıllık kalkınma planında (2001-2005) ise “Genel Tarım Politikaları” başlığı altında tarım sektörü ile ilgili ilkeler ve politikalar benzer bir şekilde ele alınmıştır (DPT, 1996; DPT, 2001). Bu ilkeler ve politikalarda AB’ye uyum ve DTÖ antlaşmalarının getirdiği yükümlülükler vurgulanarak 2000 sonrası tarım reformunun işaretleri verilmiştir. Rekabetçi bir tarım sektörü meydana getirme, çiftçi kayıt ve tarım bilgi sistemlerinin oluşturulması, tarım sigortası kanunun çıkarılması, kırsal kalkınma, tarım sanayi entegrasyonu, tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin özleştirilmesi, Tarım Çerçeve Kanununun çıkarılması ve Tarım ve Köyişleri Bakanlığının ve ilgili Kamu İktisadi Teşebbülerinin yeniden yapılandırılması bu iki plan dönemine ait hedeflere dahil edilmiştir.

Planlı dönemde uygulanan politikalar, hedefleri tutturma konusunda başarılı olamamıştır (Çizelge 3.1). Özellikle tarım sektöründe hedeflenenlerin çok gerisinde kalınmıştır.

Çizelge 0.1. Planlı dönemlerde GSMH büyüme oranları (% , 1987 sabit fiyatlarla)

Yıllar	GSMH		Tarım		Sanayi	
	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme
1963-1967	7,0	6.7	4,2	3.2	12,3	9.7
1968-1972	7,0	6.9	4,1	3.1	12,0	7.6
1973-1978	7,4	2.7	3,7	2.2	11,4	6.8
1979-1983	8,0	2.7	5,3	0.3	9,9	3.8
1983-1989	6,3	7.7	3,1	1.0	7,5	6.6
1990-1995	7,0	3.5	4,1	1.6	8,1	3.8
1996-2000	5,5 - 7,1	4.6	2,9 - 3,7	1.7	6 - 7,7	5.4
Ortalama	6,9	4.97	4,0	1.9	9,7	6.2

Kaynak: DPT, 1963-1996.

Türkiye’de Tarım Politikası Reformu

Tarım Politikalarında Değişim

Destekleme politikalarının değişim sürecinde bugüne kadar etkili olmuş ve bugünden sonra da etkili olacak ve olması muhtemel dinamikleri iki başlık altında toplamak mümkündür (Yavuz ve ark., 2004). Bunlardan birincisi, Türkiye’nin üyesi olduğu ve/veya bir şekilde ilişkilerinin bulunduğu uluslararası organizasyonlar, ülke toplulukları ve ülkelerden dolayı ortaya çıkan bir takım yükümlülük ve sorumluluklardır ki, bunlar dış dinamiklerdir. İkincisi ise, ülkenin şartlarından ve ihtiyaçlarından doğan iç dinamiklerdir.

Dış Etkenler

Dünya Ticaret Örgütü: Uluslararası ticareti serbestleştirme amacından hareket eden DTÖ, ticaret politikalarını doğrudan, ülke içerisindeki destekleme politikalarını da dolaylı yoldan yönlendirmektedir. DTÖ, uygulanacak destekleme politikalarının,

piyasa mekanizmasını en az düzeyde etkileyecek yapıda olması yönünde faaliyet göstermektedir.

Avrupa Birliği: Türkiye'nin üyesi olmak için çaba gösterdiği ve üyelik için uyum çalışmaları yaptığı AB'nin destekleme politikaları, yönlendirici olmaktadır.

IMF ve Dünya Bankası: Makroekonomik dengelerin sağlanması, girilen ekonomik darboğazlardan çıkılması amacıyla IMF ve IBRD, ekonominin yapılandırılması ve finansman kaynağı sağlama konusunda ülkelere yardımcı olmaktadır. Bu uluslararası kurumlar ile yapılan anlaşmalar ve bunlara sunulan niyet mektupları çerçevesinde tarımsal desteklerin yönlendirilmesi söz konusu olmaktadır.

İç Dinamikler

Desteklerin bütçeye yükü: ARIP çerçevesinde destekleme politikalarında meydana gelen değişmelerin temel gerekçelerinden biri, 2000'li yıllara gelinceye kadar destekleme alımları ve girdi sübvansiyonlarının bütçeye önemli bir yük getirmesidir.

Dış borç ve krediler: Mevcut dış borç yükü ve krediler, bütçe imkanları açısından destekleme politikaları üzerinde sınırlayıcı bir etki yapmaktadır.

Cari işlemler açığı: Bu açık dolaylı olarak kredi alımını ve borç yükünü artırdığından destekleme politikalarını etkileyici bir rol oynamaktadır.

Türkiye tarımının problemleri: Tarımın problemleri, zaman zaman destekleme politikalarının belirlenmesinde rol oynamışsa da, bu faktörün etkisi istenen düzeyde olmamıştır.

Siyasi istikrarın etkileri: İki yıl öncesine kadar olan siyasi istikrarsızlık, uzun vadeli yapılanmalar yerine daha çok kısa vadeli destekleme politikalarını ön plana çıkarmıştır.

Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)

ARIP, Dünya Bankasıyla yapılan Ekonomik Reform Kredisi (Economic Reform Loan, ERL) anlaşması sonucu ortaya çıkmıştır. 2000 yılı ilk aylarında yapılan bu anlaşmanın temelde beş ayağı bulunmaktadır. Bunlar: (1) Daha sıkı mali politikayı desteklemek için yapısal mali reformları geliştirmek, (2) Adil ve finansal olarak sürdürülebilir sosyal güvenlik sistemini tesis etmek, (3) Finansman sektörünün güvenilirliğini korumak, (4) Finansal aracılardan (banka ve özel finans kuruluşları) etkinliğini artırmak, (5) Tarımsal büyümeyi ve tarımsal gelir oluşturmayı teşvik etmek ve (6) Enerji ve altyapı sektörlerinin kısıtlarını kaldırmak ve özelleştirmeyi (POAŞ, TÜPRAŞ, THY, ERDEMİR ve PETKİM) hızlandırmaktır (IBRD, 2000). Bu altı unsurdan beşincisi olan tarımsal büyümeyi ve tarımsal gelir oluşturmayı teşvik etmek ARIP projesinin başlangıcını oluşturmaktadır.

Tarımla ilgili reformun ilk aşamasının sinyalleri 7. ve 8. beş yıllık kalkınma planları yanında yukarıdaki anlaşma çerçevesinde verilmiştir. Bu anlaşma çerçevesinde bütçe üzerindeki baskıyı azaltma ve tarım sektöründeki büyümeyi teşvik etme amacına yönelik tarım reformu üç ana unsurdan oluşmaktadır (IBRD, 2001). Bunlar: (1) Doğrudan gelir desteği, DGD, (2) Daha çok büyük işletmelere kazanç sağlayan fiyat ve kredi desteklerinin tedrici olarak kaldırılması ve (3) Tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilerek, tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasındaki hükümet müdahalesinin azaltılmasıdır. Bu çerçevede ARIP, fiyat, gübre ve kredi gibi desteklerin kaldırılarak DGD'nin bu desteklerin yerine ikame edilmesi, üretim fazlasının olduğu alanlardan (tütün ve fındık) alternatif üretim sahalarına geçişin

desteklenmesi ve hükümet bağlantılı tarım satış kooperatiflerinin üyelerine hizmet etmede yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesini amaçlamaktadır.

DGD ile amaç, piyasaya müdahaleci olan ve önemli mali yük getiren desteklerin kaldırılarak, piyasaya müdahale etkisi en az olan, dünyada kabul gören ve yönelinen DGD'nin beş yıllık bir dönem içerisinde uygulamaya sokulmasıdır. Alternatif ürün unsurundan amaç, özellikle fiyat destekleriyle etkin olmayan üretime kaymış olan çiftçilerin piyasa sinyallerine göre daha etkin olacak üretim alanlarına dönmesine yardımcı olmaktır. Tarım satış kooperatiflerinin yeniden yapılandırılmasıyla ilgili kısımdaki amaç ise, Haziran 2000'de çıkarılan kanunla özerkleştirilen bu kooperatiflerinin kanun doğrultusunda yapılanması yönünde desteklenmesidir. Bu desteklemenin önemli bir kısmı, idare maliyetlerini düşürmek için yapılan işten çıkarmalara finansal kaynak sağlanmasıdır.

ARIP'deki bu unsurların yol haritası da projede verilmiştir. Buna göre, projenin ilk yılında DGD uygulanmasına uygun arazi toplamının %25'ine, 2002'de toplam içinde kayıtlı çiftçi sayısının %75'ine ve proje süresi sonu olan 2005'de ise %95'ine ulaşılması hedeflenmiştir. Ürün dönüştürmede ise projede belirtilen dönüştürme şartlarına uygun çiftçilerin %25'ine ilk yılda, geri kalan %75'ine ise ikinci yılda ayrılan yardımların sağlanması amaçlanmaktadır. Kooperatiflerin, 2004 yılına kadar tamamen çiftçiler tarafından sahip olunan ve çiftçiler için çalışan kooperatifler olarak yeniden yapılanmasını tamamlamış olması beklenmektedir. Ayrıca etkin olmayan kooperatiflerin faaliyetlerinin 2005 yılı itibarıyla durdurulması hedeflenmiştir.

Değişimin Etkileri

Belirtilen olumsuzlukların giderilmesi amacıyla tarım sektöründe geleneksel destekleme yöntemleri yerine DGD, 2001-2005 dönemi için uygulamaya sokulmuştur. Geleneksel desteklerin kaldırılması ile meydana gelen boşluğun DGD uygulamaları ile doldurulması amaçlanmıştır.

Fiyat, girdi, kredi, desteklerinin kaldırılması ile beraber DGD ödemelerinin toplam tarımsal destekler içindeki payı devamlı artan bir seyir izlemiştir (TKB, 2004i). Çizelge 2'de 2000-2004 yılları arasında tarım sektörüne verilen desteklerin miktarı genel başlıklar altında verilmektedir. 2001 yılı tarım sektörüne verilen toplam destekler içerisinde DGD'nin payı %7,6 iken 2003 yılında %74'ler seviyesine yükselmiştir. 2004 yılında ise bu oranın %70 civarında olması beklenmektedir.

Çizelge 0.2. Yıllar itibarıyla toplam destekleme türlerinin dağılımı (milyon YTL)

Destek Türleri	2000		2001		2002		2003		2004	
	TL	%	TL	%	TL	%	TL	%	TL	%
1. Fiyat Desteği	209	22,6	136	12,3	610	21,7	-	-	-	-
2. Girdi Desteği	110	11,9	93	8,4	-	-	311	11,4	332	8,8
3. Hayvancılığı	12	1,3	42	3,8	69	2,5	125	4,6	200	5,3
4. Teşvik Primleri	12	1,3	12	1,1	18	0,6	-	-	-	-
5. Tazminatlar	29	3,1	27	2,4	40	1,4	-	-	-	-
6. Kredi Desteği	351	37,9	336	30,4	-	-	-	-	100	2,6
7. Fark + Telafi	186	20,1	343	31,0	179	6,4	262	9,6	395	10,4
8. T. Kooperatif Projeleri	18	1,9	33	3,0	22	0,8	20	0,7	89	2,4
9. Doğrudan Gelir	-	-	84	7,6	1.877	66,7	2.010	73,7	2.668	70,5
Genel Toplam (Trilyon)	927	100	1.106	100	2.815	100	2.728	100	3.784	100

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, 2004

Çizelge 3.2'den de görüldüğü gibi, fiyat desteği, teşvik primleri ve kredi desteği 2003 yılından sonra hemen hemen sıfırlanmıştır. Aslında girdi desteği de 2002 yılında sıfırlanmış, fakat aslında DGD şeklinde verilen motorin desteği, 2003 ve 2004 yıllarında girdi desteği olarak yine gündeme gelmiştir. Sonuç olarak fiyat, girdi, telafi ödemeleri ve kredi desteği yerini DGD'ye bırakmıştır.

Dünya Bankasının 18 Şubat 2005'de yayınlanan geniş raporunda projenin (ARIP) başarılı bir şekilde uygulandığı, tarımsal destekler bütçesinde 5.4 milyar Dolardan 0.7 Dolara bir düşüş sağladığı, ülke içindeki tarım ürünleri fiyatlarının uluslararası fiyatlara yaklaştığı, Tarım Satış Kooperatiflerin devletle ilişkileri azaltılarak sıkı bir bütçe denetimi sağlandığı, şeker ve tütün piyasasındaki devlet işletmelerinin özelleştirildiği, DGD'nin toplam tarım arazisinin % 80'inde uygulandığı, çiftçi gelirin % 8'ini oluşturduğu ve önceki yıllarda sağlanan desteğin %50'sine denk geldiği, tütün alanlarındaki dönüşümün tersine fındık alanlarında çok yıllık bitki olması nedeniyle istenenin çok altında bir sökülme olduğu ifade edilmiştir (IBRD, 2005).

Destekleme Politikaları

Doğrudan Gelir Desteği

DGD, ürün çeşidi ve üretim miktarından bağımsız olarak tarımsal faaliyette bulunan çiftçiye yapılan sabit gelir desteği olarak ifade edilebilir (Yavuz, 2003). Dünyanın gündeminde yer alan bir politika olmasının temel nedeni, piyasaya etkisinin en az olması ve uluslararası ticaretin serbestleşmesine katkıda bulunmasıdır. Türkiye'deki uygulama biçimiyle önceki tarım destekleri yerine ikame edilen ve herhangi bir şart koşulmadan tamamen işlenen arazi başına verilen bir destek olduğu gibi, AB ve ABD'de birtakım şartlara bağlı olarak ve belirlenen ürünler için uygulanan bir destek şeklinde de olabilmektedir ve azalan desteklerin yerine bu politikanın ikame edilmesi yanında üretimin kontrol altına alınması ve doğal kaynaklar ve çevrenin korunması da amaçlanmaktadır. Hatta AB'de yapılan son düzenlemelerle gıda, hayvan ve bitki sağlığını dikkate alan üretim şekli DGD alabilmek için zorunlu hale getirilmektedir. Halbuki Meksika, Romanya ve Türkiye gibi ülkelerde ise ana amaçların yanında sırasıyla tarımsal yapının iyileştirilip üretimin artırılması, girdi kullanımının yaygınlaştırılması ve bütçe yüklerinin azaltılması hedef alınmıştır.

DGD'nin amacı, hedefleri ve uygulamaları

Türkiye'de DGD uygulamasına geçilmesi ile, aşağıdaki hedeflerin gerçekleşmesi amaçlanmıştır (TKB, 2004i).

- Üretim faktörleri için gerekli finansmanın dolaylı yöntemlerle değil, doğrudan üreticilere ulaştırılması,
- Geçmişte uygulanan tarımsal destekler gerçek üreticilere ulaşmadığından, bu desteklerin zamanla kaldırılması ve ülke ekonomisine getirdiği aşırı finansman yükünün azaltılması,
- Devlet tarafından sağlanan bazı sübvansiyonların kaldırılması sürecinde, üreticilerin bütçe olanakları ile desteklenmesi ve desteklerin bütçe disiplini içerisine alınması,
- Piyasalara müdahalelerin azaltılarak, fiyatların serbest piyasada oluşmasının sağlanması,
- Ülke genelinde üretici kayıtlarının doğru alınması, elde edilen bu kayıtların her yıl güncellenerek sağlıklı tarım politikalarının oluşturulması ve Avrupa Birliğine uyum için gerekli zeminin hazırlanması,

- Uygulamanın şeffaf yürütülmesi ve seçilen hedef kitleye bağlı olarak daha adaletli gelir dağılımının sağlanabilmesi.

DGD kavramı, Türkiye’de ilk defa 1990’lı yılların ikinci yarısında VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planında ve ARIP projesi çerçevesinde IMF’ye 1999 ve 2000 yıllarında verilen niyet mektuplarında yer almıştır. Bu yaklaşımlar neticesinde, DGD sistemi 2000 yılında ilk önce pilot olarak 4 ilde, daha sonra 2001, 2002, 2003 ve 2004 yıllarında ülke genelinde uygulanmıştır. Bu uygulamalara ait sonuçlar Çizelge 3.3’de verilmiştir.

Çizelge 3.3. DGD uygulamalarının çeşitli açılardan sonuçları

Göstergeler	2001	2002	2003	2004
Üst Limit (Dekar)	200	500	500	500
Alt Limit (dekar)	5	1	0,1	0,1
Ödenen (YTL/da)	10	13.5	16	16
Başvuru Süresi (ay)	3	2	4	3.5
Kayıt Altına Alınan Bilgiler	Çiftçi + arazi	Çiftçi + arazi	Çiftçi + arazi + ürün	Çiftçi + arazi + ürün + tüzel kişilik + ilçe bazında verim ve üretim
Veri Girişi	Off-line	On-line	On-line	On-line
Çiftçi Sayısı (milyon)	2.18	2.58	2.75	2.75
Kayıt Edilen Alan (milyon da)	122	163	167	167
Desteklenen Alan (milyon da)	118	162	165	166
Desteklenen Miktar (Milyar YTL)	1.18	2.18	2.64	2.66

Kaynak: TKB, 2005a

DGD’ye geçiş yılı olan 2001 yılından bugüne kadar ÇKS büyük bir gelişme göstermiştir. İlk iki yıla ait uygulamalarda sadece çiftçi ve arazi bilgileri, 2003 yılında ise çiftçi, arazi ve ürün bilgileri toplanmıştır (TKB, 2004c). Bu veriler kullanılarak illere göre ürün deseni elde edilmeye başlanmıştır. ÇKS aracılığı ile çiftçi, köy, ilçe, il ve bölgeler seviyesinde arazi, ürün, mülkiyet durumu, kadastro durumu vb. bilgilere ulaşılması mümkün olmuştur.

Prim Ödemeleri

Prim ödemeleri, pamuk, ayçiçeği, zeytinyağı, soya ve kanola’ya yapılmaktadır. 2004 yılında, bu uygulamaya mısır da dahil edilmiştir. Bunlara ilave olarak süt ve et teşvik primleri de bu raporda “prim ödemeleri” başlığı altında ele alınmıştır. Prim ödemelerinin, üretim miktarı ve ekim alanlarında istenen artışı sağlamadığı, buna karşılık üretim miktarının belirli düzeyde tutulmasında, üretimin kayıt altına alınmasında ve üreticilerin gelir seviyelerinin korunmasında etkili olduğu görülmektedir (TKB, 2004f). Prim ödemeleri incelendiğinde iki husus öne çıkmaktadır. Birincisi, prim ödemelerinin giderek azalması, ikincisi ise ödemelerin üç yıla yayılarak gecikmeli ödenmesidir (Hazine Müsteşarlığı, 2004).

Pamuk

Pamuk fiyatlarının buğday fiyatlarına göre önemli ölçüde düştüğü, girdi fiyatları karşılaştırıldığında da birim pamuk miktarı ile satın alınan girdi miktarında önemli azalmalar olduğu görülmektedir. Öte yandan Türkiye, pamuk kullanımında yaklaşık %50 oranında dışa bağımlı olduğundan pamuk üretiminin devamlılığı için prim ödemesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu nedenlerden dolayı, üreticinin eline geçmesi gereken hedef fiyat ile dünya fiyatlarını yansıtan İzmir Ticaret Borsası Ege Standart 1 Pamuğu arasındaki fiyat farkı üreticiye prim olarak ödenmektedir.

Ayçiçeği

Son 24 yıl dikkate alındığında, ayçiçeği fiyatlarının alternatif ürün olan buğday fiyatlarına göre önemli oranda geri kaldığı, ayçiçeği fiyatları ile girdi fiyatları karşılaştırıldığında birim ayçiçeği miktarı ile satın alınan girdi miktarlarında önemli düşüşler yaşandığı görülmektedir. Bu gelişmeler üreticileri ayçiçeği üretiminden vazgeçirecek noktaya getirmiştir. Türkiye'nin yağlı tohumlar tüketiminde önemli oranda dışa bağımlı olması ve bu nedenle ayçiçeği üretiminde açığın giderilmesi ve üretimde devamlılığının sağlanması açısından prim ödemesi gerekli görülmektedir. Bu değerlendirmelere göre, üreticinin eline geçmesi gereken fiyat ile uluslararası borsa olarak kabul edilen Rotterdam'da aynı dönemde oluşan fiyat arasındaki farkın üreticilere prim olarak ödenmesi esas kabul edilmiştir.

Soya fasulyesi

Soya fasulyesi fiyatları ile girdi fiyatları karşılaştırıldığında birim soya fasulyesi miktarı ile satın alınan girdi miktarlarında önemli düşüşler yaşandığı görülmektedir. Bu gelişmeler üreticileri soya üretiminden vazgeçirecek noktaya getirmiştir. Yağlı tohumlar tüketiminde ve yem sanayinde önemli oranda dışa bağımlı olduğu gözönüne alındığında, soya üretiminin artırılması için prim ödemesi zorunlu görülmektedir. Yapılan bu değerlendirmelere göre, üreticinin eline geçmesi gereken fiyat ile uluslararası borsalarda oluşan fiyat arasındaki farkın üreticilere prim olarak ödenmesi esas alınmıştır.

Kanola

Türkiye'de kanola prim ödemesi, üreticinin eline geçmesi gereken fiyat ile uluslararası borsalarda aynı dönemde oluşan fiyat arasındaki farkın üreticilere prim olarak ödenmesi biçiminde uygulanmaktadır.

Zeytinyağı

Zeytinyağı üreticisinin eline geçmesi gereken fiyatın, dış piyasa fiyatı karşılığının üzerinde olması hedeflenmektedir. Bu nedenle üretici maliyetlerinin karşılanması, üreticinin gelir düzeyinin korunabilmesi, gelecek dönemlerde de zeytinyağı üretiminin teşvik edilebilmesi, zeytinyağı üretiminin ve zeytinliklerin kayıt altına alınabilmesi ve sanayiciye dış piyasa fiyatı düzeyinden hammadde temin edilebilmesi için prim verilmesi karara bağlanmıştır.

Süt teşvik primi

Süt teşvik primi, çift cidarlı kazana ve pastörizatör veya UHT sistemine sahip süt ürünleri imal eden süt işleme tesislerine süt satan üreticilere beher litre süt için her yıl Para ve Kredi Kurulu tarafından belirlenen miktarda ödenen miktardır (TKB, 2004g).

Türkiye'de hayvancılığın lokomotifi olan süt üretiminin teşviki, süt üreticisinin gelir seviyesinin yükseltilmesi, üretilen çiğ sütün modern tesislerde pastörize ve/veya sterilize (UHT) edilerek hijyenik imalat yapan işletmelere akışının sağlanması, kullanılan teknolojinin yurt çapında iyileştirilmesi ve sonuç olarak halkın daha kaliteli, hijyenik süt mamulleri tüketmesini sağlamak amacıyla 1987 yılında başlayan süt teşvik primi uygulaması halen devam etmektedir.

Kültür ırkı hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla soy kütüğü uygulaması başlatılmış olup, soy kütüğüne kayıtlı olmayanlara süt teşvik primi 20 bin TL ödenirken, soy kütüğüne kayıtlı hayvanları olan üreticilere 40 bin TL ödenerek soy kütüğüne kayıt cazip hale getirilmiştir. Trakya bölgesinde "Hastalıktan Ari Sağlık Sertifikası" alan işletmelerden elde edilen beher litre süt için ayrıca %50 oranında ilave süt teşvik primi ödenmektedir.

Süt işleyen tesislere Bakanlıkça süt teşvik kod numarası verilmekte olup, bu tesislerin sayısı süt teşvik priminin ilk başladığı yıllarda 1357 adet ve kurulu kapasitesi yaklaşık 6 milyon ton/yıl iken 2003 yılında işletme sayısı 1160'a düşmüş, ancak kapasite yaklaşık 8 milyon ton/yıl'a yükselmiştir.

Et teşvik primi

Mayıs 1990'da başlamış olan ilk et teşvik primi uygulamasına Ocak 1995'te son verilmiştir. Son yıllarda yem fiyatlarının et üretim maliyetlerine göre yüksek olması, et alım fiyatlarının düşük kalması, kredi faizlerinin yüksekliği, hayvan pazarları ile kombina ve mezbahaları ruhsatlandırma ile etkinliğinin tam olarak kazandırılmaması ve en önemlisi kaçak hayvan ve et girişlerinin etkin olarak önlenememesi besicilik yapan yetiştiricileri zor durumda bırakmıştır. Tüm bu nedenlerden dolayı et teşvik primi tekrar 2004 yılının ikinci yarısında gündeme gelmiştir (TKB, 2004e).

Bakanlık tarafından ruhsatlandırılan kombina ve mezbahalarda kesimin teşvik edilmesi ve buralarda kesilen hayvan sayılarının artırılması ile sağlıklı ve güvenilir ürünler elde edilmesini amaçlayan 2004/21 sayılı Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkında Bakanlar Kurulu Kararında Değişiklik Yapılmasına Dair Karara ait Uygulama Tebliği yayınlanmıştır.

Et teşvik primi ödemesi, bakanlıktan ruhsatlı kombina veya mezbahalarda kesilen büyükbaş sığır cinsi erkek hayvanların yetiştiricilerine karkas kilogramı üzerinden yapılmaktadır. Teşvik Primi, tosun, dana, boğa gibi 190 kg karkas ağırlığı üzerindeki sığır cinsi erkek hayvan yetiştiricilerine verilmekte olup manda yetiştiricileri bu primden yararlandırılmamaktadır.

Bu uygulama sırasında aşağıdaki problemlerle karşılaşmıştır.

- Bakanlığın ruhsat verdiği kombina veya mezbahaların kapasitelerinin üzerinde kesim yapması,
- Tanımlanan ve veri tabanına aktarılan hayvanların mükerrer kesilerek prim talep edilmesi,
- Satın alınan hayvanların, bu işle iştigal eden kişilerce kendi işletmelerine aktararak teşvik priminden emeksiz kazanç sağlamaları,
- İşletmelerin bulunduğu yerden farklı bir yerde bulunan muhtarlık veya belediyeden alınan menşe şahadetnamesi ile hayvanların kesime getirilmesi,
- Standartlar ile Tebliğde adı geçen karkas tanımının farklı olması nedeniyle, böbrek ve böbrek yağlarının da ödemeye esas kilograma dahil edilmesi.

Prim ödemeleri ve DTÖ kararları

Tüm teşvik primleriyle ilgili en önemli problem, bu politikaların özellikle Cenevre'de yayınlanan DTÖ Genel Konsey Taslak Kararı sonuçlarıyla uyumlu olmasıdır. İç destekler adı altında yer alan kırmızı kutu tedbirleri arasında bulunan girdi destekleri, fiyat yolu ile desteklemeler ve primler, toplam destekleme bütçesinin içerisinde küçük bir paya sahiptir. Kırmızı kutu tedbirleri için öngörülen %10'luk istisna dikkate alındığında bugün için ek bir yükümlülük altına girilmesi olası görülmemektedir. Ancak, Asgari Destek (de minimis) istisnasının %10'un altına çekilmesi halinde prim desteği verilen ürünlerde sorunlarla karşılaşılması olasıdır (Yavuz ve ark., 2004).

Alternatif Ürün Desteği

ARIP çerçevesinde, üretim fazlalığı olan ürünlerin yerine alan daraltılarak kazanılan arazilerde ithalat yoluyla karşılanan ürünlerin yetiştirilmesi planlanmıştır (TKB, 2004b). Fındık ve tütün üretimi her geçen yıl artarak devam etmiştir. Alternatif Ürün

Projesi devlet hazinesine yük haline gelen ürünlerin üretim alanlarını daraltarak yeni ürün desenleri oluşturmayı hedeflemektedir. ARIP kapsamında 2001 yılı Kasım ayında uygulanmaya başlanmış olan bu proje, 2006 yılı sonuna kadar devam edecektir.

Fındıkta alternatif ürün projesi

Türkiye'nin fındık ihracatı ve iç tüketimi yılda 450 bin ton civarında kabuklu fındığa eşdeğerdir. Yıllık ortalama üretim 550 bin ton civarında olduğundan, her yıl 100 bin ton civarında üretim fazlası bulunmaktadır. Bu üretim fazlalığının gelecek yıllarda ihraç şansının olmaması nedeniyle yağlığa ayrılması ya da ekonomik değeri olmayan amaçlarla kullanılması, her yıl bütçeye büyük yük getirmiştir. Bu amaçla, Karadeniz bölgesinde 16 bin hektarlık düz alanda yetişen 28 bin ton fındığın yerine alternatif ürün yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Alternatif Ürün Projesinden yararlanan üreticilerin gelir kayıplarının önlenmesi amacıyla dekara 65 dolar söküm, 135 dolar girdi-bakım-hasat ödemesi olmak üzere toplam 200 dolar ödenmesi planlanmıştır.

Bu projenin uygulanması sırasında karşılaşılan önemli zorluklar, aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- Fındık bahçesinin bulunduğu ilin dışında yaşayan ailelerin fazla olması,
- Fındık yetiştiriciliğinin kolay olması ve üreticinin fazla zaman ayırmaması,
- Fındık üretim alanlarının bir kısmının kadastro geçmeyen alanlarda veya orman ve orman vasfını yitirmiş (2b) alanlar içinde olması, dolayısıyla üreticilerin elindeki fındık bahçesini kaybetme endişesi taşıması,
- Özellikle sivil çiftçi örgütleri önderliğinde geçiş ürünlerinin fındık kadar gelir getirmeyeceği ve yeni ürünlerin fındık gibi pazarlanamayacağı yönünde bölgesel direnç gruplarının olması,
- ARIP kapsamında yürütülmekte olan Kamuoyu Bilgilendirme Kampanyasının geç kalması,

Tütünde alternatif ürün projesi

Bu projenin amacı, üretim fazlalığı olan ve bütçeye büyük yük getiren tütün üretim alanlarının azaltılması ve azaltılma nedeniyle kazanılan bu tarım alanlarında, üretim açığı olan ürünlerin yaygınlaştırılmasıdır. Bu amaçla, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde tütün üretimi yapılan toplam 36 bin hektar alanın 9 bin hektarlık alanında üretilen 8,1 bin ton tütünün yerine alternatif ürün yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

Alternatif Ürün Projesinden yararlanan üreticilerin gelir kayıplarının önlenmesi amacıyla girdi-bakım-hasat masrafı olarak dekara 80 dolar ödenmektedir. Tütün üretiminden vazgeçilerek, kazanılan alanlara alternatif olabilecek ürünler olarak buğday, ayçiçeği, kanola, kuru fasulye, nohut, kırmızı mercimek, pamuk, fiğ, korunga, bağ, meyve, sebze, sera, aromatik ve tıbbi bitkiler önerilmektedir.

Projenin uygulamasında karşılaşılan önemli zorluklar aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- Kota sahibi olan üreticilerin büyük bir kısmının arazisinin olmaması,
- Tütün yetiştiriciliğinin emek yoğun bir iş olması nedeniyle bölgede yaşanan işsizlik sorununa bir derece çözüm getirmiş olması,
- Bölgede tütünün uzun yıllar yetiştirilmesinden dolayı üreticilerin yetiştiriciliğini bilmedikleri ürünlere yönelmek istememesi,
- Tekel'in üreticilere 2003 yılı başında 100 Milyon TL nakit avans ödemesi,
- Alternatif Ürün Projesi başvurusunun DGD başvurusu ile aynı döneme gelmesi,

- Üreticilere teşvik ve örnek olabilecek önder çiftçilere yaptırılacak olan alternatif ürün yetiştiriciliğinin gösterildiği demonstrasyon çalışmalarının halen tamamlanmamış olması,
- Üreticilerin, şu anda tütün üretiminden kendiliğinden vazgeçmesi halinde dahi ilerde devletin destek sağlayacağı beklentisi sebebiyle kotalarını kaybetme endişeleri taşıması,
- Üreticilerin, yetiştirecekleri alternatif ürünleri pazarlama endişesi taşıması,
- Hibe ödemesinin tek yıl olması ve üreticilerin sonraki yıllar için endişe taşıması,
- 2002 yılı hibe ödemelerinin gecikmesi ile üreticilerin güveninin sarsılması,

Şeker pancarında alternatif ürün projesi

Bakanlık ile Ticaret ve Sanayi Bakanlığı arasında “Şeker Pancarı Kotaları ve Telafi Edici Ödeme Uygulama Protokolü” 01.04.2003 tarihinde imzalanmıştır. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. tarafından 2003/2004 pazarlama yılında, Şeker Kurumu tarafından tahsis edilen A şeker kotası ve Şirket stokları dikkate alınarak 10,3 milyon ton pancar kotası dağıtılmıştır. Dağıtılan bu miktar 2002 ürün yılında satın alınan 12,123 milyon ton pancara göre ülke genelinde %15 oranında daralmayı ifade etmektedir.

Söz konusu uygulama ile 2003 yılı şeker pancarı üretimi kotalarının daraltılmasıyla oluşacak alanlarda üreticilerin alternatif ürün olarak mısır ekimi yapmaları halinde dekara 132 milyon TL, ayçiçeği ekimi yapmaları halinde 126 milyon TL, soya fasulyesi ekimi yapmaları halinde 116 milyon TL ve yem bitkisi ekimi yapmaları halinde 94 milyon TL ödeme yapılması öngörülmüştür.

İl Şekerpancarı Komisyonu kararları ile yaklaşık 6 bin çiftçi ailesinin 13 bin dekar mısır, 15 bin dekar yağlık ayçiçeği, 3 dekar soya fasulyesi ve 8 bin dekar yem bitkileri olmak üzere toplam yaklaşık 36 bin dekar daralan kota alanında telafi edici ödemeye esas ekilişleri olduğu tespit edilmiştir. 2004 yılı mali bütçesinden bu çiftçilere toplam 4,5 trilyon TL üretici hesaplarına aktarılmak suretiyle 31.05.2004 tarihinden itibaren ödeme yapılmıştır.

Hayvancılık ve Yem Bitkileri Destekleri

Hayvancılığın geliştirilmesi ve hayvansal üretimin artırılması amacıyla, nitelikli kaba yem açığının kapatılması için yem bitkileri üretiminin teşvik edilmesi, genetik ıslahı daha etkili ve yaygın hale getirmek için suni tohumlama ile soy kütüğü kayıtları tutulması ve belgeli damızlık kullanımının teşvik edilmesi gibi hususlardan oluşan Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı, 2000-2004 yıllarını kapsamaktadır (TKB, 2004a). Benzer bakanlar kurulu kararıyla 2005 yılında hayvancılık daha fazla kaynakla desteklenmeye devam edilecektir.

- İlgili evrak ve belgelerini tarım il ve ilçe müdürlüklerine veren çiftçilere ettikleri yem bitkileri için nakliye, ilaç ve gübre bedelleri hariç olmak şartıyla çok yıllık yem bitkisi ekenlere uygun görülen masrafların %35'i, ekiliş alanları ile uyumlu alet ve makine alım giderlerinin % 30'u, tek yıllık yem bitkisi ekimi yapanların uygun görülen işletme giderlerinin ve ekiliş alanları ile uyumlu alet ve makine alım giderlerinin %20'si oranında destekleme ödemesi yapılmaktadır.
- Bakanlık ve yetkili Bakanlık kurumlarınca sertifika verilmiş, 15-27 aylık yaşlarda ve en az 3 aylık, aynı boğa ile tohumlanmış ve gebe kalmış düve satın alan şahıslara 3 ay içinde ilgili makamlara başvurması koşuluyla bir kereye mahsus olmak üzere saf ırk sertifikalı düvelere 200 Milyon TL./baş, damızlık sertifikalı düvelere de 400 Milyon TL/baş destekleme ödemesi yapılmaktadır.

- Hayvanına yetkili veteriner hekim ve tüzel kişilerce suni tohumlama yaptırarak suni tohumlama belgesini alan kişilerin müracaatlarında her hayvana bir kez olmak şartıyla 7.5-15 Milyon TL suni tohumlama destek ödemesi yapılmaktadır.
- Ön soykütüğü ve soykütüğüne kayıtlı hayvanlarına aynı ırk boğadan suni tohumlama yaptırarak buzağı alan yetiştiricilere her buzağı için bir kez olmak üzere, 30-60 Milyon TL/buzağı destek ödemesi yapılmaktadır.
- Kalkınmada öncelikli illerde suni tohumlama ekibi kuran gerçek ve tüzel kişilere 2.250 milyon TL, diğer illerde ekip kuranlara ise 1.125 milyon TL destekleme primi ödemesi yapılmaktadır.
- Bakanlıkça üretim izni verilmiş işletmelerden o yıla ait üretim sezonu boyunca ana arı satın alarak kullanan üreticilere, ana arı başına 5 milyon TL, desteklemeden yaralanacak arıcılarının Arı Yetiştiriciliği Birliği üyesi olması halinde ise, ana arı başına 10 milyon TL doğrudan destek ödemesi yapılmaktadır.

Bu desteklemelerle ilgili harcamalar Çizelge 3.4'de verilmiştir. Bakanlık tarafından onaylanan hak edişlere göre, T.C. Ziraat Bankası tarafından Hazine Müsteşarlığına intikal ettirilen listeler uyarınca, bankaya kaynak aktarılmakta ve ödemeler banka tarafından hak sahiplerine ulaştırılmaktadır.

Çizelge 3.4. Hayvancılık desteklemeleri kapsamında yapılan ödemeler (1000 YTL)

Hayvancılık Ödemeleri	2000	2001	2002	2003	2004	2005*
Gebe Düve	183	2.222	2.865	2.428	3.135	5.000
Yem	11.669	35.329	35.574	61.796	51.945	145.512
Suni Tohumlama	145	1.073	1.280	2.064	3.923	36.000
Siğır Ve Manda		2.829	29.322	0	0	
Süt			17.546	38.192	57.487	84.675
Buzağı				365	3.326	34.000
Arı				108	801	11.935
Balık				799	5.753	19.000
Hastalıktan Ari Süt Hayv.				6	58	70.800
Telef Olan Hayvan Tazm.					662	
Et					69.029	75.000
Diğer						34.323
Toplam	11.997	41.453	86.587	103.578	196.119	516.245

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, 2004; TKB, 2005b
*Öngörülen miktar

AB'ye Uyum Sürecinde Tarım Politikaları

Destekleme fonunun oluşumu

AB fonlarını yönetmek üzere sistemin omurgasını oluşturan Ulusal Fon'un idari ve teknik örgütlenmesi Hazine müsteşarlığı bünyesinde tamamlanarak, 7 Nisan 2003 tarihinde AB Komisyonuna akreditasyon başvurusu yapılmış ve 8 Ekim 2003 tarihi itibarıyla akredite edilmiştir (Yavuz, 2004). Böylece 2006 yılına kadar toplam 1 Milyar Euro tutarındaki fonların Türkiye'ye aktarılmasının önü açılmıştır. AB'ye aday olan Türkiye için, tam üye olduğunda FEOGA'ya devredilmek üzere böyle bir Ulusal Fon'un kurulması, OTP'ye uyum açısından da uygun olmuştur. Zaten aday ülkelerin uyumu açısından bu yapılanma öngörülmektedir.

Türkiye'de tarımsal destekleme politikalarının hatta tarıma yönelik yapısal ve kalkınma politikalarının finansmanının tek elden yürütülmesi için "Ulusal Fon"

oluşturulması, hem AB'ye uyum açısından hem de tarım politikalarına harcanacak bütçe kaynaklarının disipline edilmesi ve etkin kullanımı açısından gerekli olmuştur.

Destekleme fonunun kaynakları

AB'ye uyum çerçevesinde böyle bir fonun kaynaklarının, AB'nin bütçe kaynakları şeklinde olması gerekir. Türkiye'nin AB'ye girmesi durumunda bu kaynaklar yoluyla AB bütçesine kaynak aktarımı yapılacağından, fonun kaynaklarının da AB'deki gibi düzenlenmesi, AB'ne uyum açısından da Türkiye için önemli bir adım olacaktır. Bu kaynaklar, (1) Gümrük vergileri, (2) Tarım ürünleri ithalatından alınan vergiler, (3) Şeker ve glikoz vergileri, (4) Katma değer vergisi ve (5) Gayri Safi Milli Hasıla katkısıdır (Yazgan, 2003).

Destekleme fonunun harcamaları

Harcama kalemlerinin, Türkiye tarım sektörünün problemlerindeki farklılıklardan dolayı, AB ile aynı olması beklenemez. Fakat destekleme politikalarının AB'de olduğu gibi önemli bir yer tutacağı kaçınılmazdır. Bu desteklerin miktarı ve dağılımının, tarım sektörünün problemleri ve ihtiyaçları dikkate alınarak belirlenmesi gerekir. Gelişmiş ülkelerdeki eğilimler ve DTÖ antlaşmaları doğrultusunda desteklemelerin önemli bir kısmını piyasaya müdahaleci olmayan DGD şeklindeki destekler olması gerekmektedir. Bunun yanında AB'de olduğu gibi çiftçiye piyasa garantisi sağlayan fakat piyasaya fazla müdahaleci olmayacak hedef fiyatı ve fark ödemesi gibi politika araçları da kullanılmalıdır.

Türkiye tarımının verimlilik, ekonomik olmayan işletme büyüklükleri, kırsal alanda çalışan işgücü fazlalığı, çiftçilerin yeterince örgütlenememesi ve bölgeler arası dengesizlikler gibi önemli yapısal problemlerinin çözümüne de kaynak ayrılması zorunlu olacaktır. AB bütçesinden bu alanlara kaynak aktarımı hızlı bir şekilde artmaktadır. Türkiye'de de bu yönde kaynakların artırılması, AB politikalarına uyum açısından paralellik göstermektedir.

Destekleme politikalarının karar mekanizmaları

Destekleme ile ilgili karar mekanizmaları, tamamen Tarım Bakanlığı içerisinde AB'deki "Ödeme Kurumlarına" benzer bir şekilde oluşturulmalı ve gerekirse ilgili bakanlık ve kurumların bilgisine başvurulmalıdır. AB üyesi ülkelerdeki ödeme kurumları, bu ülkelerdeki tarım bakanlığı bünyesinde görev yapan ve AB kurallarına göre belirlenmiş kuruluşlardır. Ödeme kurumlarının ana görevi, üye ülkelerde OTP'nin yürütülmesi için ayrılan finansmanın kullanılmasını sağlamaktır. FEOGA Garanti Bölümü'nden yapılan OTP harcamaları kullanıcılara bu kurumlar yoluyla ödenmektedir. Ödeme kurumları temel olarak, söz konusu ödeme yapılmadan önce ödemeye konu olacak faaliyetlerin Topluluk kurallarına uygunluğunu, ödemelerin doğru olarak yapılıp, muhasebe kayıtlarına tam olarak geçirildiğini ve gerekli belgelerin zamanında ve AB normlarına uygun bir şekilde teslim edildiğini kontrol eder.

Destekleme politikalarının uygulama birimleri

AB'de her ülkenin destekleme birimleri, kendi sorumluluk alanlarına düşen faaliyetleri AB bütçesi kaynaklarından yararlanarak Ödeme Kurumu aracılığıyla yürütmektedir. Türkiye'de daha önceleri destekleme politikalarını yürüten TMO, TKK, TCZB ve TSKB gibi kurumlar, üzerinde çalışılan Tarım Yasası'nın öngördüğü çerçevede yeniden yapılandırılarak bu amaç doğrultusunda faaliyetlerini sürdürebilirler (Yavuz, 2004). Buna alternatif olarak, örneğin fiyat desteği ABD'deki Ürün Kredi Şirketi (CCC)

şeklinde TMO'nun yapılanması sağlanarak, doğrudan gelir desteği ödemeleri Ziraat Bankası ile birlikte diğer bankaların birimleri tarafından daha etkin ve rekabetçi ortamda yürütülebilir.

DTÖ Kurallarına Uyum Açısından Tarım Politikaları

DTÖ müzakerelerine zemin oluşturacak ve genel tavizleri içerecek bir çerçeve metin 30 Temmuz 2004 tarihinde DTÖ Genel Konseyi toplantısında kabul edilmiştir. Bundan sonra, ayrıntılı nihai anlaşma metninin hazırlanması ve 2005 yılında Hong Kong'da düzenlenecek DTÖ Bakanlar Toplantısı'nda kabul edildikten sonra yürürlüğe konulması öngörülmektedir. Kabul edilen metin, uluslararası ticaretin daha fazla serbestleştirilmesi için temel bir yapıyı oluşturmaktadır. Bu yapının temel taşları şöyle tespit edilmiştir:

- Serbest ticareti bozucu nitelikteki tarımsal desteklerin azaltılması,
- Ticarete haksız rekabete neden olan ihracat teşviklerinin, belirlenecek bir süre sonunda kaldırılması,
- İç pazarların korunmasına yönelik gümrük vergilerinin azaltılması.

Gelişme Yolundaki Ükelere (GYÜ), bu serbestleşme tedbirlerini daha az oranda ve daha fazla sürede yapma ayrıcalığı tanınmış, Çok Az Gelişmiş Ülkeler grubunda yer alan yaklaşık 50 yoksul ülke bu tedbirlerden muaf tutulmuştur.

Türkiye, DTÖ sınıflamasında GYÜ'ler grubunda yer almaktadır. Bu nedenle GYÜ'lere tanınan ayrıcalıklardan yararlanacaktır. Bu arada Gelişmiş Ülkelerin (GÜ) ihracat sübvansiyonlarını azaltmaları, gümrük vergilerini indirmeleri ve iç desteklerini kısmaları sonucunda, tarım ürünlerinin dış pazarlardaki rekabeti açısından bazı kazanımlar da elde edilebilecektir. Muhtemel yükümlülükler ve kazanımlar ile müzakerelerde izlenmesi gereken tutum iç destekler, pazara giriş ve ihracat teşvikleri başlıkları altında değerlendirilmiştir (TKB, 2004d).

İç destekler

Kırmızı Kutu: Tarımsal destekleme politikası, 2000 yılında başlatılan reform paralelinde daha çok DGD'ye kaydırılmıştır. Dolayısıyla iç destekler altında yer alan kırmızı kutu tedbirleri arasında bulunan girdi destekleri, fiyat yolu ile desteklemeler ve primler, toplam destekleme bütçesinin içerisinde çok az bir pay işgal etmektedir. Kırmızı kutu tedbirleri için öngörülen %10'luk istisna dikkate alındığında Türkiye'nin bugün için bir ek yükümlülük altına girmesi söz konusu değildir. Ancak, asgari destek (de minimis) istisnasının %10'un altına çekilmesi halinde prim desteği verilen pamuk, ayçiçeği, soya fasulyesi gibi ürünlerde sorun yaşanması muhtemeldir.

Mavi Kutu: Mavi kutu tedbirleri altında fındık ve tütünde uygulanmakta olan alan daraltması ve çay budama tazminatları yer almaktadır. Bu tedbirler üretim ya da verimle bağlantılı olmayıp, alan ve kalite kriterlerine dayanmaktadır. Kabul edilen çerçeve metinde mavi kutu tedbirleri için müzakerelerde tarihsel bir süre tespit edilerek, bu desteklerin toplam tarımsal üretim değerinin % 5'ini geçmeyecek şekilde azaltılması öngörülmektedir. Türkiye'nin şu an bu kutuya giren destekleme tedbirlerinin parasal değerinin çok düşük olması nedeniyle, kararların, bu desteklemeleri olumsuz etkileyecek bir yükümlülüğe neden olması beklenmemektedir. Ancak eğer Türkiye "Fark Ödeme" sistemini önümüzdeki yıllarda uygulamaya koyarsa en yüksek destek değerinin %10'un altına çekilmesi düşünülen bu uygulamayı kısıtlayabilir.

Yeşil Kutu Tedbirleri: Yeşil kutu tedbirleri içerisinde yer alan başta DGD olmak üzere, kırsal kalkınma, gıda güvencesi, alt yapı yatırımları, genel hizmetler gibi desteklerin, bugün olduğu gibi uygulanabileceği anlaşılmaktadır.

Burada önemli olan husus Bakanlığın 2006-2010 yıllarını kapsayan Tarım Stratejisi'ni hazırlamış olmasıdır. Bu strateji belgesi hazırlanırken DTÖ'deki muhtemel gelişmeler dikkate alındığından, prim uygulaması dışındaki destekleme tedbirlerinin çoğunun Yeşil Kutu'da yer alması mümkün olacaktır. Tarım Strateji belgesi, müzakerelerde Türkiye'nin izleyeceği tutum için büyük kolaylıklar sağlayacaktır.

Pazara giriş

Pazara giriş yani gümrük vergilerinin indirilmesi konusu ile ilgili olarak çerçeve metinde GYÜ'ler için bahsedilen ayrıcalıklar ve özel ürün tespiti yoluyla, hayvansal ürünler başta olmak üzere bölgesel kalkınma, gıda güvencesi açısından önem taşıyan tarım ürünleri için ayrıcalıklı işlemlerden yararlanılması mümkün olabilecektir. Bu husus Bakanlık bünyesinde çok iyi değerlendirilerek müzakereler sırasında izlenecek tutum tespit edilmelidir.

İhracat teşvikleri

Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatı için sağladığı teşvikler, çok düşük miktarlarda kalmaktadır. Ayrıca ihracat kredileri içerisinde tarım ürünleri yer almadığından müzakerelerde ihracat sübvansiyonlarının kaldırılması yönünde atılacak adımların bu teşvikleri azaltma yönünde bir yükümlülük getirmesi beklenmemektedir. Ancak, GÜ'lerin uyguladıkları ihracat teşviklerinin kaldırılması Türkiye çıkışlı tarım ürünlerinin dış pazarlardaki rekabet gücünü artıracığından olumlu bir sonuç doğurabilir.

Sonuç olarak; belirlenen çerçeve metin, bundan sonra yapılacak ticaret müzakerelerinin dayanacağı esaslarla ilgili bir mutabakat metni niteliğindedir. Ülkeler, müzakerelerde, bu esaslar çerçevesinde, kendi çıkarlarına uygun tutum izleyecektir. Ülkemizin de "Tarım Stratejileri" ışığında kendi çıkarlarını savunacak hazırlıklardan sonra müzakerelere katılması önem taşımaktadır. Bu bağlamda, özellikle özel ve hassas ürünlerin tanımı, strateji belgesinde yer alan tedbirlerin yeşil kutu'da yer alması, asgari destek (de minimis) istisnasının GYÜ'ler için % 10'unun altına düşürülmemesi gibi konularda hazırlıklı olarak müzakerelere katılmak gerekmektedir.

Tarım Politikalarının Geleceği: Tarım Kanunu ve Tarım Stratejisi 2006-2010¹

2004 yılında hazırlanan ve 2005 yılında çıkması muhtemel olan Tarım Kanunu, tarım politikalarını belli bir çerçeveye oturtmaktadır. Bu kanun metninden çıkarılan Tarım Stratejisi 2006- 2010 ise önümüzdeki 5 yılda nasıl bir strateji ile tarım politikalarının yürütüleceğini ortaya koymaktadır.

Kaynakların etkin kullanımı ilkesi çerçevesinde ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslar arası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması bu stratejinin temel amacıdır (TKB, 2004h).

Bu temel amaç doğrultusunda tarım stratejisi belgesi, 2006-2010 yılları arasında, Avrupa Birliğine uyumu da gözeterek, tarım sektörü ile ilgili kesimlerin karar almalarını kolaylaştırmak, sektörün kalkınma hedef ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesini sağlamak ve 2005 sonuna kadar çıkarılacak Tarım Çerçeve Kanunu

¹ Tarım Kanunu Taslağı ve Tarım Stratejisi 2006-2010'dan aktarılmıştır.

ile bu kanuna dayalı olarak hazırlanacak ikincil mevzuatın temelini oluşturmak için hazırlanmıştır.

Stratejik Amaçlar

Sürdürülebilirlik ilkesi çerçevesinde kaliteye dayalı üretim artışı ile gıda güvenliği ve gıda güvencesinin sağlanması,

- Üreticilerin gelir düzeyinin yükseltilmesi ve istikrarının sağlanması, üretim maliyetlerini azaltıcı ve teknolojik gelişimi hızlandırıcı tedbirlerin uygulamaya konulması yoluyla üreticilerin rekabet düzeylerinin yükseltilmesi,
- Tarımsal pazarlama altyapısının iyileştirilmesi ve üreticilerin pazara erişim düzeylerinin artırılması, tarım-sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi, işleme sanayinin rekabet edebilirliğini artırıcı nitelikte uygun ve kaliteli ham maddenin temin edilmesi ile tüketici tercihlerinin karşılanması amacıyla yönelik tedbirlerin alınması,
- Üreticilerin katılımını ve sorumluluğunu esas alan ve doğrudan üreticilere finansman sağlayan yaklaşıma dayalı kırsal kalkınma projelerinin oluşturulması ve söz konusu projelerin kırsal yaşam şartlarını iyileştirecek biçimde uygulanması,
- Kamudan bağımsız bir yapıda üreticilere, üretimden pazarlamaya kadar olan safhalarda hizmet vermek üzere; kar amacı gütmeyen Tarımsal Üretici Birliklerinin kurulması ve geliştirilmesi ile tarımsal nitelikli diğer üretici örgütlerinin geliştirilmesi, söz konusu örgütlerde denetimin özleştirilmesi,

temel stratejik amaçlardır.

Temel İlkeler

Avrupa Birliği Ortak Tarım ve Balıkçılık Politikalarına Uyum ve Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması esas alınacaktır.

Piyasa koşullarında tarımsal üretime yönelik olarak piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme araçları uygulanacaktır.

Tarım ve kırsal kalkınmada bütüncül yaklaşım ve katılımcılık benimsenecektir.

Tarım sektörü ile ilgili temel tarafların kurumsallaşmasını ve etkin çalışmasını sağlayacak tedbirler alınacaktır.

Kamu kurum ve kuruluşları tarafından yürütülen tarımsal program, proje ve faaliyetlerin tarımsal tüzel kişiliklerin gelişimini özendirici bir çerçevede uygulanması sağlanacaktır.

Kamu ve özel sektörün kırsal alandaki uygulama kapasitesinin güçlendirilmesi sağlanacaktır.

Tarımsal destek yöntemlerinin uygulanmasında ekonomik ve sosyal etkinliğin yanısıra, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi, sektörel sürdürülebilirlik ve gıda güvencesinin sağlanması esas alınacaktır.

Destekler belirlenirken ödeme miktarı, şekli ve zamanı önceden ilan edilen usul ve esaslara dayalı olarak düzenlenecektir.

Tarım ürünlerinin pazarlanmasında, adil rekabet şartlarına dayalı, üretici ve tüketicilerin yararına işleyen, etkin ve verimli bir yapının oluşturulması esas alınacaktır.

Tarımsal Destekleme Araçları

Tarımsal destekleme araçları; Doğrudan Gelir Desteği (DGD) Ödemeleri, Fark Ödemeleri, Hayvancılık Destekleri, Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması (ÇATAK) Programı Destekleri, Telafi Edici Ödemeler, Ürün Sigortası Ödemeleri, Kırsal Kalkınma Destekleri ve diğer desteklerdir.

Doğrudan Gelir Desteği (DGD)

DGD Ödemeleri tarımsal üretim amacıyla işlenen araziler üzerinden her yıl tespit edilen birim ödeme miktarı (dekar başına TL) üzerinden yapılacaktır. Ödeme miktarları, üreticilerin tarım politikaları amaçlarına uyumunu kolaylaştırmak üzere farklı düzeylerde belirlenebilecektir.

Çiftçi kayıt sisteminin geliştirilmesine paralel olarak, ödemeler belli ürünleri yetiştiren üreticilere yapılacaktır. Ancak, alana dayalı ödeme kriteri değiştirilmeyecektir. Sera üreticileri, meyve ve sebze yetiştiricileri ve Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması (ÇATAK) Program alanları DGD uygulamalarının dışında tutulacaktır.

Ancak bu alan ve üreticiler kırsal kalkınma destek ve ÇATAK programına dahil edilecektir. Bu uygulama, ürünlerin tarımsal politika amaçlarına daha iyi hizmet etmesini ve farklı destek araçları arasında bağlantının kurulmasına yardımcı olacaktır. DGD sistemi için ayrılan % 78'lik bütçe payı aşamalı olarak azaltılarak % 45'e indirilecek ve ihtiyaç duyulduğunda Bakanlar Kurulu tarafından artırılıp, azaltılabilecektir. DGD ödemeleri, 2006 yılına kadar mevcut ödeme seviyesinde sabitlenecektir.

Fark Ödeme Uygulaması

Fark Ödeme uygulamasının temel amacı arz açığı olan ürün yetiştiricilerini desteklemektir. Mevcut durumda pamuk, ayçiçeği, soya fasulyesi ve diğer yağlı bitkileri kapsayan uygulama, mısır ve bazı yemeklik baklagilleri kapsayacak şekilde genişletilecektir. Uygulama ile hedef fiyat ve pazar fiyatı arasındaki fark üreticilere prim olarak ödenecektir.

Uygulamanın kapsamı ve uygulama alanının genişlemesi ile birlikte, fark ödeme uygulamasının tarım destekleme bütçesi içindeki payı % 9'dan % 13'e yükselecektir.

Hayvancılık Destekleri

Hayvancılık faaliyetlerinde ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, verimliliğin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile bunlarla ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi amacıyla mevcut destekleme araçlarına ek olarak et primleri, pazarlama destekleri, hayvancılık işletmelerinin modernizasyonu destekleri ile çevresel önlemlere yönelik tedbirler uygulamaya konulacaktır. Su ürünleri üretiminin artırılması amacıyla, içsu ve deniz balıkçılığının geliştirilmesi, avcılığın kontrolü ve desteklenmesi, işletmelerin kurulması ve modernizasyonu, su ürünleri işleme tesislerinin iyileştirilmesine yönelik desteklemeler yapılacaktır.

Yeni destekler yoluyla hayvancılık alt sektöründe ihtisaslaşmış hayvancılık işletmelerinin sayısının artırılması da sağlanacaktır. Uygulamanın kapsamının genişlemesi sonucunda hayvancılık desteklerinin tarım destekleme bütçesi içindeki payının % 12 seviyesine yükselmesi hedeflenmektedir.

Kırsal Kalkınma Destekleri

Kırsal kalkınma program, proje ve faaliyetlerinde; katılımçılık, tabandan yukarı yaklaşım, yerel kapasitenin geliştirilmesi ve kurumsallaşması ilkesi çerçevesinde, tarım dışı sektörlerde istihdamın geliştirilmesi, üretici gelirlerinin artırılması ve farklılaştırılması, kadın ve genç nüfusun eğitim ve girişimcilik düzeyinin yükseltilmesi ile uygun kırsal teknolojilerin (appropriate technology) geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması esas alınacaktır.

Kırsal kalkınma yardımları;

- Çiftçi ve çiftçi grupları tarafından yapılan köy bazlı yatırımları,
- Özel sektör, Sivil Toplum Kuruluşları ve çiftçi kuruluşları tarafından yapılan kırsal yayım hizmetleri,
- Arazi toplulaştırma faaliyetleri,
- Mikro-finans faaliyetleri,
- Kadın ve dezavantajlı gruplara yönelik programlar

başlıklarını kapsayacaktır:

Telafi Edici Ödemeler (Alternatif Ürün Programı)

Mevcut durumda fındık ve tütün üretiminden vazgeçip alternatif ürün yetiştiren üreticilere yapılmakta olan telafi edici ödemeler, yine aynı çerçevede üreticilerin arz fazlası olan diğer ürünlerin üretiminden vazgeçerek alternatif ürünlere yönelmeleri durumunda, gelir kayıplarının telafi edilerek teşvik edilmesi ve bu sayede aşırı arz problemlerinin önlenmesi amacıyla uygulanacaktır.

Uygulama kapsamında hem ürün kapsamının hem de uygulama alanının genişletilmesi hedeflenmektedir. Bu sayede tarımsal destekleme bütçesinden % 3 oranında pay alan telafi edici ödemelerin % 5 seviyesine yükselmesi sağlanacaktır.

Ürün Sigortası Ödemeleri

Tarım üreticilerinin üretim, fiyat ve gelir risklerine karşı korunmasında tarımsal sigorta ve risk yönetim araçlarının geliştirilmesi esas alınacaktır. Ürün sigorta destek programı, gerekli teşviklerin sağlanması için başlangıç aşamasında sigorta priminin belirli bir oranının desteklenmesini içermektedir. Tarımsal sigorta sisteminde devlet tarafından karşılanacak prim destek oranı azami yüzde 50 ile sınırlandırılacaktır.

Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması (ÇATAK) Program Desteği

Erozyon ve olumsuz çevresel etkilere maruz kalan tarım arazilerinde, işlemeli tarım yapan üreticilerin, arazilerini doğal bitki örtüleri, çok yıllık yem bitkileri, organik tarım ve ağaçlandırma gibi yöntemleri kullanmalarını teşvik etmek üzere, talep etmeleri durumunda tarım tüzel kişileri/üretici grupları ile devlet arasında en az beş yıl süreyle ve birim alan başına belirlenen yıllık ödemelere dayalı sözleşme karşılığında yem ve örtü bitkileri ile ağaçlandırma faaliyetleri yapılacaktır.

Diğer Destekler

Rekabete dayalı araştırma hibeleri dahil AR-GE Hizmetleri, ihracat teşvikleri, gerektiğinde bazı girdi destekleri, kredi destekleri ve benzer destekleme araçları kullanılacaktır.

Tarımsal Destekleme Bütçesi

Bütçe imkanlarının kısıtlı olması, tarımsal destekleme ödemelerinde gerek ilave yükümlülükler gerekse DGD ödemelerinin zamanında bitirilememesi nedeniyle cari yıl bütçe yükümlülüklerinin sonraki yıllara taşınması sorununu getirmekte olduğundan 2005 yılı sonuna kadar tüm yükümlülüklerin yerine getirilmesine çalışılacaktır.

Tarım sektörü desteklemeleri için ayrılan kaynağın GSMH'nın yüzde 1'in altına inmemesine, sektörün önem ve özellik arz etmesi nedeniyle, özen gösterilecektir.

Tarımsal destekleme araçlarının, tarımsal destekleme bütçesi içerisindeki payı Çizelge 3.5'te verilmiştir.

Tarımsal destekleme araçlarının tarımsal destekleme bütçesi içindeki payları, gerektiğinde Bakanlar Kurulu'nca cari bütçe yılında \pm % 25 oranında değiştirilebilecektir.

Çizelge 0.3. Tarımsal destekleme araçları ve payları

Tarımsal Destekleme Araçları	Bütçe Payı (%)
DGD Ödemeleri	45
Fark Ödeme Uygulaması	13
Hayvancılık Destekleri	12
Kırsal Kalkınma Destekleri	10
Telafi Edici Ödemeler	5
Ürün Sigortası Ödemeleri	5
ÇATAK Programı Destekleri	5
Diğer Destekler	5
Toplam	100

Tarım sektöründeki altyapı yatırımları ve cari tarımsal harcamalar tarımsal destekleme bütçesi kapsamı dışındadır.

Uygulama Esasları

Üreticilere yapılacak her türlü destekleme ödemelerinde, Çiftçi Kayıt ve Hayvan Kayıt Sistemleri esas alınacaktır.

Destekleme ödemeleri; bölge, işletme, arazi, ürün, tarım sistemi, sözleşmeli üretim ve çevre gibi konularda Kalkınma Planları ile Yıllık Programlar ve bütçe dengeleri esas alınarak Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın görüşleri doğrultusunda farklı miktarlarda yapılacaktır.

Destekleme ödemelerinin gerekçesi, hedef kitlesi, ödeme biçimi ve ödeme zamanlaması ilgili mevzuatta belirtilecektir.

Desteklenecek ürünlerin ve destekleme ödeme miktarlarının belirlenmesinde kalite, standart ve hijyen kriterleri dikkate alınacaktır.

Bir çiftçinin/işletmenin alabileceği azami toplam destekleme miktarı yıllık olarak belirlenecektir.

Alternatif destekleme araçları

Tarım sektörünün en önemli problemlerinden biri, üreticilere belirli bir pazar ve gelir garantisi sağlanamamasıdır. Bu problemin çözümünde stratejik bazı tarım alt sektörlerinde uygulanması muhtemel ve mavi kutu içinde yer alan hedef fiyat ve fark ödemesi aracı kullanılabilir. Yapılacak çalışmalarla, ABD ve AB'deki örnekler de dikkate alınarak hangi alt sektörlerle ve ne miktarda bu destekleme aracının uygulanacağı belirlenebilir. Diğer bir pazar garantisi yöntemi ise, sözleşmeli çiftçiliktir.

Hedef fiyat ve fark ödeme sistemi

Son dönemlerde gerek tarım kesiminin bünyesinde gerçekleşen dönüşümler, gerekse iç ve dış ekonomik koşullarda meydana gelen değişikliklerle, geleneksel tarım politikalarını ve politika araçlarını etkisiz hale getirmiştir. Dışarıda DTÖ ve AB kısıtları, içeride mali ve yapısal kısıtlar yeni politika tanımlarıyla birlikte yeni politika araçlarını da ister istemez gündeme getirmektedir. Ancak yeni bin yılda geleneksel politikalarının yerini alan DGD desteğine dayalı tarım politikaları da soruna çözüm olamamıştır (Şahinöz, 2004). Eğer Pazar ekonomisi koşullarında tarım kesiminin etkili bir biçimde desteklenmesi isteniyor ise en uygun yöntem, fiyatlar üzerinde saptırıcı etki yapmadan üretim ve verimliliği geliştiren 'fark ödeme' sistemidir.

Bu sistem, tarımsal fiyatların piyasa koşullarında oluşmasına yol açarak dünya piyasa fiyatlarına uyumu kolaylaştırmakta ve tüketiciye düşük fiyatlarda ürün sunulmasını sağlamaktadır. Bu nedenle, bu sistem ilk bakışta, kaynakların etkin dağılımını engellediği ve tüketici refahını aşındırdığı için sıkça eleştiri konusu yapılan 'fiyat desteği' sistemine göre daha çekici bulunabilir. Ancak 'fark ödeme' sisteminin uygulanabilmesi; vergi gelirleri ile beslenen güçlü bir kamu maliyesi, tarımda ayrıntılı bir kayıt sistemi, üretici örgütlenmesi, üreticilerin en düşük maliyetlerde çalışabilecek teknolojik olgunluğa ulaşmış olması, girdi piyasalarının rekabetçi bir yapıda olması ve nihayet ürün borsaları gibi gerekli yapısal, kurumsal ve hukuki koşulların oluşmasına bağlıdır. Bu bakımdan şu anda uygulanmakta olan 'prim desteği' sisteminden 'fark ödeme' sistemine geçiş, aşamalı bir biçimde, gerekli koşullar oluştuğu mutlakla gerçekleştirilmelidir.

Sözleşmeli tarım

Son yıllarda tarımın bazı alt sektörlerinde gelişen sözleşmeli tarım (dikey entegrasyon), diğer alt sektörlerde de yaygın hale getirilmelidir. Bu tip sözleşmelerle, çiftçinin ürününe pazar garantisi sağlamanın yanısıra, sanayici de hammadde teminini garanti altına almış olur. Sözleşmeli üretimi gerçekleştiren örgütlü çiftçiye prim desteği, sanayiciye ise yatırım ve uygun işletme kredisi desteği sağlanabilir. Bu sözleşmelerin sigorta kapsamına sokularak garanti altına alınması da sağlanmalıdır. Bu bağlamda sözleşmeli tarım şeklinin hukuki alt yapısı, tarımsal üretim yapan üreticilerle bunların ürünlerini satın alacak özel veya tüzel kişiler arasında 1/8/1998 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan "Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkındaki Tebliğ" de gerekli değişiklikler yapılarak oluşturulmalıdır.

Tarım Danışmanlığı Desteği

Türkiye'de uygulamaya giren kontrollü örtü altı tarımı ve iyi tarım uygulamaları yönetmeliği doğrultusunda çiftçilerimizin üretim yapabilmesi için danışmanlık hizmeti ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Buna ilave olarak diğer üretim teknik ve yöntemleri konusunda üreticilerin doğru yerden bilgi alma ihtiyacı da bilinen bir gerçektir. Bu nedenle, çiftçilerin bu bilgilere ulaşabilmesi için özel danışmanlık hizmeti almasına destek verilmelidir.

Kaynaklar

Çivi, H., 1977. Tarımsal Ürünlerde Taban Fiyatlar ve Türkiye’de Taban Fiyat Politikası, Atatürk Üniv. İşletme Fak. Yayınları No: 59. Erzurum.

DPT, 1963. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1963-1967). Başbakanlık Devlet Matbaası. Ankara.

DPT, 1967. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1968-1972). Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

DPT, 1973. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, (1973-1977). Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları No: 1272. Ankara.

DPT, 1979. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1979-1983). Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları No: 1664. Ankara.

DPT, 1985. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1985-1989). Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları No: 1974. Ankara.

DPT, 1990. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1990-1994). Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları No: 2174. Ankara.

DPT, 1996. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1996-2000). 25 Temmuz 1995 Sayılı Resmî Gazete No: 22554. Ankara.

DPT, 2001. Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (2001-2005), <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/viii/plan8.pdf>

Hazine Müsteşarlığı. 2004. Tarımsal Destekler Raporu, Ankara.

IBRD, 2000. Economic Reform Loan (ERL) <http://www.worldbank.org.tr/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TURKEYEXTN/0,,contentMDK:20188140~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:361712,00.html>

IBRD, 2001. Agricultural Reform Implementation Project (ARIP), Error! Hyperlink reference not valid.

IBRD, 2005. Republic of Turkey – Agricultural Reform Implementation Project (Loan 4631 – TU) Proposed Amendment of the Loan Agreement, http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2005/02/25/000012009_20050225093742/Rendered/PDF/31666.pdf

Şahinöz, A. 2000. Tarım Reformu: Made in IMF, İşletme ve Finans, Haziran 2000.

TKB, 2004a. 2000 yılından Bugüne Hayvancılığı Destekleme Politikaları, Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara.

TKB, 2004b. Alternatif Ürün projesi, Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü. Ankara.

TKB, 2004c. Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) 2001-2003 Verileri, Ankara.

TKB, 2004d. DTÖ DAHO Kalkınma Gündemi, Tarım Müzakereleri Çerçeve Metninin Türkiye Tarımı Açısından Değerlendirilmesi, Ankara.

TKB, 2004e. Et teşvik Primi Bilgi Notu. Koruma Kontrol Genel Müdürlüğü Halk Sağlığı Hizmetleri Daire Başkanlığı, Ankara.

TKB, 2004f. Prim Ödemelerinin Pamuk, Yağlık Ayçiçeği, Soya, Kanola ve Zeytinyağı Değerlerine Etkileri, Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü. Ankara.

TKB, 2004g. Süt teşvik Primi Bilgi Notu. Koruma Kontrol Genel Müdürlüğü, Ankara.

TKB, 2004h. Tarım Stratejileri 2006 – 2010 DPT ve Dünya Bankası İnceleme Raporu, Ankara.

TKB, 2004i. Türkiye’de Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) ve Doğrudan Gelir Desteği (DGD) Uygulamaları, Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara.

TKB, 2005a. Çiftçi Kayıt Sistemi Veri Tabanı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Üretim Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara.

TKB, 2005b. 2005 yılı Hayvancılık Destek Miktarları, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Üretim Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara.

Yavuz. F., 2000, Türkiye’de Tarım Politikası, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 31, Özel sayı, 9-22.

Yavuz, F., 2001. Tarım Politikası II: Genel Politikalar ve Uluslararası Ders Notları, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ders yayınları No: 186, Erzurum.

Yavuz, F. 2003. DPT Tarafından Hazırlanan “Tarımsal Destekleme Politikaları İçin Yeni Perspektif” Adlı Raporun Değerlendirilmesi, TKB, Ankara.

Yavuz, F. 2004. Türkiye Tarım Politikalarının Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasına Uyumu: EAGGF Benzeri Bir Yapılanma, TKB, Ankara.

Yavuz, F. E. Güneş, H. Yılmaz, 2004. Tarımsal Destekler ve Girdiler Komisyon Raporu, II. Tarım Şurası, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara.

4. Kırsal Kalkınma

Doç. Dr. Bülent GÜLÇUBUK

Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş

Son 20 yılda “kırsal kalkınma” kavramı sıkça gündeme gelmektedir. Buna paralel olarak Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Avrupa Birliği, Gönüllü Kuruluşlar ve Hükümetler kırsal kalkınma olgusuna daha fazla kaynak, bilgi ve zaman ayırma durumuna gelmişlerdir.

Türkiye’de tarımın ulusal gelirden aldığı payın giderek azalması, gelir dağılımındaki dengesizlikler ve kırsal ile kent arasındaki sosyo-ekonomik kalkınma farklılıkları yoğun bir biçimde kırsaldan-kente göçün yaşanmasına neden olmaktadır. Türkiye’nin içinde bulunduğu genel sosyo-ekonomik durum ve kırsal alanda yaşanan sorunlar ile kırsaldan-kente göçlerin getirdiği ekonomik, sosyal ve kültürel sorunların boyutu, önlemlerin çeşitliliğini ve entegre yaklaşımları gerektirmektedir.

Özellikle Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde kırsal alandaki sorunların tespiti ve bu sorunlara kalıcı çözümler bulunması gereksinimi Türkiye’de de “kırsal kalkınma” konusunu gündemin ilk sıralarına oturtmuştur. Bundan dolayı da kırsal kalkınmaya yönelik çalışmalar hızlanmıştır. Bu süreçte sadece Avrupa Birliği koşullarına uymak için değil, ülkenin gereksinimlerini ve önceliklerini dikkate alan bir “ulusal kırsal kalkınma stratejisi” çerçevesinde politikalar geliştirilmeye çalışılmaktadır. Diğer taraftan, AB’ye katılım sürecinde müktesebatın üstlenilmesine ilişkin yükümlülükleri çerçevesinde, kırsal kalkınma politikalarının ve tedbirlerinin AB Ortak Tarım Politikaları ile uyumlaştırılmasına da özel bir önem verilmektedir.

Türkiye’de Kırsal Alanın Genel Durumu

Kırsal kalkınma politika ve uygulamalarında sorunların tespiti ve buna göre hedef oluşturulması önem taşımaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde kırsal yapı sosyo-ekonomik ve kültürel özellikleri ile oldukça karmaşık bir görünüm sergilemektedir. Nüfus, tarımsal üretim, mülkiyet ilişkileri, geleneksel yapı, temel hizmetlere erişebilirlik, sosyal güvenlik açısından kırsal alan iç içe geçmiş bir çok sorunu barındırmaktadır. Bundan hareketle, öncelikle kırsal alanın genel durumunun ortaya konulması ve buna göre strateji belirlenmesi gereği ortaya çıkmaktadır.

Kırsal alan tanımı

Türkiye’de genel olarak üretim ilişkileri açısından “kırsal alanlar”, il ve ilçe merkezleri dışındaki üretime kaynak oluşturan alanlar olarak kabul edilmektedir. İstatistikî verilere göre Türkiye nüfusunun %35’i kırsal alanlarda yaşamaktadır (TKB, 2003)

Aslında Türkiye için “kırsal alan” tanımı önemli bir sorun alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Kırsal alanın temel niteliklerini yansıtan ve nitel-nicel açılarından tanımlanabilecek tek bir “kırsal alan” tanımı henüz yapılamamıştır. Çünkü kırsal alan ayırımında genel nüfus sayımı, hane halkı işgücü anketi, hane halkı bütçe anketleri ve genel tarım istatistikleri verileri derlenmekte ve bu çalışmalarda ise farklı kırsal alan tanımları kullanılmaktadır. Nüfus sayımında il ve ilçe merkezleri dışında kalan yerler, hane halkı anketlerinde 20 bin’den daha az nüfusu olan yerler, tarım istatistiklerinde ise tüm köyler ve 5.000’den az nüfusu olan ilçe merkezleri “kırsal alan” olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye’de kent statüsünde değerlendirilen, istihdam ve ekonomik ağırlıklı olarak tarıma dayandığı, kırsal yaşam biçimlerinin yaygın olduğu bazı il ve ilçe yerleşim birimleri kırsal alan niteliğindedir. Diğer yandan, kırsal alan statüsünde değerlendirilen bazı yerleşim birimleri de sanayi ve turizm alanında gelişmiş kentsel alan niteliği sergilemektedir.

Kırsal nüfus ve nicel değişimler

2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı kesin sonuçlarına göre, Türkiye’nin toplam nüfusu 67,8 milyondur. Bunun yaklaşık 44 milyonu il ve ilçe merkezlerinde ve 23,8 milyonu da köy ve kasaba niteliğindeki yerleşim birimlerinde yaşamaktadır. Yani, toplam nüfusun yüzde 35’i kırsal alanda yaşamaktadır (Çizelge 4.1).

Çizelge 0.1. Türkiye’de yıllara göre nüfusun gelişim seyri

Sayım Yılları	Kırsal Nüfus		Kentsel Nüfus		Toplam Sayı (Milyon)
	Sayı (Milyon)	(%)	Sayı (Milyon)	(%)	
1927	10.3	75.8	3.3	24.2	13.6
1940	13.4	75.6	4.3	24.4	17.8
1950	15.7	75.0	5.2	25.0	20.9
1960	18.8	68.1	8.8	31.9	27.7
1970	21.9	61.6	13.6	38.4	35.6
1980	25.0	56.1	19.6	43.9	44.7
1985	23.7	47.0	26.8	53.0	50.6
1990	23.1	41.0	33.3	59.0	56.4
2000	23.8	35.1	44.0	64.9	67.8

Kaynak: DİE Genel Nüfus Sayımları, www.die.gov.tr/genel nüfus sayımları

Türkiye’de kent nüfusu, kırsal (köy-kasaba) nüfusa göre daha büyük bir hızla artmaktadır. 1990–2000 döneminde kent nüfusunun yıllık artış hızı binde 26,8 iken köy nüfusunun yıllık artış hızı binde 4,2 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye’de kırsal nüfus Cumhuriyet’in ilk yıllarında toplam nüfusun $\frac{3}{4}$ ’ünden daha fazla pay alırken, özellikle 1950’li yıllardan sonra tarımda makineleşmeye geçiş, ekonomik sistemde değişimler ve kente göç ile birlikte kır nüfusu azalmaya ve yaşlanmaya başlamıştır. Bu azalma 1985 yılındaki Genel Nüfus Sayımı’na kadar oransal bir azalma iken, bu dönemde mutlak azalma süreci de başlamıştır.

Çizelge 4.1’de de görüleceği gibi, ilk nüfus sayımından bu yana kırsal nüfus miktarı oransal olarak sürekli azalma göstermekte ve bu azalış 1985 yılında mutlak azalma sürecine de girmiştir. Çizelgede en ilginç gelişmelerden birisinin 1990–2000 yılları arasında yaşandığı görülmektedir. Çünkü bu dönemde kırsal nüfusta mutlak olarak 700 bin dolayında nüfus artışı gerçekleşmiştir. Bunun üzerinde çok sayıda görüş ortaya çıkarken, en önemli nedenlerden biri, özellikle ekonomik şoklardan sonra kentlerde kırsal alana dönüş arzusudur. Kırsal nüfus açısından önemli, çoğu durumda göz ardı edilen ve istatistiklerde de yer almayan bir konu da kent-kır nüfus etkileşimidir. Çünkü Türkiye’de nüfusun önemli bir bölümü yaz aylarını kırsal yerleşim birimlerinde geçirmekte, buralarda tarımsal üretimde bulunmakta ve diğer mevsimlerde ise kentlerde yaşamını sürdürmektedir. Bu ise, kır-kent etkileşimini ortaya çıkarmakta ve kırsal alanın aslında daha fazla nüfus barındırdığını ortaya koymaktadır.

Kırsal yerleşimler

Türkiye’de kırsal alanda yaşanan önemli sorunlardan biri, kırsal yerleşimlerin sayıca çok ve dağınık olmasıdır. Bu özellik, bir yandan kırsal nüfusun temel alt ve üst yapı

hizmetlerine erişimini güçleştirmekte diğer yandan kamu yatırımlarını zorlaştırmaktadır. Kırsal alan planlamasıyla ilgili yasal düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, köy yerleşim birimlerinin ancak yüzde 1'i planlı yerleşime kavuşabilmiş, kırsal alanın imarında planlama ve uygulamayla ilgili gelişmeler sınırlı kalmıştır. Köy yerleşim planları ve köy iskan projeleri yeterince uygulanamamıştır. Fakat, son yıllarda köylerde yeni yerleşim yeri belirleme, imar planı yapımı ve kredili konut yapımı talebi giderek artmaktadır. Kentli nüfusun, gerek hafta sonları gerekse de yaz mevsiminde turistik gezi ve rekreasyon amacıyla ya da ikinci konut edinmek üzere tercih ettiği kırsal yerleşimlerde bu talep daha da güçlenmektedir.

2002 yılı itibarıyla, 2.265'i kasaba belediyesi ile 36.527 köy ve bu köylere bağlı 42.098 köy alt yerleşimi olmak üzere *toplam 80.890 yerleşim birimi* bulunmaktadır. 1990 yılında kırsal nüfusun %72'si 2000 ve daha az nüfusa sahip köylerde yaşamaktayken, 2000 yılı nüfus sayımına göre bu oran %59'a düşmüştür. Ancak, 250 ve daha az nüfusa sahip köy sayısı 1990 yılında 10.886 iken, 2000 yılında bu sayı 15.880'e yükselmiştir. Yani, köylerin nüfusunda azalma olmaktadır. Bu ise, büyük çoğunlukla göç olgusundan kaynaklanmaktadır.

Kırsal Alanda Temel Altyapı ve Sosyal Hizmetler

Yol durumu

Kırsal alt yapı hizmetleri arasında gerek köylerde yaşayan insanların sosyal ihtiyaçlarının karşılanması, gerekse tarımsal ürünlerin zamanında pazara ulaştırılması ve pazarlanması bakımından köy yolları büyük önem taşımaktadır. Türkiye'de köylerde ve bağlı yerleşimlerde toplam 291.895 km köy yolu bulunmaktadır. Yolu olmayan köy hemen hemen kalmamıştır. Sorun, daha çok iklimsel koşullardan ve yolun niteliklerinden kaynaklanmaktadır. 1 Ocak 2004 tarihi itibarıyla toplam köy yolu ağının; %31'i asfalt, %44'i stabilize kaplamalı, %18'i tesviyeli, %6'sı ham yol ve %1'i beton yoldur (KHGM,2004).

Kırsal yerleşimlerde en önemli sorun alanlarından birisini plansız ve dağınık yerleşim oluşturmaktadır. Çünkü yerleşim yerlerinin ancak %1'i planlıdır (örneğin; köy yerleşim planları, köy iskân projeleri). Kırsal imar düzeni, kırsal alan planlaması ile ilgili pek çok yasal düzenleme bulunmasına rağmen, bunlar sağlıklı bir şekilde geliştirilememiştir. Bir diğer önemli sorun ise, kırsal alanda kanalizasyon eksikliğidir. Bu konuda resmi ve güncel bir veri bulunmamakla birlikte, ülkemizdeki köylerin yaklaşık %6'sında kanalizasyon altyapısının bulunduğu tahmin edilmektedir.

İçme suyu

İnsan beslenmesinde ve yaşamının sürdürülmesinde en önemli gereksinimlerinden olan içme suyu temini açısından, kırsal alanda son yıllarda önemli çalışmalar yapılmış ve nüfusun büyük bir bölümüne içme suyu hizmeti götürülmüştür. Nitekim 2003 yılı sonu itibarıyla, köylerin %90'ında sağlıklı ve yeterli, %8'inde sağlıklı ancak yetersiz içme suyu olmasına karşılık %2'sinde sağlıklı içme suyu bulunmamaktadır. Sağlıklı içme suyu bulunan köylerin %78'inde bulunan şebekeli dağıtım sistemi çalışmalarına devam edilmektedir.

Eğitim durumu

2002 yılı itibarıyla Türkiye genelinde okur-yazar oranı %87,5'dir. Okur-yazarlık oranının cinsiyetler arasındaki dağılımına bakılığında ise kadınların erkeklerin çok gerisinde olduğunu görmekteyiz. Erkeklerin %95,3'ü, kadınların ise %80'i okur-yazardır. Kırsal alanda ise erkeklerin %91'i, kadınların ise %73'ü okuryazardır. Kırsal

alanda özellikle kız çocuklarının eğitimden yararlanmaları kırsal alanda köy yerleşimlerinin konumuna, alt yapının yeterli ya da yetersiz oluşuna okulların nicelik ve niteliği ile ve sosyo-kültürel yapılanmaya bağlıdır (DİE,2002).

Kırsal yerleşimlerde eğitim, ilköğretim kademesinde yoğunlaşmakta olup, orta eğitimin yüzde 93'ü kentlerde gerçekleştirilmektedir. 2003–2004 dönemi itibarıyla, ilköğretim okullarının yaklaşık 26 bini köylerde, yaklaşık 10 bini ise kentlerde bulunmaktadır. Türkiye genelinde daha çok kırsal alandaki öğrencilere eğitim vermek amacıyla tesis edilen yatılı ilköğretim bölge okulları (YİBO) ve pansiyonlu ilköğretim okulları (PİO), daha çok eğitim hizmetlerinin etkin bir şekilde sağlanmasında sıkıntı çekilen Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile dağınık köy yerleşmelerinin yaygın olduğu Karadeniz bölgesi illerinde yoğunlaşmaktadır. Kırsal alanda, yeterli eğitim elemanının ve donanımının bulunmaması en önemli sorunlardan biridir. Bunun yanında bir diğer önemli sorun, kızların eğitime katılma oranının erkeklere göre düşük oluşudur. Kız ve erkek çocukların eğitime katılımının görece düşük olduğu kırsal alanlar aynı zamanda tarımsal faaliyetlerde çocuk işgücünün yaygın olduğu alanlardır.

Sağlık durumu

Kırsal yerleşimlerin önemli bir kısmının temel altyapı hizmetlerinden yoksun olması ve gerekli hijyen koşullarını taşınamaması; birey, toplum ve çevre sağlığı üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Kırsal kesimdeki sağlık hizmetleri genellikle sağlık ocakları, sağlık evleri ve gezici sağlık ekipleri tarafından karşılanmakta olup, bu hizmet birimlerinde yoğun olarak personel ve donanım sorunu yaşanmaktadır. Sağlık Bakanlığı verilerine göre, Türkiye genelinde 2003 yılı itibarıyla yaklaşık 6.000 sağlık ocağının %60'ı kırsal kesimde yer almaktadır. Başta, koruyucu sağlık hizmetleri sunumu olmak, kırsal kesimde yerleşik bulunan sağlık kuruluşlarının güçlendirilmesi, temel halk sağlığı hizmetleri kalitesinin artırılması ve gezici sağlık hizmetlerinin kurumsallaştırılması kırsal alanda yaşam kalitesinin ve süresinin yükseltilmesinde oldukça önemlidir. Bu kapsamda, hazırlık çalışmaları sürdürülen "Sağlıklı Köyler Projesi"nin biran önce yurt çapında uygulamaya konulması öngörülmektedir.

Kırsal alanda özellikle sağlık ve eğitim hizmetlerinde en önemli sorunlar, personel planlamasında, kalifiye eleman bulunmasında ve bunların uzun süreli bölgesel istihdamında yaşanmaktadır. Ayrıca, kırsal kesimde özellikle yoksul nüfus açısından önemli bir sorun ise hizmetlere erişememedir. Doğurganlık hızının kentsel alanlardan fazla olduğu kırsal alanlarda kadınlara sağlanan sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve bu hizmetlerden yararlanma davranışının geliştirilmesi gerekmektedir

Sosyal güvenlik durumu

Türkiye'de kırsal kesimde yaşayanlar genellikle tarım kesiminde çalışmaktadırlar. Toplumun önemli bir ölümü uygulamadaki bazı eksikliklerine rağmen sosyal güvenlik sistemlerinin koruyucu şemsiyesi altına alınırken, en kalabalık kesimi oluşturan tarım kesimi bu yasalardan ancak sınırlı bir biçimde yararlanabilmektedir. Mevcut sosyal güvenlik olanaklarından çiftçiler yeterince yararlanamadığı gibi, 2926 sayılı "tarımda kendi ad ve hesabına çalışanlar sosyal sigortalar kanunu" ile bu kesime getirilen olanaklar da oldukça yetersiz kalmış olup, 923 bin çiftçi tarım sigortası kapsamındadır. Bir başka deyişle, BAĞ-KUR'dan yararlanan yaklaşık 13 milyon nüfusun ancak % 7-8'i tarımda yer almaktadır. Türkiye genelinde yaklaşık 250.000 çiftçi ise Sosyal Sigortalar Kurumu'na (SSK) kayıtlıdır. Türkiye'de nüfusun fazlalığı, toprağın marjinal kullanım sınırına gelmiş olması, makineleşme ile işgücü fazlalığının

açığa çıkması, tarımsal üretimin büyük ölçüde doğal koşullara bağımlılığı, tarımsal ürünlerde ve girdilerde fiyat dalgalanmaları, gelir düzeyinin düşük ve dağılımın dengesiz olması, az topraklı ve topraksız çiftçilerin fazlalığı ile geleneksel ilişkilerin varlığı gibi nedenler sağlıklı ve işleyen bir sosyal güvenlik sisteminin varlığını hem zorunlu kılmakta hem de sistemin oluşturulmasını güçleştirmektedir. Bu aynı zamanda, son yıllarda uluslararası kalkınma konularının öncelikleri arasında yer alan sürdürülebilir insani kalkınma açısından da bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Mülkiyet dağılımı

Tarımsal yapıyı belirleyen en önemli göstergeler arasında tarımsal mülkiyetin dağılımı ve işletme büyüklükleri ön sıralarda yer alır. Tarımsal mülkiyet denildiğinde ise, öncelikli varlık topraktır. Çizelge 4.2'de görüleceği gibi, Türkiye genelinde toprak dağılımı dengesizlik göstermektedir. 50 dekardan küçük tarım işletmelerinin Türkiye genelindeki payı %64,8 iken, bunların işlediği arazi miktarı %21,3'dür. Buna karşılık, 500 dekardan daha büyük araziye sahip olan tarım işletmelerinin oranı %0,7 iken, bunların işlediği arazi miktarı %11,4'dür. Doğal olarak, böyle bir dağılım, tarımsal ve kırsal kalkınma çalışmalarında öncelikli sorun alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Çizelge 0.2. Türkiye'de toprak dağılımı (%)

İşletme Büyüklükleri	İşletme Sayısı (%)	İşlenen Arazi (%)
5 dekardan küçük	5,9	0,3
5-9 da.	9,6	1,1
10-19 da.	17,8	3,9
20-49 da.	31,5	16,0
50-99 da.	18,5	20,7
100-499 da.	15,9	46,6
500-999 da.	0,6	6,1
1000 + da.	0,1	5,3
Toplam İşletme Sayısı	3.021.190	-
Toplam Arazi Miktarı	-	184.329.487 dekar

Kaynak: 2001 Yılı Genel Tarım Sayımı Sonuçları-DİE.

Örgütlenme

Kırsal kalkınma ve tarımsal üretim çalışmalarının önemli bir boyutunu kırsal alanda gerek kamu tarafından gerek sivil toplum tarafından gerçekleştirilen örgütlenmeler oluşturmaktadır. Tarımda, kırsal alanda üretici ve ürün pazarlamasına yönelik olarak var olan ve olması gereken örgütler şu biçimlerde ortaya çıkmaktadır; kooperatifler, ziraat odaları, odalar, birlikler, şirketler, vakıflar ve dernekler. Tarım sektöründe üreticilerin ekonomik yönden örgütlenmesinde dünya da en fazla görülen ve yaygın olan örgütlenme modeli kooperatif olarak ifade edilmekte ve kamu ve özel sektörün yanında üçüncü bir sektör olarak kooperatif sektörü gösterilmektedir. Türkiye'de üretici örgütlenmesinin en yaygın biçiminin oluşturan kooperatifçilik daha çok sayısal yönden olmuş, sektördeki etkinlikleri arzu edilen seviyeye ulaşamamıştır.

Türkiye'de mevcut 3,1 milyon adet tarımsal işletmenin etkili, yeterli ve eşgüdümü yüksek bir örgütlenme yapısı geliştirdiği söylenemez. Başta, topraksız köylüler olmak üzere, verimsiz ve küçük ölçekli tarım arazisine sahip işletmelerin geçimlik düzeyde tarımsal faaliyette buldukları ve mevcut çiftçi örgütlenmelerinin dışında kaldığı söylenebilir. Bu ise, örgütlenmenin etkinliği ve bireylerin baskı unsuru taşıyabilmesi açısından olumsuz bir durum ortaya koyabilmektedir.

Kırsal alanda ve tarımsal üretimde kadın

Kalkınma çalışmalarında kadın ve çocuklar toplumların en dezavantajlı grupları olarak kabul edilmektedirler. Tarım ağırlıklı bir toplum özelliği gösteren Türkiye’de de kadının özellikle tarımsal üretimdeki payı küçümsenmeyecek kadar fazladır.

Türkiye’de işgücüne katılma oranı %46,8 olup, bu oran erkeklerde %70,6, kadınlarda %23,3’tür. Kırsal alanda ise, toplam işgücüne katılma oranı %51,1 olup, bu oran erkeklerde %71,2, kadınlarda ise %31,9’dur. (DİE,2005) Kırsal alanda kadının iş gücüne katılma oranı ülke genelindeki iş gücüne katılma oranına göre daha yüksektir. Kırsal alanda tarım kesiminde istihdam edilen kadınların çoğunluğu marjinal işlerde yoğunlaşmakta ve ücretsiz aile işçisi konumundadır. Kırsal alanda kadının emek yoğunluğu sadece tarımsal üretimde değil, aynı zamanda hane içinde de çok yüksektir. Hane içi istihdam bağlamında ücretsiz aile işçisi konumunda olan kadın ve genç kızlar ağır bir iş yüküne sahiptirler. Kırsal alanda istihdam edilenlerin %67.5’i tarımda yer almakta olup, bu oran kadınlarda %87.6, erkeklerde ise %56.9’dur. Yani, kırsal alanda kadınların tamamına yakını tarımda istihdam edilmektedir. Tarımda çalışan kadınların %79.4’ü ücretsiz aile işçisi, %18.9’u kendi hesabına veya işveren, %1.7’si ise ücretli olarak çalışmaktadır. (DİE,2004)

Ormancılık ve orman köyleri

Türkiye yüzölçümünün %27,2’sine tekabül eden 21,2 milyon hektarlık kısmı orman alanıdır. Toplam orman alanının %19’u mili parklar, tabiatı koruma alanları, tabiat parkı, muhafaza ormanı ve benzeri koruma alanları kapsamındadır. Türkiye’nin florasında, 3 bini endemik olmak üzere toplam 10 bini bulan yabancı bitki çeşidi olduğu bilinmektedir.

Ormanlık alanlarda bulunan 20.726 bin orman köyünde 7,7 milyon kişi yaşamaktadır. Bu köyler, kişi başına düşük milli gelirleriyle Türkiye’nin en yoksul ve sosyo-ekonomik açıdan en az gelişmiş kesimini oluşturmaktadır. Bu köylerde geçim kaynaklarının sınırlı olması ve yüksek işsizlik oranları kentlere olan göçü hızlandırmaktadır. Orman köylerinin ekonomisi; çok dar ve sarp arazilerde geleneksel teknoloji ile yapılan tarım gelirine, orman içi otlak ve meralarda yapılan hayvancılık gelirine ve ormancılık hizmetlerinden elde edilen gelirlere dayanmaktadır. Orman köylüleri yaşamlarını sürdürebilmek için yeterli arazi büyüklüklerine sahip değildir. Bu köylerde hayvancılık, önemli bir geçim kaynağı olan hayvancılık yoğunlukla düşük verimli yerli ırklarla yapılmaktadır. Ahır hayvancılığı yeterince gelişmemiş olup meraya dayalı hayvancılık yaygındır.

Kırsal kesimde sosyo-ekonomik değişme eğilimleri

1980’li yıllarla birlikte Türkiye’deki sosyo-ekonomik ve kültürel değişim sürecine paralel olarak kırsal topluluklarda da önemli demografik ve yapısal değişimler ortaya çıkmıştır. Kırsal topluluklardaki geleneksel geniş aile yapısının parçalanmasıyla, modern kentsel çekirdek aile yapısına dönüşüm başlamıştır. Bu süreçte, doğurganlık hızının da düşmesiyle, kırsal yerleşimlerde ortalama hane halkı büyüklüğü azalmıştır.

Tarımdaki girdi fiyatlarının yükselmesi, toprakların miras yoluyla küçük parçalara bölünmesi ve yeni çekirdek ailelerin işgücü yetersizliği nedeniyle tek başlarına tarımsal faaliyette bulunma zorluğu, tarım dışı sektörlerde çalışma isteğini dolayısıyla kentlere olan göçü artırmıştır. Özellikle, verimli ve yeterli tarım arazisi olmayan işletmelerdeki üretken erkek nüfusun tarım dışı sektörlerde düşük ücretle de olsa çalışma eğilimi artmaktadır. Bundan dolayı, kırsal alanda toplumsal değişimin yönünü ekonomik koşullar belirlemektedir, denilebilir. Ekonomik koşulların güçlüğü ve kırsal

alandaki dışarı açılma, beraberinde birçok sorunu da getirmekte ve topluluklar kültürel ve ekonomik açıdan yeni arayışlara girmektedir.

Kırsal alanlarda halen yaşanan ekonomik ve toplumsal dönüşüm, bölgeler itibarıyla farklı düzeylerde ve koşullarda gerçekleşmektedir. Bölgelerin sosyo-ekonomik yapıları ve dinamikleri de, dönüşüm niteliği üzerinde etkili olmaktadır. Kentsel nüfus hacmi geniş olan bölgelerin kırsal alanlarında pazar üretimi artmaktadır. Kentsel alanlara yakın olan kırsal yerleşimlerde kültürel, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı yapısal değişimler söz konusudur. Kentsel nüfusun içerisinde, kırsal alanlardan alınan yoğun göç nedeniyle kır kökenli nüfusun payı artmıştır. Bu nüfus, ekonomik ve sosyal nedenlerle kırsal yerleşimlerle olan bağlantılarını sürdürme eğilimindedir. Şehirlerde hemşehri grupları arasındaki dayanışmayı güçlendirmek amacıyla kurulan köy kalkınma ya da yardımlaşma dernekleri, etkinliklerinin artırılması durumunda kırsal kalkınma konusundaki faaliyetlere de katkı sağlayabilecektir.

Kırsal Kalkınmada Kamu Politikaları ve Uygulamalar

Türkiye dünyada sosyal ve ekonomik kalkınmasını belirli bir plan ve program içinde yürütme gereğini duyan ve planlı bir kalkınmayı daha 1930'lu yıllarda uygulamaya koyan çok az ülkeden biridir. Cumhuriyet'in kuruluşundan beri kırsal alanları kalkındırmak, ulusal kalkınma çalışmalarına entegre etmek ve kent-kır dengesizliğini gidermek amacıyla yerel, bölgesel ve ulusal ölçekte önemli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar, ülkemizin geçirdiği ekonomik süreçler ve planlama açısından iki dönem olarak incelenebilir. Bunlar, Planlı dönem "öncesi" çalışmalar ile "sonrası" çalışmalarıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımsal üretimdeki sıkıntıları gidermek ve gıda güvencesini sağlamak ve özellikle küçük üreticilere istihdam ve iş alanları oluşturacak yaklaşımlar hep ön planda yer almıştır. Bu yıllarda nüfusun büyük bölümünün kırsal da yaşaması ve tarımla uğraşması, insan kaynaklarının zayıf olması kırsal kalkınma politikalarında kamucu yaklaşımları ön plana çıkarmıştır. Bundan hareketle, çalışmalar özellikle temel insani gereksinimlerin karşılanmasında yoğunlaşmıştır. Bu süreçte önemli gelişmeler kaydedilmiş ve model sayılabilecek girişimlerde de bulunulmuştur.

Planlı dönem öncesi politikalar-uygulamalar

Cumhuriyetin kuruluşu ile başlayan modernleşme, çağdaşlaşma özlemi ve buna paralel olarak çalışmaların, tüm zorluk ve engellere karşın zamanın olanakları içinde başarı ile yürütüldüğü söylenebilir. Çünkü Türkiye'nin çağdaş uygarlığa ulaşma girişimleri ve ekonominin her sektöründe belli dengeleri kurma çabaları elverişsiz ve talihsiz koşullarla karşı karşıya bulunuyordu. Gerçekten de genç Türkiye Cumhuriyeti 1929 yılına değin dış ticaretine, gümrüklerine ve ödemelerine Lozan Antlaşması koşulları nedeniyle pek egemen olamamıştır. Hele 1929 ve 1930 yıllarında dünya ülkelerinin karşı karşıya bulunduğu ekonomik kriz Türkiye'yi de etkilemiş, sadece tarım ürünlerine dayalı olan Türk ihracat olanaklarını felç etmiş ve ekonominin çok şiddetli sarsıntı geçirmesine neden olmuştur. Bu gerçekler karşısında Türkiye'nin tek yapabileceği ise, tarımda ve kırsal kesimde kalkınmanın sağlanarak, kaynak yaratılmasıdır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında bundan hareketle, dönemin hükümetleri bunun kırsal kalkınma ile olabileceğini düşünerek köylüye yönelik önemli adımlardan biri olan 18 Mart 1924'deki 442 sayılı Köy Kanunu'nu çıkartmışlardır.

Köy kanunu

Kırsal kesimin çağdaşlaşmasını sağlamaya yönelik Köy Kanunu iki açıdan önemlidir. Birincisi, bu yasa ile kalkınmanın köyden başlama gereği vurgulanıyor, ikincisi de

köylere hukuki bir kişilik tanınıyor ve ilk defa köy kanunu ile köy toplulukları özerk bir yapıya kavuşturuluyordu. Köye tanınan özerklikle birlikte, seçilen yönetsel organlara ve köy halkına köy yaşamı için gerekli alt yapı ve benzeri hizmetleri yapma ve daha iyi yaşam koşulları yaratma yükümlülüğü getirilmiştir. Böyle bir yaptırım, toplumu kalkınmaya, çağdaşlaşmaya ve daha iyi yaşam için koşulları oluşturmaya yönelikti.

Birinci İktisat Kongresi

1930'lu yıllarda kalkınma arayışlarını sürdüren Türkiye'de, işe nereden başlanacağına belirlenmesi amacıyla, İzmir'de "1nci İktisat Kongresi" düzenlenmiştir. Kongrede ülkenin kalkınma sorunları ele alınmış ve kırsal kesimin sorunlarına ilişkin olarak; büyük toprak sahipleri Aşar Vergisinin kaldırılmasını, köyde dirliğin gerçekleştirilmesini, tarımın makineleştirilmesini önermiş ve tarımda kapitalistleşme sürecinin hızlandırılmasını savunmuşlardır. Kongrede ayrıca, tarımsal kredi sorununun çözümlenmesi, kırsal kalkınmanın en etkin aracı olarak kabul edilen tarımsal eğitimin bu amaca göre yönlendirilmesi ve tarımsal eğitimin uygulamalı olması, yeniliklerin çiftçiye bizzat uygulatılarak benimsetilmesi, köy kökenli ve kentli aydın ve önder kişilerin köylerde yerleşmeleri ve kırsal kalkınma girişimlerinde bir misyoner gibi çalışmalarını önerilmiştir.

Birinci Köy Kongresi

Köyle ilgili çalışmaların kazandığı önem karşısında, Tarım Bakanlığı tarafından 1938'de düzenlenen "Birinci Köy ve Ziraat Kongresi", tarımla ilgili teknik konular yanında, köylerin bazı sosyal ve ekonomik sorunlarını da kapsamıştır. Köy kalkınması ve tarımsal gelişme için girişilecek "ulusal seferberlik"te, mali plan için sağlanacak kaynaklar konusunda da bir çalışma yapılmıştır. Ayrıca, köyün toplumsal yapısı, yaşantısı ve ekonomik gereksinimleri dikkate alınarak "köy kalkınması hakkında rapor" hazırlanmıştır.

Toprak ve tapulamaya ilişkin girişimler

Cumhuriyetin başlangıç yıllarında nüfusa göre elde yeterinden çok tarıma elverişli toprak vardı. 1934'de çıkarılan "İskan Kanunu", az topraklı yada topraksız köylüleri toprak sahibi yapmayı öngörüyordu. Bu yasayla, ikiden çok nüfuslu ailelere 6-15 hektar arasında toprak ile çift hayvanı, araç-gereç, tohumluk, ahır, samanlık gibi yerlerin de verilmesi öngörülüyordu. Aynı yıl çıkarılan bir başka yasa (Tapu Kanunu) ile de sahipsiz toprakları imar edenlere tapusunun parasız verilmesi hedeflenmiştir. Diğer yandan, devlet mülkiyetinde olup da kamuya ayrılmamış olan yerleri bağ-bahçe yapan kişilere de vergi değerinin belli bir oranı alınarak dağıtım yapılıyordu. Fakat bu yasalar daha çok büyük toprak sahiplerinin işine yaramıştır. Bu dönemde çıkarılan önemli yasalardan biri de 1945 yılındaki "Çiftçiyi Topraklandırma Yasası"dır. Bir yandan büyük toprak sahiplerinin siyasal gücünü kırmak, bir yandan da toprak mülkiyetini tarımsal üretimi artıracak biçimde yeniden düzenlemek ve aynı zamanda çeşitli nedenlerle kullanılmayan toprakların ekip biçilerek değerlendirilmesi amacıyla güden bu yasa, Meclis'te birçok tartışmaya yol açmıştır. 5000 dekardan geniş işletmelerin kamulaştırılarak çiftçiye dağıtılmasını öngören bu yasa büyük toprak sahiplerinin gücünü kırmak için kullanılamamıştır. Yasa ile daha çok kamuya ait toprakların dağıtımına ilişkin kararlar uygulanmıştır.

Köy Enstitüleri

Cumhuriyet döneminde, eğitim alanında kırsal kalkınmaya yönelik en sistemli yaklaşım özellikle Köy Enstitüleri hareketiyle olmuştur. Köy Enstitüleri, özellikle kır kökenli çocukların başta öğretmenlik olmak üzere köy için gerekli ve geçerli mesleki

bilgilerle donatılıp yeniden köye gönderilmesiyle tabanın değişmesini amaçlamaktaydı. Dünyada örnek bir eğitim denemesi olarak Köy Enstitüleri girişimi ile özellikle eğitimde fırsat eşitliği, uygulamalı eğitim, yerel önderlik konularında önemli sonuçlar elde edilmiştir.

Buraya kadar belirtildiği gibi, köy ve köylü sorunlarına ilişkin çalışmalar Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren yoğunluk kazanmıştır. Fakat bunlar birbirinden kopuk, dağınık çalışmalar olarak sürdürülmüştür. Yapılmak istenilen çalışmalar bazen toplumsal engellemelerle karşılaşmış, yaşanan şiddetli ekonomik krizler ve yetersizlikler ise kırsal kalkınma ile ilgili sorunların çözümlenmesini güçleştirmiştir.

Planlı dönem sonrası politikalar-uygulamalar

Türkiye 1963 yılından itibaren kamunun gerçekleştireceği ekonomik ve sosyal faaliyetlerin daha verimli ve rasyonel yapılabilmesi için "planlı kalkınma" dönemini başlatmıştır. Hükümetlerin gerçekleştireceği faaliyetlerin, programların Beş Yıllık Kalkınma Planlarına (BYKP) bağlı olarak yürütülmesi süreci bu dönemde başlamıştır.

Toplum kalkınması çalışmaları

"Toplum kalkınması" çalışmaları Birleşmiş Milletler tarafından esas itibarıyla bir eğitim ve teşkilatlanma süreci olarak yürütülmüştür. Halkın yaşam düzeyini geliştirme çabaları kendi girişkenliklerini, kendi kendilerine yardımcı destekleyecek ve daha verimli kılacak programların hazırlanması yönünde geliştirilmiştir.

Toplum kalkınmasında ana yaklaşım 1nci BYKP ve planın yıllık programlarında tanımı, esasları, ilke ve hedefleri ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Buna göre toplum kalkınması kırsal yerleşimlerin içinde buldukları ekonomik, sosyal ve kültürel koşulları iyileştirmek amacıyla öz kaynaklarını harekete geçirmelerini, kendi çabalarını devletin çabaları ile birleştirmelerini ve ulusal kalkınma çabalarına katılmalarını sağlamak amacıyla uygulanmıştır.

1nci BYKP çerçevesinde DPT tarafından başlatılan toplum kalkınması deneme çalışmaları, 1964 yılı sonunda Köyişleri Bakanlığının kurulması üzerine bakanlığın sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu dönemde Bakanlık, "çok yönlü kırsal alan planlaması"na ağırlık verdiği için, deneme alanlarının sayısını kısa sürede 12'den 37'ye çıkarmış ve toplum kalkınmasını ikinci plana itmiştir. 1967 yılı sonuna kadar her ilden bir ilçenin, 1977 sonuna kadar da bütün köylerin toplum kalkınmasının kapsamına alınmasını öngörmesine rağmen bu, daha sonra gerçekleşmemiştir.

Kırsal kalkınma projeleri

Türkiye'nin farklı yörelerinde hem doğal kaynakların daha iyi değerlendirilebilmesi, hem de kırsal kesimde gözlenen sosyo-ekonomik farklılıkların mümkün olduğu ölçüde ortadan kaldırılması için hükümetler tarafından çeşitli yörelerde "kırsal kalkınma projeleri (kkp)" uygulanmaktadır. Bu projeler kırsal alanda altyapıyı iyileştirmeyi, burada yaşayan nüfusun gelirlerini arttırmayı, yaşam düzeylerini yükseltmeyi, bitkisel ve hayvansal üretimi geliştirmeyi ve kırsal nüfusu harekete geçirmeyi amaçlamaktadır. Bu projeler ve uygulanacağı yerler, kalkınma planlarında "kalkınmada öncelikli yöreler" için belirlenen ilkeler doğrultusunda ve uluslararası finans kuruluşlarının tercih ve önceliklerine uygun olarak belirlendikten sonra, uluslararası finans kuruluşlarına teklif edilmektedir. *Türkiye'de il veya iller düzeyinde hükümetler tarafından uygulanan dış kaynaklı kırsal kalkınma projeleri iki kuruluş tarafından kredili olarak finanse edilmiştir.* Bunlar; Dünya Bankası ve Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonudur (IFAD). 1970'li yıllarda Dünya Bankasının kkp.lerine

ilgisinin de etkisiyle, Türkiye'nin ilk kkp.si olan "Çorum-Çankırı kkp" hazırlıkları 1972 yılında FAO/Dünya Bankası programlarının yardımlarıyla başlamıştır. Türkiye'de ikisi tamamlanmış, dördü devam etmekte ya da başlangıç aşamasında olan toplam altı tane kkp vardır.

Çorum Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi

Çorum - Çankırı kkp. si Türkiye'de uygulanan ilk entegre kkp.si olup başlangıçta yalnızca tarımsal üretimi ve çiftçilerin sosyo-ekonomik durumlarını geliştiren bir yatırım ve hizmet planlaması değil, aynı zamanda kırsal altyapıyı oluşturan yol, elektrik, içme suyu vb. gibi yatırımları da hedefleyen bir proje olarak planlanmıştır.

Projenin hedef kitlesi her iki ilde yaşayan yaklaşık 80.000 çiftçi ailesidir. Projenin başlıca amaçları, bitkisel ve hayvansal üretimlerdeki verimliliğini arttırmak ve geliştirmek suretiyle gelir ve yaşam düzeylerini yükseltmek, aktif işgücünün kente göçünü durdurmak, nadas alanlarını daraltmak, yeni üretim alanları açmak, sosyal ve ekonomik yaşamlarını önemli ölçüde etkileyen altyapı hizmetlerinin (yol yapımı, onarımı, içme ve sulama suyu tesisleri, elektrifikasyon, sosyal tesisler gibi) gerçekleştirilmesi biçiminde özetlenebilir.

Erzurum Kırsal Kalkınma Projesi

Türkiye'nin ikinci kkp. olan "Erzurum kkp" Türk Hükümeti ile Dünya Bankası ve Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD) arasında yapılan anlaşmaya göre, projenin toplam maliyeti 137 milyon ABD Doları olup, bunun 40 milyon ABD Doları Dünya Bankası, 20 milyon ABD Doları ise IFAD tarafından sağlanmıştır. Projenin başlıca amaçları; bölgesel göç olayının durdurulması, yörede tarımsal üretim ve çiftçi gelirlerinin arttırılması, kırsal altyapının geliştirilmesi, kredi hizmetlerinin ve olanaklarının yaygınlaştırılması, çiftçilere eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin verilmesi, istihdam alanlarının genişletilmesi ve bunların sonucunda ilin 1046 köyünde yaşayan yaklaşık 76 bin çiftçi ailesinin sosyo-ekonomik yönden kalkındırılması olarak özetlenebilir.

Bingöl-Muş Kırsal Kalkınması Projesi

52.5 milyon ABD Dolarlık bir maliyete sahip projenin 20,5 milyon ABD Doları dış kaynaklı olup (IFAD), 1990–1999 yıllarında Muş ve Bingöl illerinde, 52,5 Milyon ABD Dolarlık bütçe ile yürütülmüştür. Proje yörede yaşayan yaklaşık 35.000 kırsal ailenin gelir ve yaşam düzeyinin yükseltilmesi amacıyla bitkisel ve hayvansal üretimin arttırılması, köy yolları, köy içme suyu tesisleri, el sanatları ve kredi gibi hizmetlerin sağlanarak fakirliğin azaltılması, kırsal istihdam olanaklarının oluşturulması ve özellikle kadınların yaşam koşullarının düzeltilmesini hedef edinmiştir.

Yozgat Kırsal Kalkınma Projesi

Yozgat ilinde, doğal kaynakları tehlikeye sokmaksızın ve mümkün olduğunda bu kaynakların üretici niteliğini arttırmak suretiyle, ildeki yoksul çiftçi ailelerinin en yoksullarının yaşama standardında sürekli bir iyileşme amacına yönelik olarak yürütülmüştür. Proje faaliyetleri ilin tarım, hayvancılık, sulama, ormancılık, köy yolları ve köy içme suları gibi sektörlerdeki faaliyetlerini geliştirerek kırsal alana hizmet götüren bu sektörlerdeki verimliliğin ve üretimin artırılması ile alt yapının geliştirilmesini sağlama yönünde 40,5 Milyon ABD Dolarlık bütçe ile 1991-2001 yılları arasında uygulanmıştır.

Erzincan-Sivas Kırsal Kalkınma Projesi

Sivas ve Erzincan illerinin az gelişmiş alanlarında, tarımsal verimliliğin ve gelir seviyesinin artırılması amacıyla küçük aile işletmelerinin desteklenmesi, sosyal ve tarımsal alt yapının iyileştirilmesi ve kırsal yaşam standartlarının yükseltilmesi suretiyle kırsal göçün önlenmesini hedefleyen projenin 2004-2010 yılları arasında toplam 30,040 Milyon ABD Dolarlık bütçe ile uygulanması hedeflenmektedir. Sivas ve Erzincan illerinde uygulama aşamasında belirli kriterlere göre seçilecek olan en fakir 200 köyde uygulanacak ve yaklaşık 2 bin kişi proje sürecinde yer almaktadır. Projeye ait anlaşmalar Bakanlar Kurulu onayından geçerek, proje faaliyetlerinin ilk aşaması olan köy seçimine 2004 yılının ikinci yarısında başlanılmıştır. Projenin temel bileşenleri; topluluk kalkınması ve kooperatif kurulması amacıyla üreticilere eğitim ve teknik destek sağlanması, topluluk tarafından önerilebilecek ve teknik/sosyal yönlerden yaşanabilirliği olan her tipte girişimin desteklenmesi, kooperatiflerin bitkisel/hayvansal üretim, işleme ve pazarlama gibi alanlardaki yatırım planlarının desteklenmesi ve tarımsal kalkınmaya yönelik faaliyetlerdir.

Ordu-Giresun Kırsal Kalkınma Projesi

Diğer kırsal kalkınma projelerinden farklı olarak Ordu-Giresun Kırsal kalkınma Projesi çalışmalarında hedefler ve ihtiyaçların tespiti, köy seviyesinde başlamıştır. İlk defa bir kırsal kalkınma projesinde Köy Kalkınma Planları hazırlanmakta ve bu planlar çerçevesinde proje köylerinde faaliyetler sürdürülmektedir. Ordu ilinde 140, Giresun ilinde 140 köy olmak üzere toplam 280 köy proje kapsamına alınmıştır. Proje katılımcı kırsal planlama yaklaşımını hedeflemiştir. Köy Kalkınma Planlarına uygun olarak gerçekleştirilen faaliyetlerde çiftçinin gönüllülüğü ve maliyete katkısı esastır. Tarımsal faaliyetlerde işçilik hariç toplam maliyetin %20-40 oranında çiftçi katılımı sağlanmaktadır.

Bölgesel kalkınma projeleri

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

Türkiye'nin en önemli ve dünyanın da önde gelen projelerden biri olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Türkiye yüzölçümünün ve nüfusunun yaklaşık %10'una tekabül eden Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde uygulanmakta olup; toprak ve su kaynaklarını geliştirerek, genel bir sosyo-ekonomik kalkınmaya yönelik entegre ve sürdürülebilir insani gelişme ilkesine dayalı bir girişimdir.

1990'larda dünyada yaşanan gelişmelere paralel olarak GAP uygulamalarında da sürdürülebilir kalkınma felsefesi benimsenmiş ve bu çerçevede insani gelişme, katılımcılık, eşitlik ve adalet ilkeleri temel alınmıştır. GAP bunlardan hareketle, su kaynakları geliştirme programının yanı sıra tüm sektörlerdeki yatırımları da içine alan, sürdürülebilir insani kalkınmaya dayalı entegre bir bölgesel kalkınma projesi olarak uygulanmaktadır.

Proje kapsamında, GAP Bölge Kalkınma İdaresi tarafından kırsal alanda yaşayan yöre insanına yönelik bir dizi mikro ölçekli çalışma ve pilot proje yürütülmektedir. Bu çalışma ve projeler, kırsal alanda yaşayanların eğitim, örgütlenme, yaşam ve gelir düzeylerinin arttırılmasını amaçlamaktadır. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın koordinasyonu ve katkılarıyla bölgedeki valilikler, belediyeler, kamu kuruluşlarının merkez ve taşra teşkilatları ve sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra Dünya Bankası, UNDP, FAO, WHO, ILO gibi uluslararası kuruluşlar ve Avrupa Birliği fonları ile bölgede çok sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir. Avrupa Birliği fonları ile uygulanmakta olan AB-GAP Bölgesel Kalkınma Programı, 7 Aralık 2001 tarihinde,

Hazine Müsteşarlığı, GAP-BKİ ve Avrupa Birliği (AB) arasında imzalanan finansman anlaşması ile yürürlüğe girmiştir. Program, 2002 yılından itibaren 5 yıllık bir uygulama dönemini kapsamaktadır. Toplam finansman tutarı ise 47 Milyon Euro'dur ve tamamı hibe olarak sağlanmaktadır.

Doğu Anadolu Projesi (DAP)

DAP, Doğu Anadolu bölgesinde bulunan 16 ili kapsamaktadır. Bu iller: Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Bayburt, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkâri, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van olup sosyo-ekonomik açıdan geri kalmış illerimizin önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Proje bölgesi, ülke yüzölçümünün % 20,4'üne, nüfus ise % 4'üne tekabül etmektedir. 1997 yılı cari fiyatlarla bölgenin GSYİH içindeki payı %4 olup, 1987-1997 döneminde 1987 yılı fiyatlarıyla ülke %4.1'lik bir büyüme gösterirken, bölgenin yıllık büyüme hızı ancak %1.9 olabilmıştır. Bölgede kişi başına düşen milli gelir, Türkiye ortalamasının yaklaşık yarısıdır (1997 yılı itibariyle %44,7).

Bölge, hayvancılık ve çayır-mera açısından ülke içinde önemli bir paya sahipken 1980li yıllardan bu yana bölgede yaşanan olumsuz gelişmeler, hayvancılığı büyük ölçüde karlı olmaktan çıkarmış ve bölgenin gelişmesinin yavaşlamasına neden olmuştur. Proje, tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahip olan bölgede öncelikle ekonomik yapının değiştirilmesini ve tarımda verimliliğin artırılmasını ve bölgenin reel ekonomik hacminin ve kişi başına düşen gelirin yükseltilmesini hedeflemektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Projesi (DOKAP)

Proje, Doğu Karadeniz bölgemizde bulunan, Artvin, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Trabzon ve Bayburt illerini kapsamaktadır. Proje ile, söz konusu problemlerin giderilmesi için gerekli önlemler belirlenmiş olup, halen ilgili kuruluşlar yetki ve sorumlulukları altında bulunan konularda, yatırımları, yıllık yatırım programlarına almak suretiyle projede belirlenen faaliyetleri gerçekleştirmeye başlamışlardır.

Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu 3294 sayılı Yasa kapsamında bulunan ve sosyal güvence kapsamında bulunmayan vatandaşlar için Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) aracılığı ile sosyal amaçlı yardımlar sağlamaktadır. SYDV kendi hizmet alanlarında bir model olarak kabul edilebilecek bir çalışma sistemine sahiptir. Fon kaynaklarından yararlanabilecek fayda sahipleri ve gerçekleştirilecek yardımlar ülke genelinde yayılmış bulunan 931 Vakıf aracılığı ile belirlenmektedir. Vakıflar çalışmalarını bünyesinde bulunan Vakıf Mütevelli Heyetleri ile gerçekleştirmektedir.

Sosyal Riski Azaltma Projesi

Sosyal Riski Azaltma Projesi (SRAP) yoksulları hedef alan bir sosyal yardım sisteminin kurulmasını amaçlamaktadır. SRAP hızlı yardım ve yatırım olmak üzere 2 temel bölümden oluşmaktadır. Hızlı Yardım bölümü tamamlanmış olup, bu kapsamda "okula devam paketleri, gıda yardımları" gerçekleştirilmiştir. Yatırım bölümü kurumsal gelişim, şartlı nakit transferi ve yerel girişimler alt bileşenlerinde oluşmaktadır. Kırsal kalkınma doğrudan ilgili bulunan yerel girişimler alt bileşeni kapsamında gelir getirici projeler, istihdama yönelik beceri kazandırma eğitimleri, sosyal hizmet amaçlı projeler, toplum yararına geçici çalışma programları ve toplum kalkınması projeleri desteklenmektedir.

Ön Ulusal Kalkınma Planı'nda Kırsal Kalkınma Yaklaşımı

Ön Ulusal Kalkınma Planı'nın (ÖUKP) "bölgesel gelişme" ekseninde, kırsal kalkınmaya özel bir önem verilmekte ve kırsal alanda; (DPT,2005)

- İstihdam alanlarının artırılması ve gelir yaratacak faaliyetlerin desteklenmesi,
- Tarımsal arazilerin daha etkin kullanılması için kapasitenin geliştirilmesi,
- Modern tarımsal tekniklerin kullanılması yoluyla kırsal kesimdeki nüfusun yaşam kalitesinin artırılması,
- Turizm, tekstil, dokumacılık ve el sanatları gibi tarım dışı sektör istihdamının sağlanması ve
- Dezavantajlı alanlarda tarım dışı gelir getirici faaliyetlerin yaygınlaştırılmasıyla kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi öngörülmektedir.

Bunlara bağlı olarak, kırdan kente göçün istikrara kavuşturulması ve bölgeler arası ve bölge içindeki dengesizliklerin giderilmesine katkıda bulunulması da amaçlanmaktadır. Bölgesel gelişme ekseninin uygulanmasında; 12 öncelikli Düzey 2 İBB bölgesi ve buralarda uygulanacak olan öncelikli konular ve tedbirler 2003 yılında yapılan "İllerin ve Bölgelerin Sosyo- Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması" da dikkate alınarak tespit edilmiştir.

Söz konusu bölgelerin; tarım sektörüne dayalı bir ekonomik yapıya sahip olmaları, çoğunlukla kırsal özellikler göstermeleri, diğer bölgelerle ve kendi bölgelerinde gelişmişlik farkı içinde bulunmaları nedeniyle, bölgesel kalkınma çabalarında da kırsal kalkınma girişimlerine özel önem verilmesi gerekmektedir.

ÖUKP bütçesinden en büyük pay bölgesel gelişme eksenine ayrılarak; 152 milyon Euro AB katkısı ve 55 milyon Euro Türkiye katkısı olmak üzere toplam 207 milyon Euro fon tahsis edilmiştir. Bölgesel gelişme ekseninin öncelikleri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir:

- a) KOBİ'lerin desteklenmesi ve güçlendirilmesi,
- b) Küçük ölçekli altyapı inşaatlarının desteklenmesi,
- c) Yerel inisiyatiflerin desteklenmesi,
- d) Kurumsal kapasitenin oluşturulması ve güçlendirilmesi.

Diğer taraftan, ÖUKP'nin birinci eksenini olan "İşletmelerin Rekabet Gücünün Artırılması" kapsamında; tarım-sanayi entegrasyonu çerçevesinde, tarım ve sanayi işletmelerinin modernizasyonunun sağlanması, teknoloji ve kalite seviyelerinin geliştirilmesi, rekabet gücünün artırılması ve çevre konusunda AB normlarına uyum sağlanması öncelik alanları arasında tespit edilmiştir.

AB'ye Uyum Sürecinde Kırsal Kalkınma ve Hibe Programı

AB Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Türkiye

AB kırsal kalkınma politikaları; Ortak Tarım Politikalarının (OTP) bir parçası olarak tarım sektörünün yapısal sorunları ile ilgilenen bir politikadan, mal ve hizmet üretiminin yanında tarımın topluluk üzerindeki çok yönlü etkisini ve kırsal alanların karşı karşıya kaldığı sorunları dikkate alan bir politikaya dönüşmüştür.

AB kırsal kalkınma politikasının temel mevzuatı Gündem 2000 doğrultusunda çıkarılan 1257/99 sayılı Konsey Tüzüğüdür. Bu tüzükte AB'nin kırsal kalkınmayı

desteklemek için ne tür programlara yapısal fonlardan kaynak aktaracağı ele alınmaktadır.

Kırsal kalkınma programlarının finansmanı üç fondan gerçekleştirilmektedir. Bunlar; Avrupa Kırsal Kalkınma Fonu (ERDF), Avrupa Yapısal Fonu (ESF) ve Avrupa Tarımsal Garanti ve Yön Verme Fonu (EAGGF)'dur.

Türkiye – AB İlişkileri Çerçevesinde Kırsal Kalkınma ve Katılım Öncesi Yardım Aracı (KÖYA)

AB ile Türkiye'nin üyelik ilişkileri açısından kırsal kalkınma konusu; AB mevzuatının uyumlaştırılması amacıyla hazırlanan "AB Müktesebatının Üstlenilmesine ilişkin Ulusal Program" çalışmaları çerçevesinde yürütülmektedir. AB tarafından 2004–2006 döneminde sağlanacak olan ekonomik ve sosyal uyuma yönelik katılım öncesi mali yardımların kullanımına temel oluşturmak üzere hazırlanan Ön Ulusal Kalkınma Planı (2004–2006) ve 2004 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı faaliyetleri içerisinde kırsal kalkınma da ele alınmaktadır.

Ulusal Program kapsamında ilgili mevzuatın üstlenilmesi amacıyla bir stratejinin ve devamında bir programın hazırlanmasının ulusal çabalarla yürütüleceği öngörülmektedir. Söz konusu mevzuat uyumunun bir bölümü politika temelinde ilgili programın hazırlanmasını içerirken, diğer bölümü ise gerekli kurumsal yapının oluşturulmasını içermektedir.

Türkiye'nin 2004 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programında ise; AB'nin tarım ve kırsal kalkınma politikalarına uyumunun sağlanması doğrultusunda, AB'nin Ortak Tarım Politikasının ileride en büyük bileşeni haline gelmesi beklenen kırsal kalkınma politikalarına uyum sağlamak ve kırsal kalkınma çalışmalarına bir politika çerçevesi oluşturmak üzere "Kırsal Kalkınma Stratejisi ve Programı"nın hazırlanacağı belirtilmiştir. Bunun ile ilgili çalışma ise, tamamlanmak üzeredir. Söz konusu uygulama programının; kapsam bakımından AB'ye uyumla birlikte kırsal kalkınma faaliyetlerinin tümünü kapsamak üzere, kurumlar arası işbirliği ve iş bölümünü sağlayacak biçimde tasarlanmaktadır. 2004 yılı Aralık ayında Brüksel'de gerçekleştirilen AB Zirvesinde, AB-Türkiye üyelik müzakerelerinin 3 Ekim 2005 tarihinde başlatılması kararlaştırılmıştır. Müzakere sürecinin başlatılmasıyla birlikte, AB kırsal kalkınma politikalarını da içeren Ortak Tarım Politikasına uyum çalışmalarının hızlandırılacağı ortadadır.

AB Komisyonu, 2007–2013 döneminde aday ülkelere katılım öncesinde sağlanacak mali yardımlara çerçeve oluşturmak üzere yeni bir Katılım Öncesi Yardım Aracının (KÖYA) oluşturulmasına dair tüzük taslağı hazırlamıştır. Halen uygulanmakta olan SAPARD, PHARE ve ISPA programlarının yerini alması planlanan KÖYA'nın kırsal kalkınma bileşenini içermesi öngörülmektedir. Kırsal kalkınma bileşeninin, gerek tarım sektörünün ve kırsal alanların gerekse üye ülkenin OTP müktesebatına uyumunun sağlanması konusunda katkı sağlaması beklenmektedir.

AB Komisyonu birimleri tarafından hazırlanan "Türkiye'nin Üyelik Perspektifinden Kaynaklanan Hususlar" başlıklı raporda; kırsal kalkınma bileşeni kapsamında SAPARD'da yer alan tedbirlerden bazılarının Türkiye'de uygulanabileceği, ancak Türkiye ile Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri arasındaki farklılıklar ile katılım öncesinde Türkiye'nin ihtiyaçları da göz önüne alınarak, mevcut kırsal kalkınma önlemlerine ilaveler yapılması gerekebileceği ya da bunların yenileriyle değiştirilebileceği belirtilmektedir.

Uygulamanın merkezi olmayan idare sisteminde gerçekleştirilmesi öngörülmektedir. Ulusal düzeyde kırsal kalkınma tedbirlerinin uygulanması konusunda yetkili “Kırsal Kalkınma Uygulama ve Ödeme Ajansı” oluşturulması yönünde çalışmalar sürdürülmektedir. 2004 yılı Mali İşbirliği Programlaması kapsamında, “AB Ortak Tarım Politikasının Uygulanmasına Hazırlık” başlıklı projenin “Kırsal Kalkınma Planının Hazırlanmasına ve Planın Uygulanmasına Yönelik Kurumsal Kapasitenin Güçlendirilmesine Destek” bileşeni kapsamında AB müktesebatı da dikkate alınarak gerçekleştirilecek eşleştirme programıyla, kırsal kalkınma konusunda Türkiye’nin kurumsal kapasite ihtiyacı değerlendirilecek ve gözden geçirilecektir. Diğer taraftan, bu proje kapsamında “Ulusal Kırsal Kalkınma Planı”nın hazırlanmasına yönelik olarak teknik yardım da alınabilecektir.

AB Tarafından Sağlanan Fonlar

Ekonomik kalkınma bakımından AB içindeki farklılıkları azaltmak ve Birlik içindeki sosyal uyumu artırmak üzere 4 tane yapısal fon oluşturulmuştur. Bunlar:

1. Avrupa Sosyal Fonu (ASF)
2. Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (ABKF)
3. Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (ATYGF)
4. Balıkçılık Yönlendirme Fonudur (BYF).

AB’nin yapısal fonları, sadece özel olarak belirlenmiş bölgelerde, spesifik amaçlara ulaşmak için harcanmak üzere oluşturulmuş, özel plan ve programlama dönemlerine sahip ve önceden belirlenmiş bütçe kurallarına ve yasal düzenlemelerine göre harcanabilen, hibe niteliğinde karşılıksız mali yardımlardır. Fonlar üye ülkenin hükümetine doğrudan elden verilmemekte, paranın kullanılabilmesi için özel bir idari yapının kurulmasını, gerekli tüm başvuru kurallarına uyulmasını ve toplumun tüm aktörlerinin bu faaliyetlere katılmasını gerektirmektedir.

Yapısal fonlar, AB Komisyonu tarafından üye ülkelerle birlikte daha önceden belirlenen 3 amaca göre sınıflandırılmış bölgelerde kullanılabilir. Yapısal fonların üye ülkelere tahsis kriterleri olarak kullanılan bu 3 amaç, 2000 yılından önce 6 iken, yeni programlama döneminde 3’e indirilmiştir. Bölgelerin sınıflandırılmasında kullanılan aşağıdaki 3 amaç, en geri kalmış yörelerden az gelişmiş yörelere doğru sıralanacak şekilde şunlardır (Uslu,2005):

Amaç 1 Bölgeleri: Gelişme hızının, ülke ortalamasının gerisine düştüğü ve kişi başına düşen GSMH’nin, genel AB ortalamasının % 75’inden daha az olduğu bölgelere “Amaç 1 bölgeleri” denmektedir. Bu bölgeler, Birlik içindeki en yoksul ve en geri kalmış yöreleri ile çok düşük nüfuslu yerleşim bölgeleri kapsamaktadır.

Amaç 2 Bölgeleri: Ekonomik ve sosyal açıdan yapısal dönüşüm sorunlarıyla karşılaşan yöreler “Amaç 2 bölgeleri” dir. “Amaç 2” olarak belirlenen bölgelerin ekonomileri genellikle tek bir sektöre bağlıdır ve çeşitlenmemiştir, bu yüzden de yapısal sorunlarla karşılaşır. Bu tür yapısal güçlüklerle karşılaşan bölgelerin ekonomik ve sosyal dönüşümünün sağlanması hedeflenmektedir. Bu bölgelerin özelliği, “Amaç 1” bölgelerine göre biraz daha iyi durumda olmalarına rağmen, hala önemli oranda yardıma gereksinim duymalarıdır. Tüm yapısal fonlardan yardım alabilen bu bölgelere giden fon kaynaklarının toplamı 22.5 milyar Euro’dur (yapısal fonların toplam bütçesinin % 11.5’i). Ayrılan kaynakların üçte ikisi sanayi bölgelerine ve kentlere gitmekte, geri kalanını ise kırsal alanlar ya da balıkçılık yöreleri

almaktadır. Kurallara göre "Amaç 2" bölgeleri, toplam AB nüfusunun % 18'inden fazla olamaz.

"Amaç 2" bölgelerinde de ortak finansman, yani AB'den sağlanan mali yardımla birlikte üye devlet bütçesinden mali katkı yapılması zorunludur. Ancak ortak finansmandaki AB payı ve üye devlet payı değişmektedir. "Amaç 2" bölgelerinde gerçekleştirilmesi planlanan bir faaliyet için yapısal fonlardan sağlanacak mali yardım, maliyetin en fazla % 50'sini oluşturur.

Amaç 3 Bölgeleri: "Amaç 1" ve "Amaç 2" kapsamındaki bölgeler dışında, diğer tüm bölgelerin nüfusunu kapsar. "Amaç 3", bölgesel bir odaklanmadan çok ziyade özel bir konuya odaklanmıştır : "insan kaynaklarının geliştirilmesi". Temel hedef, eğitim ve mesleki eğitim sistemlerinin modernizasyonu ve istihdam politikalarının yeni gelişmelere uyumunun sağlanmasıdır. "Amaç 3" kapsamında yalnızca Avrupa Sosyal Fonu kaynakları kullanılabilir. Toplam yapısal fon yardımlarının % 12,3'ü (24.05 milyar Euro) "Amaç 3" için harcanmaktadır.

Avrupa Sosyal Fonu (ASF)

Avrupa Sosyal Fonu (ASF), 1957 yılında Avrupa Birliğini (AB) kuran Roma Antlaşmasınının 146.maddesi (eski 123.madde) ile, işçilerin istihdam olanaklarını artırarak yaşam standartlarını yükseltmek, özellikle mesleki eğitim ve öğretim yoluyla endüstriyel değişim ve üretim sistemlerine uyum sağlamalarını kolaylaştırmak ve Birlik içinde coğrafi ve mesleki hareketliliği artırmak üzere AB düzeyinden kurulmuş olan, özel bir mali yardım kaynağıdır. Yapısal fonların toplam 195 milyar Euro'luk bütçesinin yaklaşık % 30'u (60 milyar Euro), Avrupa Sosyal Fonuna aittir.

Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (ABKF)

Bölgesel Politikaya en önemli katkı, bu fonun sağladığı mali katkıdır. Fonun kurulma amacı, özellikle altyapı projeleri ve bunun yanında istihdam yaratıcı üretken yatırım projeleri ile küçük ve orta boy işletmelerin geliştirilmesidir.

Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (ATYGF)

ATYGF (FEOGA), farklı amaçlarda kullanılan "Garanti" ve "Yönlendirme" adlı iki bölümden meydana gelmektedir. ATYGF (FEOGA) bütçesinin yaklaşık %90'ını oluşturan Garanti bölümü, Ortak Piyasa Düzenlemeleri çerçevesindeki fiyat ve pazar mekanizmaları ile ilgili tüm zorunlu harcamaların karşılanmasında kullanılmaktadır. ATYGF (FEOGA) bütçesinin kalan %10'unu oluşturan Yönlendirme bölümü ise tarım sektöründe yapısal politikalara ilişkin önlemlerin tümü ve kırsal kalkınma tedbirlerinin bir kısmının finansmanında kullanılmaktadır. Yönlendirme'yi Garantiden bölümünden ayıran temel fark, Yönlendirme bölümünde üye ülkeler ile AB'nin ortak finansman sağlamasıdır. Bölgeler arasındaki kalkınma farklılıklarını gidermeyi hedefleyen Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (FEDER); AB çapında mesleki eğitim, istihdam ve insan kaynaklarının geliştirilmesi amacıyla oluşturulan Avrupa Sosyal Fonu (ASF) ve kırsal kalkınmayı destekleyen faaliyetleri bütünleştirmeyi hedefleyen LEADER ise, OTP'nin özellikle Yönlendirme bölümü finansmanına katkıda bulunan diğer fonlardır.

Balıkçılık Yönlendirme Fonu (BYF)

1993 yılında kurulan bu Fon balıkçılık sektöründeki yapısal önlemleri teşvik amaçlı olup, üye devletlerin kalkınma önlemleri doğrultusunda yaptıkları bağışlardan oluşmaktadır.

LEADER Girişimi

Kırsal alanlarda gerçekleştirilen projelerde karşılıklı dayanışma ortamı yaratmak, deneyimleri paylaşmak, yenilikleri desteklemek üzere LEADER yani (Link between action for the development of rural economy) Kırsal Ekonominin Geliştirilmesinde Faaliyetlerin Birleştirilmesi denen Birlik girişimleri başlatılmıştır. LEADER, AB'nin kırsal kalkınma girişiminin genel adıdır. Kendisine ait bir programa sahip bu girişim, tüm topluluk düzeyinde tipik olarak seçilmiş alanlarda (örneğin nüfusu 10 000–100 000 arasındaki yerler) entegre bir kırsal kalkınma için pilot uygulamaları teşvik etmektedir. Bu program Topluluk ve üye ülkelerce ortaklaşa finanse edilmektedir. Türkiye'de, LEADER ile benzerlik taşıyan, Ziraat Odaları tarafından yürütülen ve amacı çiftçilerin ortaklaşa ve birbirlerine yardımcı olarak işletmelerinin kalkınmasını sağlayacak danışmanlık modeli oluşturmak olan Önder Çiftçi Projesi bulunmaktadır. Ayrıca, AB Parlamentosunda INPARD adında LEADER benzeri bir fonun aday ülkelerde uygulanmak üzere kullanılması.

INTEREG Programı

Programın amacı, sınır bölgelerinde işbirliği arttırarak ve işbirliği ağları oluşturarak, bu bölgelerin bazı ekonomik sorunların üstesinden gelmelerine yardımcı olmak, sınırdaki ilişkilerin yoğunlaştırılması, çevre koşulları ve yerli nüfusun hayat standartlarının iyileştirilmesi yoluyla Sınır Bölgesinin dengeli ve sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunmak ve sınır bölgelerinde yaşıyor olmanın verdiği negatif etkileri ve izolasyonu azaltmak olarak özetlenebilir.

Türkiye-Bulgaristan arasında yürütülecek olan interereg projelerin 2004 ve 2006 yılları için öngörülen program bütçesi her iki ülke için ayrı ayrı olmak üzere 15 Milyon Euro'dur. Ortak Küçük Projeler Fonu bu bütçenin %10'unu oluşturmaktadır.

Türkiye-Yunanistan arasında yürütülecek INTEREG projeleri için Avrupa Birliği Komisyonu, 35 milyon Euro'luk mali yardımla katkıda bulunacaktır. Mali yardım, sınırötesi altyapı projeleri, ekonomik kalkınma ve istihdam projeleri ile yaşam kalitesi, çevre, kültür projeleri olmak üzere 3 tip program için kullanılabilir.

SAPARD Fonu

Avrupa Birliği, Ortak Tarım Politikası paralelinde, Birliğe aday Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin tarımsal altyapılarını geliştirmek amacıyla SAPARD (Special Accession Programme for Agriculture and rural Development) Programını uygulamaya koymuştur. Bu fon AB içindeki Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonuna (ATYGF) benzemektedir. Gündem 2000 çerçevesinde, Konseyin 1268/99 no.lu Tüzüğü ile oluşturulan SAPARD fonu için 2000-2006 yılları arasında yıllık 500 milyon Euro kaynak ayrılmıştır.

SAPARD Programı bir yandan aday ülkelerin Topluluk Müktesebatını uygulamalarına yardımcı olmayı hedeflerken bir yandan da adayların üyelik yolunda tarım sektöründe ve kırsal alanlarda yaşadıkları sıkıntıları aşmalarını sağlamayı amaçlamaktadır.

AB Kırsal Kalkınma Programında Türkiye'nin Dikkate Alması Gereken Konular

AB bağlamında 2003 yılı Katılım Ortaklığı Belgesinde kısa vadede AB kırsal kalkınma politikasına giriş için bir strateji hazırlanması; orta vadede ise AB kırsal kalkınma politikasının uygulanması için gereken idari yapıların oluşturulması öngörülmüştür. Konuyla ilgili olarak bugün gelinen noktada bir "Taslak Kırsal Kalkınma Strateji Dokümanı" hazırlanmıştır. AB yetkilileri ile çeşitli platformlarda yapılan görüşmelerden anlaşıldığı üzere Türkiye bu konuda oldukça önemli bir yol

almış olup, bu aşamada en önemli eksiği uygulamaları gerçekleştirecek kurumsal yapının henüz oluşmamış olmasıdır. Dolayısıyla ilgili kurumların uyumlu çalışmaları ile hızla bu konunun neticelendirilmesinde fayda görülmektedir.

Öte yandan, AB'nin çeşitli bütçe kalemlerinden Türkiye'ye gelen destekler, 2001 yılının sonundan bu yana, Birliğe aday diğer ülkeler için olduğu gibi tek bir bütçe kaleminde toplanmıştır. Türkiye için ayrılan bu yardım bütçesine "katılım öncesi yardım" denilmektedir. Mali yardım, tamamen katılım stratejisinin desteklenmesine yönelik olup, Türkiye'ye yönelik Katılım Stratejisinin güçlendirilmesinin bir parçası olarak, 2004-2006 dönemi için Türkiye'ye yönelik mali yardım büyük ölçüde artırılmıştır. Katılım öncesi mali yardımın 2004'te 250 milyon, 2005'te 300 milyon ve 2006'da da 500 milyon Euro olması planlanmıştır. Bunlar, hibe şeklinde yardımlar olup, Ulusal Program önceliklerine uygun olarak hazırlanan projeler aracılığıyla dağıtılmaktadır.

Bu kapsamda kırsal kalkınma alanında verilen destekler, Tarım ve Balıkçılık ile Bölgesel Politika başlıkları altında uygulanan projelere yöneliktir. Söz konusu projelerin uygulayıcı kuruluşları ise öncelikle Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, DPT ve GAP Bölge Kalkınma İdaresi'dir.

Türkiye açısından kırsal kalkınmada en önemli konulardan biri AB kırsal kalkınma politikalarına uyum hazırlıklarıdır. Bundan hareketle, yukarıda da anlatılmaya çalışılan AB kırsal kalkınma politikalarına uyum sağlanabilmesi için kısa vadede gerekli olan düzenlemeler şu biçimde özetlenebilir;

AB Kırsal Kalkınma ve SAPARD Programları

AB üyesi ülkeler FEOGA Fonundan yararlanmak üzere 7 yıllık Kırsal Kalkınma Programı hazırlamaktadırlar. Bu programda AB mevzuatı çerçevesinde hangi kırsal kalkınma tedbirine öncelik verileceği tespit edilmektedir. Örneğin Avusturya'da organik tarım veya çevreye uyumlu tarım fonlarından en çok yararlandırılan faaliyet olmaktadır. Benzer şekilde AB aday ülkeler için bir SAPARD Fonu tahsis etmiş ve bu ülkelerden 7 yıllık SAPARD programı hazırlamaları istenmiştir. Türkiye için de üyelikle birlikte 7 yıllık bir program hazırlanması gerekecektir. AB'ye aday 10 Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkesi için tahsis edilen SAPARD Fonu 2006 yılına kadar geçerlidir. Toplam fon miktarı yıllık 2000 rakamları ile 540 Milyon Euro'dur. 2004 yılı ile birlikte 8 aday ülkenin üye olması beklenmektedir. Bu tarihten itibaren yapılacak bir tüzük değişikliği ile Türkiye bu fon kapsamına alınabilecektir. Öyle olması durumunda, 2004-2006 yılları arası dönemde Türkiye, Romanya ve Bulgaristan ile birlikte bu fondan yararlanabilecektir.

SAPARD - Kırsal Kalkınma Ajansı

Aday ülkelerde kırsal kalkınma fonunun kullanımı SAPARD Ajansı yoluyla sağlanmaktadır. Ortaya yeterli bir fon çıktıktan ve bu fonun kullanımı ile ilgili 7 yıllık programlama yapıldıktan sonra bu fonu kullanacak kurumun teşkil edilmesi gündeme gelecektir. Bu kurum fon kapsamında kaynak aktarılacak projelerin değerlendirilmesi işlemini yapmaktadır. Üyelikle birlikte diğer tüm tarımsal destekleme mekanizmaları için kullanılabilir. Diğer aday ülkeler için de bu öngörülmektedir. Bu kapsamda üyelikle birlikte "Paying Agency" (ödeme ajansı) adı verilen bir kuruluş hüviyeti kazanabilecektir. Böyle bir ajansın kurulması için "twining" denen eşleştirme çalışmasından faydalanılabilir. Nitekim AB bu çalışmayı Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti ile yapmıştır. Twining çalışmasının zaman ve maddi kayıpları engelleyeceği düşünülmektedir.

2006 sonrası AB Mali Yardımı

AB Bütçe Programlamasını 2006 yılına kadar yapmıştır. Yani 2006'dan sonrası için aday ülkelere aktaracağı kaynağı yeniden belirleyecektir. Şu an için bu dönemde sağlanacak kaynak ile ilgili bir kısıt yoktur. Türkiye'nin adaylığı 2006 sonrasında da devam edecek olursa, gerek SAPARD'ın yürürlük süresini uzatma yoluyla gerek Türkiye için ayrı bir düzenleme yapma yoluyla Türkiye'ye kırsal kalkınma kapsamında aktarılacak kaynak artırılabilir.

İzleme Komitesinin Oluşturulması

AB Komisyonu Türkiye temsilciliği tarafından hazırlanan "Müktesebatın Üstlenilmesinde Gerekli Ana İdari Yapılar" adlı metne göre kırsal kalkınma alanında AB Müktesebatı tarafından açıkça belirtilen sadece bir idari yapı bulunmaktadır. Buna göre, her üye devlet, kırsal kalkınma programlarının uygulanmasındaki etkinliği ve yeterliliği değerlendirmek için İzleme Komiteleri kurmak zorundadır. Türkiye'nin de böyle bir yapılanmaya gitmesi gerekmektedir.

Kırsal Kalkınma Fonunun Kullanılmasına ve Proje Hazırlanması Yöntemine Yatkinlik Kazanılması

AB'de projeler bizzat kullanıcılar tarafından hazırlanmaktadır. Kamu kuruluşlarının buradaki rolü düzenleyici yönde olmaktadır. Türkiye'de yaygın uygulaması olmayan bu tür proje yönetimi için yatkinlik kazanılması gerekmektedir. Bunun sağlanması için Türkiye, mevcut AB Mali kaynakları çerçevesinde pilot kırsal kalkınma projeleri hazırlamalıdır. Bu projeler kamu kuruluşları tarafından hazırlanmayacaktır. Ziraat Odaları, Tarım Kredi Kooperatifleri, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, Köye Hizmet Götürme Birlikleri, TARDEV, TEMA, SÜRKAL ve TKV gibi kuruluşlar ve özel sektör yanında diğer sivil toplum kuruluşları da projeler hazırlanabilir.

Dezavantajlı Bölgelerin Belirlenmesi

AB kırsal kalkınma tedbirlerinden bir tanesi de dezavantajlı bölgeler yardım tedbiridir. Üye ülkeler dezavantajlı alanların tespitini yapıp Komisyona bildirmek durumundadır. Dezavantajlı bölgelerin toplam alanı ülke yüzölçümünün %10'unu aşmaması gerekir. Dezavantajlı alanlar ile ilgili kriterler mevzuatlarda belirlenmiştir. Üyelikle birlikte bu yardım tedbirinden istifade edilebilmesi için Türkiye'nin de coğrafi özelliklerinin de göz önünde bulundurularak dezavantajlı alanlarını tespit etmesi gerekmektedir.

Mesleki Eğitim

Türkiye'de Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü Yayım Dairesi ve Tarım Bakanlığının il ve ilçe teşkilatları aracılığı ile çiftçilere tarımsal üretim metotları, ilaçlama teknikleri vs. yoluyla çiftçiler eğitim verilmektedir. Bunların dışında Üniversiteler, yine tarım bakanlığına bağlı araştırma enstitüleri ve ziraat odaları çiftçilerin eğitilmesi işlerinde görevler üstlenmektedir. *AB kırsal kalkınma tedbirlerinden biri olan mesleki eğitimin amacı*; özel kuruluşlar aracılığı ile üreticilerin çiftliklerini daha iyi idare etmeleri, yeni ürün geliştirmeleri ve marka yaratmaları gibi konularda mesleki eğitim almalarını teşvik etmektir. Aday ülkelerin bu tedbire öncelik verdikleri görülmektedir. Ülkemizde de şu aşamada AB tarafından finanse edilmek suretiyle çeşitli vakıflar, ziraat odaları vs. aracılığı ile hazırlanacak projeler yoluyla mesleki eğitim tedbiri işletilmelidir.

Kırsal Altyapı

Aday ülkelerin kırsal kalkınma programları incelendiğinde kırsal altyapı ya yönlendirilecek projelere ağırlık verdikleri görülmektedir. Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte toplam SAPARD bütçesinin yaklaşık dörtte biri bu kalem için kullanılmaktadır. Ülkemizde kırsal alanlardaki yol, su ve elektrik gibi alt yapı hizmetleri Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Karayolları Genel Müdürlüğü, TEDAŞ ve İl Özel İdareleri gibi kuruluşlar tarafından mevcut bütçe imkânları çerçevesinde yürütülmektedir. Ülkemiz kırsal alanlarının alt yapılarının geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Bu alanlardaki yatırımlar büyük maddi kaynakları *gerektirdiğinden*, ilerde, AB Fonlarının küçük çapta projeler için mevcut Türkiye kamu düzeni çerçevesinde İl Özel İdareleri aracılığı ile kullanılması konusu gündeme gelebilir.

LEADER Girişimi

Temsil ettikleri yerel kırsal alanlar için, kamu-özel işbirliği ile ve ortak sorumluluk anlayışıyla oluşturulan *Yerel Eylem Grupları* (Local Action Groups-LAG), kendi kırsal alanları için hazırladıkları genel kalkınma stratejisine göre LEADER programını yürütürler. Bu program Topluluk ve üye ülkelerce ortaklaşa finanse edilmektedir. Türkiye’de, LEADER ile benzerlik taşıyan, Ziraat Odaları tarafından yürütülen ve amacı çiftçilerin ortaklaşa ve birbirlerine yardımcı olarak işletmelerinin kalkınmasını sağlayacak danışmanlık modeli oluşturmak olan Önder Çiftçi Projesi bulunmaktadır. Ayrıca, AB Parlamentosunda INPARD adında LEADER benzeri bir fonun aday ülkelerde uygulanmak üzere kullanılması.

Geleceğe Yönelik Stratejiler ve Türkiye’nin Güçlü – Zayıf Yönleri

AB için hazırlanan Ön Ulusal Kalkınma Planında (2004-2006) yer alan orta vadeli stratejinin amaçları ve öncelikleri arasında;

- insan kaynaklarının geliştirilmesi ve istihdamın artırılması,
- alt yapı hizmetlerinin iyileştirilmesi ve çevrenin korunması,
- bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılması,
- kırsal kalkınmanın sağlanması,
- fakirlik ve gelir eşitsizliği nedeniyle ortaya çıkan sosyal dengesizliklerin azaltılması, ve
- sosyal güvenlik ve sosyal yardım sistemlerinin iyileştirilmesi konuları öncelikli olarak ele alınmaktadır.

Ayrıca, ön Ulusal Kalkınma Planının Bölgesel Gelişme Bölümünde “Kırsal Kalkınma” başlığı altında;

- kırsal alanda istihdam alanlarının artırılması ve gelir yaratacak faaliyetlerin desteklenmesi, tarımsal arazilerin daha etkin kullanılması için kapasitenin geliştirilmesi,
- arazi kullanım planlama projelerinin desteklenerek ülke geneline yaygınlaştırılması,
- modern tarımsal tekniklerin kullanılması yoluyla kırsal kesimdeki nüfusun yaşam kalitesinin artırılması,
- turizm, tekstil, dokumacılık ve el sanatları gibi tarım dışı sektör istihdamının sağlanması, ve

- dezavantajlı alanlarda tarım dışı gelir getirici faaliyetlerin yaygınlaştırılması kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi açısından önemi vurgulanmaktadır.

Bunlardan hareketle Türkiye'nin kırsal alanların karşı karşıya bulunduğu sorunların çözümünde, öncelikle ulusal gereksinimlerden ve önceliklerden hareketle, daha sonra da hem AB'ye uyum (Ulusal Kalkınma Hedef ve Planları Çerçevesinde) hem de dünyada kırsal kalkınma alanında meydana gelen değişimlere ayak uydurabilmek ve ulaşmak istediği hedeflerine-yönelimlerine varabilmek için kırsal kalkınmada izleyeceği stratejik hedefler beş ana grupta toplanabilir. Bunlar;

- a. Kırsal nüfusun katılımcı yaklaşımlarla örgütlenmesinin yaygınlaştırılması ve sorun çözme yeteneklerinin geliştirilmesi,
- b. Kırsal nüfusun (yerleşik ve gezici) eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, suya erişebilirlik, ulaşım gibi temel gereksinimlere ulaştırılması (kapasite geliştirme-gezi)
- c. Kırsal alanda yaşayanların sürekli ve sürdürülebilir gelir kaynaklarına kavuşturulması, girişimcilik yeteneklerinin artırılması, pazar koşullarında rekabet edebilirliklerinin sağlanması.
- d. Doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi, çevre ve kırsal mirasın korunması.
- e. Kırsal kalkınma konusunda çalışan Sivil Toplum Kuruluşlarının (STK) güçlendirilmesi

Türkiye açısından kırsal kesimde sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanabilmesi, kırsal alana yönelik olarak yukarıda belirlenen stratejik hedefler doğrultusunda ancak aşağıda detayları verilen önlemlerin alınması ile gerçekleşebilecektir. Hemen belirtmek gerekir ki, burada kırsal alanda orman köyleri de dâhil olmak üzere tüm yerleşimler dikkate alınmıştır.

Kırsal Nüfusun Katılımcı Yaklaşımlarla Örgütlenmesinin Yaygınlaştırılması Ve Sorun Çözme Yeteneklerinin Geliştirilmesi

- Kırsal alanda eğitimin kurumsal alt yapısını güçlendirmek,
- Tarımsal yayım ve çiftçi eğitimi ile gençler, kadınlar ve yetişkinler için özel eğitim programları geliştirmek,
- Kırsal nüfusa yönelik yeni iş fırsatları ve gelir alanları yaratmak ve buna yönelik eğitim programları düzenlemek,
- Kırsal alanda örgütlenmenin katılımcı yaklaşımlarla geliştirilmesi ve etkinliğini arttırmak ve mevcut örgütleri etkin hale getirmek,
- Kırsal alana yönelik hizmet veren kurumlar arasında işbirliğini ve paylaşımı gerçekleştirmek,
- Özellikle yoksul kesimlerin kendi sorunlarının sahibi olması için onlara örgütlenme ve farkındalık konusunda destekte bulunacak çalışmaların yapılması,
- Kırsal kalkınma program ve projelerinin katılımcı yaklaşımlarla hazırlanması ve uygulanması.

Kırsal Nüfusun Eğitim, Sağlık, Sosyal Güvenlik, Suya Erişebilirlik, Ulaşım Gibi Temel Gereksinimlerinin Karşıllanması

- Kırsal alana hizmet götürmekle yükümlü kurum ve kuruluşların kurumsal kapasite gelişimlerinin sağlanması ve kurumlar arası iş birliğinin gerçekleştirilmesi,
- Sivil Toplum Kuruluşlarının, tarımla ilişkili sanayi ve ticaret kuruluşlarının, özel tarımsal yayım organizasyonlarının kırsal alana bilgi ve teknoloji aktarımında katılımlarının artırılması,
- Kırsal alanın genel durumunu ortaya koyan ve güncelleyen veri tabanlarının oluşturulması,
- Köye dönmek isteyen nüfusun sosyo-ekonomik gereksinimlerini karşılamaya yönelik programların geliştirilmesi ve uygulanması,
- Kırsal kesime yeterli ve dengeli içme ve kullanma suyunun sağlanması, ulaşım sistemleri ile atık su ve kanalizasyon altyapısının geliştirilmesi,
- Kırsal yerleşim planlamasının yapılarak, köylerin günün koşullarına göre yeniden fiziksel yapılanmasının sağlanması,
- Dağınık yerleşim biçiminin yarattığı sorunların giderilmesine yönelik olarak, toplu yerleşimi özendirici çalışmalarda bulunulması (halkın isteklerini de dikkate alarak),
- Kırsal çevre koşullarının insanca yaşanabilir ortamlar haline getirilmesinin sağlanması,
- Yerleşik ve gezici (tarım işçileri, orman işçileri, göçebe hayvancılık vd.) kırsal nüfusun çağdaş eğitim, sağlık ve haberleşme olanaklarına kavuşturulması,
- Kırsal nüfusun sosyal güvenlik ile ilgili mevcut durumunun ortaya çıkarılması ve sistemde ortaya çıkan sorunların giderilmesine yönelik önlemlerin alınması,
- Dezavantajlı bölgelerin geliştirilmesine öncelik verilmesi,
- Kırsal alanda dezavantajlı gruplara (özellikle kadın, genç işsizler ve çalışan çocuklara) yönelik eğitim, sağlık ve istihdam olanaklarının artırılması için önlemlerin alınması ve bunlara uygun modellerin araştırılması ve uygulanması.

Kırsal Alanda Yaşayanların Sürekli ve Sürdürülebilir Gelir Kaynaklarına Kavuşturulması, Girişimcilik Yeteneklerinin Arttırılması, Pazar Koşullarında Rekabet Edebilirliklerinin Sağlanması

- Mevcut tarımsal işletmeler ve bunlar arasından pazara yönelik üretim yapacak olanlar için bir veri tabanının hazırlanması,
- Pazara yönelik üretimde bulunabilecek işletmelerin desteklenmesine yönelik çalışmaların yapılması (kredi, teknik, pazar araştırmaları, bilgiye erişim, kredi fırsatları, teknik danışmanlık ve yardım),
- Pazarın ihtiyaçlarına ve talebe göre üretim planlaması yapılması ve üretimin çeşitlendirilmesi,
- Kırsal alanda tarımsal üretimin yanı sıra sürekli ve sürdürülebilir gelir kaynakları için işleme, paketleme, depolamaya yönelik tesislerin kurulması, bunlara yönelik girişimlerin desteklenmesi,
- Kırsal kalkınmaya yönelik uluslar arası destek sistemlerinin ve fon uygulamalarının araştırılması ve mevcut olan sistemin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi,

- Özellikle küçük ölçekli işletmeler için ortak makine-ekipman kullanımını özendirerek modellerin oluşturulması,
- Yersel koşulları ve işletme ölçeklerini dikkate alan uygun teknoloji ve üretim araçlarının kullanımına yönelik yayım çalışmalarının yapılması,
- Kırsal alanda organize üretim ortamı yaratacak (örneğin; hayvancılıkta ve seracılıkta) çalışmalarda bulunmak ve örnekler oluşturmak,
- Kırsal alanda üretici ve sanayiciyi bir araya getirecek pazarlama koşullarının ve üretim modellerinin oluşturulması ve yaygınlaştırılması,
- Stratejik açıdan önem taşıyan tarımsal ürünlerde sürdürülebilirliğin (gıda arzı) sağlanması,
- Çevreye duyarlı ve gıda güvenliğini gözeterek tarım uygulamalarının (Ör; EUROPGAP) desteklenmesi ve organik tarım üretiminin yaygınlaştırılması,
- Özellikle küçük tarım işletmelerinin krediye erişimlerinin kolaylaştırılmasına yönelik kaynak oluşturulması ve bunun için sistem geliştirilmesi.
- Kırsal alanda yoksulluğun en fazla yaşandığı yerleşim birimlerinden olan orman köylerinde yoksulluğun azaltılmasına yönelik olarak ormancılık faaliyetleri dışında projelerin geliştirilmesi ve entegre kırsal kalkınma faaliyetlerinin güçlendirilmesi,
- Dünyada olduğu gibi ülkemizde de cazip hale gelen kırsal turizmin kırsal nüfusa yeni ve ek gelir kaynağı oluşturabilecek biçimde desteklenmesi ve geliştirilmesi.

Doğal Kaynakların Sürdürülebilir Yönetimi, Çevre ve Kırsal Mirasın Korunması

- Detaylı temel toprak etütlerinin ve arazi envanterinin yapılarak “Entegre Arazi Kullanım Planlarının” hazırlanması,
- Entegre havza yönetimi programlarının paydaşların bir araya geldiği katılımcı yaklaşımlarla geliştirilmesi ve uygulanması,
- Doğal çayır-mera alanlarının envanterlerinin güncellenmesi ve ıslah edilmesi,
- Ormancılık çalışmalarında sürdürülebilir orman yönetimi kriter ve göstergelerinin uygulanması ve ormancılık sertifikasyon sisteminin yaygınlaştırılması,
- Tarımsal üretimde çevre ile uyumlu girdi ve teknoloji kullanımının yaygınlaştırılması,
- Tarım ve orman ürünlerinin doğal kaynak varlığını da gözeterik işlenmesi ve değerlendirilmesi,
- Ekosistemlerin korunması,
- Çölleşme ve erozyona neden olan faktörlerin bölge ve havza ölçeğinde ortaya çıkarılması ve bunlara yönelik koruyucu tedbirlerin alınması,
- Hayvansal atıklar ile tarımsal ve orman artıklarının enerji alanında modern biyo-kütle yöntemleri ile değerlendirilmesinin sağlanması,
- Kırsal alanda yer alan tarihi binalar ile eserlerin (kültürel mirasın) korunması,
- Tarımda risk yönetimi ve ürün sigorta sisteminin yaygınlaştırılması.

Kırsal Kalkınma Konusunda Çalışan Sivil Toplum Kuruluşlarının (STK) Güçlendirilmesi

Türkiye'nin mevcut yapılarında ve özellikle kamu kuruluşlarındaki merkezîyetçi ve bürokratik nitelikler, yöre, havza ve köy düzeyi kalkınma gereksinimlerini;

potansiyelleri, darboğazları ve çiftçi/köylü önceliklerini gerçekçi bir tarzda belirlemede ve kaynakların etkin kullanımında hem işlevsel hem de metodolojik açıdan sorunlar yaratmaktadır. Bu durum, planlama ve uygulama süreçlerinde kırsal gelişmenin temel paydaşları olan kamu kurumları yerel yönetimler, özel sektör kuruluşları ile sivil toplum kuruluşları arasında sağlıklı bir eşgüdüm ve işbirliğini engellemektedir. İdari ve politik yapılanmadan kaynaklanan bu durum ilgili kurum ve kuruluşlar arasında katılımcı karar alma mekanizmalarını güçleştirmekte, farklı kurum ve kuruluşlar arasında varolan bilgi, deneyim ve beceri paylaşımını sınırlamaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak da, program/proje hedef grupları dâhil taraflar arasında kırsal kalkınma sorunları ve çözüm yolları alanında kavram ve yöntem birliği sağlamak güçleşmekte, sürdürülebilir kalkınmanın en temel gerekleri dahi yerine getirilememektedir.

Bu sorunların aşılmasında etkin bir işlev yüklenmesi gereken kuruluşlar arasında Sivil Toplum Kuruluşlarına (STK'lara) /ayrı bir önem vermek ve bu kuruluşları güçlendirmek gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda önce Türkiye'de kırsal kalkınma alanında faaliyet gösteren; kavram geliştiren, politika oluşturan, araştırma ve uygulama yapan, projelere mali ve teknik destek veren başlıca kurum ve kuruluşların envanterini oluşturmak gerekir. Daha sonra ilgili kamu, özel sektör ve STK'ların kırsal kalkınmaya yönelik araştırma, planlama, proje geliştirme, izleme ve değerlendirme konularında sistematik bir eğitimden geçirilmeleri ve bu eğitimlerin süreklilik temelinde sürdürülmesi gerekir. Bu faaliyetler için, bürokrasiden arındırılmış ve görece özerk çalışabilecek bir "Kırsal Kalkınma Eğitim Merkezi"nin oluşturulması önem taşımaktadır. Ayrıca, bölgesel ve ulusal düzeyde faaliyet gösteren STK'ların da teşvik edilmesi ve bunların güçlendirilmesi, desteklenmesi gereklilik göstermektedir.

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi ve Hedeflerinin Güçlü ve Zayıf Yanları

Türkiye'de kırsal alanın içinde bulunduğu koşullar ve sorunlar ile bu sorunların çözümü için, ulusal ölçekte kırsal kalkınma stratejisi ve hedefleri açısından sahip olunan güçlü yönler (olanakları da içermektedir) ile zayıf yönler (tehditleri de içermektedir) ilişkin genel bir değerlendirme yapıldığında bazı önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Burada bu özelliklerin ortaya çıkarılması, politika belirlemek ve uygulamaya aktarmak açısından önem taşımaktadır.

Güçlü Yanlar

- Doğal kaynaklar ve biyo çeşitliliğin zenginliği,
- Kuru, sulu ve sulanabilir geniş tarım alanlarının varlığı,
- Çevre kirliliğinin göreceli olarak az olması,
- Organik tarım potansiyeli,
- Kültürel zenginliğe ve toplumsal dayanışmaya sahip olunması,
- Tarımsal sanayi girdilerinin ve hammaddelerinin çeşitliliği ve bulunabilirliği,
- Ulaşım ve haberleşme olanaklarının artması,
- Çiftçilerin bilinçlenme isteğinin artması ve bunu ihtiyaç olarak görme eğilimi
- Kamu kuruluşlarının ve taşra teşkilatının yaygınlığı,
- Dünyada organik tarım ürünlerine talebin artması,
- Organize tarım ve hayvancılık bölgelerinin oluşması,
- Özel sektörün kırsal alanda yatırım yapma eğiliminin artması,

- Tarımsal ürünlerin değerlendirilmesi için coğrafi konum itibarıyla uluslar arası pazarlara yakınlık,
- Tarım- sanayi entegrasyonunun gelişme göstermesi,
- Artan kırsal turizm talebi ve potansiyeli,
- Yerel ve geleneksel üretim potansiyellerinin harekete geçirilebilirliği (kırsal alanda girişimcilik potansiyeli)
- Marka olabilecek yerel ürünlere yönelme,
- Üreticilerin örgütlü davranma eğiliminin yükselmesi,
- Tarımda çalışabilir nüfus potansiyeli (özellikle genç nüfus varlığı),
- Ulaşım olanaklarının giderek artması,
- Avrupa Birliği'ne uyum süreci hazırlıkları ve bu kapsamdaki projeler,
- Avrupa Birliği'ne tam üyelik doğrultusunda kaydedilen aşamalar,
- Uluslar arası kaynaklara-fonlara erişebilirlik,
- Kırsal kalkınma konusunda uluslar arası proje deneyimleri.

Zayıf Yanlar

- Tarımda ve tarımsal taşınmazlarda kayıt dışılığın yüksekliği,
- Kırsal alanda ve tarımda yatırımlara yönelimlerin az olması,
- Kırsal alanda kişi başına GSYİH'nin ülke ortalamasından az olması,
- Tarımda verimliliğin düşük olması ve üretim maliyetlerinin yüksekliği,
- Tarıma yönelik kredi veren kuruluşların giderek işlevlerinin azaltılması ve bu konuda ortaya çıkan belirsizlikler,
- Tarımda istihdam edilen nüfusun yaratılan katma değere göre fazlalığı,
- Kırsal alanda gizli işsizlik oranının yüksekliği,
- Nüfusun kente göç eğilimi,
- Kırsal alanda sosyal güvenlik sistemine katılımın düşük olması,
- Bölgeler arasında ve bölge içinde gelişmişlik farklılıklarının yüksekliği,
- Yerleşim birimlerinin dağınık ve küçük olması,
- Tarımsal işletmelerin küçük ve parçalı olması ve bundan dolayı pazara yönelik üretimde bulunulamaması, işletmelerin genellikle aile için tüketim yapması,
- Tarım-sanayi entegrasyonunun zayıflığı,
- Gıda güvenliği ve bitki sağlığı konularındaki yetersizlikler
- Kırsal sanayinin ülke genelinde yaygınlaştırılmamış olması,
- Geleneksel davranış eğilimleri ve üretim alışkanlıkları,
- Kırsal alanda yoksulluk sorununun artması,
- Üreticilerin mesleki eğitim düzeyinin düşük olması,
- Küçük ve dağınık işletme özellikleri nedeniyle pazarlama olanaklarının yetersiz olması,
- Tarımsal sigorta sisteminin geliştirilememiş olması,
- Kırsal alana hizmet götüren kuruluşlar arasındaki koordinasyonun eksik olması,
- Kırsal yerleşim planlamasının yetersizliği,
- Tarımsal eğitim ve yayım hizmetlerinin günün koşullarına göre yenilememesi,

- Küreselleşmenin getirdiği uluslar arası politikaların ve yaptırımların etkileri,
- Tarımda yapısal uyum politikalarının getirdiği belirsizlikler
- Tarım ve orman alanlarının amaç dışı kullanılması,
- Hızlı kentleşmenin doğal kaynaklar üzerindeki baskısı,
- Doğal kaynakların bilinçsiz olarak kullanılması ve kirletilmesi,
- Erozyon ve iklim değişikliklerinin yarattığı etkiler,
- Hukuksal yatırımların uygulanmasındaki sorunlar ve kararlılık.

Kaynaklar

Chambers,R.-Others.,1989. Farmer First-Framer Innovation and Agricultural Research. London:Intermetiate Technology Publications.

DİE., Genel Nüfus Sayımları.www.die.gov.tr/genelnufussayimlari

DİE., 2001.Genel Tarım Sayımı Sonuçları.Ankara.

DİE.,2002.Millî Eğitim İstatistikleri.www.die.gov.tr/milliegitimistatistikleri2002

DİE.,2004. Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları. www.die.gov.tr/hanehalkiisgucu_anketleri2004

DPT., 2000. 8.BYKP “Kırsal Kalkınma” ÖİK Raporu. Ankara.

DPT.,2005. Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi. Taslak Strateji Belgesi, Ankara.

KHGM.,2004. Kırsal Alana İlişkin Genel Bilgiler.www.khgm.gov.tr/2004

Korten,D.C.,1980.Community Organisation and Rural Development: A Learning Process Approach. Public Adm.Review, September/October.

Long,N.-Long.A.,1992.Battlefield of Knowledge: The Interlocking of Theory and Practice in Social Research and Development. Londonb:T-Routledge.

TKB., 2003. Türkiye Kırsal Kalkınma Politikası Raporu. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı. Ankara.

Uslu,K.,2005. Avrupa Birliği Tarfından Verilen Fonlar. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Hazırlık Notu,Ankara.

Worldbank.,2003. Reaching the Rural Poor. The Rural Development Strategy of the Worldbank. www.worldbank.org/rural strategy

5. Tarımda Sosyal Politikalar

Doç. Dr. Harun TANRIVERMİŞ

Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası'nda "herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet, bu güvenliği sağlayacak gerekli önlemleri alır ve teşkilatı kurar" ifadesi bulunmaktadır (Md.60). Buna göre herkesin toplumsal risklerden korunması ve geleceğe güvenle bakabilmeleri için devletin sosyal güvenlik mevzuatı oluşturması, sosyal sigorta ve sosyal yardım örgütleri kurması veya kurdurması gerekecektir. Türkiye'de en kalabalık kesim olan tarım sektörü, sanayi ve hizmetler sektörüne göre sosyal güvenlik sistemine daha geç bir dönemde alınmıştır. Birçok ülkede kırsal kesimde sosyal güvenlik ile özel hayat ve sağlık sigortası uygulaması, Türkiye'den çok daha uzun yıllar önce gündeme gelmiştir. Ülkemizde sosyal güvenlik çalışma esasına dayanmakta olup, çalışmayan ve bunların yakınları, genel olarak sosyal güvenceden yoksun olduklarından, bu kesimin sorunları yeşil kart uygulaması gibi araçlarla çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Kırsal kesimde yaşayanların hayatlarını olumsuz etkileyen başlıca ekonomik, sosyal ve doğal riskler; ölüm, yaşlılık, hastalık, doğum, kaza, işveren sorumluluğu, işsizlik ve üçüncü kişi ve varlıkların oluşturduğu hasarlardır. Türkiye'de çiftçilerin önemli bir kısmının arazi varlığı ve geliri ile tarım işçilerinin gelir düzeyleri, bunların kendilerini yaşamlarında karşılaşılabilecekleri risklere karşı koruyabilmeleri için genellikle yeterli olmamaktadır. Yüksek servet ve gelire sahip olanlar ise, özel sigorta şirketlerinin sağladığı hizmetlerden faydalanarak kendilerini güvenceye alabilirler. Bu nedenle sosyal açıdan özellikle düşük gelirli bireylere yeterli sosyal güvence sağlanmalıdır. Türkiye'de 100 da ve daha küçük araziye sahip işletmelerin oranı 1950 yılında % 84,0 ve işledikleri alanın toplam içindeki payı % 39,3 iken, bu oranlar sırasıyla 2001 yılında % 83,4 ve % 42,0 olmuştur (DİE, 2004). Küçük aile işletmelerinde genellikle gelir düzeyi düşüktür ve tasarruf olanağı ya hiç olmamakta ya da çok yetersiz kalmaktadır. İşletmelerin sayıca çok önemli bir kısmı yeter gelir elde edememekte, sadece % 5'i gelirden harcamaları çıktıktan sonra düşük düzeyde de olsa tasarruf edebilme olanağına sahiptir. Bireylerin sosyal güvenliği destekleyici bireysel emeklilik, özel sağlık ve yaşam sigortası poliçelerini satın alma olanakları oldukça sınırlı kalmakta olup, bu koşullarda kırsal kesimde devlet destekli sosyal güvenlik uygulamasının yaygınlaştırılması kaçınılmaz olmaktadır.

Tarımda çalışanların statülerine bağlı olarak sosyal güvenlik olanağı sağlayan farklı yasalar ve kurumlar bulunmaktadır. Birincisi, bir hizmet akdine dayanarak, bir veya birkaç işveren tarafından sürekli olarak çalıştırılanlar (506 Sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu), ikincisi süresiz hizmet akdi ile çalışanlar (2925 Sayılı Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanunu) ve üçüncüsü ise tarımda bağımsız çalışanlar (2926 Sayılı Tarımda Kendi Adına ve Hesabına Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kanunu)'dır. Tarımda çalışanlara yönelik sosyal güvenlik uygulaması, aşağıda kısaca çiftçiler ve tarım işçileri yönünden değerlendirilmiştir:

Çiftçilere Yönelik Sosyal Güvenlik Politikaları

Bir meslek erbabı olarak çiftçilerin sosyal güvenlik sistemine katılımı, sanayici ve tüccarlara göre daha geç olmuştur. Tarım kesiminde kendi adına ve namına çalışanlar, 02.09.1971 tarih ve 1479 Sayılı Esnaf ve Sanatkarlar ve Diğer Bağımsız

Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu (Bağkur) Kanunu ile kurulan Bağkur'a, ancak 17.10.1983 tarih ve 2926 sayılı Tarımda Kendi Ad ve Hesabına Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kanunu ile dahil edilmişlerdir. 2926 Sayılı Kanun ile tarımda kendi adına ve hesabına çalışanların malullük, yaşlılık ve ölüm hallerine karşı Bağkur tarafından sigortalanmalarına karar alınmıştır. Kanunun kapsamında; herhangi bir işverene hizmet akdi ile bağlı olmaksızın tarımsal faaliyette bulunan kimselerden, (i) 22 yaşını doldurmuş erkekler ve (ii) 22 yaşını doldurmuş aile reisi kadınlar, bu kanuna göre zorunlu olarak, uygulama tarihinde 50 yaşını dolduran kadınlarla 55 yaşını dolduran erkekler istekleri halinde sigorta olabilmektedirler. Ama yine tarım kesiminde aile üyelerinden ücretsiz çalışan ve 18 yaşını doldurmuş olanlar isteğe bağlı olarak sigortalanabilmektedir. 2926 Sayılı Kanuna göre aile reisi kadın ve erkekler, 22 yaşını doldurdukları tarihi izleyen yılbaşından itibaren zorunlu sigortalı sayılmakta ve bunların en geç üç ay içinde Bağkur'a başvurarak kayıt ve tescil işlemlerini yaptırmaları zorunlu tutulmuş, yapılmaması halinde Bağkur tarafından bu işlemlerin re'sen yapılacağı belirtilmiştir (Md.5).

2926 Sayılı Kanuna göre sigortalılara yapılan yardımlar; malullük aylığı, yaşlılık aylığı, yaşlılık toptan ödemesi, ölüm aylığı, ölüm toptan ödemesi ve cenaze yardımı olarak sıralanmış ve 04.11.1998 tarihi ve 4386 Sayılı Kanun ile sağlık yardımı da kapsama alınmıştır. Kanunla sigortalıların yaşlılık aylığından yararlanabilmeleri, 25 tam yıl prim ödemenin yanında kadınlarda 58 ve erkeklerde ise 60 yaş koşuluna bağlanmıştır. Sigortalılara askerlik borçlanması imkanı getirilmiştir. Ancak ilk tescil tarihinde 58 yaşını dolduran kadınlar ile 60 yaşını dolduran erkekler istekleri halinde kapsama alınmışlardır. Sigortalıların ödemek zorunda oldukları primler, 2925 Sayılı Kanun ve 506 Sayılı Kanundan farklı olarak basamaklara göre belirlenmektedir.

Kanunla veya kanunların verdiği yetkiye dayanılarak kurulan sosyal güvenlik kuruluşları kapsamı dışında kalan ve herhangi bir işverene hizmet akdi ile bağlı olmaksızın kanunda tanımlanan tarımsal faaliyetlerde bulunanlar (Md.3/b), 2926 Sayılı Kanunla sigortalı sayılırlar. Kanunda tarımsal faaliyette bulunanlar; kendi mülkünde, ortaklık veya kiralamak suretiyle başkalarının mülkünde, kamuya ait mahallerde ekim, dikim, bakım, üretim, yetiştirme ve ıslah yollarıyla veya doğrudan doğruya doğadan yararlanarak bitki, orman, hayvan ve su ürünlerinin üretimini, avlanmasını, avcılar ve yetiştiriciler tarafından muhafazasını, taşınmasını sağlayanları veya bu ürünlerden sair bir şekilde faydalanmak suretiyle kendi adına ve hesabına faaliyette bulunanlar olarak tanımlanmıştır.

2926 sayılı Kanuna göre Bağkur kapsamına giren sigortalıların bildirim görevi, köy ve mahalle muhtarlıklarına verilmiştir. Bu nedenle önceleri üreticilerin Bağkur'a başvuruları, adlarına ve çoğunlukla bilgileri olmaksızın gerçekleştirilmiştir. Bu durumda 2926 Sayılı Kanuna tabi çiftçilerin, buldukları basamaklara göre aylık ya da üçer aylık dört dönem halinde ödemeleri gereken primlerin tahsilatında önemli sorunlar yaşanmaktadır. Tarımda kendi adına ve hesabına çalışanlar prim borçlarını üçer aylık dönemler halinde ödeyeceklerdir. Bağkur'un prim tahsilat oranı düşük olup, tahsil edilen primler ve bunların nemalarıyla emekli ve aktif sigortalıların ödemelerinin yapılması genellikle mümkün olmamakta ve her yıl kuruma hazine yardımının yapılması kaçınılmaz olmaktadır. Tahsilat oranının yükseltilmesi için, 2926 sayılı Kanuna tabi sigortalıların prim borçlarının ürün bedellerinden % 1 oranında tevkif suretiyle tahsil edilmesine 1 Nisan 1994 tarihinden itibaren Bakanlar Kurulu Kararı gereğince başlanmıştır. Kamu idare ve müesseseleri, İktisadi Kamu Müesseseleri, sair kurumlar (kooperatifler ve diğer kurumlar), ticaret şirketleri, iş ortakları, dernekler, vakıflar, dernek ve vakıfların iktisadi işletmeleri, zirai kazançlarını bilanço veya zirai

işletme hesabı esasına göre tespit eden çiftçiler ve gerçek gelirlerini beyan etmeye mecbur olan ticari ve serbest meslek erbabı tevkifatı yapmak zorundadırlar. Bu uygulamaya genellikle üreticiler olumsuz bakmakta ve ürün bedeli üzerinden yapılan % 1'lik kesinti bile üreticilerce yüksek olarak değerlendirilmektedir (Karacan 1991, Artukoğlu 1998, Özçelik vd. 1999). Üreticilerin önemli bir bölümü sürekli prim yatırmada ekonomik yönden zorlanmakta ve diğer bir kısmı ise prim yatırmadan kaçınma eğilimindedir. Prim artırmada güçlük çeken bireyler, belirli bir süre sonra sosyal güvenlik sisteminin sağladığı sağlık olanağından da yararlanamamakta ve sistemin dışına çıkmaktadır.

Tarım İşçilerine Yönelik Sosyal Güvenlik Politikaları

Tarımda iş ve çalışma güvenliğinin sağlanmasına yönelik gelişmeler tatmin edici düzeyde değildir. Öncelikle 17.7.1964 tarih ve 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanununa göre; kamu kesimine ait tarım ve orman işlerinde ücretle, özel sektöre ait tarım ve orman işlerinde ücretli ve sürekli olarak, tarım sanatlarına ait işlerde, tarım işyerlerinde yapılan ve tarım işlerinden sayılmayan işlerde ve tarım işyeri sayılmayan işyerlerinin park, bahçe, fidanlık ve benzeri işlerde çalışan tarım işçilerine sosyal güvenlik olanağı sağlanmıştır (Md.3). Kamu ve özel sektördeki daimi tarım işçileri ile kamu kesimindeki geçici tarım işçileri sosyal sigortadan yararlanmasına karşın, ekonomik ve sosyal koşullar açısından bu olanaktan öncelikle yararlanması gereken, tarımda gezici veya geçici olarak çalışan mevsimlik tarım işçileri sosyal sigorta kapsamına alınmamıştır (Aksoy 1969, Güven 1988). Kanunda tanımlanan niteliklere uygun tarım işçileri zorunlu sigorta kapsamına alınmakta olup, bunlar iş kazası ve meslek hastalıkları, analık, malullük, yaşlılık ve ölüm risklerine karşı sigortalı sayılmaktadırlar (Gülçubuk vd. 2005).

Özel sektörde çalışan geçici tarım işçilerinin sosyal güvenlik olanağından yararlanması ise, 2925 sayılı Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanunu ile sağlanmıştır. Tarım işçileri 1946 yılında çıkarılan 4792 sayılı Kanun ile kurulan Sosyal Sigortalar Kurumu'na 17.10.1983 tarihinde kabul edilen 2925 Sayılı Kanun ile dahil edilmişlerdir. 2925 Sayılı Kanun ile tarım işlerinde hizmet akdiyle süresiz olarak çalışanların iş kazaları, meslek hastalıkları, diğer hastalıklar, malullük, yaşlılık ve ölüm riskine karşı -isteğe bağlı olarak- Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) tarafından sigortalanmaları esas alınmıştır (Md.1). 2925 sayılı Kanun, işletmelerde geçici olarak çalışan tarım işçilerine isteğe bağlı bir sigorta hakkı getirmektedir. İsteyen mevsimlik işçiler primlerini kendileri ödemek koşuluyla bu kanuna göre, sigortalı olabilmekte ve işverenin bu konuda herhangi bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. Sigortalılık için hizmet akdi unsuru bulunmasına rağmen, zorunlu olmayıp isteğe bırakılması, sigortalının yaptığı işin süresiz olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak modern sosyal güvenlik sistemlerinde zorunlu olmasına karşın, 2925 Sayılı Kanun ile tarım işçilerini isteğe bağlı sigorta olanağı sağlanması ve düşük ücret ve olumsuz koşullarda çalışan (düşük gelirli) işçilerin sigorta primlerinin tamamını ödeme yükümlülüklerinin olması, bu kanunun yaygın olarak uygulanması ve bütün tarım işçilerinin sosyal güvence kapsamına alınmasına olanak vermemektedir.

Sosyal kanunların kapsamı dışında olanlar ve bu kanunlara göre malullük, emeklilik (yaşlılık) aylığı, sürekli tam iş göremezlik geliri olmayanlardan süresiz olarak tarım işlerinde hizmet akdiyle çalışanlar istekte bulunmaları kaydıyla 2925 Sayılı Kanuna göre sigortalı sayılmaktadırlar. Süresiz iş ise, nitelikleri bakımından en çok 30 işgünü süren işleri kapsamaktadır. Kanun, ayrıca belirli koşullar dahilinde iş kazaları ve meslek sigortalarını da kapsamaktadır. Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK)

tarafından yürütülecek sigorta çalışmaları 1 Ocak 1984 tarihinde başlamıştır. Gezici, geçici veya göçmen işçi olarak tanımlanan süresiz tarım işçileri 1984 tarihinde yürürlüğe giren 2925 sayılı Kanun ile sosyal sigorta kapsamına alınmıştır. 2925 sayılı Kanuna göre, tarım işçilerinde hizmet akdiyle süresiz olarak çalışanların istekte bulunmaları kaydıyla bu kanunda yazılı şartlarla sosyal güvenliklerinin sağlanması amaçlanmıştır.

Ülkemizde birçok bölgede yapılan araştırmada mevsimlik tarım işçilerinin böyle bir yasal düzenlemeden bile haberleri olmadığı saptanmıştır. 2925 Sayılı Kanundan yararlanmak için başvuranların tarım işçisi olup olmadıkları araştırılmadığından, bu sigortadan başka meslek mensuplarının da yararlandıkları bilinmektedir (Aksoy 1993, Aksoy vd. 1994). Mevsimlik tarım işçilerinin sosyal güvenliğe kavuşturulmalarının birçok güçlüğü bulunmakla birlikte, bunlar henüz İş Kanununun koruyucu şemsiyesi altına bile alınamamışlardır. Mevcut haliyle 2925 Sayılı Kanunun mevsimlik işçilerin sosyal güvenliklerine çare olduğunu söylemek güç olacaktır.

Sosyal güvenlik kanunları kapsamı dışında olanlarla bu kanunlara göre malullük, emeklilik (yaşlılık) aylığı, sürekli tam iş göremezlik geliri almayanlardan; süresiz olarak tarım işlerinde hizmet akdiyle çalışanlar istekte bulunmaları kaydıyla bu Kanuna göre sigortalı sayılırlar. Sigortalı sayılmayanlar; 18 yaşını doldurmamış olanlar, sosyal güvenlik kuruluşlarına tabi olarak çalışmaları nedeniyle prim veya kesenek ödemekte olanlar, sosyal güvenlik kuruluşlarından kendi çalışmalarından dolayı emeklilik (yaşlılık) veya malullük aylığı ile sürekli iş göremezlik geliri alanlar, aylık veya gelir bağlanması için talepte bulunanlar, 2022 sayılı Kanuna göre aylık bağlananlardır. 2926 sayılı Kanuna göre sigortalı olanlar, kırsal kesimin en çok ihtiyacı olan sağlık avantajından yararlanırken, 2925 sayılı Kanuna göre isteğe bağlı sigortalı olan tarım işçileri bu olanaktan yararlanamamaktadır. 2925 sayılı Kanunun bütün tarım işçilerini kapsamına alamamış ve prim tahsilatında yaşanan önemli sorunlar da azaltılamamıştır. Tarım işçilerinin ödemek zorunda oldukları toplam prim oranı % 20'dir. Prim ödemede, 506 sayılı Kanun'daki ekli gösterge tablosundaki en düşük göstergenin katsayı ile çarpımının 1/30'u esas alınmaktadır. Prim hesabında esas alınan gün sayısı ayda 15 ve yılda ise 180 gündür. Prim borçlarının süresi içinde ödenmemesi halinde % 10 gecikme zammı alınmakta ve sigortalı ile hak sahipleri kanunda belirtilen yardımlardan yararlanamamaktadırlar (Md.34).

Tarımda Sosyal Güvenlik Uygulamasının Yetersizliğinin Nedenleri

Öncelikle pilot bölge olarak seçilen Konya ve Nevşehir İllerinde uygulanan 2925 ve 2926 Sayılı Kanunların, yürürlük tarihinden 10 yıl sonra ülke genelinde yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Ancak aradan 20 yıldan daha uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen, çiftçiler ve tarım işçileri sosyal güvenlik kapsamına alınamamışlardır. 2925 sayılı Kanuna göre SSK tarafından sigortalanan toplam tarım sigortalı sayısı, uygulamanın ilk yılı olan 1984'de 17,420 kişi iken, bu sayı oldukça yavaş bir artışla 1990'da 74,407 kişi, 2000'de 184,675 kişi ve 2004 yılında ise 176,850 kişi olmuştur. SSK'ya bağlı toplam sigortalı sayısı 6,8 milyon olup, 2925 Sayılı Kanuna tabi tarım işçilerinin toplam sigortalılar içindeki payı % 2,6 düzeyinde kalmıştır. Tarımda kendi adına ve hesabına çalışanlardan 1984'de Bağkur tarafından 36,715 kişi sigorta kapsamına alınmış, bu sayı nispeten hızlı bir artışla 1990'da 752,075 kişi, 2000'de 888,645 kişi ve 2004 yılında ise 1,009,935 kişi olmuştur. Bunların % 1,1'i isteğe bağlı sigortalı ve % 98,9'u ise zorunlu olarak kapsama dahildir. SSK ve Bağkur tarafından sigorta kapsamına alınan üretici ve tarım işçilerinin sayısı 2004 yılında 1,186,785'e ulaşmıştır (Çizelge 5.1).

Çizelge 0.1. Sosyal güvenlik kapsamındaki aktif tarım sigortalıları (kişi)

Yıllar	Toplam Aktif Tarım Sigortalıları Sayısı		
	SSK	Bağkur	Aktif Tarım Sigortalıları Sayısı
1984	17,420	36,715	54,135
1985	18,300	105,563	123,863
1986	29,677	291,943	321,620
1987	36,358	513,055	549,413
1988	41,334	624,528	665,862
1989	74,407	711,049	785,456
1990	74,407	752,075	826,482
1991	93,756	732,525	826,281
1992	115,174	752,863	868,037
1993	177,145	775,563	952,708
1994	212,995	778,547	991,542
1995	253,463	799,132	1,052,595
1996	244,232	796,805	1,041,037
1997	246,401	802,343	1,048,744
1998	228,343	805,005	1,033,348
1999	193,826	875,888	1,069,714
2000	184,675	888,645	1,073,320
2001	142,306	899,999	1,042,305
2002	149,163	900,691	1,049,854
2003	165,268	993,967	1,159,235
2004	176,850	1,009,935	1,186,785

Kaynak: TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Sosyal Sigortalar Genel Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1989-2003, Ankara & TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Bağkur Genel Müdürlüğü Kayıtları, Ankara.

Kırsal kesimde beklendiği gibi, 10-20 yıllık dönemde bütün tarım işçileri ve çiftçilerin sigorta kapsamına alınması mümkün olmamıştır. Tarımda sosyal güvenlik kapsamındaki aktif sigortalıların toplam sosyal güvenlik kapsamındaki aktif sigortalılara (31.568.000 kişiye) oranı % 3,76 ve sosyal sigorta programlarının kapsadığı nüfusa (61.202.000 kişiye) oranı ise % 1,94 dolayındadır (DPT, 2004). Ayrıca 2925 ve 2926 sayılı Kanuna tabi toplam aktif sigortalıların (1,186,785 kişi), tarım kesiminde istihdam edilen toplam işgücüne (11.715.202) oranı % 7,1'dir. Sosyal sigorta programlarının kapsadığı nüfusun oranı % 86,4 ve sağlık hizmetleri bakımından sosyal sigorta kapsamındaki nüfusun oranı ise % 85,4'dür. Ancak istihdam kapsamındaki aktif sigortalıların toplam sivil istihdama oranı % 54,1 olup, istihdam edilen bireylerin önemli bir kısmının sosyal güvenlik olanağından yoksun olduğu veya bağlı nüfus olarak sosyal güvenlik sisteminden ya da yeşil kart imkanından yararlandığı ortaya çıkmaktadır. Sosyal güvenlik kuruluşlarının prim tahsilatları, giderlerin ancak % 68'ini karşılamakta, kalan kısım bütçe transferiyle karşılanmaktadır. Bu nedenle bütçe transferlerinin gayrisafi milli hasılaya oranı % 4,5 düzeyine ulaşmıştır (DPT, 2004). Bir yandan düşük gelirli kırsal ve kentsel nüfusun sosyal güvenlik kapsamına alınmasına önem ve öncelik verilirken, diğer yandan sosyal güvenlik programının kamu harcama dengesi üzerindeki olumsuz etkisinin azaltılabilmesi için açıkların kapatılmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesi zorunlu olacaktır.

Tarımda sosyal güvenlik kapsamına alınan üretici ve işçilerin toplam içindeki oranı düşük düzeyde kalmıştır. Yerel düzeylerde yapılan bilimsel araştırmaların sonuçları bunu doğrulamaktadır (Karacan 1991, Aksoy vd. 1994, Artukoğlu 1998). Aydın, Bursa, Gaziantep, Nevşehir ve Rize illeri'nden seçilen ikişer köydeki bütün hanehalkı reisleri üzerinde yapılan bir araştırmada, hane halkı reislerinin % 64'ünün sigortalı olduğu ve bunun % 40'ünün SSK, % 49'unun Bağkur ve % 11'inin ise diğer kurumlarca verilen sosyal güvenceden yararlandığı belirlenmiştir. Esas mesleği

çiftçilik olanların % 29,3'ü Bağkur'ca sigortalı olup, bu sonuç çiftçilerin 2926 sayılı Kanun kapsamına girmediği isteksizliğini açıkça göstermektedir (Aksoy vd., 1994). Bir yandan 2926 sayılı Kanun ile sağlanan güvenceler çiftçilerce yeterli görülmemekte ve diğer taraftan da sosyal güvenlik sistemi kırsal kesimde yeterince duyurulamadığından, halkta geniş kapsamlı sigorta bilinci ve isteği yaratılmamıştır.

Türkiye'de kırsal kesimde aktif sigortalı sayısı ve prim üretimi düşük düzeydedir. Kırsal kesimde sosyal güvenlik uygulaması istenilen düzeye çıkarılmadığı gibi, mevcut sosyal güvenlik kapsamındaki nüfusun ödediği primler, genellikle sistemin finansmanı için yeterli olmamaktadır. Örneğin 2925 sayılı Kanuna göre tarım işçilerinden toplanan primler ile 2926 Sayılı Kanuna göre çiftçilerden toplanan primlerin kurumların gelirleri içindeki payı % 5'in altında kalmaktadır. SSK ve Bağkur kapsamındaki sigortalıların sosyal güvenliklerinin sürekliliği devlet desteğiyle sağlanmaktadır.

Tarımda kendi hesabına çalışan 3,1 milyon kişi ve yaklaşık 1 milyon dolayındaki tarım işçisi ve bunların ailelerinin birçok sağlık, güvenlik ve ekonomik sorunlarla karşı karşıya olduğu bilinmektedir. Tarımda teknolojik gelişmeye bağlı olarak özellikle iş ve meslek riskleri daha önemli hale gelmekte ve sağlık sorunları hayati önem kazanmaktadır. Tarım çalışanlarının farklı sosyal güvenlik kuruluşlarının kapsamına alınması ve bunlardan özellikle en düşük gelirli kesimin isteğe bağlı sigorta kapsamına alınmış olması, tarım çalışanlarının sosyal ve ekonomik özellikleri dikkate alındığında, rasyonel bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Tarımda çalışanlara yönelik sosyal güvenlik uygulamasının etkinliği düşük düzeyde kalmakta olup, bunun üç ana nedeni bulunmaktadır. Bunlar, yasaların sağladığı güvencelerin yeterlilik derecesi, sosyal sigorta kuruluşlarının işleyişinde karşılaşılan sorunlar ve kırsal nüfusun düşünce, tutum ve davranışlarına bağlı sorunlardır (Aksoy vd., 1994; Eraktan, 2001).

Yasal düzenlemelerden kaynaklanan sorunların başında, geçici tarım işçilerine sosyal güvenlik sağlanması amacıyla yönelik 2925 sayılı Kanunda tarım işçilerinin sigortasının isteğe bağlı olması gelmektedir. Modern sosyal güvenlik sistemi ancak sigortanın zorunlu tutulmasıyla oluşturulabilir. Ayrıca sigorta primini ödeme yükümlülüğü yalnız düşük gelirli sigortalılara bırakılmış ve fon oluşumunda işverenin hiçbir katkısı bulunmamaktadır (Talas, 1953). Bu da modern sosyal sigorta sisteminin temel ilkeleriyle çelişen bir uygulama olarak görülmektedir. 2926 Sayılı Kanun ile çiftçilere başlangıçta sağlık sigortası olanağının sağlanamaması ve bunun zaman içinde gerçekleştirilmesi, çiftçilerin sosyal güvenlik taleplerini olumsuz etkilemiştir. Özel sektörde çalışan tarım işçileri çeşitli nedenlerle sendikalaşmamış ve toplu iş sözleşmelerinin kapsamı dışında kalmıştır. Ayrıca mevsimlik işçiler 2925 sayılı Kanun gereği primlerinin tamamını kendileri ödemek zorunda kalmışlardır. Bu durum zaten çok düşük gelire sahip olan ve sosyal güvenlikten yararlanma gibi bir geleneğe çok yabancı olan bir kitle için hiç çekici olmamaktadır.

Sosyal güvenlik, kırsal alana yeterince duyurulamamış, yararları açıklanamamış ve halkta sigorta bilinci ve isteği yaratılamamıştır. Geçici tarım işçileri genelde kendilerine ilişkin sosyal güvenlik kanunundan haberdar değildir. 2925 Sayılı Kanun çerçevesinde sigortalı olanların önemli bir bölümü de geçimlerini büyük ölçüde geçici işçilikten kazandıkları gelirle sürdüren kişiler olmaktan çok, küçük ve hatta orta büyüklükte tarım işletmesi sahibi, müteşebbis ve yenilikleri izleyen kişilerdir. Sağlık sigortası hizmetlerinden yararlanmak için kendilerini geçici tarım işçisi olarak SSK'ya kaydettirmektedirler. Bu tür kişiler, eğer resmen veya muhtar tarafından hazırlanan

çiftçi listesine dayanılarak Bağkur'a çiftçi olarak kayıtları yapılmazsa, burada sigortalılıklarını sürdürmektedirler. Ama Bağkur tarım sigortası listesinde yer almışlarsa, SSK sigortalılıkları kaldırılmaktadır. Bu da Bağkur'a duyulan olumsuz tepkiyi artırmaktadır. Ayrıca çiftçi kayıtları bulunmadığından ve Bağkur bütün çiftçileri resen sigortaya kaydettirecek bir personel donanımına sahip olmadığından, bu görevi muhtarlıklar üstlenmekte, muhtarlar da genellikle köy halkının tepkisinden çekinerek, çiftçi listesini çok sınırlı tutmak yoluna gitmektedirler. Bu nedenle toplam 3,1 milyon olan tarım işletmelerinin ancak 1/3'ü sosyal güvenlik kapsamına alınabilmiştir. Ayrıca sosyal sigorta kuruluşlarının en önemli sorunu finansmandır. Sigortalıların ve işverenlerin prim borçlarını ödememeleri, artan harcamalar ve beklenen hizmetler dikkate alındığında bir kısır döngü oluşmaktadır.

Sigortalılığın yaygınlaşmasını sınırlayan en önemli faktörlerden biri de kırsal nüfusun yaklaşımından kaynaklanan sorunlardır. Modern sosyal güvenlik sisteminin sağlayacağı yarar anlatılamadığından, çevrede sosyal sigortalardan aylık alan örnek bireyler de bulunmadığından, kişiler sosyal güvenlik uygulamaları hakkında bir fikir sahibi değildirler. Özellikle yaşlılık aylığının çok düşük olması, çiftçilerin Bağkur primlerini genelde yüksek bulmaları, sigortanın yararına inanmamaları, prim borçlarını ödemeyenlerden daha sonra borçların faizleriyle birlikte istenmesi sosyal güvenlik kuruluşlarına karşı isteksizliği ve güvensizliği artırmaktadır. Tarımda çalışanların statülerinin farklı olması ve faaliyetlerin çeşitliliğinden kaynaklanan çalışma koşulları, sosyal güvenlik sorununun çözülmesini güçleştirmektedir. Sosyal güvenliğin yalnızca bir tazmin mekanizması olarak görülmesi ve özellikle koruyucu hizmet sunumunun bu kapsamda düşünülmemesi, kırsal nüfusun sosyal güvenlik sistemini düşük düzeyde sahiplenmesine neden olmaktadır (Gülçubuk vd., 2005).

Yeşil Kart Uygulaması

1992 tarih ve 3816 sayılı Ödeme Gücü Olmayan Vatandaşların Tedavi Giderlerinin Yeşil Kart Verilerek Devlet Tarafından Karşılanması Hakkında Kanun ile hiçbir sosyal güvenlik garantisine sahip olmayan ve düşük gelirlili olan nüfusa değişik dönemlerde sağlık yardımları yapılmaktadır. Genel sağlık sigortası uygulaması başlatılıncaya kadar fakir vatandaşların sağlık harcamaları, il ve ilçe idare kurullarının kararı üzerine valilik ve kaymakamlıklar tarafından verilen yeşil kartlarla ücretsiz olarak yapılmaktadır. Böylece daha önce 65 yaş aylığı alanlara verilen ücretsiz sağlık hizmeti, yeşil kart ile yeni bir sisteme bağlanmıştır. Ancak sorunun çözümü için genel sağlık sigortası ile ilgili kanunun çıkarılması ve uygulanması gerekli olacaktır (Tanrıvermiş ve Sayın, 1993; Tanrıvermiş 1997).

Yeşil kart uygulamasından yararlanmada temel alınan ölçütler; hanenin geliri, mülkiyetine sahip olduğu arazi ve bina ile kişinin hiçbir sosyal güvencesinin olmamasıdır (Sallan ve Gül, 1993). 3816 Sayılı Kanunda değişiklik yapan 5222 sayılı Kanun, 01.01.2005 tarihinde ve uygulamaya yönelik yönetmelik değişikliği ise 22.12.2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kanun ve yönetmelikte yapılan değişikliklerle; (i) sağlık kurum ve kuruluşlarında ayakta tedavi kapsamında görecekları muayene, tetkik, tahlil, pansuman, diş çekimi ile diş protez ve gözlük hizmetleri ve ilaç bedellerini, (ii) 90 günün aşılması kaydıyla yeşil kart hamili anne ve/veya babanın yeni doğan bebeğinin yeşil kartı çıkarılıncaya kadar, acil tıbbi müdahale ve tedavi gerektiren ve annenin doğum yaptığı hastanedeki tedavi giderleri ile sevk edildikleri sağlık kurum ve kuruluşlarında uygulanan yatarak ve ayakta tedavileri ve bunların giderlerini, (iii) 90 günün aşılması kaydıyla acil tıbbi

müdahale ve tedavi gerektirdiği için hastaneye yatırılan hastaların yeşil kart çıkarılıncaya kadar hastanede yapılan tüm masrafları kapsama dahil edilmiştir. Yeşil kart hamili kişilerin yatırılarak yapılan tedavi giderleri 3816 sayılı Kanun ve bu kanunda değişiklik yapan 5222 sayılı Kanun kapsamında olup, tahakkuk eden ücretler hastaneler adına saymanlıklara, muhasebe veya mal müdürlüklerine gönderilen yeşil kart ödeneğinden karşılanmaktadır.

Türkiye’de 2005 yılı verilerine göre, yeşil kart sahibi olan kişi sayısı 8.951.075 olup, ülke nüfusunun % 13,20’si yeşil kartla tedavi avantajından yararlanmaktadır (SB, 2005). Yeşil kart kapsamındaki nüfusun büyük çoğunluğunu kırsal nüfus oluşturmakla birlikte, bunların kesin sayısı bilinmemektedir. Sosyal güvenlik programlarının kapsadığı nüfusa (61.202.00 kişi) yeşil kart sahibi olanlar da eklenirse, ulaşılan rakamın (70.153.075 kişi) ülke nüfusundan (67.803.927 kişi) daha büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu koşullarda esasen sosyal güvenlik kapsamındaki nüfusa (bağlı nüfus) ve prim borcundan dolayı sağlık olanağından yararlanamayan kişilere de yeşil kart verildiği ortaya çıkmaktadır. Sosyal güvenlik kapsamında olan nüfusun toplam içindeki payı % 90 düzeyinde iken, yeşil kart sahibi olan kişilerin toplam nüfus içindeki payının % 13,2’ye çıkması, bir anlamda sosyal güvenlik sisteminin yetersizliğine de işaret etmektedir. Sallan Gül (2003), yeşil kart başvurularındaki artışı, yoksulluğun sağlık alanında ulaştığı düzeyin tespitinde bir göstere olarak değerlendirmektedir. Ayrıca sosyal güvenlik sistemi ve kurumsal yapının yetersizliğinin bir yansıması ve sosyal güvenlik kurumlarının eşgüdüm sorununun bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. İstenilen nitelik ve kapsamda olmasa bile devletin ülke nüfusunun tamamına sağlık yardımı olanağı sağladığı ortaya çıkmaktadır.

Tarım Kesimine Yönelik Hayat ve Sağlık Sigortası Uygulamaları

Hayat sigortası özel sektör kuruluşlarınca geliştirilmeye çalışılmakta ve her kuruluş, kendisine özgü kurallar belirleyerek fertlerin yaşam risklerini sigorta etmektedir. Kırsal ayırımı yapılmadan şahıslar ölçü alınarak hayat sigortası yapılmaktadır. Kalkınma planlarında sosyal güvenlik önlemleri arasında “Kamu sosyal güvenlik kuruluşlarında özel şirketlerce yapılan hayat sigortası niteliğindeki uygulamalara benzer bir organizasyona gidebilmek ve esnek sigorta uygulamaları düzenleyebilmek için çalışmalara başlanacaktır” şeklinde bir hedef belirlenmiştir. Ancak bu konuda önemli bir gelişme sağlanamamıştır. Oysa mevcut sosyal sigorta sistemi oldukça yetersizdir. Sosyal sigortalar sürekli açık vermekte ve bu kapatılmamaktadır. Buna karşın aynı alanda faaliyette bulunan özel sigorta şirketleri aynı hizmeti ve riski, hem daha az prim, hem de daha iyi bir şekilde verebilmekte ve riski de karşılayabilmektedir (DPT, 1995).

Türkiye’de 59 sigorta şirketinden 30 adedi hayat sigortaları alanında çalışmakta ve yaklaşık 5 milyon kişiye özel sigorta olanağı sağlamaktadır (Sigorta Denetleme Kurulu 2004). Hızla gelişen hayat sigortaları özel sektörce yürütülmekte ve her şirket kendine özgü poliçe koşulları ile fertleri yaşamsal risklere karşı sigorta etmektedir. Kırsal kesimde özel sigorta olanaklarından faydalananların sayısı bilinmemektedir. Kişilere hak olarak sağlanan sosyal güvenlik, geniş boyutlu ve devlet garantisi altındadır. Bundan vazgeçilemez, ancak özel sigortacılık sosyal güvenlik sistemine ilave ve ihtiyari bir sigorta olarak görülmeli ve alternatif olarak değerlendirilmemelidir.

Türkiye’de özel sağlık, yaşam, emeklilik ve kaza sigortalarının geliştirilmesi ve çalışma hayatının gereksinimlerini karşılayabilecek düzeye çıkarılması, rekabet ortamının yaratılması ve mevcut sosyal güvenlik kurumlarının daha az prim ile daha

kaliteli ve fazla hizmet üretmelerine olanak verecektir. Sağlık, hayat ve kaza sigortaları birer risk sigortası olduğundan, primi de sigortalının riskine bağlı olacaktır. Günümüzde orta ve üst gelirliilerin yararlandığı özel sağlık sigortaları, serbest hastane ve hekim seçimi ile uygulamalarını bireysel ve grup sigortaları dallarında başarı ile sürdürmektedir. Özel sağlık sigortaları, grup sigortaları kapsamında asgari ücretliler için bile, SSK primlerinden daha düşük tutarlar ile ülkemizin en modern tıp merkezlerinde geniş kapsamlı sağlık teminatı vermektedir. Özel sigortacılığın gelişmesi ile sosyal sigortalar üzerindeki yük biraz daha hafifleyecektir.

Kırsal kesimde yaşayanların özel sağlık, hayat, emeklilik ve kaza sigortaları kapsamına alınması için öncelikle sigorta şirketlerinin ürünlerini eğitim düzeyi kentlere oranla daha düşük olan ve ülke nüfusunun % 35,1'ini oluşturan kitleye çok iyi bir şekilde tanıtması ve bu kesimde sigorta bilincini oluşturması gereklidir. Böylece bireylerin sigortanın modern dünyada yaşamak için bir gereksinim olduğunu kavramaları ve sigorta olmaları sağlanmalıdır. Bunun dışında özel sigortacılığı yasaklayan ve sınırlayan yasalar yeniden revize edilmelidir. Ayrıca sosyal güvenlik uygulamaları ile özel şirketlerin bu alandaki faaliyetleri birbiriyle ilişkilendirilmeli ve bu amaçla ilgili kurumlar arasında işbirliği sağlanmalıdır. Bunun için her iki kesimce ortak projeler hazırlanabilir, sigorta tekniği, örgütlenme, pazarlama ve uygulama yönlerinden ülke koşullarına uygun bir model oluşturulabilir ve hatta bu konu ile ilgili pilot uygulamalar yapılabilir. Ülkemizde tarıma yönelik sosyal güvenlik uygulamalarının iyileştirilmesine paralel olarak özel sağlık, hayat, kaza ve emeklilik sigortalarının uygulamalarının yaygınlaştırılması, sosyo-ekonomik yönden insanların geleceğe güvenle bakmalarını sağlayacaktır. Özel hayat, sağlık ve kaza sigortalarına kentsel kesimde yaşayanlardan çok, kırsal kesimde çoğunluk sosyal güvenlik olanağından yoksun olan insanların gereksinimi vardır. Sistemin geliştirilmesini kısıtlayan sorunların çözümüyle mevcut pazar değerlendirilebilecek ve kırsal kesimde yaşayan insanlar ilave bir güvenceye sahip olabileceklerdir.

Tarım işletmelerinin % 60-65'ine kredi veren TC Ziraat Bankası, 1990'dan itibaren kredi verilen çiftçilerin herhangi bir nedenle ölmeleri halinde varislerinin, müşterek borçlu ve müteselsil kefillerinin mağduriyetlerinin önlenmesi için, kredinin vadesi süresince çiftçinin toplam kredi borcu üzerinden Başak Sigorta A.Ş.'nin grup hayat sigortasını yapmakta ve bunların primlerini de kredi masraflarına eklemektedir. Böylece hem kredi güvence altına alınmakta, hem de kredi alan çiftçinin geri ödemediği önce ölmesi durumunda, geride kalanların güç duruma düşmeleri önlenmektedir. TC Ziraat Bankası, müşterek borçluluk ve müteselsil kefalet ve taşınmaz ipoteki esasına göre açtığı her türlü tarımsal işletme kredilerini kullanan bütün üreticilere yılda 1 defa olmak üzere Başak Sigorta A.Ş.'nce Başak Tabii Afetler Poliçesini zorunlu olarak uygulamaktadır. Bu poliçe ile sigortalının konutu ve bunların eklentileri olan kiler, mutfak, odunluk, yem deposu, tarım alet ve makinaları hangarı, ahır, ağıl ve kümes gibi çeşitli amaçlarla kullanılan binaları; yangın, yıldırım, infilak, deprem, sel, seylap, fırtına, yer kayması, kar yükü risklerine karşı sigortalanmakta ve söz konusu risklerin neden olduğu doğal afet zararlarının poliçe üzerinde yazılı miktarını karşılamaktadır. Ancak sigorta poliçesinin kapsamı ve çiftçilere sağladığı avantajlarla ilgili olarak yeterli bilgilendirmenin şubelerce yapılmaması nedeniyle çiftçilerin bu poliçe ile sigortalandıklarından çoğunlukla haberdar olmamaları ve poliçe ile tazmin edilecek zarar miktarının sınırlı olması gibi nedenlerle uygulama yeterli olmamaktadır. Bugünkü şekli ile bu poliçe çiftçilerin maruz kalabilecekleri bütün doğal afet zararlarını kapsamadığından, kırsal kesimde doğal afetler sigortası uygulamasına olan gereksinim henüz karşılanabilmiş değildir.

Tarım Kesiminde Bireysel Emeklilik Uygulamaları

Kamu sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı olarak bireysel emeklilik uygulamasının yaygınlaştırılması ile kırsal ve kentsel nüfusa yeni olanaklar sağlanabilmektedir. 28.03.2001 tarih ve 4632 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile bireylerin emekliliğe yönelik tasarruflarının yatırıma yönlendirilmesiyle emeklilik döneminde ilave bir gelir sağlanarak refah düzeylerinin yükseltilmesi, ekonomiye uzun vadeli kaynak yaratarak istihdamın artırılması ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunulması için, gönüllü katılıma dayalı ve belirlenmiş katkı esasına göre oluşturulan bireysel emeklilik sistemi düzenlenmiş ve denetlenmektedir. Kanunun kapsamı, emeklilik şirketlerinin kuruluş, çalışma, yönetim ve denetimine, kişilerin sisteme katılma, ayrılma ve emeklilik koşullarına, emeklilik yatırım fonlarının kuruluşuna, katkıların bu fonlarda toplanmasına ve değerlendirilmesine, aracılık hizmetlerine, kamuya açıklanacak bilgilerin kapsamına ve bireysel emeklilikle ilgili diğer hususlara ilişkin esas ve usulleri düzenlemektedir (Md.1).

Bireysel emeklilik sistemine medeni hakları kullanma yetkisine sahip kişiler katılabilir. Sisteme katılacak kişiler şirket ile emeklilik sözleşmesi imzalamak zorundadırlar. Emeklilik sözleşmesi katılımcının sisteme girmesine, sistemden ayrılmasına, emekli olmasına, katkıların ödenmesine, bu katkıların bireysel emeklilik hesaplarında izlenmesine, fonlarda yatırıma yönlendirilmesine ve katılımcı veya lehdarına yapılacak ödemelere ilişkin esaslar ile tarafların diğer hak ve yükümlülüklerini düzenleyen, esas olarak katılımcı ve şirketin taraf olarak yer aldığı bir sözleşmedir (Md.4).

Katılımcı, emeklilik sözleşmesinde belirtilen esaslar dahilinde, şirket nezdinde açılacak bireysel emeklilik hesabına katkı yapar ve katkı payının aynı şirkete ait birden fazla fon arasında paylaşılmasına karar verebilir. Katılımcı bireysel emeklilik hesabındaki birikimlerinin başka bir emeklilik şirketine aktarılmasını talep edebilir. Bu halde şirket bildirimden itibaren en geç 7 iş günü içinde talebi yerine getirmek ve birikimlerle birlikte bu hesaba ilişkin bilgi ve belgeleri aktarmakla yükümlüdür. Başka bir şirkete aktarım talebinde bulunulabilmesi için, bu kanun kapsamında yapılan ilk emeklilik sözleşmesinin yürürlük tarihinden itibaren en az bir yıl geçmesi gerekmektedir (Md.5). Katılımcı, sisteme giriş tarihinden itibaren en az 10 yıl sistemde bulunmak koşuluyla, 56 yaşını tamamladıktan sonra emekli olmaya hak kazanır. Emekliliğe hak kazanan katılımcı, bireysel emeklilik hesabındaki birikimlerinin bir kısmının veya tamamının defaten ödenmesini ya da yapacağı yıllık gelir sigortası sözleşmesi çerçevesinde kendisine maaş bağlanmasını talep edebilir.

4632 Sayılı Kanuna göre Emeklilik Gözetim Merkezi A.Ş. (EGM), bireysel emeklilik alanında faaliyet gösterme izni alan 11 şirket ortaklığında 2.475.225 YTL ödenmiş sermaye ile 10 Temmuz 2003 tarihinde kurulmuştur. Bireysel emeklilik sisteminde faaliyetlerin güven içinde devamını sağlamak, katılımcıların hak ve menfaatlerini azami düzeyde korumak, sorunların hızla belirlenmesi ve çözümlenmesine olanak sağlamak, gerekli verilerin oluşturulması ve saklanması faaliyetlerinde bulunmak ile görevli EGM; bireysel emeklilik sisteminin başarılı bir şekilde işlemesi ve kamunun gözetim ve denetim sorumluluğunu etkin bir şekilde yerine getirmesi açısından önem taşımaktadır. Bireysel emeklilik uygulamasına toplam 486.728 kişi katılmış ve yatırıma yönelen toplam kaynak tutarı 568,9 milyon YTL olmuştur. Ancak bireysel emeklilik sistemine katılanların yaşadıkları yerlere (kırsal ve kentsel) ve mesleklerine göre dağılımlarına ilişkin bilgi bulunmamaktadır.

Tarımda Yaşam ve Çalışma Koşulları

Türkiye’de tarımda çalışanlar, çalışma şekilleri ve statüsü açısından birbirinden farklı özellikler taşımaktadırlar. Tarım kesimindeki çalışanlar; (i) kamu kuruluşlarında ücretle çalışan tarım işçileri, (ii) bir hizmet akdine bağlı olarak veya olmayarak özel sektör işvereni yanında devamlı veya geçici çalışan tarım işçileri, (iii) kendi hesabına çalışanlar, (iv) ücretsiz aile işçileri ve (v) işverenler olarak gruplara ayrılabilir. İlk iki gruptakiler başkalarının nam ve hesabına ücret karşılığı çalışırken, diğerleri kendileri için çalışmaktadırlar (Eraktan, 2001). Tarımda işler; işletme sahibi, aile bireyleri ve işçiler tarafından yapılmaktadır. Başkasının yanında bir ücret karşılığı daimi veya geçici olarak çalışanlara tarım işçisi denir (Açıl ve Demirci, 1984).

Tarımsal üretiminin doğal koşullara bağımlılığı ve sanayi üretiminden farklılığı, tarım işletmelerinin özellikleri ve genellikle aile işletmeleri biçimindeki nitelikleri, sanayi ve ticaret kesimleri için öngörülen kuralların tarım kesimine uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Tarım kesimindeki işçi-işveren ilişkileri, sanayi kesimine benzememekte, tarımda ilişkiler genellikle ataerkil (pederşahi) bir nitelik göstermekte ve örf ve adetlere dayanmaktadır. Bu yapı tarımda kapitalist ilişkilerin geç gelişmesinin doğal sonuçları olarak görülmektedir. Tarım işçileri; işlerinin geçici ve kısa süreli (mevsimlik) ve dağınık olması, kültür düzeylerinin düşük ve örgütlenmemiş olmaları gibi çeşitli nedenlerle etkin bir baskı grubu oluşturamamaları, diğer kesimlerdeki işçiler gibi sosyal ve yasal güvencelerden eşit bir biçimde yararlanmalarını engellemektedir (Gürgen, 1993; Soysal, 1994). Eğitim ve bilinçlenme düzeyleri düşük ve sanayi işçilerinde görülen mücadele yeteneğinden yoksun olan tarım işçileri, haklarını koruyacak örgütleri kurmada da güçlük çekmektedirler (Aksoy, 1993).

Tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinden farklı olarak sadece bir çalışma ortamı ve ekonomik faaliyet olmaktan ziyade, aynı zamanda bir yaşam biçimidir. Tarımın doğal, sosyal ve ekonomik özellikleri, bu kesimde çalışanlar ile işveren ilişkilerinin düzenlenmesi ve çalışanların örgütlenmesi gibi alanlarda da önemli sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır. Tarım, diğer sektörlerle oranla yasal ve örgütsel yönlerden daha zor ve az kontrol edilebilen bir yapıya sahiptir. Tarımsal faaliyetin özellikleri ve doğal koşullara bağlılık gibi nedenlerle çalışma koşullarının yasalarla düzenlenmesi oldukça zor olmaktadır. İşçi ve işveren arasında pederşahi bir ilişkinin varlığı da, tarım kesiminde işçi ve işveren statüsünü belirlemede zorluk yaratmaktadır. Bu koşullarda işçi ve işveren ayrımının yapılması bile belirsizlik göstermektedir. Bu belirsizlik, tarım işçilerinin, sosyal sigortaların kurulmasını hükme bağlayan ilk düzenleme olan 12.06.1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanunu, 28.7.1967 tarih ve 931 sayılı İş Kanunu ve 1977 tarih ve 1475 sayılı İş Kanunu'nun kapsamı dışında kalmasına sebep olmuştur. 1475 Sayılı Kanun tarım işçilerini kapsamı dışında bırakmakla (Md.5/2) birlikte, aynı kanunda tarım sanatları ile tarım aletleri makina ve parçalarının yapıldığı atölye ve fabrikalarda görülen işler, tarım işletmelerinde yapılan yapı işleri, halkın faydalanmasına açık veya işyerlerinin müstemilatı durumunda olan park ve bahçe işleri kanun kapsamı içine alınmıştır (Md.5).

22.5.2003 tarih ve 4857 Sayılı İş Kanunu'na göre, 50'den az işçi çalıştıran tarım ve orman işyerleri ve işletmelerinde, aile ekonomisi sınırları içinde kalan tarımla ilgili her çeşit yapı işleri, bir ailenin üyeleri ve üçüncü dereceye kadar hısımları arasında dışarıdan başka biri katılmayarak evlerde ve el sanatlarının yapıldığı işlerde ve ev hizmetlerinde söz konusu kanunun hükümleri uygulanmamaktadır (Md.4). Ancak 1475 Sayılı Kanun kapsamına alınan tarım işçileri bu kanunda da sayılmış ve böylece

tarım iş kolunda çalışan işçilerden bazıları kanundan yararlandırılmış ve bazıları ise kapsam dışı bırakılmıştır. Tarım İş Kanunu çıkarılmamış ve bu yönde bir girişim de bulunmamaktadır. Bu koşullarda özel kesimde geçici çalışan işçilerle, ücretsiz aile işçileri 506 sayılı Kanun kapsamı dışında kalmış veya pozitif hukukun yerini örf ve adetler almıştır. Böylece tarım işçileri hizmet akdi, ücretler, işin düzenlenmesi, işçi sağlığı ve güvenliği gibi konularda yasal güvenceye sahip olamamışlardır.

4857 Sayılı Kanunun kapsamı dışında bırakılan tarım işçileri mevcut sendikalara üye olmada çekimser davranmışlardır. Bu durum özellikle daimi ve geçici mevsimlik işçiler için ayrı ayrı önem taşımaktadır. Geçici-mevsimlik işçilerin kamu kesiminde çalışanları ve aynı kesimde çalışan daimi işçiler için sendikalara üye olma ve örgütlenmede önemli sorunlar gözlenmemektedir. Ancak özel kesimdeki geçici-mevsimlik işçiler için hiçbir yasal güvence bulunmamaktadır. 4857 Sayılı Kanun, daimi-geçici ayırımı yapmadan genel olarak bütün tarım işçilerini yasal güvenceden ayırmakta ve kişilerin çalışma koşullarını belirlemedeki eşitlik ilkesinden uzaklaşmaktadır. Ancak 2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nda tarım işçilerinden bahsedilmiştir. 2821 Sayılı Kanuna göre tarım, orman ve balıkçılık iş kollarında 5 sendikaya kayıtlı işçi sayısı 121.918 kişidir (TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2005). Sendikaya kayıtlı işçilerin önemli bir kısmını kamu kuruluşlarında çalışan tarım ve orman işçileri oluşturmakta olup, genel olarak tarım işçilerinin % 10-12'sinin sendikalara üye olduğu ifade edilebilir.

Türkiye'de mevsimlik işçi sayısının 750,000 ile 1,000,000 arasında olduğu tahmin edilmektedir (Altınbıçak 2001). Toplam nüfusun % 35,1'i kırsal kesimde yaşamakta ve sivil istihdam içinde tarımın payı % 33,9'dur (7.165.000 kişi). Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçlarına göre, tarımda çalışan 7.165.000 kişinin % 50,9'unu ücretsiz aile işgücü, % 43,7'sini kendi hesabına çalışan ve işveren durumunda olanlar ve sadece % 1,9'unu ücretli-yevmiyeli olanlar oluşturmaktadır (DİE, 2003). Tarım işçileri içinde mevsimlik tarım işçileri, yasal ve sosyal güvenceden yararlanamayan çok önemli bir kitleyi oluşturmakta ve çalışma koşullarıyla ilgili önemli sorunları da bulunmaktadır. Tarım işçilerinin önemli bir kısmını mevsimlik tarım işçileri oluşturmaktadır. Her yıl pamuk, tütün, şekerpancarı, fındık, çay, üzüm, turunçgiller, karpuz, kavun ve sebze tarımının yoğun olduğu Akdeniz, Ege, Karadeniz ve İç Anadolu Bölgeleri'ne bakım ve hasat dönemlerinde diğer bölgelerden bir milyon dolayında geçici ve/veya gezici tarım işçisi aileleriyle birlikte göç etmektedirler. Tarım kesiminde çalışanlar genellikle ücretsiz aile işgücü statüsünde bulduklarından, işgücü fazlası istatistiklere yansımamaktadır. Bunların önemli bir bölümü gizli işsiz ve potansiyel işgücü durumundadır. Ayrıca bu daimi gizli işsizliğin yanı sıra bir de mevsimlik işgücü fazlası bulunmaktadır. Bu işgücü fazlalığı öyle köklü bir yapısal sorundur ki, işsizlik sigortası bile bunun kolaylıkla ilacı olamayacaktır. Tarımda çalışanlar açısından diğer bir boşluk ise işsizlik sigortasının uygulanamamasıdır.

Tarımda çalışma koşullarını düzenleyen kanun olmadığından, çalışma koşullarına ilişkin uygulamalar, her bölgede örf ve adetlere göre değişmektedir. Tarım işçileri grup veya bireysel olarak iş bulabilmektedir. Grup halinde çalışmanın gerekli olduğu durumlarda, işletme sahipleriyle işçiler genellikle birbirilerini görmemekte ve araya Çukurova'da elçi, Ege'de dayıbaşı ve diğer bölgelerde işçibaşı veya çavuş olarak tanımlanan araçlar girmektedir. Araçlar çalışma koşulları ve ücret konusunda işverenle anlaşma yapmaktadır (Açıl ve Demirci, 1984; Soysal, 1994). Mevsimlik işçiler elçiler veya işçibaşı vasıtasıyla iş bulmakta olup, bu görevin esasen Türkiye İş Kurumu tarafından yerine getirilmesi gerekir. Elçilik, devletin resmi iş bulma kurumunun görevini tamamen yerine getirememektedir. Elçiler genellikle ya işverenle

anlaştıkları sayı ve vasıfta veya çoğu zaman da ihtiyaç olan zamanda işçi getirememektedirler. Bu durum işverenin aleyhine önemli sorunlara neden olmaktadır. İşçilerin, elçilerin kendi adlarına üzerinde uzlaşma yaptıkları çalışma koşulları ve ücret üzerinden çalışmayı kabul etmeden başka çareleri bulunmamaktadır. Mevsimlik işçilerin ulaşmaları genellikle üstü açık kamyonlarla yapılmakta, çalışma koşulları ağır, barınma ve beslenme koşulları ise yetersizdir. Örneğin, Çukurova Bölgesi'nde, çeşitli yörelerden gelen geçici tarım işçileri üzerinde yapılan araştırmalar, yaptıkları işlere göre işçilerin yetersiz beslendiklerini, günlük alınan toplam proteinin yetersiz ve hayvan proteinin ise oldukça düşük olduğunu ortaya koymaktadır (Gürgen, 1993).

Türkiye'de ortalama işletme büyüklüğü 6,1 ha olup, işletmelerin hemen hemen tamamı küçük aile işletmesi özelliğine sahiptir. Ancak kırsal kesimdeki hanelerin yaklaşık % 30'u topraksız ailelerden oluşmaktadır. İşletmelerin miras yoluyla sürekli küçülmeleri ve parçalanmaları, yeter tarımsal gelir elde edilmesini engellemektedir. Kırsal kesimde az topraklı ve topraksız aileler, geçimlerini kiracılık ve ortakçılıkla arazi işleme ve tarım işçiliği yoluyla sağladıkları gelirle sağlamaktadırlar. Az topraklı veya topraksız haneler, geçimlerini sağlamak için daha fazla tarımsal iş olanağı bulunan bölgelere gezici (mevsimlik) ve/veya geçici (günübirlik) giderek iş aramakta ve çalışmaktadırlar. Toprak üzerindeki büyük nüfus baskısı sonucu ortaya çıkan açık ve gizli işsizler ya göç olgusuna katılmakta ya da yine kendi buldukları yerlerde, kazanç getirici tarım dışı işler aramaktadırlar. Kırsal kesimde tarım dışı işyerlerinin yetersiz veya hiç olmaması, geçici ve daimi göçlerle köylerin boşalmasına, tarımda genç nüfusun hızla azalmasına, tarım çalışanlarının yaş ortalamalarının yükselmesine ve toprakların üretim dışı kalmasına neden olacaktır.

Sosyal güvenlik sisteminin kırsal nüfusun tamamına ulaştırılmaması, işsizlik ve genel sağlık sigortası uygulamasının yetersizliği veya olmaması gibi nedenlerle kırsal nüfusun beslenme, giyecek, barınma, eğitim ve sağlık gibi temel gereksinimlerinin giderilmesinde önemli sorunlar yaşanmaktadır. DİE 2002 Hane Halkı Bütçe Anketi sonuçlarına göre, kırsal alanda mutlak yoksulluk oranı kentsel kesimden 3,5 kat ve görel yoksulluk ise 1,5 kat daha yüksektir. Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde mutlak ve görel yoksulluk oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Yoksulluğu azaltmak için özellikle kırsal alanlara ve tarıma yönelik politikaların öncelikle uygulanması kaçınılmaz olacaktır. Yoksulluk, gelir kaynakları ve meslek çeşitliliğinin kente göre daha kısıtlı olduğu kırsal alanda daha fazla önem ve öncelik kazanmaktadır. Kendi toprağını işleyen küçük işletme sahipleri, tarım işçileri, kiracılık ve ortakçılık yapanlar, çobanlar ve küçükbaş hayvancılıkla uğraşanların yoksulluktan nispeten daha ileri derecede etkilendikleri belirtilmektedir (Gülçubuk vd., 2005). Nitekim geçen 10 yılda kırsal nüfus hemen hemen aynı düzeyde kalmasına karşın, tarım işletmesi sayısı ve işlenen arazi miktarındaki önemli gerileme, özellikle kırsal alanda yaşanan düşük gelir, olumsuz yaşam ve çalışma koşullarına bağlı olarak nüfusun önemli kısmının başka alanlara zorunlu olarak transfer olduğunun bir göstergesi olarak alınabilir.

Tarımda çalışanların gelir kaynakları ve bunların toplam hane gelirindeki payı dikkate alınarak, çalışma şekilleri ve statüleri açısından farklı gruplar (tam zamanlı ve yarı zamanlı çiftçi gibi) ele alınabilir. Tarımda çalışanların elde ettikleri gelirler açısından sınıflandırılmaları, gelirlerinin ne kadarının tarımdan kazanıldığı esasına dayandırılmaktadır. Kimileri gelirlerinin tamamını kendi işletmelerinde (tam zamanlı) çalışmaları sonucu elde ederlerken, kimileri gelirlerinin bir bölümünü başka işlerden

(yarı zamanlı çiftçi) sağlamaktadır. Kırsal kesimde halkın % 86,3'ünün esas işi tarım olup, başka işi bulunmamakta ve esas işi tarım olanlardan % 6,8'inin tarım dışında ikinci işleri de bulunmaktadır. Esas işi tarım dışı faaliyet olanların % 2,7'sinin ikinci işi tarımsal faaliyet olmaktadır. Kırsal kesim ve tarıma yönelik politikalarda hedef kitlenin esas işi sadece tarımsal faaliyet olan ve tarım dışı kaynaklardan gelir elde etme olanağı olmayan kesim olması gerekecek olup, bunun oranı % 86,3 gibi oldukça yüksektir (Çizelge 5.2).

Çizelge 0.2. Türkiye'de kırsal kesimde işgücünün istihdam olanakları ve gelir kaynakları

Gruplar	Sayı	Oran (%)
Esas İş Tarımsal Faaliyet Olup İkinci İş Olmayanlar	7.566.613	86,32
Esas İş Tarımsal Faaliyet Olup İkinci İş Olanlar	598.834	6,83
Esas İş Tarım Dışı Faaliyet Olup İkinci İş Olmayanlar	240.519	2,74
Esas İş Tarım Dışı Faaliyet Olup İkinci İş Tarımsal Faaliyet Olanlar	357.091	4,07
Esas İş ve İkinci İş Tarım Dışı Faaliyet Olanlar	2.273	0,03
Toplam	8.765.330	100,00

Kaynak:DİE 2005.

Cumhuriyet Döneminde uygulanan tarım politikalarında tam ve yarı zamanlı tarım yapan haneler birbirinden ayrılmamış ve esas işi tarım olmayan ve/veya büyük ölçekli tarım işletmesine sahip hanelerin mevcut desteklerden esas işi tarım olanlara oranla daha fazla yararlandıkları bilinmektedir. Ülkemizde kırsal dönüşüm, tarımsal yapıyı iyileştirme ve bölgelerarası gelişmişlik farklarının giderilebilmesi için, öncelikle tam ve yarı zamanlı çiftçilik yapanların birbirinden ayrılması ve destekleme sisteminin bölge ve işletme tiplerine göre farklılaştırılması zorunlu olacaktır.

Bitkisel Ürün Sigortaları

Türkiye'de ürün sigortasının konusu tarla ürünleri, sebzeler, fideler, meyveler, çiçekler olup, bunlar dolu ve yangın risklerine (bağ ise pilot bölgelerde dolu ve don riskleri) karşı sigortalanmaktadır. Tarlada hasat edilerek bırakılmış ürünler, demetler, öbekler, yığınlarda ve kaldırılmamış ürünlerde oluşan dolu hasarları, sigortanın kapsamı dışındadır. Dolu sigortası, dolunun doğrudan doğruya vuruşu nedeniyle ürünlerde oluşan verim kaybını karşılamakta ve miktar sigortası özelliğini taşımaktadır. Ancak ek sözleşmeyle sebze, meyve ve çiçeklerde kalite kaybı da sigortalanabilmekte ve bunun için dolu sigortası priminin % 50'si oranında ilave prim ödenmektedir.

Çiftçi, hasat sonrası ürün satışlarıyla gelir elde edeceğinden, sigorta priminin hasat sonrası ödenmesi teoride kabul görmüştür (Bozer, 1981). Bu bakımdan ürün sigortalarında, sigortacının sorumluluğunun başlangıcı primin ödenmesine bağlanmamıştır. Dolu sigortasında primin taksitle ödenmesinin kararlaştırıldığı durumda, primin ilk taksiti % 25 olarak belirlenmiş ve kalanı içinde sigortalıya 1 yıl süre verilmiştir. Prim bölge koşulları, ürünün türü ve çeşidine göre değişmektedir. Riskin gerçekleşme olasılığının yüksek olduğu ve kolay zarar gören ürünlerde primler yüksektir. Türkiye iller, ilçeler ve bazı yörelerde köyler bazında dolunun yağış sıklığı, şiddeti ve ürünlerde neden olduğu zararlar dikkate alınarak A'dan Z'ye kadar 23 dolu tehlike bölgesi ve ürünlerde doluya karşı duyarlılıklarına bağlı olarak 10 ayrı sınıfa ayrılmıştır. Genel olarak dolu tehlike bölgeleri ve ürün sınıfları itibarıyla tarife fiyatları % 0,1-28,8 arasında değişmektedir. Buna % 0,05 oranında ilave prim ödenerek ürünler yangın riskine karşı da sigortalanabilmektedir.

Başak Sigorta A.Ş.'nce Manisa ve İzmir illerinde 1993'den itibaren bağlarda dolu sigortasına ek olarak don riskinin de sigortalanması uygulamasının pilot projelerden

başlatılması olumlu bir gelişmedir. Bağlarda don sigortası, sözleşmenin diğer hükümleri saklı kalmak koşulu ile bağlarda sıcaklığın 0°C'nin altına düşmesiyle oluşan donun, asmadaki tomurcuk ve sürgünlere zarar vermesi yolu ile ürün miktarında sebep olduğu azalmayı teminat altına almaktadır. Sürgünlere direkt zarar vermediği halde, ürünün normalden geç olgunlaşması veya ani sıcaklık değişiklikleri sebebiyle oluşan renk bozuklukları sonucu ürün değerindeki eksilmeler, teminatın kapsamı dışındadır. Don sigortası bağlarda budamanın sona ermesiyle veya her koşulda 1 Mart tarihinde başlar ve ürünün hasadı ile sona erer.

Don sigortasında esas olan asmanın kendisi değil, bağdaki üzüm olduğundan sigorta bedeli; son 5 yıllık bağın ortalama verimi, fiyatı ve üretim alanının çarpılmasıyla bulunur. Alçak sistem bağlarda don ve dolayısıyla hasar riski, yüksek sistemlere oranla daha yüksektir. Bu nedenle dolu ile birlikte don sigortasının yapılması durumunda tarife fiyatı alçak sistem bağlarda % 7,9 ve yüksek sistem bağlarda % 7,1 olarak uygulanmaktadır. Bağlarda don sebebi ile oluşan ve % 15'i geçmeyen hasarlar ödenmez. % 15'i geçen hasarlarda, % 15'in üzerindeki hasarlar ödenmektedir. Dolu sigortasında tam hasar olması halinde % 20 muafiyet uygulandığından, oluşan hasarın % 80'i ödenmektedir. Sigortalı bağda zamanı geldiğinde sulama, yabancı ot mücadelesi, toprağın sürülmesi gibi donun etkisini azaltıcı önlemleri almakla yükümlüdür. Sigortalı bunları yerine getirmez ve bunun sonucunda oluşan hasarda bir artış olursa, bu artış tahmin edilerek sigortacının ödeyeceği tazminattan indirilir. Bu uygulama gelecekte ülkesel düzeyde don sigortası uygulaması için gerekli teknik altyapının oluşturulması açısından çok önemlidir. Ancak bu uygulamanın donun en fazla etkilediği diğer bitkisel ürünler ve yerlerden seçilecek pilot uygulamalarla genişletilerek sürdürülmesi gereklidir.

Şirketler poliçe düzenleme, pazarlama ve tazminat ödeme işlemlerini yapmakta ve hasar tespiti ise bağımsız organizasyonlar tarafından yürütülmektedir. Ürünlerde hasar oluştuğunda sözleşmeye göre çiftçi gerekli belgelerle birlikte ilgili sigorta şirketine durumu bildirmekle yükümlüdür. Sigortacı sözleşmede belirtilen süre içinde, bağımsız eksper organizasyonunu kurarak tarım hasarlarını belirleme görevi üstlenen Tarım Sigortaları Vakfı'nın hasar tespiti yapmasını sağlamaktadır. Ekspere araziye giderek ürünlerde oluşan hasarı belirler ve hasar tespit raporu vakıf üzerinde şirkete gönderilir. Bu raporlar çerçevesinde tazminat şirket tarafından hesaplanır ve ödenir. Sigorta şirketleri teknik elemanlarını hasar tespiti sırasında gözlemci olarak görevlendirebilmektedir. Risk gerçekleşikten sonra üründe oluşan zararın oranı üzerinde taraflar anlaşamadığı takdirde, diğer mal sigortalarında olduğu gibi, sözleşmede belirtilen hakem-bilirkişinin seçilmesi ve bunun anlaşmazlığı çözümü için gerekir.

Dolu sigortalarında hem ürün, hem de alan açısından gerekli gelişme sağlanamamıştır. Toplam sigortalı alan 1 milyon dekar olup, bunun toplam ekili alan içindeki payı % 1,8'dir. Sigortalanan ürün sayısının fazlalığına karşın, buğday, karpuz, arpa, şeker pancarı, pamuk, ayçiçeği, tütün ve portakal gibi 8 ürünün, portföyün % 82,0'sini ve kalan 57 ürün ise % 18,0'ini oluşturmaktadır (Sürmeli vd., 1995). Dolu ve yangın sigortaları 50 ilde yapılmasına karşın, Adana, Edirne, Tekirdağ, Amasya, Ankara, Çorum, Eskişehir, Konya, Kırklareli, Kırşehir, İçel, Manisa ve Bolu illerinde sigortacılık faaliyeti yoğunlaşmıştır. Türkiye'de bitkisel üretim alanında sigortalanan toplam ürün bedeli 21,398,962,160 US \$/yıl (DİE, 2004) olup, bu alanda sigorta endüstrisi için henüz kullanılmayan çok önemli bir potansiyelin olduğu görülmektedir.

Hayvan Sigortaları

Türkiye’de tarımsal ve evcil hayvanlar, bulaşıcı hastalıklara karşı sigorta yapılabilmektedir. Bunun dışında sigortalı ve sigortacı anlaşarak taşıma, doğum, yavru atma ve cerrahi operasyonlar, hırsızlık, grev, lokavt ve halk hareketleri gibi riskleri de içeren kısa süreli hayvan sigortası yaptırabilirler. Uygulamada hayvan sigortaları; hayvan hayat ve kümes hayvanları hayat sigortaları olarak yapılmakta ve bu iki dal için de genel şartlar hazırlanmıştır. Genel şartlara göre, bu tür sigortalar ile 1-12 yaşları arasındaki atlar, merkep ve katırlar, 1-9 yaşlarında sığır, 1-14 yaşına kadar mandalar, 1-4 yaşına kadar yerli ve merinos koyunlar, tiftik keçileri, 0,5-3 yaşına kadar domuzlar, 1-8 yaşına kadar ev, av, bekçi ve çoban köpekleri gibi tarımsal ve evcil hayvanlar, her türlü adi ve bulaşıcı hastalıklar, gebelik, doğum, iğdişleme veya ameliyat, her türlü kazalar, kurt parçalaması, kasti zehirlemeler ve yaralamalar veya sakatlanmalar, güneş çarpması, donma, sert cisimlerin yutulması, zehirli çayır otu yeme veya ilaçlı meradan otlama, fırtına, yıldırım, deprem, toprak kayması veya su baskını, yangın veya infilak gibi risklerden dolayı zorunlu ölümler, kestirmeler, dahil bütün ölümlerden dolayı sigortalının doğrudan doğruya uğradığı maddi zararlara karşı güvence altına alınmaktadır (Md.1). Ancak sigortalanacak hayvanların ve bunların barınaklarının sözleşmenin yapıldığı zamanda sağlıklı olması, sigorta ettirenin bu durumu sigortacıya bildirmesi gerekmekte ve hayvanların veteriner hekim kontrolünden geçirilerek, sigorta poliçe numaralarının yazılı olduğu plakaların hayvanların kulaklarına takılması gerekmektedir. Genellikle belirli bir yerde bulunan hayvanların tamamı sigortalanır.

Türkiye’de en çok sığırların sigortası yapılmakta ve diğer hayvanların sigortalanma düzeyi çok düşüktür. Süt sığırları 1 yıl ve besi sığırları ise 3 ve 6 aylık sürelerle sigortalanmaktadır. 1 yaşını doldurmamış hayvanların sigortası yapılmamaktadır. Ülkemizde 150 bin baş dolayında sığırın hayat sigortası yapılmıştır. Hayvan sigortalarının yoğun olduğu iller; Kocaeli, Sakarya, Konya, Kayseri, Edirne, Adana, Ankara, Tokat, Balıkesir, Trabzon ve Amasya’dır. TC Ziraat Bankası’ndan alınan krediyle hayvan alınması halinde, hayvanın 2 yıl süreyle hayat sigortası banka tarafından zorunlu olarak yapılmaktadır. Ancak krediyle sigortanın ilişkisi kaldırıldığında büyük ölçüde prim düşmesi olabilir. Nitekim krediyle alınan hayvanlarda sigorta güvencesinin sona ermesi durumunda, üreticilerin çoğunlukla sigorta yaptırmadıkları ve kredinin alınması sırasında üreticilerin hayvanlarının sigortalı olduğundan bile haberlerinin olmadığı görülmektedir. Türkiye’de hayvansal üretim alanında sigortalanabilir toplam hayvan ve ürün bedeli 13,179,109,510 US \$ olarak hesaplanmıştır (DİE, 2004). Sigorta endüstrisi açısından önemli olan meraya dayalı hayvancılıktan çok, entasif süt ve besi sığırcılığı ve ticari tavukçuluk işletmeleri olacaktır.

Sigorta yapıldığı süre için geçerli olup, sözleşmenin devamı sırasında oluşan hasar nedeni ile sözleşme sona ermez, diğer hasarlar için de devam eder. Bu özellikle hayvanların toplu olarak sigortalanması halinde önem taşımaktadır (Bozer 1981). Hayvan sigortalarında sigortacının sorumluluğu ilke olarak primin ödenmesinden sonra başlar (Md.8). Sigorta ettiren teklifname vermekle birlikte, sigorta primini henüz ödemediği takdirde gerçekleşen risklerin neden olduğu zararlardan sigortacı sorumlu değildir. Çünkü sözleşme yapıldığı zamanda hayvan hastalık mikrobunu almış olabilir. Yerli ırk sığırlarda hayvanın pazar değerinin % 5’i, kültür ırkında % 6,5’i, koyun ve keçilerde % 7,5’i ve 3 aya kadar olan besi sığırlarında % 1,5’i ve 6 aya kadar olan besi sığırlarında ise % 2,5’i prim olarak alınmaktadır (Tanrıvermiş, 1997).

Genel Şartlara göre 3285 Sayılı Kanun ile değişik 1234 sayılı Hayvan Sağlık Zabıtası Kanunu'nda belirtilen ruam, at vebası, sığır vebası, tuberküloz, brüsellosis, keçi ciğer ağrısı gibi hastalıklardan dolayı oluşan ölüm ve öldürme ile kesmeler, çalınma, kaybolma, taşımacılık, grev, lokavt, değiştirme halleri, yarış ve oyunlarda oluşan riskler, at yarış ve sirk hayvanları, harp, iç kargaşa, halk hareketleri ve savaşlar, askeri hareketler, nükleer yakıt ve radyasyonlardan kaynaklanan riskler ile kamu otoritesince hayvanlar üzerinde yapılan tasarruflardan kaynaklanan riskler sigorta güvencesi dışında bırakılmıştır (Md.2-3). 1234 Sayılı Kanunda belirtilen hastalık riskleri hariç, yukarıda sıralanan diğer riskler sigortalı ile sigortacı anlaşarak görel olarak daha yüksek prim ödenmesi koşulu ile sigortalanabilir.

Hayvan sigortalarında hasarın miktarı, taraflarca belirlenecek bilirkişilerce takdir edilmektedir. Bu amaçla sigortacı sözleşmede belirtilen süre içinde bağımsız eksperler organizasyonunu kuran Tarım Sigortaları Vakfı teknik elemanının hasar tespiti yapmasını sağlamaktadır. Risk gerçekleşikten sonra hayvanda oluşan zararın değeri üzerinde taraflar anlaşamadığı takdirde, diğer mal sigortalarında olduğu gibi, sözleşmede belirtilen hakem-bilirkişinin seçilmesi ve bunun anlaşmazlığı çözümülemesi gerekir. Sigortalı hayvanın ölmesi halinde, etinden, derisinden ve diğer kısımlarından yararlanılması mümkün değilse, bu durumda tazminat hayvanın ölüm gününden önceki ortalama pazar değeridir. Moral risk ve diğer nedenlerle oluşan zararın tamamı değil de % 80'i sigortalıya tazminat olarak ödenmektedir.

Kümes hayvanları hayat sigortası, kümes hayvanları üretim işletmelerinde bulunan tavuk, kaz, ördek, hindi gibi hayvanların bütün adi ve bulaşıcı hastalıklara, kazalara, yaban hayvanlarının parçalamasına, zehirlenmelere, yaralamalara, sakatlıklara, donma, su baskını, toprak kaymasına, yangına, yangına neden olsun veya olmasın yıldırım ve infilak sonucu ölümlere, buna bağlı zorunlu öldürmeler ve kesmeler gibi risklerden oluşan hasarları kapsamaktadır. Genel şartlara göre kümesteki hayvanlarda bir haftalık süre içinde poliçede belirtilen oranda hasar oluştuğu takdirde, 5 gün içinde durumun sigortacıya bildirilmesi, veterinerine başvurulması ve gerekli önlemlerin alınması zorunluluğu sigortalıya yüklenmiştir (Md.5,6,9,10). Hasarların tazmin edilmesi hayvan hayat sigortalarında olduğu gibidir. Yüksek oranda hastalık ve ölüm riski ile karşılaşan işletmelerde, hasarın hesaplanmasında dikkate alınması gereken muafiyet oranları genel şartlarda gösterilmiştir (Md.12-13).

Su ürünleri sigortası, denizlerdeki yüzer ağ kafeslerde ve karada havuzlarda yetiştirilen balıkların ölüm veya kayıplarına teminat vermektedir. Kara balıkçılığı sigortası; hastalık, kirlenme, zehirlenme, teknik cihazların bozulması, su baskını, sel, elektrik sistemlerinde kısa devre, yıldırım, deprem ve kaza risklerine ve deniz balıkçılığı sigortası ise; hastalık, algler, fırtına, kasırga, dalgalar, kirlenme, zehirlenme, ağların yırtılması, deprem ve kaza risklerine teminat vermektedir. Sigortalanacak balıklar, sigorta süresinin başında yaralanmamış, fiziki kusursuz ve sağlıklı olmalıdır. Ayrıca sigortalı tesisin imalatçının tavsiyelerine uygun olarak monte edilmiş veya uygunluğunun uzmanlarca onaylanmış olması gerekir. Üreticilerin sigorta yaptırmak için, su ürünleri sigortası ön bilgi formunu, su ürünleri uzmanı aracılığıyla doldurması gerekmektedir. Ön bilgi formunun doldurulmasından sonra, ilgili çiftliğin ekspertizi sonucu teminat ve fiyat verilmektedir.

Diğer Tarım Sigortaları

Tarım işletmelerinde seralar, hayvan barınakları, çiftçi ve işçi konutları, depo, hangar, yemlik gibi tarımsal yapılar; yangın, fırtına, deprem, yıldırım, sel, kasırga, su baskını, patlama gibi tehlikelerle karşı karşıyadır. 27.08.1999 tarih ve 4452 sayılı Doğal

Afetlere Karşı Alınacak Önlemler ve Doğal Afetler Nedeniyle Doğan Zararların Giderilmesi İçin Yapılacak Düzenlemeler Hakkında Yetki Kanununa göre hazırlanan 587 sayılı Zorunlu Deprem Sigortasına Dair Kanun Hükmünde Kararname 27.12.1999 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Böylece 17 Ağustos 1999 tarihinde meydana gelen ve çok büyük can ve mal kaybına neden olan Marmara depreminden sonra kamu otoritesince deprem zararlarının minimuma indirilmesi amacıyla birçok önlem alınmıştır. Ancak tarımsal (köy yerleşim yerlerindeki) yapılar, zorunlu deprem sigortasının kapsamı dışında bırakılmıştır.

Seralar; dolu, fırtına, yangın ve sel risklerine karşı sigortalanmaktadır. Bu sigortalar ile risklerin seraya verebileceği zararlar ile serada yetiştirilen ürünlerin miktarlarında neden olabileceği azalma teminat altına alınmaktadır. Sigorta, dolu nedeniyle sera camlarının kırılması, naylon örtülerin yırtılması ve yarılması veya kırılan camların düşmesi nedeniyle sera içindeki ürünlerde oluşabilecek zararları karşılamaktadır. Sigortalanacak seraların standart ölçülere göre inşa edilmiş olması ve inşasında bu yana 10 yıl ve daha uzun süre geçmemiş olmalıdır.

Sigorta süresi, ürün için her ürün dönemine ilişkin fide ve/veya fidanların seralara dikimi ile başlar, hasadın bitmesi ile sona erer. Seranın cam, konstrüksiyon ve teknik donanımı için süre 1 yıldır. Sera sigortalarında cam ve plastik seralar için farklı tarifeler uygulanmaktadır. Plastik seralarda tek ürün yetiştirilmesi durumunda tarife fiyatları yer bakımından % 1,50-2,40 ve çift ürün yetiştirilmesi durumunda ise % 2,10-3,00 arasında değişmektedir. Cam sera sigortaları, tarife fiyatları yer yönünden % 1,75-3,15 arasında değişmektedir (Dinler ve Tanrıvermiş 1993, Tanrıvermiş 1997). Seralarda doğal afetlerin neden olacağı hasarları azaltmak için alınan teknik önlemlerin büyük önemi olmakla birlikte, bunlar sera maliyetini yükseltmekte ve doğal afetlerin neden olacağı zararları önleyememektedir. Bununla birlikte seraların standart yapı malzemelerinin kullanılmaması ve projelendirmedeki hatalar, sigortanın gelişmesini olumsuz etkilemektedir. Ülkemizde seraların yaklaşık % 2-3'ünün sigortalanabilmiş olması, bu alandaki potansiyelin henüz önemli ölçüde atıl kaldığı ve değerlendirilemediğini göstermektedir. Diğer tarımsal yapıların ne kadarının sigorta edildiği bilinmemekle birlikte ülkemizde çeşitli yıllarda yangın, fırtına, deprem gibi riskler nedeni ile tarımsal yapılar önemli ölçüde hasar görmekte ve her bir hasar etkilenen üreticiler tarafından felaket olarak adlandırılmaktadır.

Tarım alet ve makinaları; kaza, hırsızlık, yangın, yıldırım, kırılma, donma, patlama gibi risklerle karşı karşıyadır. Tarım makinalarında oluşan hasar hem üreticilerin mali yönden önemli ölçüdeki zararı yüklenmesine, hem de bir kaza sonucunda üçüncü şahısların malları ve hayatlarında meydana gelebilecek zararların söz konusu üreticilerce karşılanması sorununu ortaya çıkarmaktadır. Traktör, biçerdöver, harman makinaları, kendi yürür diğer tarım alet ve makinalarının çeşitli risklerin neden olduğu mali kayıplar ile kaza sonucu üçüncü şahısların mali ve hayatında oluşan kayıplar makina sigortası kapsamı içinde incelenmektedir. Türkiye'de her yıl çok sayıda traktör ve biçerdöver kaza yapmakta, yanmakta veya çeşitli şekillerde zarar görmektedir. Traktör ve biçerdöver gibi karayolları üzerinde hareket eden tarım makinalarının 6085 sayılı Karayolları Trafik Kanunu gereğince zorunlu mali sorumluluk sigortasının yapılması gerekmektedir. Bunun dışındaki risklere karşı kasko sigortasının yapılması ise isteğe bağlıdır. Traktör ve biçerdöverin trafik ve kasko sigortalarında uygulanan tarife fiyatları; marka, model ve tip, imal yılı, bakım durumu, kullanım amacı ve sigortanın kapsadığı risklere göre değişmektedir. Bu kriterlere göre motorlu taşıtların değerleri Türkiye Sigorta ve Reasürans Şirketleri Birliği tarafından her 3 ayda bir yeniden belirlenmekte ve Hazine Müsteşarlığı'nın

onayı ile yayınlanmaktadır. Tarım traktörü kasko sigortası tarifesi % 0,015 ve biçerdöverin ise % 0,21'dir. Biçerdöver tarife fiyatı traktörün tarife fiyatının % 40-50'si kadar daha fazlasıdır. Traktörün yıllık kasko ve trafik sigortası primi traktör değerinin % 0,2-0,5 arasında değişmektedir (Tanrıvermiş, 1997). TC Ziraat Bankası, traktör ve biçerdöver satın almak için kredi alınması halinde, olası hasarlar karşısında hasarın tamamının tazmin edilmesi açısından, fatura bedeli üzerinden, kredi borcunun geri ödenmesine kadar geçen süre için sigortasının devamlı olarak yaptırılmasını sağlamaktadır. Sigortanın prim ve diğer masrafları borçludan peşin olarak alınamadığı takdirde hesabına borç olarak yazılmaktadır.

Tarım ürünleri taşıma (nakliyat) sigortası, ürünler ve hayvanların bir yerden başka bir yere taşınmaları sırasında hem ürünlerin miktar ve kalitesi, hem de taşıt araçlarında oluşabilecek hasarları tazmin etmektedir. Tarım ürünlerinin diğer ürünlerden büyük ölçüde farklı özelliklere sahip olması nedeniyle bunların taşınmaları özel önem istemektedir. Bu nedenle bu ürünlerin taşıma sigortaları özel olarak incelenmektedir. Taşıma sigortası, bağımsız bir dal olarak gelişmemiş ve nakliyat sigortaları içine alınmıştır. Türkiye'de tarım ürün borsalarının gelişmesine paralel olarak depolanmış ürünlerin çeşitli nedenlerle bozulma, çalınma, hırsızlık, yangın gibi risklere karşı sigortalanması büyük önem taşıyacaktır. Bu sigortalar, Toprak Mahsulleri Ofisi, Ticaret Borsaları ve ihtisas tarım ürün borsalarıyla yapılmakta ve gittikçe de önemi anlaşılacak yaygınlaşmaktadır.

Tarım Sigortalarını Geliştirme Stratejileri

Türkiye'de sigortacılık sektörü ve buna paralel olarak tarım sigortaları branşı da yeterince gelişmemiştir. Tarım sigortaları, 1957'de Şeker Sigorta A.Ş.'nin dolu sigortası yapması ile başlamıştır. 1960 yılında Başak Sigorta A.Ş.'de bu alana girmiş ve dolu ve hayvan hayat sigortasına başlamıştır. Tarım sigortaları alanında 48 yıllık geçmiş olmasına karşın, günümüzde bitkisel ürünler; dolu ve yangına karşı, hayvanlar; çeşitli hastalık ve kazalara karşı, seralar; dolu, fırtına, yangın ve sel tehlikelerine karşı sigortalanmaktadır. Ayrıca Antalya ve Manisa'da -iki pilot bölgede- bağların don sigortası ve balık çiftliklerinin sigortalanmasına da başlanmıştır. Tarım sigortası uygulamasının sonuçları 1963-2005 döneminde birkaç yıl hariç, tarım sigortalarında prim-hasar oranlarının istenen hasar oranları olan % 50-75 seviyesindedir. Bu alanda çalışan şirket sayısı 17, toplam ekili alanların % 1'i, sığır varlığının % 0,2'i ve seraların % 2-3'ü sigorta kapsamına alınmıştır (TKB, 2005). İncelenen dönemde toplam sigorta primlerinin GSMH içindeki payı % 0,55 ve daha düşük iken, tarım sigortası primlerinin tarım sektörü GSMH'sı içindeki payı 0,047'in altında kalmıştır. Tarım sigortası primlerinin toplam sigorta primleri içindeki payı % 1 dolayındadır (SDK, 2004).

Tarım sigortasının yaygınlaştırılmaması nedeniyle devlet her yıl doğal afetlerden zarar gören çiftçilere tohumluk yardımı (5254 Sayılı ve 2090 Sayılı Kanun), kredi borçlarının silinmesi veya konsolide edilmesi, Hayvan Sağlık Zabıtası Kanunu'nda belirtilen belirli sayıdaki hastalıklardan hayvanı ölen üreticilere doğrudan mali yardımda bulunmaktadır. Bu yardımlar kısa vadeli olup, devletin her yıl bu tür yardımları yapması gerekli olmaktadır. Devletin tarıma yönelik doğrudan mali yardım yapması, tarım sigortalarının yaygınlaştırılmasıyla azaltılabilir. Tarım sigortalarının yaygınlaştırılması için devletin sigorta primine destek vermesi ve bu alanda yasal ve kurumsal düzenlemeleri yapması gereklidir. Ayrıca sigorta sektöründe etkin bir denetim mekanizmasının kurulması, tarım sigortaları eğitimi ve araştırmalarının desteklenmesi ile tarım sigortaları sisteminin işleyişinin düzenlenmesi gerekmektedir.

Türkiye’de 2005 yılına kadar Türk Ticaret Kanununun 1316-1319. maddelerinde oldukça dar anlamda tanımlanan çerçevede tarım sigortaları yapılmış ve bu alana devlet desteği sağlanamamıştır. Üreticilerin doğal afetlerden kaynaklanan hasarlarının neden olduğu gelir kaybını azaltmak ve gelir istikrarı sağlamak için birçok kanun tasarısı hazırlanmış olup, bunlar 2005 yılına kadar yasalaşamamıştır. 14.6.2005 tarih ve 5363 Sayılı Tarım Sigortaları Kanunu, 21 Haziran 2005 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanuna göre sigorta kapsamında alınan primler bir havuz siteminde toplanacak ve sisteme devletin desteği de sağlanacaktır. Kanunun amacı; üreticilerin kanunda belirtilen riskler nedeniyle uğrayacağı zararların tazmin edilmesini sağlamaya yönelik tarım sigortaları uygulaması esaslarının belirlenmesidir (Md.1). 5363 Sayılı Kanuna göre, üreticilerin karşılaşacağı riskler nedeniyle uğrayacağı zararların tazmin edilmesini temin amacıyla tarım sigortaları havuzu ve havuzun işletilmesini üstlenecek şirket ile Tarım Sigortaları Havuzu Yönetim Kurulu oluşturulacaktır. Havuz, kapsama alınan riskler için sigorta, reasürans ve retrosesyon (risk aktarımı) yapmaya yetkili olacaktır (Md.4). Sigorta şirketleri, kanun kapsamında tarım sigortaları alanında elde ettikleri primin tamamını havuza devredecek ve sigorta şirketlerine, havuza devrettikleri primler için komisyon ödeyecektir. Tarım sigortaları havuzu yönetim kurulu; Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığı’ndan ikişer, Türkiye Sigorta ve Reasürans Şirketleri Birliği, Türkiye Ziraat Odaları Birliği ve Havuz işleticisi şirketten birer üye olmak üzere 7 üyeden oluşacaktır. Havuzun işletilmesine ilişkin iş ve işlemler, havuza katılan sigorta şirketlerinin eşit oranda pay sahibi olacağı anonim şirket statüsünde kurulacak şirket tarafından yürütülecektir.

Sigorta kapsamına alınan bitkiler, bitkisel ürünler ve seralar ile çiftlik hayvanları için kuraklık, dolu, don, sel, tabansuyu baskını, fırtına, hortum, deprem, heyelan, yangın, kaza ve zararlılar ile hayvan hastalıklarının neden olacağı zararlar veya tarım sektörü bakımından önemli görülecek diğer risklere ilişkin teminatlar, havuz kurulunun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenecektir. Ürünler, riskler, bölgeler ve işletme ölçekleri itibariyle devlet tarafından sağlanacak prim desteği miktarları, her yıl Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır (Md.12; Md.13). Uygulama yılında yer alan riskler için tarım sigortası yaptırmayan üreticiler, 2090 sayılı afet yardımına ilişkin kanundan yararlanamayacaktır. Tarım sigortaları sisteminin etkin olarak işleyebilmesi için mutlaka ülke ekonomisi açısından önemli ürün ve bölgelerdeki üreticilerin kapsama alınması ve söz konusu ürünlerde devlet prim desteğinin nispeten uygulamanın ilk yıllarda yüksek tutulması zorunlu olacaktır. Diğer yandan Çiftçi Kayıt Sistemi verileri kullanılarak özellikle 10 ha ve daha düşük aile işletmesi sahiplerine daha yüksek oranda prim desteğinin verilmesi sağlanmalı ve işletme ölçeğine paralel olarak prim yardımı şekillendirilmelidir. Kanun, pilot bölge ve ürünlerden zorunlu tarım sigortası uygulamasını öngörmediğine göre, uygulamanın kısa vadede ülke ekonomisinde önemli yere sahip olan ürünleri ve bunları tehdit eden riskleri kapsamına alması beklenmemektedir.

Kırsal Alanda Sosyal Destek Uygulamaları

Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi’nin amaçları; kırsal alanda ekonomik ve sosyal yoksulluk içindeki kişi ve ailelerin en uygun organizasyonla gelirlerini yükseltmek, istihdamı artırmak, üretilen ürünleri yerinde değerlendirmek ve pazarlama alanında gerekli maddi ve teknik desteği zamanında ulaştırmak, yoksulların üretime katılmaları ve üretimde sürekliliğin sağlanmasıdır. Proje kapsamında; gelir getirici küçük ölçekli, istihdama yönelik beceri kazandırma eğitimleri, toplum yararına çalışmalar için geçici

istihdam, sosyal altyapı ve hizmet merkezlerinin yaygınlaştırılması ve toplum kalkınmasına yönelik projeler gerçekleştirilmektedir.

Kırsal alanda yoksulluğun azaltılmasına katkı yapmak amacıyla 29.5.1986 tarih ve 3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu ile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü belirlenmiş hedef kitle için kaynak transferini, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda öncelikle ekonomik ve sosyal yoksulluk içindeki vatandaşlara ihtiyaçları doğrultusunda gıda, yakacak, giyim gibi temel gereksinimleri karşılamaya yönelik doğrudan mali yardımlar, öğrenci bursları ve sağlık yardımları gibi alanlarda transfer yapılmaktadır. Ancak doğrudan mali yardımların yoksullukla mücadelede yeterli olmadığı bilindiğinden, yoksul kişi ve ailelerin gelir elde edebilecekleri faaliyetlerin geliştirilmesi, aile bireylerinin üretim sürecine katılması ve kendilerine yeterli hale gelmeleri için de proje desteği verilmektedir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (TKB) tarafından kırsal kesimde gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle 1990'dan beri uygulanan ortak mülkiyetinde süt sığırcılığı ve koyunculuk, girdi sağlama, ürün değerlendirme, istihdam artışı, tarımsal sanayiye geliştirme amaçlı projelerin kırsal nüfusun yaşam standardının yükseltilmesine olumlu katkı yaptığı gözlenmiştir. TKB tarafından desteklenen 597 birim kooperatif için 450 milyon YTL kaynak aktarılmış ve bu yolla 46.340 kişiye istihdam sağlanmıştır. Ancak kaynak yetersizliği nedeniyle projesine destek verilemeyen 1.364 adet kooperatif bulunmaktadır. Desteklenen kooperatiflerde uygulanan projeler, özellikle hayvancılık faaliyetlerinin sağladığı gelir artışı ve istihdam katkısı yönlerinden başarılı olarak değerlendirilmektedir.

Kırsal alanda yaşayanların üretim faaliyetlerinde sürekliliğin sağlanması ve gelirlerinin yükseltilmesine yönelik olarak TKB Teşkilatlandırma ve Destekleme Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan projelere Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları tarafından kaynak sağlanmakta ve proje kapsamında desteklenecek kooperatiflerin tespiti ve bunlara uygulama aşamasında her türlü teknik desteğin sağlanması ilgili TKB İl Müdürlükleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu yolla yapılan kaynak transferi, TC Ziraat Bankası tarafından izlenmektedir. Uygulama alanında sorumlu kuruluşlar; TKB Tarım İl Müdürlüğü, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı ve TC Ziraat Bankası Şube Müdürlüğü'dür. Proje kapsamında 209 kooperatif programa alınmış ve bunların 192 projesi desteklenmiştir. Toplam 15.459 yoksul aile için 108.784.248 YTL kaynak transfer edilmiştir. Bu kapsamda 41 koyunculuk projesi (2.050 yararlanıcı için kaynakların % 17,2'si), 150 süt sığırcılığı projesi (13.293 yararlanıcı için kaynakların % 82,0'si) ve 1 adet sera projesi (yararlanıcı sayısı 116 olup, kaynakların % 0,8'i) yapılmıştır. 2005 yılında desteklenmek üzere 150 kooperatif programa alınmış olup, bunlara yönelik proje uygulamaları sürdürülmektedir.

Kırsal alanda yoksulluğu azaltabilmek, kırsal ve kentsel kesimde yaşayanların gelir ve yaşam düzeyleri arasındaki farklılıkların giderebilmek için, kırsal alanda gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesi, gelirin yükseltilmesi ve gelir dağılımını iyileştirmeye yönelik projelere ağırlık verilmesi gerekecektir. Ancak kırsal alanda yoksulluğun azaltılabilmesi için ekonomik ve sosyal önlemlerin birlikte planlanması ve uygulanması önemli sinerji yaratabilir. Bununla birlikte kırsal alanda yoksulluğu azaltmaya yönelik projelerin sağladığı gelir ve istihdam etkisi ölçülmemekte, etki değerlendirme veya izleme ve değerlendirme çalışması yapılmamaktadır. Daha çok mikro kredi anlayışıyla yürütülen projelerin yerel toplum ve ekonomiye olan

katkılarının sürekli izlenmesi ve özellikle proje ölçeği gelir ve istihdam artışı sağlayabilecek ve yerel toplumun rekabet gücünü artırıcı biçimde planlanması gerekli olacaktır.

Sosyal Riski Azaltmaya Yönelik Uygulamalar

Sosyal yardım, yoksulluğun hafifletilmesi, geciktirilmesi ve geçici olarak giderilmesine yönelik faaliyetleri kapsamaktadır. İnsani yaşam, ancak yoksulluğun ortadan kaldırılması veya azaltılmasıyla mümkün olabilir. Sosyal yardım, yerel ölçüler içinde asgari seviyede bile kendisini ve bakmakla yükümlü olduğu kişileri geçindirme olanağından kendi ellerinde olmayan nedenlerden dolayı yoksun kalmış kişilere, kamu ve/veya kanunların verdiği yetkiye dayanarak yarı resmi veya gönüllü kuruluşlarca muhtaçlık tespitine ve kontrolüne dayalı olarak yapılan ve kişileri en kısa sürede kendi kendilerine yetecek hale getirmek amacını taşıyan parasal ve sosyal önlemlerden oluşan bir sosyal güvenlik yöntemi ve bir sosyal hizmet alanıdır (Akyıl 2005). Ancak yoksullukla mücadele teknik ve ekonomik olduğu kadar, sosyal ve politik bir süreçtir. Bu süreç içinde kurumsal mekanizmalar kadar; adil gelir dağılımı, gelir dağılımı ve bölgesel gelişme farklılıklarının azaltılması, sosyal adaletin sağlanması gerekecektir.

Yoksulluk ve işsizliğin azaltılması için, kırsal ve kentsel alanda istihdama yönelik projelere ağırlık verilmelidir. Ülkemizde mutlak yoksulluk sınırının altındaki ailelerin belirlenmesi çalışmaları başlatılmış ve bu ailelere etkin sosyal yardım programları hedeflenmiştir. TC Hükümeti ile Dünya Bankası arasında 14 Eylül 2001 tarihinde imzalanan ve 28 Kasım 2001 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren Sosyal Riski Azaltma Projesi İkraz Anlaşmasıyla, kısa ve uzun dönemde yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Proje birbiriyle bağlantılı dört temel bileşenden oluşmakta olup, bunlar; yaşanan ekonomik krizin muhtaç nüfus üzerindeki etkisini azaltma (hızlı yardım), yoksullara hizmet ve sosyal yardım sağlayan devlet kurumlarının kapasitesini artırma (kurumsal gelişim), temel sağlık ve eğitim hizmetlerinin iyileştirilmesi için nüfusun en yoksul % 6'lık bölümüne yönelik bir sosyal yardım sistemi kurma (şartlı nakit transferi) ve yoksulların gelir elde etme ve istihdam fırsatlarını artırma (yerel girişimler)'dir.

Şartlı Nakit Transferi (ŞNT) kapsamında, yoksulluk nedeniyle çocuklarını okula kayıt ettiremeyen, gönderemeyen veya okuldan almak zorunda kalan, okul öncesi çocuklarını düzenli sağlık kontrollerine götüremeyen aileleri ya da düzenli sağlık kontrollerini yaptıramayan anne adayları ekonomik yönden desteklenmekte ve düzenli nakit sosyal yardım sağlanmaktadır. ŞNT, temel sağlık ve eğitim hizmetlerine tam olarak erişmelerini teşvik etmek için nüfusun en yoksul % 6'lık kesimini hedef alan temel bir sosyal güvenlik ağıdır. ŞNT, kuşaklararası yoksulluğu azaltmanın bir aracı olarak insan sermayesini geliştirmeyi hedeflemektedir. ŞNT'nin temel hedefi; uzun vadede; insan sermayesine yatırım anlamına gelen, temel eğitim, sağlık ve beslenme hizmetlerine erişimin artırılması suretiyle yoksulluğun azaltılması ve kısa vadede ise, nakit transferleri yoluyla yoksulluğun azaltılması üzerinde hızlı bir etkinin yaratılmasıdır. İnsana yatırıma yönelik ŞNT'nin temel alanları; sağlık, beslenme ve eğitimidir.

ŞNT programında, yardım almaya hak kazanan ailenin hak ettiği parayı alabilmesi için, çocuğunun düzenli sağlık muayenelerini ve aşılarını yaptırmayı, devam ettiği sağlık kliniklerinde verilen sağlık eğitimi programlarına düzenli devam etmesi, okul çağındaki çocuğunu düzenli olarak okula göndermesi gibi koşulları yerine getirmesi gerekir. Bu koşullar, programı uygulayan sosyal yardım kurumunun, söz konusu

temel eğitim ve sağlık hizmetlerinin sağlanmasından sorumlu devlet kurumlarıyla yaptığı çalışmalar belirlenmektedir. Koşulların yerine getirilmesi kaydıyla nakit transferleri annelere yapılmaktadır. Bunun en önemli sebebi, kadının aile ve toplum içerisindeki statüsünü güçlendirmek ve özgüvenini artırmaktır.

ŞNT yoksullara teşvik için; (i) yoksul ailelerin çoğu zaman çocuklarını okula göndermesini engelleyen masraflarının (okul kitapları, okul kıyafetleri, okul ücretleri) karşılanması yoluyla çocukların eğitimlerine devamlarını sağlamak, (ii) yoksul aile çocuklarının doğum sonrası temel sağlık ve beslenme hizmetlerinden (aşılama, büyümenin gözlemlenmesi, ve yetersiz beslenme bozukluklarını giderme) yararlanmalarını sağlamak ve (iii) gebeliklerin takibi ile doğum öncesinde gebelik risklerinin önlenmesini, gebelik sırasında karşılaşılabilecek olan sorunlara anında müdahale edilmesini, aşılarının zamanında ve tam olarak yapılmasını, gebelik anemisinin korunmasını, tedavisini ve doğumun güvenli olarak hastanede yapılmasını sağlamak üzerinde odaklanılmaktadır. Çocuklarda ve ailelerde olumlu davranış değişikliği yaratmak ve devam ettirmek için, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı ile koordineli çalışmaktadır.

Sosyal yardımların yoksullukla mücadeledeki rolünü öne çıkaran politikaların geliştirilmesi ve böylece gelir dağılımında adaletin sağlanmasına katkı yapılması hedeflenmektedir. Gelir dağılımı ve yoksullukla mücadelede etkin araçlardan biri olan istihdamı artırıcı emek-yoğun sektörlerin gelişmesine yönelik proje yardımlarına ağırlık verilebilecektir. İstihdamı artırmak için 5084 Sayılı Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile istihdam edilen personelin ücretlerinden kesilen gelir vergisi stopajının alınmaması, yeni istihdam edilen personelin sigorta primi işveren paylarının Hazine tarafından ödenmesi, kapsama dahil illerde yapılacak yatırımlara bedelsiz yatırım yeri tahsisi ve kapsama dahil illerde istihdam yaratan işletmelere enerji desteği sağlanmıştır. 2003 yılından beri çiftçilere tarımda kullanılan mazot miktarının % 35'i kadar destek yapılmış ve hayvancılığın desteklenmesi için yem bitkileri üretimini artırmak amacıyla çiftçilerin yatırım ve uygun görülen işletme giderlerinin % 35'i, doğrudan gelir desteği kapsamında ödenmektedir. Üretici gelirlerinin yükseltilmesine katkı yapmak için işlenen arazinin dekarına verilen doğrudan gelir desteği % 18,5 oranında artırılmıştır.

ŞNT kapsamını hakeden aile sayısı 506,884, eğitim faydası sağlayanların sayısı 933,808 ve sağlık faydası sağlayanların sayısı ise 460,510'dur (Başbakanlık, 2004). Projenin etkinliği ve verimliliğinin değerlendirilmesi açısından pilot uygulama yapılmış ve daha sonra edinilen bilgi, deneyim ve bulgular çerçevesinde ülke genelinde uygulamaya geçilmiştir. Ancak ŞNT kapsamında yapılan eğitim, sağlık ve gebelik yardımları ile diğer desteklerin etkilerinin karşılaştırılması (proje öncesi ve sonrası) incelenmesi yapılmamıştır. Mevcut uygulamalarla fayda sahiplerinin yaşam standartlarındaki değişim, tüketim biçimi ve düzeyinde değişim, sosyal göstergelerde artış (resmi nikah, nüfusa kayıt gibi), hane içi kaynak dağılımına ve güç ilişkilerine etkisinin değerlendirilmesine yönelik bilimsel araştırmalara gereksinim bulunmaktadır.

Sosyal Politikaların Geleceği

Ekonomik gelişme, en geniş anlamda ülkede yaşayanların yaşam standartlarının artırılması, sosyo-ekonomik ve kültürel değişimle ilişkilidir. Türkiye'nin gelişmesinde ve nüfusun önemli bir bölümünün geçiminin sağlanmasında etkisi olan tarım sektöründe çalışanların da sosyal ve ekonomik koşullarına ilişkin sorunlar acil çözüm beklemektedir. Çalışma yaşamında özellikle ele alınması gereken sorunların başında

tarımda sosyal güvenliğin sağlanması ile ilgili sorunlar, tarımda çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilememesi, kırsal kesimde yoksulluğun azaltılamaması, gelirin istenilen düzeye çıkarılamaması ve dağılımının iyileştirilememesi gelmektedir. Bu koşullarda muhtaç bireylere yeşil kart yoluyla tedavi olanağının sağlanması ve doğrudan mali yardımların yapılması kaçınılmaz olmaktadır. Tarımda gelir düzeyi düşük ve çalışma koşulları ağır olduğundan, sosyal güvenlik ile tarım ürünleri, hayvanlar, yapı ile diğer tarımsal varlıkların sigorta primlerinin bireyler tarafından ödenmesi oldukça güç olmaktadır. Devletin bir görevi de alınan sosyal politika önlemleriyle kırsal kesimde çalışan ve yaşayanların güvenlik ve refah içinde yaşamalarını sağlamak olmalıdır.

Sosyal politika kapsamında; öncelikle tarımda çalışma ortamının iyileştirilmesi (tarım çalışanlarının örgütlenmesi, tarım iş kanununun çıkarılması, kadın ve çocuk tarım işçileri konusundaki çalışmalar, işyeri sağlığı ve güvenliği konusundaki çalışmalar ve sosyal diyalogun güçlendirilmesi gibi), sosyal güvenlik hakkının bütün tarım çalışanlarına sağlanması, tarımda gelirlerin sigorta yoluyla güvence altına alınması, tarım ve tarım dışı gelir kaynaklarının artırılması ve çeşitlendirilmesi, kırsal kesimde yoksulluğun azaltılması ve açık ve gizli işsiz durumunda olan kişilerin mikro kredi ve projelerle üretken hale gelmelerinin desteklenmesine ağırlık verilmesi gerekecektir. Kırsal sosyal politikalarla bölgesel ve kırsal/şehir alan ve sosyo-ekonomik farklılıkların giderilmesi ve kırsal politikaların uzun vadeli olması ve sürekli olarak etkilerinin izlenmesi ve değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Kırsal alanda sosyal güvenlik; sosyal sigorta, sosyal tazmin, sosyal yardım, sosyal hizmet ve sosyal teşvik şeklindeki yöntemler aracılığıyla bireyleri ve giderek bütün toplumu tehdit eden sosyal risklerin ortaya çıkaracağı sosyal sorunları çözümlenmeye çalışmaya olanak verebilecek biçimde yeniden gözden geçirilmelidir. Kırsal toplumun refah düzeyindeki yetersizlik ve gelir dağılımındaki dengesizlik birer sosyal sorun olup, bu anlamda sosyal güvenlik ve yoksulluğu azaltmaya yönelik politikalar, yoksulluk ve işsizlik gibi sosyal sorunlara karşı önleyici ve telafi edici fonksiyonlar yerine getirecektir.

Kırsal kesimde sosyal güvenlik ve özellikle tarım sigortaları uygulamasının yaygınlaştırılması ve kırsal kesimde yaşam ve gelir kaynaklarının güvence altına alınması, sadece bireylerin ekonomik olanaklarıyla başarılacak bir olay olarak görülmemektedir. Sosyal devlet anlayışına uygun olarak kırsal kesime yönelik sosyal politikaların finansmanına devletin katkıda bulunması ve böylece yeşil kart uygulaması, felakete uğrayanlara doğrudan mali yardım yapılması, kredi borçlarının affı veya silinmesi gibi ekonomik düşünce yeteneğinin gelişmesini kısıtlayan uygulamalar terk edilebilecektir. Diğer yandan tarımsal destekleme için bütçeden ayrılan kaynakların gelecek yıllarda önemli bir kısmının tarım sigortaları primine devlet desteğinin sağlanması, tarımda çalışma ortamının iyileştirilmesi, bütün kırsal nüfusun sosyal güvenlik kapsamına alınması, tarım eğitimi, üretici ve çalışanların örgütlenmesi gibi alanlara ayrılması kaçınılmaz olacaktır. Diğer yandan kırsal kesimde yoksulluğu ve gelir dağılımı adaletsizliklerini azaltma ve yaşam kalitesini iyileştirmeye yönelik politikaların uygulanması, yine bu amaçla örgütlenmiş kamu ve/veya özel örgütlerin katkılarıyla yürütülecektir. Kırsal alanda yoksulluğun azaltılması ve kırsal kesimde gelirin artırılması, tarımsal faaliyetlerin çeşitlendirilmesi, kırsal kesimde tarım dışı istihdam olanaklarının artırılması ve açık ve gizli işçilerin tarım dışı sektörlerle transferiyle sağlanabilecektir.

Kaynaklar

Açıl, A.F. ve Demirci, R., 1984. Tarım Ekonomisi Dersleri, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları No:880, Ankara.

- Aksoy, S., 1969. Tarımda İş Hukuku, Türk Ziraat Ekonomisi Derneği Yayınları No:1, Ankara.
- Aksoy, S., 1993. Tarımda İş Hukuku, Tarım ve Köy Dergisi, Sayı: 90, Ağustos 1993, Ankara.
- Aksoy, S., Eraktan, G., Eraktan, S., Kuhnen, F. ve Winkler, W., 1994. Türkiye'de Kırsal Nüfusun Sosyal Güvenliği, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Akyıl, N. 2005. Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi ve Sosyal Riski Azaltma Projesi Bilgi Notu, TC Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Artukoğlu, M.M., 1998. Türkiye'de Çiftçilerin Sosyal Güvenliği Sorunları ve Çözüm Yaklaşımları: Menemen İlçesi Örneği, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Ankara.
- Bozer, A., 1981. Sigorta Hukuku, Olguç Matbaası, Ankara.
- DİE, 2002. Hane Halkı Bütçe Anketi Sonuçları, Ankara.
- DİE, 2003. Hane Halkı İşgücü Anketi Geçici Sonuçları, Ankara.
- DİE, 2004. Tarımsal Yapı Üretim Fiyat Değer 2002, Ankara.
- DİE, 2005. 2001 Genel Tarım Sayımı Sonuçları, DİE (Yayınlanmamış), Ankara.
- DPT, 1995. Sosyal Güvenlik, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın No:DPT:2420-ÖİK:479, Ankara.
- DPT, 2004. 2005 Yılı Programı, TC Resmi Gazete Tarih:19 Ekim 2004, Sayı:25618, Ankara.
- Dinler, T. ve Tanrıvermiş, H., 1993. Türkiye'de Tarımsal Yapılar ile Tarım Alet ve Makinalarının Sigortalanması Sorunu ve Geliştirilebilir Olanakları, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Tarım ve Köy Sayı:91:18-20, Ankara.
- Eraktan, G., 1970. Türkiye'de Ziraat Sigortasının Lüzum ve Önemi, TC Ziraat Bankası Matbaası, Ankara.
- Eraktan, G., 2001. Tarım Politikası Temelleri ve Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikası, Uzel Yayınları, İstanbul.
- Gülçubuk, B., Şengül, H., Aluftekin, N., Kızılaslan, N. Ve Kılıç, M., 2005. Tarımda İstihdam Sosyal Güvenlik Uygulamaları ve Kırsal Yoksulluk, Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 3-7 Ocak 2005, Cilt:2, Ankara, s.1173-1196.
- Gürgen, Y., 1993. Tarım İşçilerinin Yasal Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarıyla İlgili Sorunları, Sayı: 90, Ağustos 1993, Ankara.
- Güven, E., 1988. Tarım İşçilerinin Sosyal Güvenlik Önlemleri ve Bazı Düşünceler, Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: VI, Sayı:2, Eskişehir.
- Güven, S., 1995. Türkiye'de Sosyal Planlama, Bursa.
- Karacan, A.R., 1991. Tarım Kesiminde Geçici İşçilerin Çalışma Koşulları Ücret Sistemleri ve Çalışanların Sosyal Güvenlikleri Üzerine Bir Araştırma, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul.
- Kızılaslan, N., Güler, A.Z. ve Tanrıvermiş, H., 1994. Türkiye'de Tarım Sigortaları Uygulaması ve 1981-1993 Dönemindeki Gelişmelerin Analizi, Türkiye 1. Tarım Ekonomisi Kongresi, Tarım Ekonomisi Derneği ve Ziraat Fakülteleri Tarım Ekonomisi Bölümleri, 1. Cilt, s.139-151, İzmir.
- Özçelik, A., Turan, A. ve Tanrıvermiş, H., 1999. Türkiye'de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayın No: 14, Proje Raporu 1999-2, Ankara.
- Önal, B., 1995. Tarım İşçilerinin Sağlık Sorunları, Doktora Tezi,
- Sallan Gül, S., 2003. Yoksullukla Mücadelede Fak-Fuk-Fon ve Yeşil Kart Uygulaması, Görüş Temmuz 2003, s.54-59.

Sigorta Denetleme Kurulu, 2004. 2003 Yılı Türkiye'de Sigorta ve Bireysel Emeklilik Faaliyetleri Hakkında Rapor, Ankara.

Sosyal, M., 1994. Çukurova Bölgesinde Tarım İşçileri ve Çalışma Koşulları: Yüreğir Ovası Örneği, Türkiye I. Tarım Ekonomisi Kongresi, 8-9 Eylül 1994, Cilt:2, İzmir, s. 1999.

Sürmeli, A., Dinler, T., İçer, N., Gür, E., Karadayı, S.H. ve Tanrıvermiş, H., 1995. Tarımsal Ürün Sigortaları, Türkiye Ziraat Mühendisliği 4. Teknik Kongresi, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2. Cilt, s. 1069-1096, Ankara.

Talas, C., 1953. Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No:37-19, Ankara.

Tanrıvermiş, H., 1992. Tarımsal Sigorta Organizasyonları ve Bu Organizasyon İçinde Devletin Yeri: Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye Yönünden Genel Bir Bakış, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Karınca Sayı: 668: 37-41, Ankara.

Tanrıvermiş, H. ve Sayın, C., 1993. Gelişmekte Olan Ülkelerde ve Türkiye'de Tarıma Yönelik Sigortalar, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarım ve Köy Sayı:91:11-15, Ankara.

Tanrıvermiş, H., 1994. Türkiye'de Çevre Örgütlenmesi ve Çevre Sorunlarının Önlenebilmesi Yönünden Örgütlenmenin Önemi, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Karınca Sayı:690:30-35, Ankara.

Tanrıvermiş, H., 1994. Tarım Sigortaları, Matsa Basımevi, Ankara.

Tanrıvermiş, H., 1997. Türkiye'de Tarım Sektörünün Sigorta Sorunu ve Çözüm Önerileri, Milli Reasürans T.A.Ş. Yayını, İstanbul.

Tanrıvermiş, H., 2000. Applications, Problems and Suggested Solutions for the Agricultural Insurance in Turkey, Turkish Cooperative Association, Cooperation in Türkiye, Number: 32:19- 37, Ankara.

TC Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2004. II. Tarım Şurası Çalışma Belgesi 29 Kasım-1 Aralık 2004, Ankara.

TC Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, 2004. Sosyal Yardım Programları ve Proje Destekleri, Ankara.

TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Sosyal Sigortalar Genel Müdürlüğü, 1989-2003. İstatistik Yıllığı 1989-2003, Ankara

TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Bağkur Genel Müdürlüğü, 2005. Sigortalı Kayıtları (Yayınlanmamış), Ankara.

TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Bağkur Genel Müdürlüğü, 2005. Sigortalı Kayıtları (Yayınlanmamış), Ankara.

TC Resmi Gazete, 2003. 4857 Sayılı İş Kanunu, Tarih: 10.6.2003, Sayı:25134, Ankara.

TC Resmi Gazete, 2005. 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu Gereğince İş Kollarındaki İşçi Sayıları ve Sendikaların Üye Sayılarına İlişkin 2005 Ocak Ayı İstatistikleri Hakkında Tebliğ, Tarih: 18 Ocak 2005, Sayı:25704, Ankara.

TC Resmi Gazete, 2005. 5363 Sayılı Tarım Sigortaları Kanunu, Tarih: 21 Haziran 2005, Sayı:25852, Ankara.

TC Sağlık Bakanlığı, 2005. Yeşil Kart Uygulaması İle İlgili Kayıtlar (Yayınlanmamış), Ankara

Turan, A. and Tanrıvermiş, H., 1993. Agricultural Insurance Cooperatives and Possibilities of their Development in Turkey, Turkish Cooperative Association, Cooperation in Türkiye, Number:18:17-26, Ankara, Turkey.

Turhanoğlu, Z., 2003. Türkiye'de Tarımda Çalışanların Sosyal Güvenliği, Yüksek Lisans Tezi, Ulaş, I., 2002. Uygulamalı Sigorta Hukuku Mal ve Sorumluluk Sigortası, 3. Baskı, Ankara.

6. Türkiye Tarımının Kurumsal Yapısı

Doç. Dr. Ahmet BAYANER

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

Giriş

Tarım daima farklı kurum ve kuruluşların ilgi ve görev alanında olmuştur. Mevcut kurum ve kuruluşlar, kamu, çiftçi ve meslek örgütlenmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kamu kuruluşları Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Çevre ve Orman Bakanlığı, Hazine, Dış Ticaret ve Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlıkları, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ve Ziraat Bankasıdır. Mesleki örgütler, odalar, sivil toplum kuruluşları ve dernekler şeklinde varlıklarını sürdürürler. Çiftçi örgütleri, ekonomik ve sosyal amaçlı örgütlerdir ve kooperatifler, birlik ve vakıf yapısında şekillenmişlerdir. Tarımsal eğitim ise Ziraat Fakülteleri, Yüksek Okullar ve Ziraat Liseleri tarafından sağlanmaktadır. Bu kurum ve kuruluşlar, kanunlarında kendilerine verilen tarımla ilgili görevleri değişik organizasyon yapılarında yerine getirmişlerdir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, politikaların tespiti, uygulamaların denetim ve kontrolü, kırsal bölgelerin kalkındırılması, tarım, hayvancılık ve su ürünlerinin geliştirilmesi, altyapı tesislerini yapmak ve yaptırmak, tabii kaynakların korunması, çiftçinin teşkilatlanması, tabii afetlerden zarar gören üreticilerin gelirlerinin telafisi, gıda güvenliği, arazi toplulaştırılması, ihracat imkanlarını geliştirmek, verimliliği artırıcı araştırmalar yapmak, tarımsal yayım ve eğitim, taşınır, taşınmaz çiftçi mallarının korunmasını, hayvan hastalıklarının eradikasyonunu amaçlamaktadır (TKB, 2004a).

Bakanlık mevcut teşkilat yapısı Şekil 6.1'de verilmiştir. Bakanlık, merkezde ana hizmet birimleri, danışma ve denetim birimleri, yurt dışı müşavirlikleri, yardımcı hizmet birimleri, ilgili kuruluşlar ve bağlı kuruluşlar olarak teşkilatlanmıştır. Yerelde ise il ve ilçe müdürlükleri, köy grubu tarım merkezleri, tarımsal araştırma enstitüsü, üretim istasyonları müdürlükleri, tarımsal ekonomi araştırma enstitüsü, tarım alet ve makine test merkezi, personel eğitim, tohumluk tescil ve sertifikasyon, zirai karantina, kontrol laboratuvar, tahaffuz ve gümrük, el sanatları, fidan ve fide test, merkez ikmal, zirai ilaç kontrol, zirai ilaç ve toksikoloji merkezi müdürlükleri ve taaffuzhane ve gümrük kontrol müdürlükleri şeklinde teşkilatlanmıştır.

Yerelde, Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, tarımsal işletme müdürlüğü, makine-ikmal müdürlüğü, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, şube müdürlüğü, işletme müdürlüğü, ajans amirliği ve tesisli ekip, Toprak Reformu Genel Müdürlüğü, bölge müdürlükleri, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, pazarlama bölge müdürlüğü, Atatürk çay ve bahçe kültürleri araştırma enstitüsü ve ana tamir müdürlüğü olarak teşkilatlanmıştır.

Bakanlık, kamu reformu yasa tasarısı çerçevesinde yeniden yapılanma içerisindedir. Tasarıya göre Bakanlık yerel teşkilatı İl Özel idarelerine devir edilecektir. Bakanlık genel politikaları oluşturacak ve denetim ve kontrol hizmetlerini yürütecektir. Avrupa Birliği üyelik süreci de dikkate alınarak önerilen yeni yapılanmada da Bakanlık, Tarım ve Kırsal Kalkınma Bakanlığının adı altında, merkezde ana hizmet birimleri, danışma ve denetim birimleri, yurt dışı müşavirlikleri, yardımcı hizmet birimleri, ilgili kuruluşlar ve bağlı kuruluşlar olarak teşkilatlanacaktır. AB sürecinde ekin ve sonuç odaklı bir

yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır. Bunu sağlamak için yeni bir yapı önerilmiş ve yapılanmada kriterler geliştirilmiştir.

Bu çerçevede, yönetimde anlayış değişikliği ve etkinliğinin sağlanması, tarıma bakış açısının geliştirilmesi, katılımcının sağlanması ve şeffaflığın sağlanması, uluslararası yapılara uygunluk için, uzmanlık sisteminin getirilmesi ve bütüncül yaklaşım, üreticilerle birlikte, tüketici ve sanayi yönünün düşünülmesi, doğa, çevre ve sürdürülebilirliğin gözetilmesi, Hizmetlerin verilmesi ve politikaların belirlenmesinde meslek kuruluşları, sivil toplum örgütleri, özel sektör ve mahalli idarelerle işbirliği, bakanlık stratejik planının hazırlanması, AB ülkelerindeki bakanlık modelleri ve müzakere süreci ve tam üyelikte AB'nin öngördüğü fonksiyonları görececek bir yapının tasarlanması, (Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü, Kırsal Kalkınma Ajansı) ilgili kurum ve kuruluşların görüşlerinin alınması ve yetkilerin belirlenmesi ilke olarak kabul edilmiştir.

Bakanlık yeni yapısı AB'nce öngörüldüğü şekilde ve bütüncül bir yaklaşımla, etkin ve hızlı hizmet üretebilmesi amacıyla konu bazında teşkilatlanması öngörülmektedir. Bu yapıda merkezde Bitkisel Üretim, Hayvancılık, Su Ürünleri, Gıda ve Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlükleri kurulacaktır.

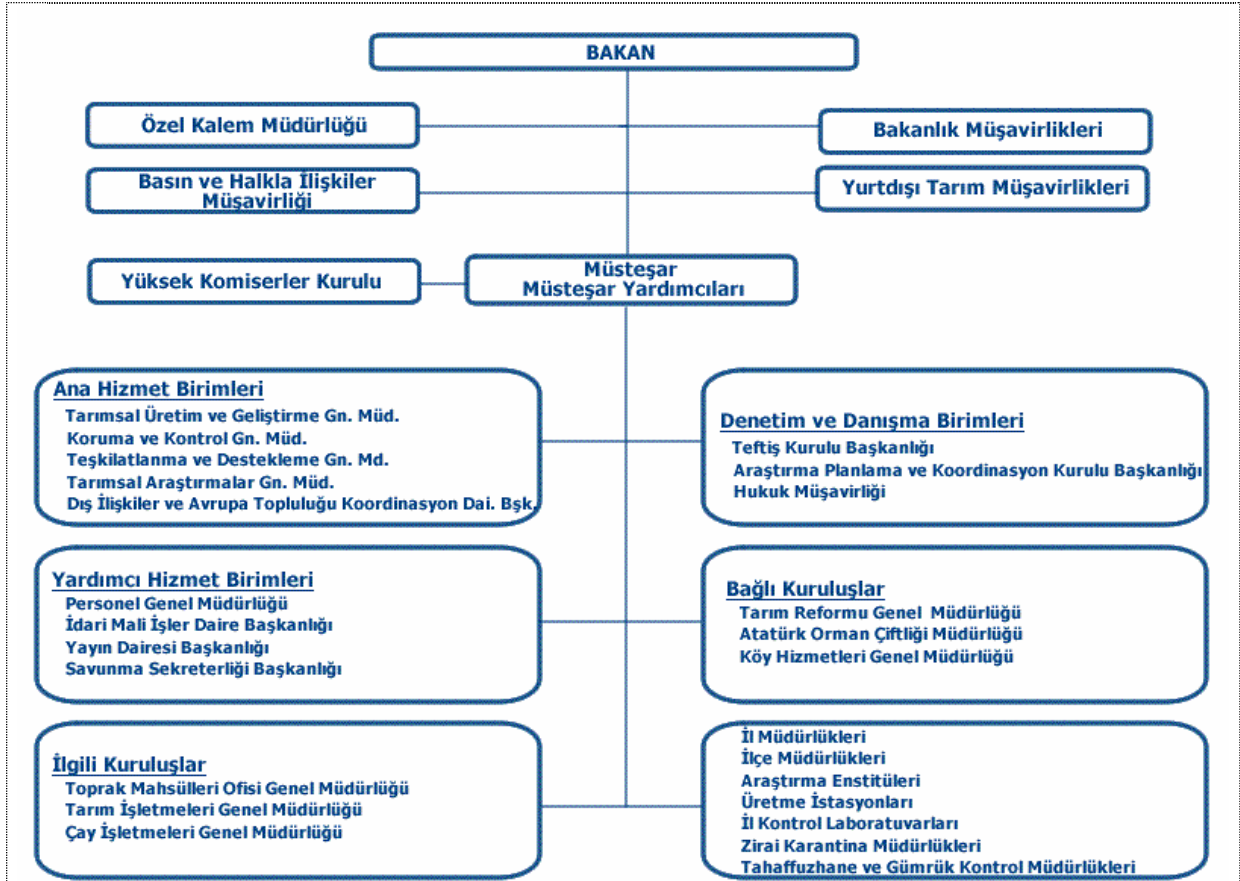
Bakanlık yerel birimleri ise; Zirai Karantina, Veteriner Teşhis ve Aşı Üretim, Gıda Kontrol Laboratuvar (referans laboratuvarları) ve Tohum Sertifikasyon ve Makine Test Merkezi Müdürlükleri şeklinde oluşturulacaktır. Yerel birimler, bitkisel ürünler, canlı hayvanlar ve ürünlerinin, ayrıca, tarımsal alet ve makinelerin ithalat ve ihracatına mani, bulaşıcı, hastalıklı ve zararlılardan arı olup olmadığı yönünde laboratuvar, karantina işlemlerine tabi tutulduğundan sağlık sertifikaları uluslar arası normlara uygun olarak düzenlenmesini sağlamak için planlanmaktadır. Bitkisel ve hayvansal ürünlerinde olası tehlike ve risklere karşı kontrol sistem ağının, AB'de olduğu gibi, yerel teşkilat ile merkezi otorite arasında altyapının kurulması ve güçlendirilmesi ile mümkün olabileceği düşünülmektedir.

AB bağlamında oluşturulacak olan Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü ayrı bir kanunla bağlı kuruluş olarak kurulacaktır. Kırsal Kalkınma Ajansı da ayrı bir kanunla kurulacak olup, özerk olması için ilişkili kuruluş statüsünde kurulacaktır.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı

Sanayi ve Ticaret Bakanlığının kanunla kendisine verilen görevleri arasında tarımla ilgili de görevler bulunmaktadır. Sanayi ve Ticaret Bakanlığının "Tarım ve Köy İşleri Bakanlığına bağlı tarımsal amaçlı kooperatiflerle tarım kredi kooperatifleri ve birlikleri hariç olmak üzere tarım satış kooperatifleri ve birlikleri ile genel hükümlere tabi kooperatiflerin ve birliklerin kuruluş, işleyiş ve denetimlerine ait işlem ve hizmetleri yürütmek" ve bu faaliyetler için gerekli kredilerle ilgili hizmet ve işlemleri yürütmek" (STB, 2004) görevleri vardır.

Faaliyet alanına gire tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin yeniden yapılanması ile ilgili faaliyetleri yürütmektedir. Tarım satış kooperatifleri ve birlikleri özerk, ekonomik etkinlik ve verimlilik ilkeleri çerçevesinde faaliyetlerini sürdürebilecek bir yapıya kavuşturulmaları amaçlanmıştır. Tarımda Bakanlık, birliklere Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonundan kredi kullanmaktadır. Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'nin faaliyetleri de yine söz konusu bakanlık tarafından yönlendirilmektedir (STB, 2004).

Şekil 0.1. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı teşkilatı

Çevre ve Orman Bakanlığı

Çevre ve Orman Bakanlığı bünyesinde yer alan ORKÖY Genel Müdürlüğü, devlet ormanları içinde ve bitişiğinde oturan köylülerin sosyal ve ekonomik gelişmelerini sağlamak amacıyla kalkınma havzalarında etüt, araştırma, plan ve projeler hazırlamak ve bunları uygulamak, her türlü kredi ve yardım kaynaklarının bu hizmetlere yönelmesini temin etmek ve ilgili kuruluşlarla işbirliği yapma görevleri doğrultusunda orman-halk ilişkilerini geliştirmek ve bu konuda her türlü tedbiri alma görevlerini yürütmektedir.

İlçe kalkınma planlarındaki önerilere göre orman içi köylerde sosyal ve ekonomik amaçlı krediler kullanılmaktadır. Üretilen ürünlerin pazarlanabilmesi amacıyla kooperatif kredileri kullanılmakta bu kredilerle ortaklık ruhunun geliştirilmesi, ürünlerin değerinde pazarlanması, yeni üretim tekniklerinin öğretilmesi ile küçük ölçekli sanayinin kırsal kesime taşınması sağlanmaktadır.

Dış kaynaklı kırsal kalkınma projeler, Biyolojik Çeşitlilik ve Sürdürülebilir Kaynak Yönetimi Projesi, Anadolu Su Havzalarının Rehabilitasyonu Projesi ve Çoruh Havzası Rehabilitasyon projeleri alanlarındaki orman köylülerinin tarımsal faaliyetleri desteklenmektedir. Tarımsal faaliyetlerin desteklenmesine yönelik olarak Ormancılık Araştırma Müdürlükleri odun dışı orman ürünleri bölümlerinde tıbbi ve aromatik bitkilerin seleksiyon ve çiftçi şartlarında yetiştiricilikleriyle ilgili çalışmalar yürütülmektedir (ÇOB, 2005).

Hazine Müsteşarlığı

Hazine Müsteşarlığı'nın tarımsal konulardaki faaliyetleri Teşkilat Kanunu'nda: Tarımsal Kamu İktisadi Teşebbüslerinin faaliyetlerinin kanun, tüzük ve yönetmelik hükümlerine uygun olarak yürütülmesini takip etmek, genel yatırım ve finansman programları çerçevesinde Tarımsal KİT'lerin uygulamalarını değerlendirmek ve yıl içinde ortaya çıkacak gelişmelere göre programda gerekli değişiklikleri yapmak, tarımsal destekleme politikalarının oluşturulması ve uygulanmasına ilişkin çalışmalar yapmak olarak tanımlanmaktadır. Hazine Müsteşarlığının tarımla ilgili faaliyetleri Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

Müsteşarlık, Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF) ile ilgili faaliyetleri de yerine getirmektedir. Bu kapsamda, diğerleriyle birlikte tarımsal ürünlere sağlanan ihracat teşvikleri Hazine Müsteşarlığı bütçesi altında yer almaktadır. Tarım sektörüne sağlanan kredilere uygulanan faiz sübvansiyonlarının karşılanmasına yönelik ödenekler halen Hazine Müsteşarlığı bütçesi altında bulunmaktadır. Müsteşarlık, Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin genel koordinasyonunu sağlamaktadır (Hazine Müsteşarlığı, 2005).

Dış Ticaret Müsteşarlığı

Dış Ticaret Müsteşarlığı, ülkenin ihracat, ithalat ve dış ticaretini ilgilendiren anlaşmaların hazırlanması, müzakere edilmesi ve uygulanması ile görevlidir. İthalat rejiminin hazırlanması ve uygulanması, ihracatın geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi, ihracat ve ithalat için standartların geliştirilmesi ve uygulanması DTM'nin görevleridir. Müsteşarlık, ihracat birlikleri ile de fonksiyonel bir ilişki içindedir. Bu çerçevede, müsteşarlık tarım ticareti ile ilgili rejimleri hazırlar ve uygular.

Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı

DPT'nin görevi, kalkınma planları ve yıllık programları hazırlayarak, bakanlıkların ve kamu kurum ve kuruluşlarının iktisadi, sosyal ve kültürel politikayı ilgilendiren faaliyetlerinde koordinasyonu sağlamak, uygulamayı etkin bir biçimde yönlendirmek ve bu konularda Hükümete müşavirlik yapmak şeklinde verilmiştir.

Yıllık programlar ile bu programların uygulanması, koordinasyonu ve izlenmesine dair kararlar uyarınca bakanlıklarca hazırlanan ekonomik, sosyal ve kültürel politikalar ve tedbirlerle ilgili kanun tasarıları ile yeni bir teşkilatlanmayı öngören kanun tasarıları hakkında, ilgili bakanlıkların; ayrıca, mezkur programlar ve kararlarda öngörülen ilke ve tedbirler açısından incelenmek üzere Devlet Planlama Teşkilatı'nın görüşünün alınmasını zorunlu kılmaktadır.

DPTM, tarım politikalarının hazırlanması ve uygulanmasına, yukarıda bahsedilen makro çerçevede, müdahil olurken, söz konusu plan ve programlarda belirtilen sektör politikalarının uygulanmasında, yoğun olarak ilgili Kurullar ile yatırım programı araçlarını kullanmaktadır. Devlet yardımları kapsamında tarımsal ürün ihracatında sağlanmakta olan ihracat sübvansiyonları, Para Kredi Koordinasyon Kurulunda sonuçlandırılmaktadır (DPT, 2005).

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ), ülkemizde tüm su kaynaklarının planlanması, yönetimi, geliştirilmesi ve işletilmesinden sorumludur. DSİ, yerüstü ve yeraltı sularının tek ve çok amaçlı kullanımı, toprak erozyonunun ve taşkın zararlarının önlenmesi ile yükümlü kılınmıştır. Bu nedenle DSİ, barajların, hidroelektrik santrallerin, içme-kullanma suyu temini ve sulama şebekelerinin

planlanması, projelendirilmesi, inşa edilmesi ve işletilmesinden sorumludur. DSİ, merkezde Genel Müdürlük ve yerelde Bölge Müdürlüğü olarak teşkilatlanmıştır.

T.C. Ziraat Bankası

Bankanın görevleri, satılması mümkün olan gayrimenkul rehni ve kefalet karşılığında çiftçiyi kredilendirmek, faiz karşılığında senet kabul etmek ve tarıma ilişkin sarraflık ve aracılık faaliyetleri yapmaktır. Kamu Bankalarının yeniden yapılandırılmaları kapsamında, 2001 yılında Kamu Bankaları, ortak bir yönetim kurulu tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Ekonomik kriz ve bankanın yeniden organize edilmesi sürecinde Ziraat bankasınca tarıma sağlanan kredinin finansman hizmetlerine sınırlamalar getirilmiştir.

Tarımsal Meslek Örgütleri

Ziraat Odaları ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği

Çiftçilerin meslek kuruluşu olan ziraat odaları, mesleki hizmetleri görmek, tarım sektörünün her alanda genel menfaatlerine uygun olarak gelişmesine ve devletin tarımsal plan ve programlarının gerçekleştirilmesine yardımcı olmak, çiftçilerin müşterek ihtiyaçlarını karşılamak, mesleki faaliyetlerini kolaylaştırmak ve üreticiler arasında işbirliğini sağlamak amacı ile kurulmuştur. 681 adet Ziraat Odası ve bir Ziraat Odaları Birliği vardır.

Ziraat Odası faaliyetleri; kamu ve özel kurum ve kuruluşlara faaliyet konuları ile ilgili önerilerde bulunmak, komisyonlara temsilci göndermek, mevzuat değişiklikleri ve yeni mevzuat oluşturulması hususunda Birliğe önerilerde bulunmak, eğitim, yayım ve danışmanlık faaliyetlerinde bulunmak, çiftçi kayıtlarını tutmak, çiftçilerin tarımsal girdilerini temin için her türlü faaliyette bulunmak, tarım ve kırsal kalkınma ile ilgili olmak üzere her türlü teknik, idari ve sosyal hizmet müesseseleri kurmaktır.

Ziraat Odaları Birliğinin görevleri; odalara kanunla ile verilen görevlerin yerine getirilmesi amacıyla gerekli önlemleri almak, faaliyetlerine yardımcı olmak, tarımsal politikaların genel menfaatlere uygun olarak yürütülmesi amacıyla gerekli çalışmalarda bulunmak, tarımla ilgili görüşlerini hükümete ve kamuoyuna duyurmak, çiftçilerin mesleki hak ve menfaatlerini korumak, uluslar arası etkinliklere katılmak, uluslar arası benzer kuruluşlar ve diğer ülkelerin tarımla ilgili kuruluşları ile ortak çalışmalar yapmak, odaları ve odaların yarısından fazla hissesine sahip buldukları şirketleri denetlemek, eğitim amaçlı merkezleri oluşturmak,

TZOB, Ulusal ve uluslararası platformlarda ülkemizi temsil etmekte, üreticilerimizin ve ülkemizin menfaatlerini korumaktadır. Birlik, Dünya Çiftçiler Birliği (İFAP) ve Avrupa Tarım Kuruluşları Organizasyonu (COPA-COGECA) üyesidir (TZOB, 2005).

Tarımsal Üretici Birlikleri

Çiftçilerin, kooperatifler ve ziraat odaları kanalıyla çözemedikleri sorunlarını çeşitli kanunların bir veya birkaç maddesinden yararlanarak kurdukları üretici ve yetiştirici birlikleri adı altındaki çeşitli kuruluşlarla çözümlü yoluna gittikleri görülmektedir (Damızlık Sığır Yetiştirici Birlikleri, Sulama Birlikleri, Köye Hizmet Götürme Birlikleri, Önder Çiftçi Dernekleri gibi). Bu alanda farklı isimler altında 750 dolayında birlik kurulmuştur (Tablo 1).

AB normlarına uygun Tarımsal Üretici Birlikleri kanunu çıkarılarak üretici birlikleri de yasal zemine oturtulmuştur. Yasa üretimden pazarlamaya kadar uzanan aşamalarda örgütlü çiftçi kesiminin desteklenmesini ve bu yönde teşvik önlemlerinin uygulamaya

geçirilmesini öncelikli olarak hedeflemektedir.

Bir üretici birliği; “tarımla ilgili ürün veya ürün grubunda faaliyette bulunan, asgari miktarda pazarlanabilir üretim hacmine sahip olan tarımsal üreticilerin belirli bir ekonomik bölgede gönüllülük esasına dayalı olarak kurdukları, özel hukuk hükümlerine tabi, tüzel kişiliğe haiz, kamu yararına çalışan üretici birlikleri” olarak tanımlanmıştır. Tarımsal üretici birliklerinin amacı, üretimi talebe göre plânlamak, ürün kalitesini iyileştirmek, kendi mülkiyetine almamak kaydıyla pazara geçerli norm ve standartlara uygun ürün sevk etmek ve ürünlerin ulusal ve uluslararası ölçekte pazarlama gücünü artırıcı tedbirler almak üzere tarım üreticilerinin, ürün veya ürün grubu bazında bir araya gelerek, tüzel kişiliğe haiz tarımsal üretici birlikleri kurmalarını sağlamaktır. Eğitim ve yayım hizmeti vermek, danışman hizmeti sağlamak birliğin görevleri arasındadır .

Tarımsal ürünlerin üretimini ve işlenmesini en son teknoloji ve pazar standartlarına paralel olarak geliştirmeyi amaçlayan tarımsal üretici birlikleri; üreticilerinin ekonomik ve sosyal haklarını korumak, tarımsal eğitim ve yayım hizmeti vermek, pazar araştırması yaparak üreticiye pazar hakkında bilgi vermek, girdi temini ve sigorta hizmetlerine aracılık etmek, üretim planlamasına yardımcı olmak, üyelerinin pazarlık gücünü arttırıcı faaliyette bulunmak, gibi görevlerinin yanı sıra gerektiğinde; istatistik toplama, araştırma ve ıslah çalışmaları yürütme, personel istihdam edebilme, üyelerinin ekonomik çıkarları doğrultusunda işletme kurabilme ve işletebilme, ulusal ve uluslararası düzeyde ilgili kuruluşlarla da işbirliği yapabilme gibi işlemlere de sahiptirler.

Birlikler, daha çok ürün ve ürün grubuna dayalı, ilgili olduğu alanın sorunlarını derinlemesine araştırabilen, uzmanlaşmaya bağlı olarak yüksek teknolojiyi geçerli kılan, ürün işleme ve değerlendirme tesisleri de kurabileceklerdir.

Hizmet Birlikleri (Sulama Birlikleri, Köylere Hizmet Götürme Birlikleri)

Sulama birlikleri, sulama hizmetlerinin birden fazla köy veya beldeye gitmesi durumunda tesislerin işletilmesi, bakım ve onarımlarının sağlanması ve köye hizmet götürme amacı ile kurulmaktadır. Birlikler, birlik meclisi, birlik başkanı ve birlik encümenince yönetilmektedir.

Islah Amaçlı Birlikler (Damızlık Sığır Yetiştiricileri, Arıcılık Birlikleri)

Bu birlikleri; yetiştiriciler kendi aralarında teşkilatlanarak, üstün verimli hayvanların yetiştirilmesi amacıyla, gerek yurtiçinde yetiştirilen, gerek yurtdışından ithal edilen ve gerekse yerli ırkların genetik potansiyellerinin geliştirilmesi verimlerinin artırılması, bunların soy kütüğü ve verim kayıtlarının tutulması, hayvanlarla ilgili sağlık hizmetlerinin yürütülmesi ve sigorta işlemlerinin yapılması, üyelerin üretimlerinin sağlanması, ihtiyaçlarının temini ve ürünlerin yurtiçi ve dışında pazarlanması, üretim maliyetlerinin düşürülmesi, ürünlerin değerlendirilmesi için gerekli tesislerin kurulması ve işletmesi amacıyla kurulan birliklerdir.

Diğer Mesleki Örgütler ve Meslek Odaları

Tarımsal Üreticilerin içinde bulunduğu örgütler olmamasına rağmen, tarım sektörüne hizmet götüren (Ziraat Mühendisleri, Gıda, Veteriner Hekimleri, Orman Mühendisleri Odaları, Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri Birliği) meslek odası ve dernek bulunmaktadır. Söz konusu örgütler kendi meslek gruplarının menfaatleri ile ilgili çalışmalar yapmaları yanında tarım ve gıda sektörü ile ilgili politika oluşturma ve üretici menfaatlerini koruma yönünde de etkili olmaktadır.

Tarımsal Amaçlı ve Gönüllü Organizasyonlar

Dernekler

Ülkemizde mesleki ve ekonomik üretici örgütlenmesinde başlıca örgütler olan ziraat odaları ve kooperatifler dışında üreticilerin mesleki talepleri ile ortaya çıkan üretici dernekleri bulunmaktadır. Bu derneklerin başlıcaları Adana Çiftçiler Birliği, Ege Çiftçiler Birliği ve Önder Çiftçi Dernekleri (ÖÇD)'dir. Ülkemizde üreticilere danışmanlık hizmeti veren tek dernek olan ÖÇD 11 ayrı merkezde kurulmuştur.

Genel olarak buldukları bölge tarımı ve ülke tarımı üzerine görüş ve öneriler üreten bu derneklerin yanında ihtisas, ve ürün bazında çalışmalar yürüten üretici dernekleri de bulunmaktadır. Bu derneklerden başlıcaları Turunçgil Yetiştiricileri Derneği, Adana Soya Üreticileri Birliği, Tahıl Üreticileri Birliği, Muz Üreticileri Derneği ve Manisa Bağcılar Birliği Derneği'dir.

Vakıflar

Türkiye'de tarımla ilgili faaliyet gösteren vakıflarda vardır. Türkiye kalkınma vakfı bunların içerisinde en tanınmış olup özellikle tavukçuluk sektöründe sahip olduğu holding ve sözleşmeli üretim modeli ile hayvancılık sektöre önemli katkılar sağlamıştır.

TEMA Vakfı ise doğal kaynakların korunması ve erozyonla ilgili başarılı çalışmalar yapmaktadır.

Tarımsal Kooperatifler

Türk tarım sektöründe geniş bir kitleyi ilgilendiren üç temel kooperatif çeşidi vardır. Bunlar tarımsal kalkınma, tarım satış ve tarım kredi kooperatifleridir. Toplam 7 çeşit tarımsal amaçlı kooperatif bulunmaktadır. Pancar Ekicileri Kooperatifleri, Su Ürünleri Kooperatifleri, Sulama Kooperatifleri ve Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri ile Tarım Kredi Kooperatiflerinin kuruluşu, çalışmalarının düzenlenmesi ve denetimi Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından yapılmaktadır. Tarımsal amaçlı kooperatiflerden 3186 sayılı Kanuna tabi Tarım Satış Kooperatifleri ve Tütün Tarım Satış Kooperatiflerinin kuruluşu, işleyişi ve denetimi ise Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın yetki ve sorumluluğu altında bulunmaktadır. Ülkemizde toplam 11 690 adet tarımsal amaçlı kooperatif ve bu kooperatiflere üye yaklaşık 4.75 milyon ortak bulunmaktadır (Çizelge 6.1). Tarımsal kooperatiflere ait 127 adet birlik ve 7 adet merkez birliği kurulmuştur (Gümüş vd., 2004).

Çizelge 0.1. Türkiye'deki Tarımsal Amaçlı Kooperatifler

Kooperatif Çeşitleri	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı	Birlikler		Merkez Birliği
			Sayı	Ortak Koop. Sayısı	
Tarımsal Kalkınma	6 512	728 832			
• Eski Çok Amaçlı			15	1 290	1
• Tarım			8	171	
• Hayvancılık			25	295	1
• Ormancılık			17	782	1
• Çay			7	52	1
Sulama	2 340	273 542	9	432	1
Su Ürünleri	465	24 354	10	148	1
Pancar Ekicileri	31	1 553 417	1	31	
Tarım Kredi	1 993	1 500 000	16	1 993	1
Tarım Satış	350	671 928	17	335	-
Toplam	11 690	4 752 063	127	5 529	7

Kaynak: TEGDEM, 2005.

Kooperatifçiliğin üst örgütlenmesi açısından oldukça önemli olan Türkiye Milli Kooperatifler Birliği; 1991 yılında 7 kooperatif birliği ve merkez birliği tarafından kurulmuştur. Milli Birliğe ortak birlik ve merkez birliği sayısı 13'tür.

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri

Tarımsal kalkınma kooperatifleri çok amaçlı kooperatifler olmaları ve bünyelerinde hayvancılık, seracılık, depolama, nakliye gibi önemli tarımsal faaliyetleri bulundurmaları nedeniyle çiftçi gelirine direkt etki edecek olan kooperatiflerdir. Ülkemiz süt sektöründe özellikle ihale yapılan bölgelerde üreticiler çoğunlukla ihalelerde tarımsal kalkınma kooperatifleri aracılığıyla temsil edilmektedir. Seracılık yada yaş meyve sebze üretimi, depolanması, ambalajlanması ve nakliyesi konusunda faaliyet gösteren ve çoğu küçük ölçekli de olsa kendi tesislerini kuran başarılı tarımsal kalkınma kooperatifleri mevcuttur (Tablo 1).

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri; üreticilerin ürünlerinin değerlendirilmesi yada çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kurulmuşlardır. Çok amaçlı kooperatifler olan tarımsal kalkınma kooperatiflerinin amaçları, yerleşim sahasını düzenlemek, çiftçi işletmelerini verimli hale getirmek ve her türlü ürünlerin ve mamullerin pazarlanmasını düzenleyerek kazançlı hale getirmek, ortakların mesleki ve gerektiğinde zati tüketim ihtiyaçlarını karşılamak, doğal kaynaklardan faydalanılması ve köy sanayinin kurulmasını sağlayan çalışmalara katılmak olarak belirlenmiştir.

Belirlenen amaçlara ulaşabilmek için tarımsal kalkınma kooperatifleri, tarımsal işletmelerin planlanması, ihtiyaç duyulan taşınır ve taşınmaz malların, araç ve gereçlerin sağlanması, kooperatif malı olarak alınacak alet ve makinelerin üreticilere tahsisi, ürünlerin saklanması, işlenmesi ve pazarlanması, hayvancılığın geliştirilmesi, kooperatifçilik eğitiminin yapılması, el sanatlarının geliştirilmesi, değerlendirilmesi, ortaklara kredi sağlanması, ortaklara her türlü sigorta hizmetlerinin sağlanmasında aracılık edilmesi, turizm faaliyetlerinde bulunma, ortakların taşıma gereksinimlerinin görülmesi, elektrik gereksinimlerinin sağlanması, ortakların kültürel ve sağlık koşullarını geliştirme, maden ve enerji kaynaklarının geliştirilmesi gibi konularda çalışmaktadırlar.

Tarım Satış Kooperatifleri

Tarım Satış Kooperatifleri, üreticilerin (ortaklarının) karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle tarımsal faaliyetleri ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak, ürünlerini daha iyi değerlendirmek ve ekonomik menfaatlerini korumak amacıyla hizmet vermektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için ortaklarının ürünlerini alıp, en iyi şartlarda değerlendirmek, gerekirse ürünleri işleyip ürün haline getirerek piyasaya sürmek ve ortakların üretim için ihtiyaç duyduğu her çeşit üretim faktörlerini temin etmek durumundadır.

Çalışma konuları ile ilgili olarak kooperatif ve birlikler; ürünlerin daha iyi muhafaza edilmesi, toptan veya perakende satış için piyasa alışkanlıklarına uygun hale getirilmesine yönelik depo ve ilk işleme hüviyetindeki işletmeler ile ambalajlama gibi tesisleri, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'ndan önceden izin almak kaydıyla, kurabilmektedirler. Birlikler piyasalarda düzenleyici bir rol oynamaktadır. Ülkemizde, pamuk, üzüm, incir, zeytinyağı, fındık, fıstık, kolza, gül ve gülyaağı, turunçgil, yaş meyve ve sebze, yağlı tohumlar, tiftik ve yapağı gibi çok çeşitli tarım ürünlerinin, üreticilerden alımı ve değerlendirilmesi konularında faaliyette bulunan birlikler mevcuttur.

Ülkemizdeki Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri ve kooperatiflerden aktif olanları ise; Tarış (Pamuk Birliği, Üzüm Birliği, İncir Birliği, Zeytin ve Zeytinyağı Birliği),

Çukobirlik, Antbirlik, Taskobirlik, Fiskobirlik, Trakyabirlik, Karadenizbirlik, Güneydoğubirlik, Marmarabirlik, Kozabirlik, Gülbirlik, Tiftikbirlik ve Kayısibirlik'dir. Toplam 335 kooperatifin ortak sayısı 679.612 ve birlik sayısı ise 17'dir (Tablo 1).

Tarım Kredi Kooperatifleri

Üreticilerin ekonomik menfaatlerini korumak ve özellikle meslek ve geçimleriyle ilgili ihtiyaçlarını sağlamak amacıyla karşılıklı yardım prensibine dayanılarak kurulmuşlardır. TKK'nın görevleri, ortakların kredi ihtiyaçlarını karşılamak, ürünlerini değerlendirmek, ortak ve gerektiğinde diğer üreticilerin üretim ve zorunlu tüketim maddeleri ile üretim araçlarını toptan sağlamak, mevduat toplamak, bankacılık hizmetleri ve sigorta acenteliği yapmaktır.

Sulama Kooperatifleri

Ülkemizdeki sulama kooperatifleri; yeraltı veya yerüstü su kaynaklarından organizeli olarak faydalanmak isteyen çiftçilerin ekonomik güçlerini birleştirerek kurdukları demokratik organizasyonlardır. Bu organizasyonlar kârdan çok sulama hizmetlerinin optimal düzeyde yürütülmesinin sağlanması amacıyla çiftçilerin ortak girişimleri ile kurulmakta veya devlet tarafından inşa edilen tesislerin işletme, bakım ve yönetim sorumluluğunun devri için kurulmuştur. Sulama kooperatifleri, bölge birlikleri ve merkez birliği olarak dikey örgütlenmesine tamamlamış bulunmaktadır (Tablo 1).

Sulama kooperatifinin temel amacı; devlet tarafından inşa edilmiş veya edilecek sulama tesislerinden alınacak veya her ne surette olursa olsun tarım alanlarından çıkarılacak suyun tarımda kullanılması ile ilgili arazi tesviyesi, tarla başı kanalları, tarla içi sulama ve drenaj kanalları gibi sulama tesislerini kurmak veya kurulmuş olan tesisleri işletmek, işletmek, bakım ve onarımlarını yaptırmaktır. Sulama kooperatifleri; ana sözleşmelerine göre sulama faaliyetlerinin dışında üretim, tüketim, pazarlama, kalkınma ve eğitim gibi faaliyetleri de yürütebilen çok amaçlı sınırlı sorumlu bir kooperatif niteliği de taşımaktadır.

Su Ürünleri Kooperatifi

Su ürünleri üretim ve değerlendirme kooperatifleri'nin kuruluş amaçları; ortaklarının ihtiyacı olan av araç, gereçlerini ve donatılarını temin etmek, istihsal edilen su ürünlerine soğuk depolama imkanları sağlayarak, ürünün pazara düzenli biçimde akışını sağlamak, su ürünlerini işleme ve değerlendirme yerleri kurmak, kredi konusunda ortaklarına kefalet etmek, finansal kolaylıklar sağlamak, ortakların avlama faaliyetlerini düzenlemek, yönetmek ve genişletmek, su ürünlerini korumaktır (Çizelge 6.1).

Pancar Ekicileri Kooperatifi

Pancar Ekicileri Kooperatifleri, S.S. Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği (Pankobirlik) kurmuşlardır. Tarımsal mekanizasyon ve teknolojinin uygulama alanına girmesi ve bu yolla üretimin geliştirilmesinde pancar kooperatiflerinin, sınırlı imkanlarına rağmen büyük çabaları olmuştur. Pankobirliğin faaliyete geçmesinden sonra, ana sözleşmeleri değiştirilerek pancar dışındaki ürünlerin de kooperatiflerce değerlendirilmesi öngörülmüş ve böylece pancar kooperatifleri "çok amaçlı kooperatifler" şeklinde dönüştürülmüştür. Pancar ekicileri kooperatiflerinin sayıları 31'e ve ortak adedi yaklaşık 1,8 milyona ulaşmıştır (Çizelge 6.1).

Pancar ekicileri kooperatifleri üst birliği (Pankobirlik); makro düzeyde genel politikalarını saptamak, idari, mali, hukuki sorunlarına çözüm getirmek, faaliyetlerini koordine etmek ve geliştirmek, birim kooperatiflerin ve iştiraklerinin denetimini,

personel ve ortaklarının eğitimini yapmak, tarımsal üretimin geliştirilmesi için ihtiyaç duyulan araç ve gereçlerin gerektiğinde toptan tedarikini sağlamak ve kooperatifleşme fikrini geliştirilip yayacak tedbirleri almak amacıyla kurulmuştur.

Tarımsal Eğitim Kurumları

Fakülteler

Tarım eğitimi ziraat, gıda, veteriner, orman ve su ürünleri fakültelerinde geniş bir fakülte ağı ve öğretim üyesi kapasitesiyle yürütülmektedir. Fakülteler ülkemizin bir çok önemli tarım bölgelerinde kurulmuştur. Tarım ve gıda sektörünün gelişmesinde tarım eğitimi çok önemli bir yer tutmaktadır.

Ülke genelinde 20 Ziraat Fakültesinde, 2100 öğretim elemanı ile yaklaşık 20 000 öğrenci ön lisans ve lisan eğitimi görmektedir. Toplam 16 Veteriner Fakültesinde, 1100 öğretim elemanı ile yaklaşık 7000 öğrenci öğrenim görmektedir. Oniki adet ise Su Ürünleri Fakültesi vardır. Su Ürünleri Fakültelerinde 370 öğretim elemanı ve yaklaşık 3250 öğrenci eğitim görmektedir. Ülke genelinde 14 adet Gıda Mühendisliği Fakültesi ve 10 adet Orman fakültesi vardır.

Meslek Yüksekokulları

Tarım sektörüne yönelik ara eleman yetiştirmede bir diğer kaynak YÖK'e bağlı üniversiteler bünyesinde faaliyet gösteren tarımla ilgi meslek yüksekokullarıdır. Üniversitelere bağlı olarak eğitim veren bu okullar farklı bölgelere ve konularda eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmektedirler (TKB, 2004).

Tarım Meslek Liseleri

Kamu dışında da istihdam yaratılabilmesi ve özel sektörün ihtiyaçlarına da cevap verebilecek nitelikli ara elemanının yetiştirilebilmesi amacı ile tarım meslek liseleri kurulmuştur. Bu okullar, tarıma ara eleman olan Ziraat Teknisyeni, Ev Ekonomisi Teknisyeni, Veteriner Sağlık Teknisyeni ve Laborantlar yetiştirmektedirler. Ziraat Meslek Lisesi, Veteriner Sağlık Meslek Lisesi, Ev Ekonomisi Meslek Lisesi ve Laborant Meslek Liseleri olmak üzere toplam sayısı 18 Tarım Meslek Lisesi vardır (TKB, 2004).

Kaynaklar

ÇOB, 2005. Faaliyet Raporu. Çevre ve Orman Bakanlığı.

DPT, 2005. www.dpt.gov.tr

Gümüş, Z., Aypek, N. ve Tanrıvermiş, H. 2004. Türkiye'de Kooperatifçilik: Gelişimi, Mevcut Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri. Türk Kooperatifçilik Kurumu. Basılmamış. Ankara.

Hazine Müsteşarlığı, 2005. 4059 sayılı Hazine Müsteşarlığı Teşkilat Kanunu.

STB, 2004. Faaliyet Raporu. Mayıs.

TEDGEM, 2005. Faaliyet Raporu. Tarımsal Destekleme ve Teşkilatlanma Genel Müdürlüğü.

TKB, 2004a. Osmanlı'dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri. Araştırma planlama ve koordinasyon kurulu başkanlığı. Basılmamış.

TKB, 2004b. Tarımsal Örgütler ve Örgütlenme. II. Tarım Şurası, 10. Çalışma Komisyonu.

7. Türkiye'de Tarımsal Ürün ve Girdi Piyasaları

Prof. Dr. Ali KOÇ

Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Giriş

Bu bölümde, Türkiye'deki bazı tarımsal ürün ve girdilerin üretim, talep, dış ticaret, politikalar ve piyasa yapılarıyla ilgili durum ve eğilimler anlatılmıştır. Ticari amaçlı üretilen ürün sayısının çokluğundan dolayı her ürün kapsama dahil edilmemiştir. Kapsama dahil olan ürünler genellikle ekonomik, sosyal fonksiyon ve dış ticaret gibi kriterlerin biri veya birkaçı dikkate alındığında önem sıralamasında ön sıralarda yer alan ürünlerdir. Bunlar; tahıllar (buğday, arpa ve mısır), baklagiller (mercimek, nohut ve kuru fasulye) endüstri bitkileri (pamuk, şeker pancarı ve tütün), ihracat ürünleri (fındık, çekirdeksiz kuru üzüm, incir, kayısı, narenciye, zeytinyağı, kiraz, domates), hayvansal ürünler (süt, sığır eti ve tavukçuluk) ve şarap gibi ürünlerdir. Kimyasal gübre, tohum, traktör ve zirai ilaç gibi girdiler de çalışmaya dahildir. Türkiye tarımsal ürün ve girdi piyasalarındaki bu ürünlerden biri veya daha fazlasına ilgi duyan kişi ve kuruluşlara yararlı olabilecek temel bilgilere yer verilmeye gayret edilmiştir.

Bitkisel Ürün Piyasaları

Hububat piyasaları

Buğday Piyasası

Buğday Türkiye'de ekonomik ve sosyal açıdan önemli bir üründür. Nitekim 2001-2003 döneminde yıllık ortalama 17.9 milyon hektar olan tarla arazisinin %51.6'sında (ortalama 9,250 bin hektar) buğday ekimi yapılmıştır (DİE, 2003a). Buğdayın ekim alanı payının yüksekliği onun üretici gelirine katkı, istihdam ve öz tüketim açısından ekonomik ve sosyal boyutunu yansıtmak için önemli bir göstergedir. Türkiye'de üretilen buğdayın çok küçük bir oranı çok yüksek kalitelidir. Nitekim, 2001/2002 pazarlama döneminde üretilen 19 milyon ton buğday içinde durum buğdayın payı %12.9 (2,450 bin ton) olmuştur (TEAE, 2003). Üretim miktarında yıldan yıla görülen artış ve azalışları açıklayan temel değişken, yıllık yağış miktarıdır (Çizelge 7.1). Ancak fiyatlar da üretim seviyesindeki değişme de dikkate değer büyüklükte etkilidir.

Çizelge 7.1. Buğday: arz ve talebi (1000)

Yıllar	Hektar Alan	H/Kg Verim	Ton					
			Üretim	Net*	Gıda*	Tohum**	İthalat	İhracat
1993	9,800	2,143	21,001	17,388	12,289	1,764	1,220.9	648.7
1994	9,800	1,786	17,503	14,490	12,511	1,692	495.9	980.0
1995	9,400	1,915	18,001	14,904	12,728	1,683	1,253.3	232.8
1996	9,350	1,979	18,504	15,318	12,647	1,681	2,146.9	7.1
1997	9,340	2,002	18,699	15,484	12,835	1,692	2,551.8	15.4
1998	9,400	2,234	21,000	17,577	13,026	1,692	1,721.5	1,109.3
1999	9,380	1,919	18,000	15,066	13,220	1,688	1,613.0	1,864.7
2000	9,400	2,234	21,000	17,577	13,847	1,692	963.7	821.4
2001	9,350	2,032	19,000	15,580	14,031	1,683	346.8	1,116.6
2002	9,300	2,097	21,000	17,577	14,112	1,674	1,116.6	55.3
2003	9,100	2,088	21,000	17,577	14,260	1,638	1,846.3	0.9
99-2003	9,306	2,074	20,000	16,675	13,894	1,675	1,177.3	771.8

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003. *Üretimden hasat ve pazarlama kayıplarını çıkardıktan sonra kalan miktardır. Gıda kullanımı net üretimden, tohum ve yem kullanımı düşüldükten sonra kalan miktardır. **Tohum kullanımı hektara 180 Kg olarak hesaplanmıştır. Not: İhracat ve İthalat verileri TEAE raporlarından ve DTM kayıtlarından alınmıştır.

Türkiye’de buğday ekim alanı esnekliği (üretimin kendi fiyatına gösterdiği tepki) 0.28 olarak tahmin edilmiştir. Sırasıyla pamuk, ayçiçeği ve arpa fiyatlarına bağlı olarak esneklikler -0.52, -1.01 ve -0.16 tahmin edilmiştir (Koç ve ark, 2001). Buğday arzının büyük bölümü küçük işletmelerin üretiminden oluşmaktadır ve ülke genel ortalaması olarak birim alana üretim düşüktür. Arısoy ve Oğuz (2005) tarafından yapılan araştırmada (2001/2002 üretim dönemine) Konya ilinde ortalama tarımsal işletme genişliği 20.6 hektar ve ortalama buğday ekilen alan yaklaşık 10.4 hektar olarak belirlenmiştir. Bu araştırmada Konya ilinde ortalama işletme arazisinin %50.4’üne buğday ve %16.2’sinde arpa ekimi yapıldığı ortaya konmuştur.

Konya ilinde 1999-2001 döneminde yıllık ortalama 1,313 bin hektar alanda tahıl ekimi yapılmıştır. Bu alan aynı dönemde Türkiye’de tahıl ekimi yapılan alanının %9.4’üne (13,932 bin hektara) karşılık gelmektedir. Arısoy ve Oğuz (2005) tarafından yapılan çalışmada Konya ilinde hektara buğday üretimi sulu alanlarda 4,020 (maksimum 5,500) ve kuru alanlarda 2,570 (maksimum 4,000) kg bulunmuştur. Araştırmada verim farklılığında tohum çeşitlerinin çok etkili olduğunu ortaya koymuştur. Buna rağmen işletmelerin yaklaşık %83’ünün yüksek verim özelliğini kaybetmiş olan geleneksel tohum çeşitlerini kullandıkları saptanmıştır (Arısoy ve Oğuz, 2005)². Türkiye’de buğday üretiminde sertifikalı tohumluk kullanımı 2004/2004 üretim sezonunda 229 bin tona yükselmiştir (TKB-TÜGEM, 2005).

Yüksek verimli tohum, süne zararlısına karşı etkin mücadele ve yıllık yağış yıllık hasat rekoltesini ve buğday kalitesini belirleyen önemli değişkenlerdir. Konya ilinde, Arısoy ve Oğuz tarafından yapılan araştırmada, hektara ortalama 3,490 kg verim alındığı ve buna göre 1 ton buğday maliyeti 226.8 YTL hesaplanmıştır (Çizelge 7.2). Eğer üretim masraflarından arazi kirası (%26.5 paya sahip) çıkarılırsa 1 ton buğday maliyeti 159.7 YTL olur. Buğdayın ton maliyeti 2002 yılı ortalama dolar fiyatına (ABD) göre yaklaşık 150.7 dolara veya arazi kirası hariç 111.4 dolara eşdeğerdir. Aynı ilde yapılan bir başka üretim maliyeti çalışmasında (1999/2000 döneminde) 1 ton buğday maliyeti 105.8 YTL veya 169.6 ABD doları hesaplanmıştır (Gündoğmuş ve ark, 2001). Bu araştırmada ortalama işletme genişliği 19.9 hektar, buğday ekilen alan 11.6 hektar ve hektara buğday üretimi 3,858 kg bulunmuştur (Çizelge 7.2). Hesaplama hektara üretim masraflarına (442.2 YTL) tarla kirası karşılığı olarak yaklaşık 140.3 YTL (%31.7) dahil edilmiştir. Eğer tarla kirası hesaba dahil edilmez ise 1 ton buğdayın maliyeti 78.2 YTL veya 91.4 \$ olur³. Şüphesiz maliyet hesabı ülke ortalama verimine (2.1 ton) göre çok daha yüksek olacaktır⁴. Nitekim 2004/2005 dönemi üretim maliyetini Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) ve Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası (TZMO) gibi kuruluşlar 400 YTL/ton civarında açıklamışlardır. Açıklanan bu rakam aynı pazarlama ve üretim dönemindeki ortalama döviz kuruna göre 275-300 \$/tona eşdeğerdir.

Talep tarafına bakıldığında son yıllarda 14 milyon ton civarlarında gıda amaçlı buğday kullanıldığı görülmektedir (Çizelge 7.1). Bu ürün geniş bir kitlenin temel gıda maddesidir ve buğday ürünlerinin hanelerin gıda bütçesi içinde görece payı yüksektir (Çizelge 7.3). Bunlara ilave olarak her yıl 1.1 ile 1.3 milyon ton arasında değişen miktar buğday hayvan yemi olarak kullanılmaktadır (TEAE, 2003 Buğday Durum ve Tahmin Raporu). Türkiye’de buğday gelir artığında kişi başına tüketimi azalan bir

² Konya ilinde beş ilçe’de 25 köyde 67 işletme ile yapılan anket çalışmasından sağlanan verilerden hesaplanan sonuçlardır.

³ Hesaplama 2000 yılı ortalama ABD doları kurunu yaklaşık 623.8 bin TL almıştır.

⁴ 2000 ve 2002 yıllarına göre mazot ve gübre fiyatlarında enflasyona göre çok daha yüksek artış olmuştur. Bundan dolayı güncel maliyetler burada verilen değerlerden anlamlı oranda daha yüksek olabilir.

maldır (gelir talep esneklik katsayısı -0.22) ve fiyat-talep esnekliği ise -0.11 gibi oldukça düşüktür (Koç ve ark., 2001).

Çizelge 7.2. Türkiye'de buğday üretim maliyeti (YTL)

	2000	2000	2000	2000	2002*	2002*
	Konya	Adana	Polatlı	Tekirdağ	Konya	Adana
İşletme arazisi (hektar)	19.9	11.5	26.5	21.6	20.6	17.2
Buğday ekilen arazi (hektar)	11.6	8.3	13.7	10.4	10.4	8.4
Verim (kg/hektar)	3,858	4,360	3,014	4,610	3,490	4,790
Üretim masrafı /hektar	442.2	404.8	271.6	421.4	884.5	927.7
Tarla kirası /hektar	140.3	107.8	107.5	107.1	234.0	278.7
Değişen maliyet /hektar	274.5	288.3	162.7	305.1	496.1	502.5
Yan ürün değeri	33.9	-	9.6	30.3	93.1	cc-
Üretim değeri	380.0	380.3	273.3	433.1	1071.5	1,195.7
Brüt marj /hektar*	105.5	92.0	110.6	128.0	187.1	695.0
Maliyet /ton	105.8	93.0	93.6	70.7	226.8	194.0
Maliyet /ton***	69,5	68.1	57.9	47.5	159.7	135.5
Maliyet ABD \$ /ton	169,6	149,1	150,0	113,3	150,7	128,9
Maliyet ABD \$ /ton***	111.4	109.2	91.4	76.1	105.0	90.1

Kaynak: TEAE (2001). Maliyet hesaplamasında kullanılan veriler farklı ilçe ve köylerden seçilen 50 işletmeden toplanmıştır. Not 1: Konya* (Arısoy ve Oğuz 2005) ve Adana* (Aktaş, 2004) 2002 yılına ait maliyet hesaplamasıdır. Dolar cinsinden maliyetlerin hesaplanmasında 2000 ve 2002 yılı ortalama dolar kuru sırasıyla 623.8 ve 1504.6 bin TL alınmıştır. *** arazi kirası hariç dekarar üretim maliyeti. Not: gelir hektara buğday üretim değerine, saman satış değerinin eklenmesiyle hesaplanmıştır.

Buğdayın talebinin az esnek olması ve arzının görece olarak esnek olması, üretimin hava koşullarına bağımlılığı, çok sayıda üreticinin gelirini ilgilendirmesi ve temel gıda maddesi olması gibi özellikleri, bu ürünün ekonomi-politiğini artırmakta ve fiyat oluşum süreciyle çok farklı kesimler yakından ilgilenebilir.

Çizelge 7.3. Türkiye'de gıda harcamaları içinde buğday ürünlerinin önemi

	1994	2002	1994	2002
	Gıda harcaması içinde buğday ürünleri payı (%)			
Hane sayısı (Bin)	13342	16447		
Gıda ve içecek harcaması payı (%)	32.8	26.7		
Kişi başına aylık ekmek*	5.30	4.96	10.01	10.06
Kişi başına aylık buğday unu*	4.89	3.78	4.91	4.93
Kişi başına aylık makarna*	0.32	0.48	0.95	0.92
Kişi başına aylık pirinç*	0.63	0.61	2.33	1.88

Kaynak: (DİE, 2004). 2002 Bütçe Anketi Sonuçları. *Kişi başına aylık evde tüketim.

2001 yılından itibaren hükümet buğday destekleme taban fiyatı ilan etmemektedir ve 2002-2004 döneminde destekleme kurumu (TMO) sadece güvenlik stoku amaçlı buğday borsalarından alım yapmıştır. En son 2004/2005 dönemin ürün için hükümet buğday üreticilerine satış yaptıkları buğday için ton başına 300 YTL pirim ödeyeceğini açıklamıştır. TMO güvenlik stok amaçlı buğday almaya devam etmektedir. Son yıllarda ekmeklik buğday ithalatından %40 ile %130 arasında değişen gümrük tarifesi alınmıştır. Makarnalık durum buğday için gümrük vergisi %30 ile %100 arasında değişen oranlarda uygulanmıştır. Serbest bölgelerdeki gıda sanayi firmaları gümrük vergisi ödemediği buğday ithalatı yapabilir. Fakat firmalar ithal ettiği buğdaydan ürettiği ürünü ihraç etmek şartıyla bu istisnadan yararlanabilir. Türkiye'de toptan piyasalarda buğday fiyatı dünya piyasa fiyatlarına göre (ABD Kansas Tahıl Borsası CIF satışlar, Rotterdam) çok yüksek değildir. Aradaki fiyat farkına yurtiçi taşıma ücretleri ve aracılardan kar marjları ilave edildiğinde, yurtiçi fiyatlar dünya fiyatlarına çok yaklaşmaktadır. Ancak, Ukrayna'nın son yıllardaki teklif fiyatları (80-100 \$/ton FOB satış) dikkate alındığında, düşük tarife oranı iç piyasa fiyatlarını tehdit etmektedir.

Gıda sanayi sektöründe yoğunlaşma düzeyinin çok düşüktür. Çok farklı sektörlerin (un, makarna, bisküvi sanayi, ekmekçilik ve pastacılık) ve hanelerin doğrudan tüketim amaçlı buğday talep etmesinden dolayı buğdayın talep tarafında çok sayıda alıcı vardır. Piyasa fiyatını etkilemeyecek sayıda alıcı ve satıcı olması, son yıllarda piyasaya hükümet müdahalesinin minimuma inmiş olması, alıcı ve satıcıları karşılaştıran yeter sayıda mal borsalarının bulunması ve dış ticarete kısıtlayıcı önlemlerin azaltılmış olması gibi faktörler dikkate alındığında, Türkiye’de buğday piyasasının tam rekabet piyasalarına yakın piyasa özelliklerine sahip olduğu söylenebilir. Türkiye’de makarna sanayinde kurulu üretim kapasitesi 2002 yılında 1 milyon tona ulaşmıştır. Bu sanayinin 2001 yılı üretimi 384 bin ton olmuştur. Bu miktarın 36 bin tonu ihraç edilmiş ve 348 bin tonu da iç pazarda tüketime sunulmuştur (TEAE, 2004).

Türkiye’de Konya, Eskişehir, Ankara (Polatlı), Tekirdağ ve daha bir çok ilde bulunan ticaret borsalarında buğday alım ve satımları yapılmaktadır. Konya ilinde bulunan Konya Ticaret Borsası (www.ktb.org.tr) ve Ankara Polatlı Borsası (www.polatliborsa.org.tr) adresinden fiyat ve satış miktarları ile ilgili bilgilere (İngilizce) ulaşma olanağı vardır. Bunlara ilave olarak, Tarım Bakanlığının bağlı kuruluşu olan Toprak Mahsülleri Ofisi (TMO) ve Tarım Bakanlığı web sitelerinden buğday üretim, fiyat ve dış ticareti ile ilgili bilgilere ulaşılabilir. Piyasa ile ilgili ayrıntılı bilgiler ise Tarım Bakanlığın Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü (TEAE) periyodik ürün raporlarından (Türkçe ve İngilizce) bulunabilir.

Arpa Piyasası

Arpa yaklaşık %20 ekim alanı payı ile tarla tarımında ikinci sırada yer alır. Birim alana üretim miktarı (verim) düşük ve arpa üreten işletmelerin ortalama genişliği çok küçüktür (Çizelge 7.4 ve 7.5). Üretim miktarı ve verim yıllık yağışlara ve yağışın yıl içindeki dağılımına büyük oranda bağlıdır. Arpa kendi fiyatına bağlı olarak arz esnekliği (0.21), buğday fiyatına bağlı olarak -0.15 ve mercimek fiyatına bağlı olarak -0.90 tahmin edilmiştir (Koç ve ark. 2001). Türkiye’de arpanın çok az bir miktarı malt sanayi tarafından işlenmekte ve geriye kalan miktarı yem olarak kullanılmaktadır. Nitekim 2001/2002 pazarlama döneminde 6440 bin ton arpa karma yem üretiminde ve doğrudan yem olarak kullanılmıştır. Malt sanayi tarafından kullanılan miktar 195 bin ton tahmin edilmiştir (TEAE, 2002).

Çizelge 7.4. Arpa arz ve talebi

Yıllar	Bin hektar	Ton	Bin ton		
	Alan	Verim	Üretim	Net üretim*	Tohum**
1993	3,485	2,152	7,500	6,825	697
1994	3,500	2,000	7,000	6,370	700
1995	3,525	2,128	7,501	6,825	705
1996	3,650	2,192	8,001	7,280	730
1997	3,700	2,216	8,199	7,462	740
1998	3,770	2,387	8,999	8,010	754
1999	3,650	2,110	7,702	6,853	730
2000	3,629	2,204	7,998	7,278	697
2001	3,640	2,060	7,498	6,824	700
2002	3,600	2,306	8,302	7,554	705
2003	3,400	2,382	8,099	7,370	730
99-2003	3,584	2,212	7,920	7,176	712

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003. *Üretimden hasat ve pazarlama kayıplarını çıkardıktan sonra kalan miktardır.

**TEAE yemlik tahıllar durum ve tahmin raporları pazarlama dönemi verileridir.

Son yıllarda arpa ithalatında uygulanan gümrük tarifesi %50-100 aralığında değişim sergilemektedir. Buğday'da olduğu gibi arpa piyasasına da hükümet müdahalesi minimum düzeydedir. Arpa piyasasında en büyük alıcılar yem sanayi ve büyükbaş hayvan yetiştiren (süt ve et besiciliği) işletmelerdir. Bir çok işletme, üretimini hayvan yemi olarak kullanmaktadır. Piyasa bilgileri (alım, satım, fiyat) bir önceki bölümde referans olarak verilen borsalardan ve Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü periyodik ürün raporlarından sağlanabilir.

Çizelge 7.5. Türkiye'de önemli üretim bölgelerinde arpa üretim maliyetleri (YTL)

	Konya:2000	Polatlı:2000	Tekirdağ:2000
İşletme genişliği (hektar)	23.4	26.5	18.0
Arpa ekilen alan (hektar)	4.0	4.9	1.8
Üretim masrafı (hektar)	416.4	269.4	386.3
Tarla kirası (hektar)	145.6	102.6	100.3
Verim kg/hektar	3415	2361	4190
Değişen maliyet (hektar)	248.4	158.1	277.6
Yan ürün geliri (saman/hektar)	34.4	5.0	21.0
Üretim değeri	323.9	182.2	369.6
Brüt marj (hektar)	75.5	24.1	92.0
Maliyet (ton)	111.9	112.0	77.0
Dolar/ton	179.4	179.5	148.0

Kaynak: TEAE, Tarımsal Üretim Maliyetleri 2001.

Mısır Piyasası

Mısır ile ilgili Türkiye geneli için veriler, Çizelge 7.6'da verilmiştir. Türkiye'de mısır tarımında iki farklı tip üretim vardır. Bunlardan birincisi öz tüketim veya yöresel gıda için üretilen geleneksel üretim (Örneğin: Doğu Karadeniz Bölgesi) ve diğeri ise yüksek verimli melez tohum kullanılarak yapılan üretimdir. Bu ikili yapıdan dolayı, Türkiye'de birim alana ortalama üretim dünya ticaretinin arz tarafında yer alan ülkelere (ABD, Arjantin) ve AB ortalamasına göre düşüktür. Ancak, ticari üretim yapan bölgelerde (veya alt bölgelerde) hektara üretim ülke genel ortalamasından çok yüksektir.

Çizelge 7.6. Mısır arz ve talebi (bin ton)

Yıllar	Alan (bin hektar)	Verim	Üretim	İthalat
1993	550	4,545	2,500	101
1994	485	3,814	1,850	13
1995	515	3,689	1,900	624
1996	550	3,636	2,000	897
1997	545	3,817	2,080	851
1998	550	4,182	2,300	765
1999	518	4,434	2,297	835
2000	555	4,144	2,300	1,283
2001	550	4,000	2,200	535
2002	500	4,200	2,100	1,177
2003	560	5,000	2,800	1,817
99-2003	537	4,356	2,339	1,129

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003. Not:2004 yılı ithalatı 1,039 bin ton olmuştur.

Nitekim Adana, Mersin ve Sakarya illeri 1998-2002 döneminde Türkiye mısır ekim alanından yaklaşık %30 ve üretimden yaklaşık %46 pay almışlardır (DİE, 2003b). Bu illerde aynı dönemde hektara mısır üretimi 6.5 ton civarında gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Doğu Akdeniz bölgesinde (Güneyde) Çukurova adlandırılan alt bölgede 1. ürün mısır ekiminden hektara 8-9 ton ürün alınmaktadır. Çukurova bölgesinde

hektara alınan mısır verimi ABD’de alınan verime yakın ve Arjantin’de alınan verimden çok yüksektir. Bahsedilen olgular, Türkiye’de ticari mısır üretiminin yaygınlaşması ile Türkiye ortalama veriminin AB ortalaması düzeyine ulaşabileceğini göstermektedir.

Türkiye’de mısır üretimi indirgenmiş fiyatlara (kendi fiyatı ve pamuk fiyatı) çok duyarlıdır. Mısır arz esnekliği kısa dönem 0.61 ve uzun dönem 1.05 tahmin edilmiştir (Koç ve ark, 2001). Son yıllarda Çukurova bölgesinde pamuk ekimi azalmış ve bu azalmayı büyük oranda 1. ürün mısır ve 2. ürün mısır (buğday hasadından sonra) ile ikame edilmiştir. Seksenli yılların ortalarından beri mısır üretiminde, büyük oranda birim alana verim artışından kaynaklanan **üretim** artışı gözlenmektedir. Üretim çok sayıda küçük işletmelerde yapılmaktadır (Çizelge 7.7). Türkiye’de GMO mısır tohumu kullanımına henüz izin verilmemiştir. Türkiye bu konuda AB ile uyumlu bir politika izlemeye çalışmaktadır. İthal edilen mısır, ağırlıklı hayvan beslemede kullanılmaktadır. Nişasta sanayinin gıda üretimi amaçlı mısır kullanımı ülke içinde yapılan üretimden sağlanmaktadır.

Çizelge 7.7. Türkiye’de mısır hektara üretim maliyeti (2000)

Göstergeler	2000***	2002****		2000	
	Adana	Adana (I.Ürün)	Adana (II.Ürün)	Samsun	Trabzon**
İşletme genişliği (hektar)	11.7	17.2	17.2	10.3	2.7
Arpa ekilen alan (hektar)	8.7	8.8	6.5	4.4	0.3
Verim kg/hektar	7,190	10,120	8,290	8,262	1,307
Üretim masrafı	654.7	1,607.9	1,374.4	822.1	595.6
Değişen maliyet	515.2	932.3	885.8	540.4	441.5
Üretim değeri	637.4	2,125.2	1,740.9	840.7	280.9
Brüt marj	122.3	1,192.9	855.1	300.3	-160.6
Yan ürün değeri (bitki sapı)	-	-	-	-	54.6
Tarla kirası	111.6	403.8	230.3	236.0	130.5
Maliyet YTL/ton	91.0	159.0	166.0	99.5	414.2
Maliyet YTL/ton*	74.2	119.0	138.0	71.0	314.1
Dolar/ton	147.3	105.6	110.2	159.5	663.9
Dolar/ton*	118.9	79.1	91.7	113.7	503.9

*Tarla kirası hariç maliyet ve **Geçimlik ve öz tüketim için üretim. *** Adana 2000 yılı I. Ürün maliyeti.

**** Kaynak: Aktaş (2004).

Son beş yıllık ortalamaya göre (2000-2004), mısır ithalatı yıllık ortalama 1170 bin ton olmuştur. Ancak 2003 yılında ithalat 1817 bin ton ile rekor kırmıştır. Son yıllarda mısır ithalatında uygulanan gümrük vergileri ulusal arz durumu, döviz kuru ve dünya fiyatlarındaki dalgalanmaya bağlı olarak **%20 ile %130** arasında değişmiştir. Uygulanan oranlar, dünya ticaret örgütüne taahhüt edilen bağlayıcı tavandan (%180) oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Mısır piyasa bilgileri (üretim, dış ticaret, kullanım ve fiyatlar) Tarım Bakanlığının Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü periyodik ürün durum ve tahmin raporlarından sağlanabilir.

Mısır talebinde en büyük payı hayvan yemi, doğrudan gıda (un ve ekmek) ve nişasta sanayi kullanımları alır. Türkiye’de yıllık 885 bin ton mısır işleme kapasitesine sahip mısır nişastasası üreten beş adet firma vardır. Bunlar Cargill Bursa ili Orhangazi ilçesinde (400 bin ton), Amylum Adana ilinde (250 bin ton), Pendik Nişasta İstanbul Pendik’de (110 bin ton), Tat-Adana’da (70 bin ton) ve Sunar Mısır Adana’da (55 bin ton) yerleşik işleme sanayilerdir. Cargill aynı zamanda Pendik Nişasta’ya da ortaktır. Nişasta sanayide kapasite kullanım oranı %50’ler civarındadır (Milliyet Gazetesi, Güngör Uras, Nisan 2005).

Yağlı Tohumlar Piyasası

Türkiye’de yıllık ayçiçeği üretimi uzun yıllardır 800-900 bin ton ve pamuk çekirdeği 1.2-1.3 milyon ton dolaylarında seyretmektedir. Bunlara ilave olarak **Tablo 7.8’den izlenebildiği gibi**, 50-100 bin ton dolaylarında değişen soya üretimi yapılmaktadır (DİE, 2003a). Yerli üretim gıda amaçlı kullanılmaktadır. Türkiye’de hektara pamuk verimi dünya ve AB ortalamasının çok üzerinde ve ayçiçeği verimi en büyük ihracatçı ülke Arjantin ve Ukrayna’dan yüksektir.

Çizelge 7.8. Türkiye’de soya ve ürünleri ithalatı (bin ton ve milyon ABD \$)

Yıllar	Soya		Soya Yağı		Soya Küspesi		Toplam
	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Değer
1993	30.5	7.6	210.4	94.2	285.1	64.3	166.1
1994	57.9	15.8	129.2	75.3	195.9	47.2	138.3
1995	169.2	47.0	130.8	85.9	216.7	47.2	180.1
1996	149.3	46.3	101.8	59.0	348.0	100.9	206.2
1997	241.8	80.8	150.8	85.4	367.3	119.4	285.6
1998	285.2	78.5	137.9	90.9	390.3	88.0	257.4
1999	353.3	74.5	140.4	73.8	520.5	95.2	243.5
2000	386.7	82.9	127.7	49.3	539.5	115.6	247.8
2001	321.3	67.4	143.1	52.0	377.6	84.3	203.6
2002	612.5	139.6	174.9	71.7	379.8	84.7	296.1
2003	810.1	219.3	134.6	72.7	406.0	95.4	387.4
2004	655.7	219.8	75.4	47.6	442.0	138.5	405.9
2000-04	557.3	145.8	131.1	58.7	429.0	103.7	308.2

Kaynak: Koç (2005), Türkiye’de Yağlı Tohumlar Sektörünün Durumu adlı rapordan.

Yağlı tohum üretimi son on yıllık dönemde giderek **artan** oranda talebi karşılamada yetersiz kalmıştır. Diğer bir ifadeyle ülke yağlı tohumlar (yağlı tohum, küspe ve ham yağ) sektöründe kendine yeterli değildir. Artan yağ ve hayvansal ürün talebi (dolaylı olarak yem), bu sektörde dış ticaret açığını her yıl artırmaktadır. Son on yıllık dönem öncesinde 100 milyon ABD doları civarlarında dış ticaret açığı veren sektör, 2003 yılında 669 milyon dolar açık vermiş ve ticaret açığı 2004 yılında 1 milyar dolara yaklaşmıştır. Ülkenin bu sektörde ithalata ve dünya piyasalarına bağımlılığı hızla artmaya devam etmektedir (Çizelge 7.9, 7.10).

Çizelge 7.9. Türkiye’de diğer bitkisel yağ dışalımını (bin ton ve milyon ABD \$)

Yıllar	Mısır		Palmiye ve palmiye çekirdeği yağı	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer
1993	117.9	62.4	159.1	66.4
1994	40.0	27.2	154.0	75.1
1995	67.7	48.1	160.1	109.7
1996	67.3	44.9	146.9	87.2
1997	57.4	38.3	189.0	110.6
1998	62.8	47.2	138.5	89.1
1999	76.8	54.1	123.1	65.2
2000	97.1	45.9	165.7	62.3
2001	91.4	39.2	188.7	63.0
2002	116.6	61.9	259.6	103.0
2003	95.5	68.8	332.6	149.6
2004	90.0	67.4	677.1	365.6
2000-04	98.1	56.6	324.7	148.7

Kaynak: Koç (2005), Türkiye’de Yağlı Tohumlar Sektörünün Durumu adlı rapordan.

2003 yılı verilerine göre ham yağ eşdeğeri olarak yıllık kişi başına bitkisel yağ tüketimi (zeytin yağı hariç) 17.2 kg olmuştur (Koç 2005). Aynı yıl ham yağ eşdeğeri

olarak bitkisel yağ tüketimi (zeytin yağı hariç) AB-15'de 30.3, ABD'de 29.3, Kanada'da 27 ve Brezilya'da sadece soya yağı tüketimi 18.1 kg olmuştur (FAPRI, 2004). Ulusal piyasada rafine bitkisel yağ satışlarında ayçiçeği yağı %75 pay ile lider durumdadır.

Çizelge 7.10. Türkiye'de ayçiçeği ve ürünleri ithalatı (bin ton ve milyon ABD \$)

Yıllar	Ayçiçeği		Ayçiçeği yağı		Ayçiçeği küspe		Toplam Değer
	M	D	M	D	M	D	
1993	66.0	18.3	152.4	73.7	14.0	1.7	93.8
1994	94.6	29.2	287.2	171.0	63.6	7.9	208.1
1995	357.0	119.5	305.5	206.4	91.7	12.2	338.1
1996	642.0	182.1	192.9	113.2	10.0	1.2	296.6
1997	564.2	139.8	227.9	127.4	23.9	4.2	271.4
1998	678.4	177.1	156.7	102.7	31.3	4.6	284.4
1999	483.8	117.6	132.0	73.0	133.4	11.7	202.3
2000	523.3	101.6	97.8	38.2	281.7	30.7	170.4
2001	182.7	41.5	133.4	62.8	53.5	6.4	110.7
2002	128.9	39.9	93.1	52.1	59.8	7.5	99.5
2003	408.4	111.4	91.7	53.5	113.5	12.4	177.4
2004	453.7	143.0	76.0	49.1	345.6	52.8	244.9
2000-04	339.4	87.5	98.4	51.1	170.8	22.0	160.6

Kaynak: Koç (2005), Türkiye'de Yağlı Tohumlar Sektörünün Durumu adlı rapordan.

Bitkisel yağ sanayinden alınan son verilere göre (2002/2003 pazarlama döneminde) iç piyasada 735 bin ton rafine sıvı ve 480 bin ton margarin tüketilmiştir (BYSD, Haziran 2005). Bitkisel yağ sanayide pazarda tüketici güvenini kazanmış çok güçlü yerli firmalar ve markalar vardır. İlk en büyük dört veya sekiz firmanın yoğunlaşma oranı, reklam yoğunluğu ve ürün farklılaştırma düzeyi dikkate alındığında rafine yağ ve margarin piyasasının tekeli rekabet piyasası özelliklerini sergilediği söylenebilir (Çizelge 11). Piyasada perakendeci markası da yaygın olarak kullanılmaktadır.

Çizelge 7.11. Bitkisel ve Hayvansal Yağ Sanayinde Firma Sayısı ve Yoğunlaşma

	Firma Sayısı	CR4	CR8	HHI
1992	111	51.8	66.1	0.096
1993	107	51.5	66.3	0.097
1994	106	54.4	67.2	0.117
1995	106	49.4	62.6	0.097
1996	115	51.0	61.6	0.105
1997	124	48.4	59.3	0.093
1998	119	42.3	55.1	0.064
1999	108	43.2	54.2	0.062
2000	111	51.8	66.1	0.096
2001	95	35.1	48.1	

Kaynak: DİE İmalat Sanayi Yoğunlaşma İstatistikleri. Veriler 10 ve daha fazla işçi çalıştıran tüm iş yerleri ve kamuya ait (eğer varsa) tüm işletmeleri kapsar.

Türkiye yağlı tohum piyasası hakkında bilgilere TEAE ürün durum ve tahmin raporlarından ve Bitkisel Yağ Sanayicileri Derneği web sitesinden ulaşılabilir (<http://www.bysd.org>).

Kuru Baklagiller Piyasası

Türkiye, önemli bir temel gıda ve düşük gelirli kesimlerin protein kaynağı olan, mercimek ve nohut üretimini artırmak için 1970-1990 döneminde destekleme fiyat politikası uygulanmıştır. Bundan başka, 1980'lerin başından itibaren nadas alanlarını

daraltma projesi kapsamında baklagillerin ekimi teşvik edilmiş (yayım çalışmaları) ve 1990'lı yılların başlarına kadar da ihracata fiyat desteği verilmiştir. Üretim bu teşviklere çok hızlı yanıt vermiş ve 1980'li yılların sonlarında bu ürünlerin üretiminde büyük artış olmuştur. Ancak müdahale stoklarının artmasının yarattığı bütçe baskısı nedeniyle 1990'lı yılların ortasından itibaren kuru baklagiller destekleme alımı kapsamından çıkarılmıştır. Daha sonraki yıllarda üretici eline geçen fiyatlardaki yıldan yıla görülen aşırı dalgalanmalar ve fiyatların enflasyon oranının gerisinde kalması, birim alana verimin durağanlaşması ve kırdan kente artan göçün sebep olduğu hasat işçiliğinin pahalılaşması gibi faktörlerin etkisiyle üretimde dikkate değer azalma başlamıştır. Nitekim 1988 yılında 1,040 bin tona ulaşmış olan mercimek üretimi 2003 yılında 540 bin tona kadar düşmüştür. Özellikle yeşil mercimekte 210 bin tondan 55 bin tona düşme çok dramatik olmuştur. Benzer eğilimle 1990 yılında 860 bin tona ulaşmış olan nohut üretimi, bu tarihten sonra düzenli olarak gerilemiş ve 2003 yılında 600 bin tona düşmüştür.

Türkiye 1980'li yılların ortalarından 1990'lı yılların başlarına kadar önemli miktarda kuru baklagiller (mercimek ve nohut) ihracatı yapmıştır. Geçen 30 yıllık sürede en yüksek ihracat 1998 yılında gerçekleşmiştir. Aynı yıl nohut ihracatı 527.4 bin ton (156 milyon \$) ve mercimek ihracatı 606.5 bin ton (178.2 \$) ile zirve yaptıktan sonra gerilemeye başlamıştır. Son yıllarda önemli miktarlarda ithalat yapılmasına rağmen, ülkenin net ihracatçı pozisyonu devam etmektedir. Nitekim 1990/2000 ile 2001/2002 dönemini kapsayan pazarlama yıllarında Türkiye'nin toplam baklagiller (mercimek, nohut ve kuru fasulye) ithalatı, ihracatı ve net ticareti sırasıyla 436, 710 ve 274 bin ton olmuştur (Çizelge 7.12).

Çizelge 7.12. Kuru baklagiller üretim, arz ve talebi (1 Ağustos 31 Temmuz)

	Mercimek			Nohut			Kuru fasulye		
	1999/0 0	2000/0 1	2001/0 2	1999/0 0	2000/0 1	2001/0 2	1999/0 0	2000/0 1	2001/0 2
Alan**	495.8	471.2	479.3	631.4	641.3	653.8	175.3	175.3	178.3
Verim**	740	896	1124	875	843	921	1325	1293	1355
Üretim	368.7	422.6	438.7	553.0	540.5	602.0	232.3	226.7	241.7
İthalat	116.5	131.4	57.8	6.8	4.4	23.3	14.8	31.4	49.3
D.B. stok*	28.0	26.6	84.2	57.0	56.0	34.6	48.0	26.9	10.0
Tohumluk	49.0	46.3	47.2	69.3	70.4	71.6	19.3	19.3	19.6
Ihracat	96,1	102,5	140,0	79,9	77,5	131,8	22,5	25,3	34,5
İç talep	341.5	347.6	354.0	411.6	418.4	426.0	226.4	230.4	234.6
D.S. stok*	26.6	84.2	139.1	56.0	34.6	30.5	26.9	10.0	12.3

Kaynak: TEAE Yemelik Kuru Baklagiller Durum ve Tahmin (2003/2004). *D.B dönem başı ve D.S dönem sonu kısaltmaları. ** Alan (Yeşil ve Kırmızı mercimek alanı toplamı) ve hektara verim ağırlıklı ortalama verimdir. Sırasıyla yeşil mercimeğin ekim alanı ve verimi 407.5 (716), 394.2 (900) ve 408.3 (1167) olmuştur.

Kuru baklagiller üretim ve ticaret trendi, Türkiye'nin yakın gelecekte bu ürünlerde artan oranda net ticaret açığı vereceğini göstermektedir. Türkiye'de kuru baklagiller (özellikle kuru fasulye ve mercimek) yemek kültürü (yöresel özel yemekler) ve alışkanlıklardan dolayı farklı sosyoekonomik statüdeki ve farklı gelir gruplarında yer alan insanların severek tükettiği temel gıdalar arasındadır. Mercimek çorbası ve etli kuru fasulye bu temel gıdalara örnek olarak verilebilir. Fakat gelir düzeyi yükseldikçe ve kırdan kente göçle birlikte kişi başına tüketim azalmaktadır. Örneğin hanelerde kişi başına ortalama yıllık kuru fasulye tüketimi 1994 yılında 2.53 kg iken 2002 yılında 1.98 kg düzeyine gerilemiştir (DİE, 2003c). Türkiye'de son yıllarda (2001/2002 pazarlama döneminde) yaklaşık 1 milyon ton kuru baklagiller tüketilmiştir. Bu miktar genel ortalama olarak 14 kg civarında kişi başına tüketime eşdeğerdir.

Buna ilave olarak kuru baklagillerin tüketimi, taze sebze üretiminde mevsimselliğin azalmasıyla birlikte azalma göstermektedir. Kuru baklagillerle ilgili daha detaylı bilgilere TEAE durum ve tahmin raporlarından ulaşılabilir.

Pamuk Piyasası

Türkiye son yıllarda 1 milyon ton ile 900 bin ton arasında değişim gösteren miktarda lif eşdeğeri pamuk üretmesine rağmen, ulusal üretim artan pamuk talebini karşılamada yetersiz kaldığı için pamuk ithal etmektedir (Çizelge 7.13).

Çizelge 7.13. Pamuk arz ve talebi (Bin)

Yıllar	Hektar Alan	Kg Verim	Lif pamuk (Ton)				Stok*
			Üretim	Kullanım	İthalat	İhracat	
1993	568	1,060	602	700	119	109	124
1994	582	1,079	628	850	236	1	138
1995	741	1,130	837	944	114	58	100
1996	746	1,051	784	1,050	330	42	123
1997	722	1,001	832	1,150	399	23	187
1998	757	1,152	882	1,154	263	86	146
1999	719	1,100	791	1,244	525	44	218
2000	654	1,345	880	1,143	387	28	314
2001	697	1,214	920	1,099	327	22	391
2002	721	1,370	988	1,315	494	13	521
2003	630	1,430	900	1,369	483	35	486
99-2003	684	1,292	896	1,234	443	28	386

Kaynak: DIE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003 ve TEAE Pamuk Durum ve Tahmin Raporları. *Dönem sonu stok miktarı.

Son beş yıllık ortalama ithalat miktarı 450 bin ton dolaylarında seyretmektedir. Sentetik liflerin fiyatlarındaki düşme ve son yıllarda konfeksiyon sektörünün artan oranda sentetik lif kullanması pamuk talebindeki büyüme hızını düşürmüştür. Türkiye’de pamuk tarımında GMO tohumlar kullanımına izin verilmemiştir. Türkiye, 1980’li yılların ortalarından beri pamuk ithalatında gümrük vergisini kaldırmıştır. Diğer yandan Ege bölgesinde yetişen yüksek kaliteli pamuğun ihracatından aldığı vergiyi de kaldırmıştır. Üreticilere, pamuk üretim değerinin %10 ile sınırlı olmak koşuluyla yıldıan yıla değişen fiyat desteği (pirim desteği) verilmektedir.

Buna karşın üreticinin kullandığı girdilerden mazot, gübre ve ilaç fiyatları AB ülkeleri ve ABD gibi ülkelerde üreticilerin ödediği fiyattan çok yüksektir. Türkiye hektara verim bakımından dünya ülkeleri arasında en ön sıralarda olmasına rağmen ABD’nin üretim ve ihracat desteklerinin etkisiyle düşmüş olduğu ileri sürülen dünya fiyatları karşısında rekabet etmede zorlanmaktadır. Bundan dolayı son yıllarda pamuk üretiminde artış durmuş ve hatta ekim alanları azalmaya başlamıştır. Pamuk piyasasında üretici kooperatifleri önemli bir role sahiptir. Ancak kooperatiflerin piyasa payları bölgelere göre farklıdır. Kooperatif, Ege bölgesinde en yüksek pazar payına sahiptir. Son on yıllık dönemde pamuk üretiminde lider konuma gelen GAP bölgesinde kooperatifler gelişmemiştir (Çizelge 7.14).

Çizelge 7.14. Bölgelere göre pamuk üretimi ve kooperatiflerin pazar payları (%)*

Birlikler ve bölgeler	2000/01	2001/02	2002/03
Tariş (Ege)	28 (286)	35 (269)	40 (305)
Antbirlik (Antalya)	90 (14)	85 (11)	85 (12)
Çukobirlik (Çukurova)	19 (153)	19 (218)	15 (212)
GAP (Güneydoğu Anadolu)	5 (427)	2 (422)	3 (435)

Kaynak: Tariş-Pamuk Satış Kooperatifleri Birliği (PSKB), Yıllık Faaliyet Raporları. Not: parantez içindeki rakamlar bölgelerin üretim rakamları olup, 2002/2003 rakamları tahmindir (TEAE, Pamuk Durum ve Tahmin Ocak 2004). *Satış payları.

Türkiye’de toptan pamuk piyasasına ait bilgiler İzmir ve Adana illerindeki Ticaret Borsalarından sağlanabilir. TEAE pamuk durum ve tahmin raporlarında piyasa hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılabilir.

Tütün Piyasası

Türkiye’de 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu yürürlükten kalkmış ve bunun yerine 09/03/2002 tarihinde 4685 sayılı Tütün Kanunu yürürlüğe girmiştir. Yeni tütün kanunu 2002 yılından itibaren tütün kotasını ve destekleme fiyatını uygulamadan kaldırılmıştır. Yeni kanunla birlikte Tütün ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme ve Denetleme Kurumu (TAPDK) kurulmuştur. Tütün Kanunu 2003 yılından başlamak üzere tütün üretimini sözleşmeli üretim yapılması koşuluyla piyasaya bırakmıştır. Ancak TAPDK’dan sözleşmeli üretim yapma yetki belgesi almış firmalar ile sözleşme yapan üreticiler tütün üretebilir. Bu tarihten sonra tütün üretiminde ve üretici sayısında büyük düşme olmuştur (Çizelge 7.15 ve 7.16).

Çizelge 7.15. Tütün üretimi ve verimi

Yıllar	Alan (hektar)	Üretim (bin ton)	Verim (hektar / ton)
1993	339.9	338.8	997
1994	227.1	187.0	823
1995	209.9	204.4	974
1996	236.6	225.2	952
1997	289.0	286.4	991
1998	274.6	250.6	912
1999	258.7	243.5	941
2000	236.6	200.3	847
2001	195.8	144.8	740
2002	191.0	159.5	800
2003	177.3	111.8	904
2001-03	188.0	143.2	815

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003.

Türkiye’de tütün üretiminde Ege bölgesi en büyük paya sahiptir. Ege bölgesinde 2003 yılında yaklaşık 145.4 bin üretici ile 96 bin ton üretim sözleşmesi yapılmıştır (Tütün Eksperleri Derneği, 2004). Aynı bölgede, liberalleşme öncesi (2002 yılında) yaklaşık 194 bin üretici tarafından 104.2 bin ton tütün üretimi yapılmıştır. Ege bölgesini ekici sayısı ve üretim bakımından Güneydoğu Anadolu, Karadeniz, Doğu Anadolu ve Marmara bölgesi izlemektedir. Liberalleşme öncesi dönemde ortalama işletme genişliği 1.2 belirlenmiştir (Işıklı ve ark., 2001).

Çizelge 7.16. İşlenmiş yaprak tütün üretim ve dış ticareti (1000 ton ve 1000 \$)

Yıllar	Üretim		İhracat**		İthalat**		İthalat (miktar) *	
	Üretim	Kontrat Sayısı***	Miktar	(\$)	Miktar	\$	Flue-Cured	Burley
1999	244.8	568.1	115.3	469.6	48.9	247.6		
2000	212.7	583.5	100.4	368.4	62.2	308.2	33.8	18.6
2001	150.3	478.0	105.8	354.3	50.1	243.4	34.8	17.9
2002	159.5	401.2	95.2	282.0	41.4	162.1	25.0	12.3
2003	112.2	333.8	113.7	329.0	48.9	176.9	28.0	15.4
2004	156.7	285.4	120.1	477.8	46.3	166.0	33.0	19.5

Kaynak:2002 yılına kadar Tekel Tütün Enformasyon Bültenleri (www.yapraktutun.gov.tr). **2000-2004 ithalat ve ihracat verileri Dış Ticaret Müsteşarlığı (DTM). Not: TAPDK verilerine (www.tapdk.gov.tr) göre 2003 ve 2004 yılları tütün ihracatı 112.4 (330.3 milyon \$) ve 107.0 (388.5 milyon \$) bin ton olmuştur. TAPDK verilerine serbest bölgelere yapılan satışın dahil edilmemesi ihracat rakamındaki farklılığın kaynağıdır. *Tekel Tütün Enformasyon Bültenlerinden (www.yapraktutun.gov.tr) alınmıştır. ***Sözleşme yapılan üretici sayısını gösterir. Not:2003 yılında sözleşmede taahhüt edilen miktar 148.2 bin ton ve alınan miktar 112.2 bin ton olmuştur. Tütünle ilgili güncel bilgiler (www.tapdk.gov.tr) ve (www.yapraktutun.gov.tr) adreslerinden bulunabilir.

2003 yılında sözleşmeli tütün üretimi yapma izni almış 50 firmadan 21 tanesi ve 2004 yılında da 50 firmadan 22 tanesi üretim sözleşmesi yapmıştır. 2003 yılında 8,301 üretici toplam 1959 ton tütün sözleşme dışında açık artırmaya çıkartılmış ve 400.4 ton tütün açık artırmada satılmıştır. Buna göre 1,558.4 ton tütün üreticinin elinde kalmıştır.

Çizelge 7.17. Tekel tütün alımları (miktar 1000 ton ve değer 1000 \$)

Yıllar	Alım miktarı		Tekel ithalat		Tekel ihracat		AB'ye ihracat***	
	Tekel	Toplam	Miktar	(\$)	Miktar	(\$)	Miktar	\$**
1999	185.6	252.0	40.3	133.4	34.7	94.3		
2000	177.6	244.8	34.1	123.8	33.4	98.1	37.5	155.0
2001	130.2	204.4	32.4	123.3	41.9	113.1	24.0	89.6
2002	63.3	150.3	16.7	34.4	33.1	73.8	28.1	108.6
2003	58.1	160.3	23.1	53.6	39.7	68.7	32.1	120.8
2004			21.5	51.4	33.0	48.6	54.1	219.7

*Yaprak tütün iç talep. Tütün üretimi ve ticareti ile ilgili bilgiler www.yapraktutun.gov.tr adresinden Ocak-Aralık 2004 tarihli Tütün Enformasyon Bülteninden alınmıştır. **Türkiye'nin AB ülkelerine yaptığı toplam ihracat. ***Ülke toplam ihracatı.

Türkiye sigara piyasasında 2002 yılında TEKEL, PHILIP MORRIS ve J.T.I firmalarının Pazar payları %61, %27 ve %12 olarak hesaplanmıştır. BAT firması 2002 yılı ekim ayında deneme üretimine başlamıştır. 2002 yılında Türkiye'de iç piyasaya 111.7 milyar adet sigara satılmıştır (TEAE 2004). Buna göre aynı yıl kişi başına 70.3 adet sigara tüketilmiştir (Tütün Ekspertleri Derneği, 2003). Türkiye 2002 ve 2003 yıllarında 15,330 ve 12,549 ton sigara ihracatı yapmıştır (TEKEL, 2004). Türkiye'de sigara piyasasında en büyük paya sahip olan devlet şirketi TEKEL hükümetin özelleştirme programına dahildir ve 2005 yılı içerisinde özelleştirilmesi beklenmektedir.

Şeker Piyasası

Türkiye'de şeker piyasası "Şeker Yasası (4634/2001)" ve "Şeker Kotalarının Düzenlenmesi Yönetmeliği (24713/ Nisan 2002)" ile düzenlenir. Şeker yasası ile birlikte kurulan Şeker Kurumu tarafından ilk defa 2002/2003 döneminde (1 Eylül - 31 Ağustos) pancar ve nişasta bazlı şeker kotası tahsis edilmiştir. Şeker Kurumu kota tahsis ve denetim işi ile görevli özerk bir kurumdur. Yeni Şeker yasası kapsamına pancar (glikoz) ve nişasta bazlı (früktoz) **şekeri** dahildir. Diğer tatlandırıcılar için kota uygulaması yoktur. Şeker yasası A kotası (yurtiçine satılan), B kotası (güvenlik stoku) ve C kotası (ihracat için üretilen) olmak üzere üç tip şeker kotası tanımlanmıştır. Nişasta bazlı şeker kotası A şekeri kotasının %10'u kadardır. Fakat, yasadaki yetkiye dayalı olarak hükümet nişasta bazlı şeker kotasını %50 artırabilir veya azaltabilir.

Çizelge 7.18. Şeker pancarı üretimi

Yıllar	Alan (hektar)	Üretim (bin ton)	Verim (hektar / ton)
1993	423.2	15.6	36.9
1994	412.0	12.9	31.4
1995	312.3	11.2	35.8
1996	422.5	14.5	34.4
1997	472.7	18.4	38.9
1998	504.5	22.3	44.2
1999	423.2	17.1	40.4
2000	410.0	18.8	45.9
2001	358.8	12.6	35.2
2002	372.5	16.5	44.4
2003	315.3	12.6	40.0
2001-03	348.8	13.8	42.2

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003.

Şeker sektörü 2002/2003 pazarlama yılına 372.4 bin ton pancar ve 2302 ton nişasta olmak üzere toplam 374.7 bin ton stokla girmiştir. Şeker kanununa uygun olarak, 200 bin ton şeker ihracat için C şekerine aktarılmıştır. Şeker Kurulu 2002/2003 pazarlama yılı için ülke toplam A kotasını 2,341 bin ton olarak belirlemiş, bunun %10'u (234,100 ton) nişasta bazlı şeker üreten şirketlere ve geriye kalan %90'ı (yaklaşık 2,107 bin ton) pancar şekeri üreten şirketlere ayrılmıştır. Şeker yasasının hükümete verdiği yetkiye dayalı olarak, hükümet nişasta kotasını %50 artırmış ve bu şekerin miktarı 351,150 tona yükseltilmiştir. Aynı pazarlama yılında 1,157.4 bin ton pancar, 394,062 ton nişasta bazlı olmak üzere toplam 2,551.5 bin ton şeker üretilmiştir. Bu şekerin 42 bin tonu B kotası (emniyet stoku) olarak ayrılmıştır. Yurtiçine 1,989 bin ton (1,636.2 ton pancar ve 352.8 bin ton nişasta bazlı şeker) satış yapılmıştır.

Çizelge 7.19. Türkiye'de şeker kotası dağılımı

Şeker Türü	A Kotası	B Kotası	Toplam	KKO(%)
2002/2003				
Pancar	2 107	42	2 149	77.2
Nişasta	351		351	36.3
Toplam	2 458	42	2 500	66.6
2003/2004				
Pancar	2 107	42	2 149	77.2
Nişasta	351		351	37.5
Toplam	2 458	42	2 500	67.2
2004/2005				
Pancar	2 107	42	2 149	77.2
Nişasta	234		234	25.0
Toplam	2 341	42	2 383	64.1

Kaynak: Türkiye Şeker Kurumu. KKO sektördeki işleme sanayiye kapasite kullanım oranları.

Ülke dışına ise 258.8 bin ton pancar ve 33.3 bin ton nişasta bazlı olmak üzere toplam 292 bin ton şeker ihracatı yapılmıştır. Kotanın uygulandığı ilk pazarlama (2002/2003) yılı pancar şekeri olarak 206.2 bin ton A, 42 bin ton B ve 386.5 bin ton C olmak üzere toplam 649 bin ton stok ile kapanmıştır (Şeker Kurumu Basın Açıklaması Bülteni, 09/04/2004). Kotanın uygulandığı ikinci pazarlama yılında (2003/2004) A kotası bir önceki pazarlama yılında olduğu gibi 2,341 bin ton belirlenmiştir. Bu dönemde başlangıçta %10 olarak belirlenen nişasta şekeri miktarı daha sonra hükümet kararı ile %50 artırılmış ve 351.2 bin tona yükseltilmiştir. Bu pazarlama döneminde (2003/2004) 1,762.4 bin ton pancar şekeri üretimi gerçekleşmiştir (Şeker Kurumu Basın Açıklaması Bülteni, 09/04/2004).

Çizelge 7.20. TSFAŞ şeker arz ve talep durumu (bin ton)

Açıklamalar	1999	2000	2001	2002	2003
Yıl başı stok	1.577	1.692	1.659	1.205	1.427
Üretim	1.859	1.812	1.647	1.533	1.377
Toplam arz	3.447	3.504	3.308	2.746	2.812
Tüketim	1.237	1.267	1.206	1.190	1.286
İhracat	507	578	895	91	192
Toplam talep	1.755	1.845	2.103	1.289	1.486
Yıl sonu stok	1.692	1.659	1.205	1.457	1.326
K.B.S (Eylül)	1.080	712	734	373	542

Kaynak: TSFAŞ, 2005, Şeker Bilançosu (<http://www.turkseker.gov.tr>). Not: kampanya başlangıcı stok miktarı (K.B.S.).

Toplam pancar şekeri kotası devlet kontrolünde olan Türk Şeker Fabrikaları A.Ş (TSFAŞ) ile PANKOBİRLİK (üretici kooperatifi) arasında paylaşılmaktadır. Kotanın %77-78 TESFAŞ (27 fabrikası var) ve %22-23'ünü PANKOBİRLİK (3 fabrika) kullanmaktadır. TSFAŞ fabrikalarında işlenen pancardan elde edilen şeker randımanı

2000-2004 döneminde yıllık ortalama olarak %14.1 olmuştur. Bu oran aynı dönemdeki ortalama pancar verimi (hektar başına 40.9 ton) dikkate alınırsa hektara 5.8 ton şeker üretimi sağlandığı sonucuna ulaşılır.

Çizelge 7.21. TSFAŞ pancar ve şeker üretimi

	İl	Köy sayısı	Üretici sayısı (bin)	Pancar ekilen alan	Hektara verim (ton)	Şeker üretimi (bin ton)	Şeker/hektar	Şeker (%)*	Pay (%)**
1999	64	5840	347.3	343.4	39.4	1564	6514	12.8	79
2000	64	5876	337.3	330.3	44.7	1970	7868	14.3	78
2001	64	5869	403.3	276.2	35.6	1280	6124	13.7	78
2002	64	5726	416.6	283.8	42.8	1623	7272	13.9	
2003	63	5459	367.4	233.1	39.3	1286	6816	14.2	
2004	63	5233	303.4	226.7	42.0	1327	7337	14.5	77

*Pancardan elde edilen şeker miktarı veya şeker randımanı. **Türkiye toplam pancar şekeri üretimindeki payı.

TSFAŞ web sitesinde yayınlanan rakamlara göre 2000-2002 döneminde Türkiye’de kişi başına yıllık ortalama şeker tüketimi 27.5 kg olmuştur. TSFAŞ hükümetin özelleştirme programına dahil olduğundan dolayı son yıllarda yeni yatırım yapmamıştır. Bu şirketin 2005 yılı veya 2006 yılı içinde özelleştirilmesi beklenmektedir. Buna karşın PANKOBİRLİK biri Konya ve Diğer Kayseri illerinde olmak üzere iki yeni entegre şeker fabrikasını işletmeye açmıştır. Türkiye şeker ithalatında %135 azami gümrük vergisi uygulamaktadır.

Zeytin ve Zeytinyağı Piyasası

Son on yıllık dönemde zeytin ağacı envanterinde dikkate değer artış olmuştur. Nitekim son on yılda ağaç sayısındaki artış 14.6 milyon (10.1 milyon meyve veren ve 4.5 milyon meyve vermeye başlamamış) olmuştur. Bu rakam ağaç sayısında her yıl yaklaşık 1.5 milyon artış olduğunu göstermektedir. Son üç dönemdeki ortalama üretimde (1,083 bin ton) yağlık zeytinin payı %68 olmuştur. Yakın gelecekte verimlilik artışından dolayı üretimde dikkate değer artışlar olacağı söylenebilir. Çünkü yeni kurulan zeytin bahçelerinde birim alana daha yüksek verim veren fidan çeşitleri kullanılmaktadır.

Çizelge 7.22. Zeytin ağaç sayısı ile zeytin ve zeytinyağı üretimi

Dönemler	Ağaç sayısı (Milyon)		Üretim (Bin Ton)				Pay*
	Meyveli	Meyvesiz	Toplam	Sofralık	Yağlık	Zeytinyağı	
1994/95	82.2	6.0	1,400	350	1,050	160	75.0
1995/96	81.4	6.1	515	206	309	40	60.0
1996/97	83.2	6.5	1,800	435	1,365	200	75.8
1997/98	85.8	10.0	510	200	310	40	60.8
1998/99	85.9	7.6	1,650	430	1,220	170	73.9
1999/00	87.1	8.4	600	240	360	70	60.0
2000/01	89.2	8.6	1,800	490	1,310	190	72.8
2001/02	90.0	9.0	600	235	365	65	60.8
2002/03	91.7	9.9	1,800	450	1,350	140	75.0
2003/04	92.3	10.5	850	350	500	79	58.8
2001-03	91.0	10.0	1,083	345	738	95	68.1

Kaynak: Tunaloğlu ve Karahocagil, 2005. *Yağlık zeytin üretiminin toplamdaki payı (%).

Türkiye’den son üç yıllık dönemde yıllık ortalama 49.3 bin ton zeytinyağı ihracatı yapılmıştır. Aynı dönem zeytin yağı üretimi 95 bin ton olmuştur. Buna göre üretimin %52’si ihraç edilmiş ve %48’i (45.7 bin ton) yurt içinde tüketilmiştir. 2002/2003 pazarlama döneminde 40,604 üretici 97 bin ton zeytinyağı üretimi için pirim desteği almıştır. Pirim desteğini yaptıkları satışları belgeleyen (fatura alan) üreticiler

alabilmektedir. Pirim desteği ödemesinden yararlanmış zeytinyağı miktarı, aynı pazarlama dönemindeki üretimin (140 bin ton) yaklaşık %69'una karşılık gelmektedir. Aynı oran **2000/2001** pazarlama döneminde %60.5 (51,600 üretici ve 115 ton zeytinyağı için pirim ödemesi yapılmıştır) olmuştur. Bu verilerden toplam zeytinyağı üretiminin %60-70'lik bölümünün satışa sunulduğu ve geriye kalan miktarında öz tüketim ve diğer şekillerde (hediye gibi) kullanıldığı ortaya çıkmaktadır (Tunalıoğlu ve Karahocagil, 2005).

Üretim ve ihracat rakamlarından da anlaşılabilceği gibi, iç piyasada satışa sunulan zeytin yağı miktarı (ulusal tüketim) ülke nüfusuna göre çok düşüktür. Ulusal düzeyde gelir artışı, beslenmede sağlık kaygısı, ikame ürünlerin göreceli fiyatlarında değişim ve ihracat miktarı iç pazarda tüketim düzeyini, üretici fiyatlarını ve arz artışını belirleyen temel değişkenlerdir (Koç ve ark., 2001). Zeytinyağı fiyat-talep ve gelir-talep esnekliklerini sırasıyla -0.87 ve 0.68 tahmin etmişlerdir.

Tarım satış kooperatifleri piyasada önemli role sahiptir. Nitekim 1998-2002 döneminde yıllık ortalama olarak üretici kooperatifi (Tariş) zeytinyağı iç piyasa satışlarında %17 ve ihracat satışlarında %21 paya sahip olmuştur. Diğer bir üretici kooperatifi olan Marmarabirlik, 1990-2003 döneminde yıllık ortalama üreticiden sofralık zeytin alımlarında %9 paya sahip olmuştur (Koç ve ak., 2004). Kooperatifin ulusal düzeyde sofralık zeytin pazarındaki payı düşük olmasına karşın bölgesel bazda çok daha yüksektir.

Nitekim Marmarabirlik sofralık zeytin üretiminin yapıldığı Marmara bölgesinde üretici düzeyinde sofralık zeytin alımlarında %40 paya sahiptir. Zeytinyağı piyasasında çok sayıda firmaların aktif olması, son yıllarda perakendeci markasının ortaya çıkması, yoğunlaşma oranlarının düşüklüğü, reklam yoğunluğu ve ürün farklılaştırma düzeyi, bu piyasasının tekeli rekabet piyasası özelliklerine yakın olduğunu göstermektedir. Zeytin ve zeytinyağı piyasası ile ilgili detaylı ve kapsamlı bilgilere TEAE zeytinyağı ve sofralık zeytin durum ve tahmin raporlarından ulaşılabilir.

Meyve ve Sebze Piyasası

Fındık Piyasası

Türkiye fındık üretiminde en büyük üretici ülke konumunu uzun yıllardır sürdürmektedir. Nitekim 2000-2002 döneminde yıllık ortalama olarak dünya fındık üretiminin % 72.5'ini ve dünya fındık ihracatının %74'ünü Türkiye gerçekleştirmiştir (FAO, 2003). Fındık, Türkiye'nin tarım ve gıda ürünleri ihracatında uzun yıllardan beri önemli bir paya sahiptir. Son beş yıllık dönemde (1999-2003) gerçekleştirilen tarım ve gıda ürünleri ihracat geliri (yaklaşık 22 milyar \$) içinde iç fındık ihracatı yaklaşık %16 paya sahip olmuştur. Türkiye fındık üretiminin büyük bir bölümünü kabuksuz ve işlenmiş olarak ihraç eder. Yaklaşık olarak bir ton kabuklu fındıktan yarım ton iç fındık elde edilir. Türkiye 2003 yılında iç fındık ihracatından yaklaşık 879 milyon dolar gelir sağlamıştır. Son pazarlama döneminde (2004/2005) fındık ihracat geliri, üretimdeki düşme ve fiyatlardaki büyük sıçramanın etkisiyle, bir milyar doları geçmiştir. Çizelge 1.23'den görüldüğü gibi fındık ihracat gelirini belirleyen önemli değişkenler ihracat miktarı ve ihracat fiyatlarındaki dalgalanmadır. Fındığın yurt içi **kullanım** miktarı çok düşüktür. Kişi başına ortalama gelirin düşüklüğü ve ikame ürünlere göre fındık fiyatlarının göreceli yüksekliği yurt içi talebi sınırlamaktadır.

Türkiye uzun yıllardır fındık arzını azaltma yönünde politikalar geliştirmiştir. Son olarak 2000 yılında başlayan tarım reformu uygulama projesi kapsamında fındık alternatif ürün desteği kapsamına alınmıştır. Bu destek kapsamında bahçelerini

söken üreticilere, ocak sökme primi ve alternatif ürün tarımı için destek sağlanmıştır. Tüm bu çabalara rağmen fındık dikim alanı ve üretimi çok yavaş bir büyüme hızıyla da olsa artmaya devam etmektedir. Fındık üretimi Karadeniz bölgesinde yapılmaktadır ve bundan dolayı bölgenin ekonomisinde önemli bir role sahiptir. Türkiye fındık sektörüyle ilgili üretim, dış ticaret, toptan fiyat ve mevzuatla ilgili her türlü piyasa bilgilerine <http://www.fiskobirlik.org.tr/> adresinden ulaşılabilir. Bu web sitesinde yakın bir gelecekte İngilizce ve Almanca olarak bilgilere ulaşılacaktır.

Çizelge 7.23. Fındık üretim ve ihracatı.

Yıllar	Alan*	Meyveli	Meyvesiz	Üretim	İhracat**	
	Bin Hektar	Bin Ocak			Bin Ton***	Milyon \$
1993	470	255.3	25.0	305	176.4	698,9
1994	500	259.2	20.2	490	244.7	795,2
1995	500	271.2	21.5	455	209.4	625,1
1996	525	270.3	20.4	446	186.5	733,5
1997	525	271.7	23.2	410	212.7	964,2
1998	540	274.0	17.5	580	173.7	719,4
1999	540	278.9	16.4	530	199.4	692,2
2000	544	283.0	9.9	470	204.3	682,5
2001	548	285.0	12.1	625	255.9	636,0
2002	549	289.0	10.9	600	255.9	593,7
2003	563	303.9	13.9	480	217.2	878,8

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003. *Alan ve İhracat verileri Fiskobirlik web sitesinden alınmıştır. **İhracat verileri pazarlama yılı (1993/94 ve 2003/04 dönemi). *** İç fındık.

Çekirdeksiz Kuru Üzüm Piyasası

Türkiye’de 2001-2003 döneminde ortalama 536 bin hektar alanda bağcılık yapılmış ve 3,450 bin ton yaş üzüm üretilmiştir (DİE, 2003a). Çekirdeksiz yaş üzümün 2001 yılı verilerine göre toplam üzüm üretimindeki payı %22.9 olmuştur. Çekirdeksiz kuru üzüm üretimi Ege Bölgesinde yoğunlaşmıştır. Ege bölgesinde sadece Manisa ili 2001 yılında 931 milyon ton yaş üzüm üretimi ile Türkiye üzüm üretiminden (3,250 bin ton) yaklaşık %28.7 pay almıştır (DİE, 2001). Aynı yıl Türkiye yaş üzüm üretiminde Denizli ve İzmir illerinin payları %6.3 ve %5.7 olmuştur. Manisa başta olmak üzere Ege bölgesinde yetiştirilen üzümün büyük bölümü çekirdeksiz kuru üzüm olduğu söylenebilir. Manisa ilinin bitkisel üretim değeri içinde üzümün payı %34.4 olmuştur. Bu oran çekirdeksiz üzümün yöresel ekonomideki önemini ortaya koymaktadır. Bağcılık yapan işletmelerin büyük çoğunluğu küçük ve orta boy işletmelerdir. Manisa, Tekirdağ ve Mersin (Tarsus) illerinde işletme başına ortalama bağ büyüklüğü 2.32, 1.56 ve 2.51 hektar tahmin edilmiştir (TEAE, 2001). Bölgede çekirdeksiz kuru üzüm piyasasında büyük role sahip olan üretici kooperatifinden (Tariş) alınan verilere göre 2001/2002 pazarlama sezonunda bölgede yaklaşık 747 bin ton yaş ve 250 bin ton çekirdeksiz kuru üzüm üretilmiştir.

Türkiye 2002/2003 pazarlama yılında 205.2 bin ton çekirdeksiz kuru üzüm ihracatından 156.3 milyon dolar gelir sağlamıştır. Tariş üzüm birliği bölgede üzüm piyasasında %20 paya sahiptir. Bu kooperatif, ülkedeki en büyük sanayi gruplarından biri ile Manisa Alaşehir’de ortak alkollü içki fabrikası kurmuştur. Bu fabrika 2005 yılında rakı üretimi ile piyasaya girmiştir. Firma rakı pazarının %25’ini ele geçirmeyi hedeflediği açıklanmıştır.

Çekirdeksiz kuru üzüm piyasası hakkında bilgiler İzmir ticaret borsası, Ege İhracatçı Birlikleri ve Tariş’den (Üzüm Birliği) sağlanabilir.

Çizelge 7.24. Çekirdeksiz kuru üzüm üretim ve talebi (miktar: 1000 ton ve değer: 1000)

	Üretim Yaş	Üretim Kuru	İhracat Miktarı	İhracat Değeri (\$)	TARİŞ Alış (Bin Ton)	TARİŞ İhracat (Bin Ton)
1994/95	659.1	175	173.2	176.2	7.2	5.9
1995/96	674.3	190	169.7	189.9	31.8	4.4
1996/97	728.2	179	173.1	189.4	45.1	7.3
1997/98	746.7	211	180.9	206.2	63.3	7.1
1998/99	744.4	250	194.8	213.7	75.2	7.6
1999/00	761.3	250	188.9	203.0	58.1	12.0
2000/01	783.7	255	201.5	196.7	75.9	12.1
2001/02	794.2	250	225.7	163.1	44.9	18.1
2002/03	812.1	255	205.2	156.3	23.1	25.8
2003/04	820.0		196.0	184.2	39.7	27.6

Kaynak: Tarış Genel Müdürlüğü Yıllık Faaliyet Raporları.

Kuru İncir Piyasası

Kuru incir yetiştirilmesi ve kurutulmasında özel ekolojik koşulların olması gerekir. Bundan dolayı kuru incir üretiminin büyük bölümü Ege Bölgesinde Büyük ve Küçük Menderes havzasında yapılmaktadır. Yaş incir üretiminin (2001 yılında 235 bin ton) yaklaşık %61'i Aydın ve %15,3 İzmir ilinde üretilmiştir (DİE, 2001). Bu ilerde üretilen incirin tamamına yakın bölümü kurutmalık incirdir. Son yıllardaki ortalamaya göre (2001-2003), Türkiye'de 255 bin ton yaş incir üretilmiştir. Son verilere göre 9,700 bin adet meyve veren ve 833 bin adet yeni plantasyon vardır (DİE, 2003a). Meyve veren ağaçlardan sadece 5,831 bin adedi kurutmalık incir çeşididir.

Geçen on yıllık dönemde taze incir ihracatında hızlı bir artış olmuş ve 2004 yılında 10.4 bin tona (13.4 milyon dolar) yükselmiştir. Kuru incir ihracatı 2003 yılında 42.1 bin ton (78 milyon dolar) olarak kaydedilmiştir.

Çizelge 7.25. Türkiye'de incir üretim ve ihracatı (1000 ton)

Yıllar	Ağaç Sayısı: milyon adet			Taze ihracat*		Kuru ihracat	
	Meyveli	Meyvesiz	Üretim	Ton	(\$)	Ton	(\$)
1993	9.5	1.07	270	4.9	5.6	29.7	58.5
1994	9.5	1.11	279	4.6	4.4	35.6	62.2
1995	9.7	1.02	300	5.0	5.3	35.7	72.6
1996	9.7	1.08	290	5.3	6.4	36.0	69.3
1997	9.1	1.09	243	5.5	6.8	34.0	62.0
1998	9.0	0.87	255	4.4	5.8	37.3	71.6
1999	9.0	0.87	275	6.3	6.4	40.2	70.3
2000	9.0	0.82	240	6.4	8.3	36.9	60.0
2001	9.4	0.83	235	6.9	6.5	39.3	66.2
2002	9.6	0.84	250	8.5	7.9	35.1	70.6
2003	9.7	0.84	280	9.1	11.1	42.1	78.0
2004*				10.4	13.4		

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003. *Akdeniz İhracatçı Birlikleri (Yaş Meyve ve Sebze İhracatçı Birliği Değerlendirme Raporu 2003/2004 Ocak-Aralık Dönemi), Mersin. Not: 2000-2004 yılları Akdeniz İhracatçı Birlikleri EBİM Kayıtları.

Kuru incir piyasasında üretici kooperatifi (Tarış) önemli bir kurumdur. Bu kooperatifin üretici kuru incir satışlarındaki payı son on yıllık dönemde %5.3 ile %21.6 arasında değişmiştir (çoğunlukla %10'un altında). Buna karşın kooperatif, ihracat satışlarının %3-4'ünü yapmaktadır.

İncir piyasası hakkında bilgiler İzmir ticaret borsası, Ege İhracatçı Birlikleri (kuru), Akdeniz İhracatçı Birlikleri (taze) ve Tarış'den (İncir Birliği) sağlanabilir.

Çizelge 7.26. Kuru incir üretim ve talebi (1000: ağaç, hektar ve ton)

	Ağaç***	Alan	Rekolte	Tariş * (%)	İhracat (Ton)	İhracat (\$)	Tariş ** (Ton)
1994/95	5,415	34.3	49.5	6.7	45.8	62.2	2.33
1995/96	5,511	34.3	50.0	7.7	43.4	72.6	2.39
1996/97	5,531	34.5	50.2	5.8	42.0	69.3	1.55
1997/98	5,532	34.5	45.2	7.6	40.4	62.0	1.30
1998/99	5,674	35.7	51.0	7.7	42.7	71.6	1.75
1999/00	5,696	35.7	52.7	21.6	46.2	70.3	1.90
2000/01	5,785	36.6	49.0	11.4	46.9	59.8	2.03
2001/02	5,808	36.8	48.0	5.3	42.2	66.2	1.34
2002/03	5,831	36.9	52.5	6.6	43.1		1.66
2003/04	5,822	36.9	54.6	11.3			2.10

Kaynak: Tariş Yıllık Faaliyet Raporları ve İzmir Ticaret Borsası (Web Sitesi). * Tariş İncir Birliğinin alım miktarının rekolteye oranıdır. **Tariş ihracat miktarını gösterir. *** Kurutmalığa uygun olan incir ağacı sayısı.

Kayısı Piyasası

Türkiye dünya'da kayısı üretimi ve **ihracatında büyük paya sahiptir**. Ülkede son on yıllık dönemde kayısı plantasyonunda çok büyük bir sıçrama olmuştur. Bu gelişmeye paralel olarak üretim de artmıştır. Türkiye 2003 yılı itibariyle yaklaşık 72 bin ton kuru kayısı ihracatından 149 milyon dolar döviz girdisi sağlamıştır. Taze kayısı ihracatı son beş yıllık dönemde büyük bir sıçrama göstermiştir. İhracat miktarı 8.2 bin tona ve ihracat değeri 9.6 milyon dolara yükselmiştir (Çizelge 7.27). Türkiye'de kuru kayısı üretiminin tamamı Doğu Anadolu bölgesinde Malatya ilinde üretilen kayıstan sağlanır.

Çizelge 7.27. Türkiye'de kayısı üretim ve ihracatı (bin ton ve milyon dolar)

	Ağaç sayısı (1000 adet)		Üretim Taze	Kuru ihracat		Taze ihracat**	
	Meyveli	Meyvesiz		Miktar	\$	Miktar	\$
1993	8.3	2.6	230	33.9	83.7	0.18	0.14
1994	8.7	2.6	400	46.2	89.4	0.83	0.46
1995	9.1	2.6	250	56.1	112.2	0.68	0.46
1996	9.4	2.5	206	49.4	153.5	0.59	0.49
1997	9.9	2.5	270	36.0	100.9	0.57	0.54
1998	10.1	2.6	490	37.7	84.3	2.25	1.88
1999	10.4	2.7	335	56.5	141.2	0.74	0.77
2000	10.7	2.7	530	77.3	139.1	3.77	2.71
2001	10.9	2.6	470	99.0	118.9	5.91	3.94
2002	11.1	2.4	315	70.2	124.5	4.61	3.51
2003	11.4	2.1	460	71.8	149.0	6.27	7.77
2004*						8.18	9.56

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003. **2000-2004 Akdeniz İhracatçı Birlikleri EBİM kayıtları. 2003 yılında * Akdeniz İhracatçı Birlikleri.

İhracatın büyük bir miktarını batıda İzmir ilinde yerleşik tüccarlar tarafından yapılır. İhracatı yapılan taze kayısı Akdeniz bölgesinde (başta Mersin ili) yetişir ve ihracatı da genellikle Mersin'den yapılmaktadır.

Kayısı piyasası ile ilgili bilgiler İzmir Ege İhracatçı Birlikleri, Mersin Akdeniz İhracatçı Birlikleri, TEAE ve Malatya ilinde bulunan üretici ve sanayi örgütlerinden ulaşılabilir.

Kiraz Piyasası

Geçen on yıllık dönemde kiraz üretimini %65'den fazla artırmıştır. Aynı dönemde ihracat miktarı olarak dört, değer olarak da 10 kat artış göstermiştir (Çizelge 7.28). Türkiye'nin kiraz ihracatının tamamına yakını AB ülkelerine yapılmaktadır. Nitekim 2004 yılında yapılan 122.2 milyon dolarlık ihracatın yaklaşık %95'i (116 milyon \$) AB

ülkelerine yapılmıştır. Taze ihracata ilave olarak 2003 yılı verilerine göre 8.3 bin ton geçici olarak konserve edilmiş kiraz ihracatı yapılmış ve 7.6 milyon \$ döviz elde edilmiştir. Ülkenin sahip olduğu kiraz ağacı envanteri sayısı yüksek büyüme hızıyla artmaya devam etmektedir. Üretimin artmasında ihracat artışının sürmesi çok önemli bir faktördür. İhracat artışının yavaşlaması, önümüzdeki yıllarda üretici fiyatlarında çok büyük düşme yaratabilir.

Çizelge 7.28. Türkiye'de Kiraz üretimi ve ihracatı

	Milyon ağaç: milyon adet		Bin ton		Milyon Dolar
	Meyveli	Meyvesiz	Üretim	İhracat (Taze)	İhracat (\$)
1993	5.3	1.5	155	5.8	8.4
1994	5.5	1.7	160	10.1	10.6
1995	6.1	2.1	186	13.1	22.7
1996	6.2	2.1	200	15.9	25.5
1997	6.4	2.0	215	17.8	28.3
1998	6.9	2.5	195	8.7	16.5
1999	7.2	2.5	250	26.6	38.4
2000	7.5	2.5	230	12.3	24.6
2001	7.6	2.6	250	28.7	56.1
2002	7.9	2.7	210	20.4	53.1
2003	8.4	3.2	265	33.1	78.4
2004				40.5	112.2

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003. **2000-2004 Akdeniz İhracatçı Birlikleri EBİM kayıtları. 2003 yılında * Akdeniz İhracatçı Birlikleri .

Kiraz üreticileri örgütsüzdür ve toplam arzın büyük bölümü küçük ve orta boy işletmelerin üretimlerinden oluşur. Piyasa gelişmeleriyle ilgili bilgiler TKB-TÜGEM, Mersin Akdeniz İhracatçı Birlikleri ve TEAE gibi kuruluşlardan sağlanabilir.

Turunçgiller Piyasası

Türkiye'de turunçgil meyveleri üretimi geçen on yıllık dönemde %40'dan fazla artış göstermiştir ve üretim miktarı 2.5 milyon tona ulaşmıştır. Yeni plantasyonlardaki artış dikkate alındığında üretimin büyümeye devam edeceği görülmektedir. **Son beş** yıllık dönemde (2000-2004), Türkiye turunçgiller meyveleri ihracatından yılda ortalama 245.5 milyon dolar döviz geliri sağlamıştır. İhracat 2004 yılında 700 bin tona yaklaşmış ve bu ihracattan 298 milyon \$ döviz geliri (tarihi en yüksek değer) sağlanmıştır.

Çizelge 7.29. Turunçgiller ağaç envanteri ve üretimi (bin ağaç ve bin ton)

Yıllar	Limon			Portakal			Mandalina			Greyfurt		
	M	YP	Q	M	YP	Q	M	YP	Q	M	YP	Q
1993	4,713	493	440	10,532	1,319	840	7,200	888	405	386	152	48
1994	4,823	508	470	10,910	1,123	920	7,540	874	430	419	180	54
1995	4,926	455	418	11,065	1,220	842	7,825	793	453	510	228	65
1996	5,000	440	401	11,260	940	890	7,605	810	450	580	262	75
1997	5,060	535	270	11,330	960	740	7,620	895	365	670	280	55
1998	5,070	465	390	11,300	920	970	7,940	910	480	780	215	100
1999	5,180	530	520	11,475	915	1,100	8,100	855	500	835	105	140
2000	5,335	537	460	11,680	835	1,070	8,370	847	560	873	77	130
2001	5,365	533	510	11,800	790	1,250	8,580	1,040	580	890	127	135
2002	5,575	650	525	11,770	740	1,250	8,700	985	590	915	103	125
2003	5,750	780	550	12,200	890	1,250	9,400	1,180	550	965	55	135

Kaynak: DİE Tarım İstatistikleri Özeti 1984-2003. M: meyve veren yaşta ağaç sayısı, YP meyve vermeyen yaştaki ağaç sayısı ve Q üretim miktarı.

Narenciye arzının büyük bölümü küçük ve orta boy işletmelerin üretiminden oluşur. Üreticiler örgütsüzdür. Üretici ve perakende fiyatların düzeyi yıllık ürün rekoltesi, nakliye ücretleri, ihracat miktarı ve döviz kurları gibi değişkenlerden etkilenmektedir.

Arz artışı fiyatlara çok duyarlı olduğu söylenebilir. Üretim sezonu Kasım ayında başlar ve Nisan-Mayıs ayına kadar sürer. Ancak, Mart ayından sonra hasat edilecek üretim çok azdır. Üretimin çok az bir kısmı (%2 civarlarında) konsantre meyve suyuna işlenmektedir.

Çizelge 7.30. Türkiye narenciye ihracatı

Yıllar	Limon		Portakal		Mandalina		Greyfurt	
	Bin Ton	Milyon (\$)	Bin Ton	Milyon (\$)	Bin Ton	Milyon (\$)	Bin Ton	Milyon (\$)
1993	102.7	43.0	55.9	19.5	84.4	36.0	33.1	13.3
1994	153.5	64.6	101.7	37.2	94.7	39.4	39.1	15.1
1995	140.8	63.9	90.2	31.3	115.8	42.2	45.8	15.7
1996	110.4	59.7	84.1	29.1	126.1	53.1	45.0	15.9
1997	62.3	29.4	51.4	19.8	109.6	47.6	46.4	16.9
1998	103.5	58.0	66.2	29.2	118.3	50.4	41.4	19.3
1999	218.0	103.8	121.7	57.7	132.0	61.3	72.5	28.4
2000	164.7	67.7	91.0	30.6	141.5	49.6	85.2	22.7
2001	198.7	75.0	143.2	46.5	215.0	71.7	73.1	19.2
2002	239.2	85.0	189.1	55.3	272.1	84.3	118.5	28.2
2003	171.5	81.9	188.1	64.2	210.4	90.9	88.3	32.1
2004	223.4	99.5	127.5	49.9	226.4	97.3	118.3	51.4

Kaynak: 1993-2001 yılları DİE. 2002-2004 verileri Akdeniz İhracatçı Birlikleri kayıtları ve serbest bölgeye yapılan ihracat dahil.

Pastörize ve taze sıkma meyve suyu sanayi gelişmemiştir. Ülke turizmi ve tüketici sağlık kaygısı gibi faktörler dikkate alındığında bu alanda yapılacak yatırımın karlı olacağı söylenebilir. Türkiye'nin narenciye ihracatında Rusya, Ukrayna, Romanya ve Suudi Arabistan en önemli alıcı ülkelerdir. Bu ülkeler 2004 yılında narenciye ihracat gelirinden %57 pay almışlardır. Tek başına Rusya Federasyonu %25, Ukrayna ise %14 pay almıştır. Aynı yıl AB-25 ülkelerinin payı ise 71.8 milyon \$ ile %24.1 olmuştur. AB ülkelerinden İngiltere, Almanya, Yunanistan ve Polonya ilk dört sırada yer almaktadır. AB ülkelerine yapılan ihracatta portakal, mandarin, limon ve altıntop değer olarak sırasıyla %11, %21, %24 ve %44 pay almıştır⁵. Bu sektörle ilgili piyasa bilgileri Mersin Akdeniz İhracatçı Birlikleri ve TEAE durum ve tahmin raporlarından sağlanabilir.

Domates Piyasası

Türkiye'de domates üretimi 1980'li yılların ortalarından itibaren hızlı bir artış göstermiştir. Nitekim 1986 ve 1987 yıllarında 5 milyon ton olan üretim 2003 yılında 9.8 milyon tona ulaşmıştır. Üretim artışında yüksek verim sağlayan melez tohum kullanımdan (son yıllarda aşılı hazır fide kullanımı) dolayı birim alana verim artışı ve üretim alanlarının genişlemesi (sanayi tipi tarla üretimi ve mevsim dışı sera üretimindeki artış) birlikte etkili olmuştur. Tahminlere göre, 2002 yılında 16.2 bin hektar kapalı alanda domates dikimi yapılmış ve 1,645.8 bin ton domates üretilmiştir. Bu rakamlar toplam domates ekilen alanın %7.7'sine ve toplam domates üretiminin %17.4'üne karşılık gelir. Örtüaltı domates üretimi yapılan alanın %31'i cam sera ve %62.9'unu plastik sera ve diğer kısmını da alçak ve yüksek plastik tüneldir (Keskin, 2004). Türkiye'de üretimin yaklaşık %15 hasat ve pazarlama aşamasında kaybolmakta ve yaklaşık %20'lik bölümü salça, kurutma ve diğer şekillerde işleme amaçlı kullanılmaktadır.

Türkiye'de yılın 12 ayında domates yetişmektedir. Geleneksel olarak sadece geç sonbahar ile erken ilkbahar döneminde Akdeniz sahil şeridinde plastik ve cam

⁵ Akdeniz İhracatçıları Birliği EBİM kayıtlarından hesaplanmıştır.

seralarda yapılan mevsim dışı üretim, son yıllarda ülkenin bir çok bölgesinde ve hatta yayla bölgelerde geç ilkbahar ve erken son bahar döneminde yapılmaya başlamıştır. Sadece yaz aylarında tarlada açıkta üretim yapılmaktadır. Domates salçası üretim amaçlı ve diğer sanayi kullanım amaçlı yetiştirilen domatesler yaz aylarında tarlada yetişen domatestir. **Bu sektörde sözleşmeli üretim yaygın bir uygulamadır.** Türkiye’de kişi başına taze ve işlenmiş domates tüketimi bir çok ülkeye göre oldukça yüksektir.

Çizelge 7.31. Domates arz ve talep durumu

	2000	2001	2002	2003	2004*
Ekim Alanı (Bin Hektar)	208.4	202.5	210.6	216.8	221.4
Verim (Ton/Hektar)	42.7	41.6	44.9	45.3	43.0
Üretim (Milyon Ton)	8,890	8,425	9,450	9,820	9,529
İşlenen Domates (Ton)	1,700	1,500	1,700	2,000	1,890
Kayıplar (%15)	1,334	1,264	1,418	1,473	1,429
Net Taze Üretim	5,865.5	5,661.3	6,332.5	6,347.0	6,209.4
İthalat	-	55	74	11	49
Toplam Arz	5,865.5	5,661.3	6,332.6	6,347.0	6,209.5
Taze Tüketim	5,736.6	5,470.5	6,079.1	6,118.9	5,978.5
İhracat	119.9	190.8	253.5	228.2	231.0
Toplam Kullanım	5,856.5	5,661.5	6,332.6	6,347.0	6,209.5

Kaynak: Keskin, 2004. Domates ve Domates Salçası Durum ve Tahmin 2004, TEAE, Ankara. *Tahmin.

Tüketimin yüksek olmasında domatesi taze tüketme (salata) alışkanlığı, domatesli sebze yemekleri tüketimi, kahvaltıda tüketme alışkanlığı ve domates salçalı kuru gıda tüketimi gibi alışkanlıklar çok önemlidir.

Türkiye taze domates ihracatı 2004 yılında 236.3 bin tona ve ihracattan sağlanan gelir de 110.6 milyon dolara ulaşmıştır. Domates aynı yılın toplam sebze ihracatına (218.7 milyon \$) %50.3 ve toplam yaş meyve-sebze ihracatına (804.2 milyon \$) %13.8 oranında katkı yapmıştır (Akdeniz İhracatçı Birlikleri EBİM Kayıtları, Mayıs 2005). Türkiye 2003 yılında sırasıyla 228.2 bin ton taze domates, 149.8 bin ton domates salçası, 7.7 bin ton dondurulmuş domates, 29.9 bin ton soyulmuş konserve domates, 7.4 bin ton domates sosları ve 10.4 bin ton kurutulmuş domates ihracatı yapmıştır. Tüm bu ürünlerin taze domates eşdeğeri 1 milyon tondan fazla miktara karşılık gelir. Bu verilerden hareketle, domates üretiminin %13-15’lik bölümünün (domates eşdeğeri olarak) ihracata gittiği sonucuna ulaşılır.

Çizelge 7.32. Domates salçası arz ve talep durumu

	2001/2002	2002/2003	2003/2004
Salçaya İşlenen Domates (Bin Ton)	1,368.0	1,510.5	1,824.0
Üretim (Ton)	240,000	265,000	320,000
İthalat (Ton)	721	242	55
Dönem başı stok (Ton)	3,121	5,290	4,369
İhracat	113,454	143,341	165,314
Yurtiçi tüketim	125,098	122,822	118,300
Dönem sonu stok	5,290	4,369	40,810

Kaynak: TEAE (Domates ve Domates Salçası Durum ve Tahmin 2004).

Türkiye’de domates çok küçük işletmelerde üretilmektedir. Örtü altı tarımda yapılan üretim çok daha küçük alanlarda (0.1-0.2 hektar) yapılmaktadır. Üreticiler örgütsüzdür. 2003 yılında çıkan üretici birlikleri ve organik tarım yasaları üreticilerin örgütlenmesi için önemli bir umut doğurmuştur. AB orijinli bazı büyük market zincirleri AB ve yakın bölgedeki tüm operasyonları için domates tedarikini Türkiye’den yapmak

için örgütlenme çalışmalarını sürdürmektedir. Türkiye domates dahil tüm yaş meyve ve sebze üretiminde tarladan sofraya kadar üretim-dağıtım sisteminde izlenebilirlik sistemi için çalışmaları sürdürmektedir. Bir çok ihracatçı firma kendi izlenebilirlik sistemlerini kurmuşlardır. Ürün pazarlamasında toptancı meyve ve sebze halleri yasası çok önemlidir. Bu yasaya göre sanayi kullanımı hariç, taze amaçlı tüm satışlar (iç piyasa ve ihracat) toptancı hallerine giriş yapmak durumundadır. Bu sektörle ilgili piyasa bilgileri TEAE durum ve tahmin raporlarından, Mersin Akdeniz İhracatçı Birlikleri ve Antalya İhracatçı Birliklerinden sağlanabilir.

Şarap Piyasası

Şarap imalatında, 2001 yılı verilerine göre, 10 ve daha fazla işçi çalıştıran 13 adet firma vardır. Sektördeki yoğunlaşma oranları CR4 ve CR8 sırasıyla %73,5 ve %91,5 olarak verilmiştir (DİE, 2004). Yoğunlaşma oranları 1999 yılında sırasıyla 72.1 ve 93.5 olmuştur. Türkiye’de kişi başına şarap tüketimi Fransa, İspanya ve İtalya gibi Akdeniz ülkelerine göre çok düşüktür. Tüketim daha çok ülkeye tatil amaçlı gelen turistler tarafından yapılmaktadır. Son beş yıllık ortalamaya göre üretim miktarı 25.8 milyon litre, ihracat 5.9 milyon litre, ithalat miktarı ise 151 bin litre olmuştur. Yaklaşık 20 milyon litre şarap ülke içinde yerleşikler ve büyük miktarı turistler tarafından tüketilmiştir. Türkiye’de son yıllarda 50 milyon litre civarında rakı ve 800 milyon litreden fazla bira tüketilmektedir. Rakip ürün fiyatları, alkol tüketim alışkanlığı, toplumun büyük oranının alkol tüketimi ile ilgilenmemesi, şarap fiyatlarının görece yüksekliği ve kişi başına gelir gibi değişkenler şarap talebi üzerinde etkilidir. Ülkeye gelen turist sayısındaki artış ve promosyon çalışmaları şarap talebinin gelişmesinde çok önemli değişkenlerdir.

Türkiye, AB ile yaptığı Gümrük Birliği anlaşmasına göre alkollü içkiler ithalatını serbest bırakmıştır ve ithalatta AB’nin uyguladığı gümrük tarifelerini (sıfır) uygulamaktadır.

Çizelge 7.33. Şarap Üretimi (Milyon Litre)

	Üretim	İthalat	İhracat
1998	34.2	0.184	4.8
1999	26.0	0.127	4.3
2000	23.5	0.172	5.9
2001	28.3	0.148	4.8
2002	27.5	0.172	8.7
2003	23.7	0.138	6.0
1999-2003	25.8	0.151	5.9

Kaynak: DİE, (İmalat sanayi ve dış ticaret istatistikleri).

Hayvansal Ürünler Piyasası

Süt Piyasası

Türkiye’de toplam süt arzı 2003 yılında 10.6 milyon tona ulaşmıştır. Üretim miktarında inek sütünün payı %90 civarındadır. Ülkedeki sağılan inek sayısı son on yıllık dönemde yaklaşık 1 milyon civarında azalmıştır. Son verilere göre sağılan inek sayısı 5 milyon baş civarında olup, inek başına yıllık süt üretimi 1.7 ton civarındadır. Türkiye’de damızlık sığır yetiştiricileri derneği üyesi 10,463 işletme vardır. Bu işletmelerde 113,569 inek ve 213,115 dişi hayvan vardır. Bu derneğe üye işletmelerde inek başına yıllık süt üretimi 4706 ile 5897 kg arasında değişmektedir. Nitekim ithal kültür ırkların süt verimi 4,080 Kg, melez ırkların 2,448 Kg ve yerli ırkların 816 Kg olduğu ifade edilmektedir (DPT, 2001a). Ülkedeki sığır mevcudunun %20.5’i yurt dışı orijinli yüksek verimli kültür ırklar (Siyah-Alaca, Esmer vb.), %35.1i

yerli ırklar (Yerli Kara, Doğu Anadolu Kırmızısı, Güney Kırmızısı vb.), geri kalan %44.5'isi melez ırklardır (DİE, 2003a). İnek mevcudunun genetik kalitesini iyileştirmek için 1987–1996 yılları arasında 291,387 baş gebe düve ithal edilmiştir ve ithalata 335,1 milyon \$ ödenmiştir (DPT, 2001a). Eğer süt üretimi ağırlıklı ortalama üzerinden ve/veya bölgelere göre hesaplanırsa inek başına yıllık süt üretimi çok farklılık gösterir. Genellikle ticari üretim yapılan batı ve metropol kentlere yakın bölgelerde hayvan başına süt üretimi 4-5 ton arasında değişim göstermektedir. Süt üretiminde ihtisaslaşan işletmelerin sayısı her yıl artmaktadır. Sözleşmeli üretim modeli ve kooperatif örgütlenmesine dayalı örgütlü üretici sayısında **da her yıl artış gözlenmektedir.**

Çizelge 7.34. Süt arz ve talebi (milyon ton)

Yıllar	Toplam Süt (1)	İnek Sütü (2)	2/1 (%)	İnek (Bin Baş)	Verim (Kg)
1993	10.4	8.9	0.86	6,032	1,475
1994	10.6	9.1	0.86	6,082	1,496
1995	10.6	9.3	0.87	5,886	1,580
1996	10.8	9.5	0.88	5,968	1,592
1997	10.1	8.9	0.88	5,594	1,591
1998	10.0	8.8	0.89	5,489	1,603
1999	10.1	9.0	0.89	5,538	1,625
2000	9.8	8.7	0.89	5,280	1,648
2001	9.5	8.5	0.89	5,086	1,671
2002	8.4	7.5	0.89	4,393	1,707
2003	10.6	9.5	0.90	5,040	1,885
99-2003	9.7	8.6	0.89	5,067	1,707

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003.

Çizelge 7.35. İmalat sanayi süt ve süt ürünleri üretim miktarı ve süt eşdeğeri(1000 oon)

Ürünler	Yıllar							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*
İşlenmiş İçme Sütü	230	257	305	325	345	370	365	375
%Değer	-	117	186	65	62	72	—14	27
Yoğurt	687	680	735	775	810	870	890	910
%değer	-	—10	89	54	45	74	23	22
Süt eşdeğeri	893	884	956	1,008	1,053	1,131	1,157	1,183
Beyaz Peynir	168	179	188	195	204	220	224	230
%değer	-	65	5	37	46	78	18	27
Süt Eşdeğeri	1,092	1,164	1,222	1,268	1,326	1,430	1,456	1,495
Kaşar Peyniri	41	44	47	49	51	55	53	54
%değer	-	73	68	42	61	78	—36	19
Süt Eşdeğeri	451	484	517	539	561	605	583	594
Süttozu	5	4	6	5	5	14	17	19
%değer	-	20	50	—167	0	180	214	118
Süt Eşdeğeri	60	48	72	60	60	168	204	228
Tereyağı	116	119	122	124	126	133	132	136
%değer	-	26	25	16	16	56	—075	3
Süt Eşdeğeri	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam Süt	3,086	3,215	3,468	3,623	3,786	4,181	4,215	4,334

Kaynak: Daşkaya (2004). *Tahmin.

Son verilere göre bitkisel, canlı hayvanlar ve hayvansal ürünler üretim değeri 61.6 milyar YTL veya öre 4,122 milyar \$ (1,495 YTL/\$ fiyatına göre) olmuştur (DİE, 2003)

Tarımsal Yapı). Bu değer içerisinde canlı hayvanlar %23 ve hayvansal ürünler %21 paya sahiptir. Aynı yıl süt üretim değerinin toplam tarımsal üretim değerindeki payı %9.3 ve hayvansal üretim değerindeki payı %20.7 olmuştur. Resmi kuruluşların tahminlerine göre 2001 yılında sanayide işlenen süt miktarı 4,215 bin ton dur. Bu miktar aynı yılda gerçekleşen üretimin %44.5'ine karşılık gelir. Bu oranın düşük olmasında kırsal nüfusun fazlalığı, öz tüketimin yüksekliği ve geleneksel ev tipi süt ürünleri üretiminin yüksek olması gibi değişkenler etkilidir. Nitekim 2003 yılında üretici eline geçen süt ortalama fiyatı 542.5 YTL/ton (363 \$/ton veya 321 €/ton) hesaplanmıştır. Bu fiyata göre 10.6 milyon ton süt üretiminin çiftlik üretim değeri 5,753 milyon YTL hesaplanmıştır (DİE, 2003b). Aynı yıl pazarlanan ürünün değeri ise 3,434 milyon YTL olup, bunun toplam üretim değerindeki payı %59.7 olmuştur. Bu oranın düşük olmasında taze süt pazarlamasında denetimdeki yetersizlikten dolayı sokak sütçülüğü olarak adlandırılan işlenmemiş süt satışları diğer bir değişken olarak dikkate alınabilir. Uzun ömürlü karton süt dışında işlenmiş içme sütünün yaygın bir şekilde tüketiciye sunulamamış olması da işlenmemiş süt satışlarını artırmaktadır.

Türkiye'de süt piyasasına doğrudan müdahale yoktur. Sadece sınır önlemleri yoluyla iç fiyatlara destek sağlanmaktadır. Bunun yanında sütün sanayide işlenmesi için kalite teşvik primi ve yem bitkileri üretimin için tohum ve hasat ekipmanları alımları için teşvikler vardır. Süt piyasasında en büyük sorun, üretim ve talebin mevsimselliğinden kaynaklanan arz düzensizliğinin sebep olduğu fiyat istikrarsızlığıdır. Süt işleme sanayinde (2001 yılı verilerine göre) 10 ve daha fazla işçi çalıştıran 110 işyeri vardır ve bu sektörde yoğunlaşma oranları CR4 ve CR8 sırasıyla %49.5 ve %66.1 olarak ölçülmüştür (DİE, 2004). Daha fazla bilgi için TEAE süt sektörü durum ve tahmin raporlarından yararlanılabilir.

Tavuk Eti Piyasası

Türkiye'de tavuk etimi hızlı bir büyüme göstermiştir. Ancak kişi başına tüketim gelişmiş ülkelerin ve birçok orta gelişmişlik düzeyindeki ülkelerin (örneğin Meksika ve Brezilya) gerisindedir. Tüketimin düşük olmasında piliç eti perakende satış fiyatlarının yüksek olması önemli bir değişkendir. Fiyatların yüksek olmasında yem maliyetlerinin yüksekliği ve pazarlama kanallarında marjların yüksek olması etkilidir. Nitekim, sektör örgütü BESDBİR tarafından hazırlanan maliyet tablosundan yapılan hesaplama göre karkas maliyeti ile perakende satış fiyatları arasında %30-31 oranında fark vardır. Bu farkın önemli bir oranı dağıtıcı ve perakendeci marjıdır (Çizelge 7.37).

Çizelge 7.36. Tavuk eti arz ve talebi

Yıllar	Üretim	Tüketim	Kişi Kg/yıl
1993	416	415	7.0
1994	474	461	7.7
1995	490	485	7.9
1996	554	544	8.7
1997	617	606	9.5
1998	622	610	9.4
1999	656	646	9.7
2000	663	661	9.7
2001	599	585	8.5
2002	619	611	8.8
2003*	680	675	9.6
99-2003	643	635	9.3

Kaynak: BESDBİR ve Ertürk ve ark., 2003.

*2003 yılı geçici tahmin.

Piliç sektöründe, 1999 yılında, ilk en büyük dört firma %39.7, ilk en büyük 8 firma %58.4 ve ilk en büyük 20 firma %84 paya sahiptir (DPT, 2001b). Türkiye’de 1999 yılında etlik piliç üretiminin %84’ünü gerçekleştiren 20 firma verileri kullanılarak yapılan hesaplama göre, 1999 yılında sektörde kapasite kullanım oranı %56.8 olmuştur.

Çizelge 7.37. Türkiye’de piliç eti üretim maliyeti ve marjlar

Girdiler ve maliyet	Yıllar					
	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Civciv (YTL/Kg)	4.5	8.6	14.4	23.8	51.3	76.5
Yem (YTL/Kg)	17.6	30.4	51.2	92.8	173.2	283.0
Yetiştirme (YTL/Kg)	4.0	7.5	12.0	20.0	50.0	100.0
Canlı (YTL/Kg)	26.1	46.5	77.6	136.6	274.5	459.5
Karkas maliyet (YTL/Kg)*	35.8	63.6	106.3	187.1	376.0	629.5
Perakende Fiyat**	53.5	95.2	159.1	259.4	557.0	942.2
Marj (Karkas maliyeti/Perakende)	66.9	66.8	66.8	72.1	67.5	66.8

Kaynak: BESD-BİR, 2000. *Maliyet hesaplamasında randıman oranı %73 kabul edilmiştir. ** KDV (%8) dahil.

Hesaplama kullanılan toplam üretim kapasitesinin hesaplanmasında kurulu kapasitenin (adet/saat) günde 14 saat ve yılda 300 gün kullanılabileceği kabul edilmiştir (DPT, 2001b). Son yıllarda sektörde Köy-Tür ve Mudurnu gibi bazı büyük firmalar iflas etmiştir. İflas eden bu firmaların 1999 yılında pazar payları sırasıyla %17.1 ve Mudurnu %5.9 olmuştur. Buna karşın bazı yabancı firmalar (C.P. Uzakdoğu Orijinli) ve yerli büyük gruplar (Sabancı Holding, perakende sektöründe Carrefour ile ortak faaliyet gösteriyor) firma (Ömür Piliç) satın alarak piyasaya girmişlerdir. Bazı yıllar üretimdeki aşırı artışından dolayı piliç eti fiyatı düşmekte ve sonuçta firma iflasları olmaktadır. Sektördeki en büyük sorunlardan biri fiyatlardaki **oynaklıktır**. Sektör ithalata karşı sınır önlemleri ile korunmaktadır. Kırmızı et sektörüne sağlanan ithalat koruması dolaylı olarak piliç eti görece fiyatlarını etkilemektedir. Sektörle ilgili güncel bilgiler TEAE durum ve tahmin raporları ve sektör örgütünden (beyaz et sanayicileri ve damızlık yetiştiricileri BESDBİR) alınabilir.

Yumurta Piyasası

Türkiye’de yumurta üretimi 1998 yılında 874 bin tona ulaştıktan sonra, takip eden yıllarda düşmeye başlamıştır. Son beş yıllık ortalama üretim 754 bin ton üretim ve kişi başına yıllık tüketim 11 kg olmuştur. Üretimdeki düşme trendi tüketimin doyum noktasına ulaşmasından dolayı talebin büyümemesi ve fiyatlardaki istikrarsızlıkla açıklanabilir. Sektörde çok büyük firmalar faaliyet göstermektedir. Bazı büyük zincir marketlerde sadece tek bir firmanın ürünü satılmaktadır. Son yıllarda ürün farklılaştırması (doğal besi, selenyumlu, antibiyotiksiz, vitaminli, değişik kanatlı yumurtaları vb) pazarlamada en öne çıkan olgudur. Yumurta piyasasında fiyat **oynaklığı** önemli problemlerden biridir. Fiyat istikrarsızlığında bazı yıllar talep büyümesinin üzerine çıkan arz artışı etkili olmaktadır. Kırdan kente göç, gelir artışı ve nüfus artışı en önemli talep kaydırıcılar olarak dikkate alınabilir. Sektörle ilgili bilgiler TEAE durum ve tahmin raporlarından ulaşılabilir.

Sığır Eti Piyasası

Türkiye’de sığır eti arzı artan talebi karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Kişi başına yıllık tüketim gelişmiş ülkelerin ve bir çok gelişmekte olan ülkelerdeki tüketimin çok altındadır. Kişi başına gelir artışı, nüfus artışı, kentleşme, tüketim alışkanlıklarındaki değişme ve ülkeye gelen turist sayısındaki artış gibi değişkenler talep büyümesini

artıracak değişkenlerdir. Et talebindeki büyümeyi frenleyen fiyatın enflasyon oranından fazla artmasıdır. Son 15 yıllık dönemde üretimde sağlanan artışın kaynağı karkas verimindeki artış olmuştur. Karkas verimi ülke ortalaması olarak 120 kg seviyelerinden 200 kg seviyelerine yükselmiştir.

Çizelge 7.38. Yumurta arz ve talebi

Yıllar	Üretim*	Tüketim	Kişi Kg/yıl
1993	606	425	7,2
1994	597	504	8,4
1995	622	543	8,8
1996	593	600	9,6
1997	733	712	11,1
1998	874	846	13,0
1999	854	842	12,7
2000	819	825	12,2
2001	641	631	9,2
2002	700	688	9,9
2003	768	756	10,7
99-2003	756	748	10,9

Kaynak: DİE , 2003a ve Ertürk ark., 2003.

(*)DİE Tarım İstatistikleri Özetinde verile yumurta sayısı 16,5 katsayısına bölünerek üretim miktarı türetilmiştir.

Büyük ve orta boy besi işletmelerinde beslenen danaların karkas verimi ülke ortalama veriminin iki katı kadardır. Bu sektörde büyük ölçekli ihtisaslaşmış işletmelerin sayısı son yıllarda artış göstermektedir. Sektörle ilgili en önemli politika yüksek oranlı ithalat tarifesidir. Yapılan çalışmalar tarife indirimlerinin küçük işletmeleri olumsuz etkileyeceğini ve ithalat miktarında büyük artış olacağını göstermektedir. Sektörle ilgili güncel bilgiler TEAE durum ve tahmin raporları ve et-süt sanayicileri birliğinden (SETBİR) alınabilir.

Çizelge 7.39. Dana eti arz ve talebi

Yıllar	Üretim	Tüketim	Kişi Kg/yıl
1997	588	596	9.3
1998	583	604	9.3
1999	621	622	9.4
2000	625	632	9.3
2001	610	608	8.8
2002	628	619	8.9
2003*	636	643	9.1
1999-2003	624	625	9.1

Kaynak: Ertürk ve Tan, 2002. *Tahmin.

Girdi Piyasaları

Gübre Piyasası

Türkiye kimyasal gübre üretimi 6 firma tarafından 9 ayrı fabrikada yapılmaktadır. İlave olarak, demir çelik fabrikalarında yan ürün olarak Amonyum sülfat gübresi üretilmektedir. Gübre ithalatı ise 10 tanesi sürekli olan 60 firma tarafından yapılmaktadır. Bunlardan en büyüğü olan Türkiye Gübre Sanayi Anonim Şirketi (TÜGSAŞ) devletin sahip olduğu bir şirkettir. TÜGSAŞ, Türkiye'de kurulu gübre üretim kapasitesinin %40'ına sahiptir (DPT, 2004). Diğer iki büyük gübre sanayi firması yabancı ortaklıdır ve yabancılar şirkette %50 paya sahiptir. Hükümet 2005 yılında TÜGSAŞ'ı özelleştireceğini açıklamıştır.

Türkiye’de kurulu gübre sanayi firmalarının üretim kapasiteleri toplamı yıllık 5.4 milyon ton dur ve 2004 yılı verilerine göre kapasite kullanım oranı %59 olmuştur (TKB, TÜGEM Mayıs 2005). Aynı yıl fiziki toplam olarak 3.2 milyon ton üretim, 2.7 milyon ton ithalat ve 5.2 milyon ton gübre tüketilmiştir. Yurtiçi üretim ham madde bakımından yüksek derecede doğal gaz ve fosfat kayası ithalatına bağımlıdır.

Çizelge 7.40. Etkili madde eşdeğeri olarak gübre arz, talep ve ticareti (milyon ton)

	1999	2000	2001	2002	2003	1999-2003
Üretim	1,235.6	1,142.5	945.5	1,323.2	1,274.5	1,184.3
-Azot	729.9	696.9	587.7	837.9	775.3	725.5
-Fosfor	434.9	385.6	297.8	407.2	416.4	388.4
-Potas	70.9	60.0	60.0	78.0	82.8	70.3
Tüketim	2204.2	2089.5	1670.6	1747.1	1970.6	1,936.4
-Azot	1,485.6	1,378.6	1,132.6	1,199.1	1,340.9	1,307.4
-Fosfor	637.9	628.8	470.3	474.4	546.2	551.5
-Potas	80.7	82.1	67.8	73.6	83.6	77.6
İthalat	858.7	1045.9	775.2	679.5	859.5	843.8
-Azot	660.7	802.1	538.6	537.8	665.1	640.9
-Fosfor	186.1	231.6	227.1	127.0	172.2	188.8
-Potas	11.9	12.3	9.5	14.8	22.2	14.1
İhracat	12.9	11.2	63.2	153.4	49.2	57.9
-Azot	6.2	7.0	43.3	88.1	25.4	34.0
-Fosfor	6.6	3.9	16.9	53.9	15.6	19.4
-Potas	0.1	0.3	3.0	11.4	8.2	4.6

Kaynak: TKB, Tarımsal Üretimi Geliştirme Genel Müdürlüğü, 2005.

Yoğunlaşma istatistiklerine göre sektörde yoğunlaşma oranı yüksektir. Nitekim, 2001 yılı verilerine göre ilk en büyük dört firmanın pazar payı %61.5 ve ilk en büyük sekiz firmanın payı ise %82.1 olmuştur (DİE 2004). Buna karşın yurtiçine satılan gübre dağıtımını dikkate alındığında yoğunlaşma oranı görece olarak düşüktür. Nitekim 1995-2003 döneminde ilk en büyük altı (6) firmanın dağıtımdaki payları %45 ile %62.5 arasında değişim göstermiştir. Türkiye’de 2001 yılından itibaren gübre kullanımında (iç talepte) ciddi bir düşme olmuştur (Çizelge 7.39). Tüketim miktarı 2002 ve 2003 yıllarında da 2000 yılı öncesi seviyesine gelememiştir. Bunun en önemli nedeni 2001 yılında gübre sübvansiyonu, ürün fiyat desteği ve diğer tarımsal desteklerin uygulamadan kaldırılmasıdır. Gübre fiyat talep esnekliği -0.66, tarımsal gelire (Tarımsal GSYİH) bağlı olarak gelir esnekliği 0.48 ve ekilen tarım alanına bağlı olarak 0.63 tahmin edilmiştir (Dünya Bankası, Mart 2004).

Çizelge 7.41. Firmaların gübre dağıtımdaki payları (%)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
TÜGSAŞ	12	10	7	12	15	10.49	11.22	11.00	12.20
İGSAŞ	12	11	12	10	8	5.58	7.23	6.62	6.90
GÜBRETAS	3	3	4	6	6	3.48	5.78	6.47	4.20
BAGFAŞ	6	3	4	6	6	7.71	8.97	9.59	8.40
EGE GÜBRE	3	2	2	3	3	2.83	3.40	4.90	4.20
TOROS	17	16	18	21	21	23.40	20.34	23.97	23.80
İlk En Büyük 6	53	45	47	58	59	53.48	56.94	62.54	55.50
Tarım Kredi K.	34	38	39	28	26	30.47	17.91	11.62	13.50
Tarım Satış K.	3	2	3	3	3	3.68	6.26	5.37	4.60
Pankobrik		5	7	0	0	0.81	9.08	9.057	6.60
Kooperatifler	37	45	49	31	29	34.97	33.25	26.54	24.70
Şeker Fabrikaları	7	6	3	4	3	3.85	0.06	0.00	0.00
Diğer	3	4	1	7	9	7.70	9.76	10.92	15.60
Genel Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: 1995-1999 yılları Tarım Kredi Kooperatifleri , 2000-2002 yılları Türkiye Ziraat Odaları Birliği., 2003 TKB-TÜGEM VI. Gübre Danışma Kurulu Raporu 2004.

Zirai İlaç Piyasası

Türkiye’de zirai ilaç sektöründe 2001 yılı verilerine göre 10 ve daha fazla işçi çalıştıran 15 firma olmasına karşın, bunlardan ilk en büyük dört firmanın (CR4) satışlardaki payı %83 ve ilk en büyük sekiz firmanın (CR8) payı ise %95.8 olarak belirlenmiştir (DPT, 2004). Ülkede 2002 yılında yurtiçinde kullanılan ilaçların %39 insektisitler, %22.1’ini fungusitler, %23.5’ini herbisitler ve %15.4’ünü de diğer tarım ilaçları oluşturmuştur (Özmen, 2004).

Çizelge 1.42. Zirai ilaç üretim ve talep (ton)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Ruhsatlı ilaç (adet)	1,329	1,231	1,429	1,677	1,917	1,994	2,179	2,461	2,500
Zirai ilaç üretimi	23,686	27,633	32,668	30,750	23,710	24,343	26,157	23,969	23,808
Zirai ilaç ithalatı	4,553	6,268	7,963	7,960	9,364	7,886	6,710	6,929	7,522
Zirai ilaç ihracatı	3,347	2,960	2,630	1,647	1,540	1,675	1,871	3,184	975
Zirai ilaç kullanımı	28,962	33,924	36,123	33,713	35,487	32,230	33,548	29,798	30,975
Aktif madde üretimi	2,726	4,060	3,380	3,987	2,387	-	-	1,985	2,181

Kaynak: Özmen, 2004.

Tarım Bakanlığı ruhsat kayıtlarına göre 2003 yılında ülke içinde üretim tesisine sahip olan, üretim ve ithalat yapan firma sayısı 30’dur. Yalnız bakır sülfat ruhsatı olan firma sayısı 13, yalnız kükürt ruhsatı olan firma sayısı 9, hem kükürt hem de bakır sülfat ruhsatı olan firma sayısı 3, yalnız demirli bileşikler ruhsatına sahip firma sayısı 10 adettir. Toplam tarım ilacı ruhsatına sahip firma sayısı 145 adettir (Özmen, 2004).

Traktör Piyasası

Çizelge 7.41’den görüldüğü gibi 1995 sonrasında tarım kesiminin traktör talebinde önemli bir artış olmuştur. Talep artışında traktör fiyatlarındaki ucuzlamanın etkili olduğu gözükmemektedir. Nitekim 1995 yılına göre 2001 yılından itibaren mazot fiyatlarının enflasyon artışının üzerinde kalması (%60’dan fazla) bile talep artışını yavaşlatmamıştır. Birkaç firma pazarın büyük bölümünü kontrol etmektedir. Enflasyonun ve buna paralel olarak faizlerin düşmesi ve traktör fiyatlarının artması (eğer tarımsal ürün fiyatları gerilemez ise), traktör talebinde büyük artışa sebep olabilir. Türkiye’de traktör üreten 5 firma vardır. Bu firmalar 1995-1999 döneminde yurtiçi talebin %97’sini karşılamıştır. Bu dönemde 227,516 adet traktör üretilmiştir. Traktör üreten iki firma (Türk Traktör ve Uzel) pazarın %80-90’ını kontrol etmektedir. Bu firmalar toplam yıllık kurulu üretim kapasitesinin (123 bin adet) %48.8’ine (60 bin adet) sahiptir. Son yıllarda (1995-1999) yapılan üretimin %90’ını bu iki firma yapmıştır. Tarım aletleri üretimi yapan 1023 firmadan, %76’sı 10 kişiden daha az kişi çalıştıran küçük işletmelerdir. Bu sanayi dalı 1995-1999 döneminde 1,615,239 adet tarım aletleri üretmiştir. Ancak bu üretim yurtiçi talebin %60’ını karşılamaya yetmiştir ve 161 milyon dolarlık net ithalat yapılmıştır (DPT, 2001c). Türkiye’de 1998 yılı itibarıyla mekanizasyon düzeyi 1.22 kW /hektar ve ortalama güç 43.2 kW olarak hesaplanmıştır (DPT, 2001c).

Çizelge 7.43. Türkiye’de tarım sektöründe kullanılan traktör sayısı

Yıllar	Adet	Traktör (Milyon YTL/adet)	Mazot (YTL/ton)	TÜFE 1994=100
1990	692,454	478.4	14.13	10.3
1995	776,863	528.0	10.01	188.0
2000	941,835	239.4	14.36	2970.4
2001	948,416	246.4	16.46	4586.3
2002	970,083	327.5	16.52	6648.6

2003	997,620	333.7	16.78	8330.4
2004	1,020,000	325.6	16.26	9212.1

Kaynak: TKB, 2005.

Tohum Piyasası

Türkiye’de 93 özel firma ve 31 kamu kuruluşu bahçe ve tarla bitkileri tohumu üretim, ithalat, ve dağıtımını (veya aracılık) yapmaktadır.

Çizelge 7.44. Türkiye’de sertifikalı tohum kullanımı (ton)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Buğday	168830	166228	145000	101833	58956	80089	99101	229029
Arpa	19820	20579	25000	19666	6062	4127	11458	18499
Mısır	6327	7773	7386	9464	7611	14547	10688	13160
Çeltik	188	663	674	618	1087	897	1359	1297
Ayçiçeği (Melez)	1689	1987	2063	2008	1487	3065	1892	2019
Şekerpancarı						3177	1398	1192
Patates	35160	39766	47223	40149	25941	26000	28910	40406
Pamuk (Delinte)	20333	21588	16490	8859	10179	9620	9580	11446
Sebze	2237	1391	1542	1744	1679	2137	2013	3227
Yonca	208	544	341	556	390	416	370	473
Korunga	548	788	576	759	843	885	478	1414
Fiğ (Macar)	1132	1255	928	620	580	397	901	1123
Fiğ (Adi)				1020	1407	406	197	834
Çim ve çayır otu			858	2107	1770	2236	2490	2230
Toplam (1)	256472	262562	248081	189403	117992	147999	170835	326349
Genel Toplam (2)**	257909	263897	249236	195296	121777	150374	172400	327459
Pay % (1/2)	99.4	99.5	99.5	97.0	96.9	98.4	99.1	99.7

Kaynak: TKB, TÜGEM. **Genel toplam içinde çizelgede olmayan diğer tohumlar da dahil edilmiştir.

Tohum piyasasında özel sektörün payı artmaktadır. Özellikle buğday, arpa, pamuk ve yem bitkileri tohum üretim ve dağıtımında devlet hakimiyetini sürdürmektedir. Tohum ithalatı ancak ülke içinde tohum üreten, sipariş eden ve dağıtım yapan firmalar tarafından yapılabilir. Bu yolla yerli ve yabancı yatırımcıların ülke içinde tohum üretimine yatırım yapmaları amaçlanmıştır. Sertifikalı tohumluk kullanım düzeyi çok düşüktür. Tahminlere göre toplam tohum kullanımının %40'lara yakın miktarı sertifikalı tohumdur.

Çizelge 7.45. Türkiye’nin tohum ithalatı

	İthalat Miktarı (ton)				İthalat Değeri (1000 \$)			
	2001	2002	2003	2004*	2001	2002	2003	2004*
Melez Mısır	3,937	784	2,607	4,616	7,024	2,442	6,267	12,255
Melez Ayçiçeği	17	177	203	103	1,303	2,190	2,919	1,519
Patates	3,126	14,147	7,570	8,580	1,263	6,826	5,555	6,971
Yem Bitkileri	352	403	681	1349	564	426	817	1661
Çim Tohumları	1,811	2,131	2,809	2,084	2,964	3,047	4,045	3,573
Melez Sebze	171	411	222	408	30,144	36,255	44,193	44482
Standart Sebze	712	737	542	1626	4,243	3,815	6,525	7787
Toplam Sebze	883	1,148	764	2034	34,387	40,070	50,718	52,269
Genel Toplam*	10,324	19,091	16,212	20,047	47,910	55,292	71,249	79,238

Kaynak: TKB, TÜGEM. *2004 yılı rakamları izin verilen belgeler üzerinden yapılan hesaplamadır.

Çizelge 7.46. Türkiye’nin tohum ihracatı

	İthalat Miktarı (ton)				İthalat Değeri (1000 \$)			
	2001	2002	2003	2004*	2001	2002	2003	204*
Melez Mısır	3,368	4,694	12,555	9,135	10,612	10,856	13,097	14,762
Pamuk	267	1854	1,263	2,420	319	3,531	2,416	6,450
Melez Ayçiçeği	1,487	1,416	1,844	3,723	3,780	2,526	5,410	9,435
Toplam (1)	5,122	7,964	15,662	15,278	14,711	16,913	20,923	30,647

Genel Toplam (2)	6,727	8,112	16,095	15,469	15,830	17,320	21,451	35,147
Pay % (1/2)	76.1	98.2	97.3	98.8	92.9	97.7	97.5	87.2

Kaynak: TKB, TÜGEM. *2004 yılı rakamları izin verilen belgeler üzerinden yapılan hesaplamadır.

Kaynaklar

Aktaş E., 2004 “Destekleme ve Teknoloji Politikalarının Çukurova Bölgesinde Mısır Tarımı Üzerine Etkileri”, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2004, Adana.

Arısoy H. ve Cennet O., 2004“Tarımsal Araştırma Enstitüleri Tarafından Yeni Geliştirilen Buğday Çeşitlerinin Tarım İşletmelerinde Kullanım Düzeyi ve Geleneksel Çeşitleri İle Karşılaştırmalı Ekonomik Analizi Konya İli Örneği”, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayın No:130, ISBN:975-407-174-8, Mart 2004, Ankara.

BESDBİR, 2001 “VIII. Beş Yıllık Özel İhtisas Komisyonu Raporu Hazırlık Çalışmaları”, Ankara.

Ertürk Y. E. ve Sibel T., 2002 “Et ve Et Mamülleri Durum ve Tahmin:2002”, TEAE Yayın No:80, Kasım 2001, Ankara.

Ertürk Y. E., Sibel T ve İlkay D., 2003 “Kümes Hayvanları ve Yumurta Durum ve Tahmin:2003” TEAE Yayın No:92, Aralık 2002, Ankara.

Daşkaya, Ş. A., 2004 “Türkiye Süt ve Süt Ürünleri Piyasası ve Avrupa Birliği’ne Uyumu”, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Gıda Ekonomisi ve İşletmeciliği Mastır Programı, Antalya

Dolekoğlu Özçiçek C ve Fahriye U., 2003 “Baklagiller Durum ve Tahmin, TEAE, Yayınları, Ankara.

DİE, 2003a “Tarım İstatistikleri Özeti”, Elektronik Kayıtlar, Ankara.

DİE, 2003b “Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat ve Değer)”, Elektronik Kayıtlar, Ankara.

DİE, 2003c “2002 Hane Halkı Bütçe Anketi Sonuçları”, 13.10.2003 Haber Bülteni, Ankara.

DİE, 2004. Türkiye İmalat Sanayinde Yoğunlaşma 2001, Haber Bülteni 27/08/2004, (<http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/IMALATYOG/>).

DPT, 2001a “VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Hayvancılık Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara (<http://www.dpt.gov.tr>).

DPT, 2001b “VIII. Beş Yıllık Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara (<http://www.dpt.gov.tr>).

DPT, 200c “VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Tarım Alet ve Makinaları Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara (<http://www.dpt.gov.tr>).

FAPRI, 2004 “Food and Agriculture Policy Research Institute”, (<http://www.iastate.edu/card/fapri>).

FİSKOBİRLİK, 2005 “Fındık Satış Kooperatifleri Birliği (<http://www.fiskobirlik.org.tr/>)”.

Uras G, 2005 “Milliyet Gazetesi Nisan 2005”.

Keskin G. ve Celile Ö. D., 2004 “Domates ve Domates Salçası Durum ve Tahmin: 2004/2005”, TEAE, Yayın No:123, ISBN:975-407-163-2, Eylül 2004, Ankara.

Koç A, A., V. Uzunlu, A. Bayaner, 2001 “Tarımsal Ürün Projeksiyonları 2000-2010”, TEAE, Proje Raporu 2001-6, Yayın No:54, Ankara.

Koç, A. A., R. Tunalıoğlu and P. Karahocagil, 2004 “Olive and Olive Oil Sector in Turkey: Market Structure and the Role of Agricultural Cooperatives.”, 5th International Symposium on Olive Growing, 27 September - 2 October, 2004, Izmir – TURKEY.

Koç A. A., 2005 “Türkiye’de Yağlı Tohum (Tohum, KÜspe ve Yağ) Sektörünün Durumu: Gümrük Tarife Oranlarının Düşürülmesi ve Pirim Desteklerinin Etkileri”, Bitkisel Yağ Sanayicileri Derneği Yayın No:7, ISBN:975-00022-0-2, Mayıs 2005.

Işıklı E, Koç, A. A., Miran B, Akyıl N, Abay C, Güler S, Güden C, 2001 “Türkiye’de Tütün Arzının Kontrolü ve Ekonomik Etkileri”, Tarımsal Ekonomik Araştırma Enstitüsü (TEAE) Proje Raporu:2001-12, Yayın No:62, Ankara,.

Özmen Y., 2004 “Türkiye’de Tarım İlaçlarının Kullanımı ve Üretimi, Ziraat Mühendisleri Odası (<http://www.zmo.org.tr>).

Özudođru T., 2004 “Pamuk Durum ve Tahmin, TEAE, Yayınları, Ankara

TAPDK, 2005 “Yaprak Tütün Alım Verileri 2003 ve 2004 ”, (<http://www.tapdk.gov.tr>).

Tariş-Pamuk Satış Kooperatifleri Birliği (PSKB) Çeşitli Yıllar, Yıllık Faaliyet Raporları, Tariş Genel Müdürlüğü, İzmir.

TEAE, 2001“Türkiye’de Bazı Bölgeler için Önemli Ürünlerde Girdi Kullanımı ve Üretim Maliyetleri”, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Proje Raporu 2001-14, Yayın No:64, ISBN:975-407-091-1, Ankara.

TEAE, 2002 “Yemlik Tahıllar Durum ve Tahmin Raporu”, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara.

TEAE, 2003 “Buğday Durum ve Tahmin Raporu”, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara.

TEAE, 2004 “TAE Bakış 2003”, TEAE Yayın No:117, ISBN:975-407-149-7, Şubat 2004, Ankara.

TEKEL, 2004 “Tütün Enformasyon Bültenleri”, (<http://www.yapraktutun.gov.tr>).

TSFAŞ, 2005 “Türkiye İstatistik Özetleri Şeker Bilançosu” , Haziran 2004, (<http://www.turkseker.gov.tr>).

Tunalıoğlu R. ve Pervin K., 2005 “Zeytinyağı, Sofralık Zeytin ve Prina Yağı: Durum ve Tahmin:2004/2005”, TEAE, Yayın No:123, ISBN:975-407-163-2, Mart 2005, Ankara.

Türk Şeker Kurumu, 2004. Basın Açıklaması Bülteni, 09/04/2004.

Tütün Eksperleri Derneği, 2004 “Haber Bülteni”, (<http://www.tutuneksper.org.tr>)

WB, 2004 “Turkey: A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization”, The World Bank, Washington, D.C.

8. Tarım ve Çevre

Prof. Dr. Ela ATIŞ

Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş

Türkiye yüzölçümünün % 36.0'sını işlenen tarım alanları oluşturmakta, nüfusun önemli bir bölümü (%34.3) de geçimini tarımsal faaliyetlerden sağlamaktadır. Bu yönüyle tarım sektörü tüm sektörlerle etkileşim içerisindedir. Tarım sektörünü ilgilendiren bir politika veya uygulama çevreyi etkileyeceği gibi, çevreye ilişkin alınacak kararlar da tarımı doğrudan etkileyebilecektir. Bu etkileşim çerçevesinde, tarımsal faaliyetlerden kaynaklanan çevresel etkiler ve bu etkilerin giderilmesine yönelik tedbirler her ülkede olduğu gibi Türkiye için de oldukça önemlidir.

Tüm dünyada olduğu gibi, tarım sektöründe kimyasal gübre ve ilaçların kullanımı, sulama ve mekanizasyon uygulamaları, ıslah çalışmaları gibi entansifleşmeye dönük uygulamalar tarımsal üretimde önemli artışlara yol açmıştır. Ancak, bu gelişme, aynı zamanda ekosistemi olumsuz etkileyerek çevre kirliliğine neden olan etkenlerden birini oluşturmuştur.

Türkiye'nin tarımsal üretiminde, özellikle 1960'lardan sonra önemli gelişmeler olmuştur. Üretim, birim alandan daha yüksek verim almayı hedefleyen entansif üretime kaymış ve yoğun kimyasal gübre ve ilaç ile teknolojik yeniliklerin kullanımına dayalı bir tarımsal üretim şekli ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, bir yandan ürün verimlerini önemli ölçüde artırırken, diğer yandan tarımsal faaliyet kaynaklı bazı çevre sorunlarının da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu üretim sürecine hükümetler de uyguladıkları politikalarla katkıda bulunmuştur. Türkiye'de, özellikle, gübrede 1970'li yılların sonunda, tarımsal ilaçlarda ise 1980'li yılların sonunda başlayan girdi sübvansiyonlarının herhangi bir denetime ve kritere bağlı olmadan verilmesi bu çevresel sorunlarının artmasına katkıda bulunmuştur. Ancak, bu uygulamalar 2001'de son bulmuştur. Son dönemde hedeflenen tarım politikaları içerisinde de çevreye özel bir önem verilirken, çiftçi düzeyinde de sürdürülebilir tarımsal uygulamalar konusunda gelişmeler kaydedilmiştir.

Bu gelişmeler çerçevesinde, bu bölümde öncelikle, Türkiye'de tarımsal faaliyetin neden olduğu çevresel sorunlar, tarımın su ve toprak kaynaklarına, biyolojik çeşitliliğe ve iklim değişikliğine olan etkileri şeklinde ele alınmıştır. Daha sonra, Türkiye'deki tarım-çevre politikaları hedef ve uygulamalar yönüyle incelenmiş ve son olarak da tarım sektöründe çevre koruyucu uygulamalardaki son gelişmeler üzerinde durulmuştur.

Türkiye'de tarımın çevresel etkileri

Su kaynakları üzerine etkileri

Türkiye'nin mevcut kullanılabilir su potansiyeli 112 km³'tür. Bunun 40.1 km³'ü (%35.8) kullanılmakta olup, kullanım alanlarını sulama, içme suyu ve sanayi oluşturmaktadır. Kullanılan bu suyun 29.6 km³'ü yani %73.8 gibi çok önemli bir bölümü sulama amacıyla kullanılmaktadır. Türkiye'de 2005 yılı itibarıyla 8.5 milyon ha sulanabilir alanın 4.9 milyon ha' ı (% 57.6) sulamaya açılmış bulunmaktadır (DSİ, 2005).

Türkiye'de kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı 1735 m³ civarındadır. Devlet İstatistik Enstitüsü 2025 yılı için ülke nüfusunun yaklaşık 80 milyon olacağını

öngörmüştür. Bu durumda 2025 yılı için kişi başına düşen kullanılabilir su miktarının 1300 m³'e düşeceği söylenebilir (Çevre ve Orman Bakanlığı, 2004). Mevcut büyüme hızı, su tüketim alışkanlıklarının değişmesi gibi faktörlerin etkisiyle su kaynakları üzerine çeşitli baskılar olabilecektir. Bu nedenle, Türkiye'nin gelecek nesillere sağlıklı ve yeterli su bırakabilmesi için kaynaklarını çok iyi koruyup, akılcı kullanması gerekmektedir.

Su kaynaklarının kısıtlı oluşu, sulama dışında çeşitli maksatlar için kullanımı ve bunlar için talebin devamlı artışı, suyun sulama amacıyla kullanımında tasarrufa gidilmesini zorlamaktadır. Tava veya karık sulaması gibi klasik sulama metotlarının kullanılması halinde, çiftlik randımanı %60 civarında olup, buna şebekedeki sızma, buharlaşma ve işletme kayıpları da ilave edilirse randıman yaklaşık %50 olmaktadır. Bu durum hem kıt olan su kaynaklarının israfına neden olmakta, hem de dağıtım ve drenaj şebekelerinin daha büyük kapasiteli olarak inşasına, dolayısıyla maliyetin artmasına sebep olmaktadır. Su tasarrufu suyun iletimi, dağıtımı, sistemin işletilmesi ve araziye tatbiki aşamalarında olabilmektedir. Klasik sulama yöntemleri yerine yağmurlama ve damlama sulama metotlarının kullanılması halinde randıman %80 ve %90'a çıkarılabilmekte, bu da %20 ile %30'luk su tasarrufu sağlamaktadır. Türkiye'de son yıllarda geliştirilen sulama projelerinde basınçlı borulu şebeke kullanımı artmakta olup, böylelikle hem su tasarrufu sağlanmış hem de modern sulama sistemlerinin kullanımı teşvik edilmiş olmaktadır (DSİ, 2005).

Su kaynakları açısından önemli çevre sorunlarından birisi yeraltı ve yerüstü sularının kirlenmesidir. Türkiye'de su kirliliğinin başlıca etkenleri kentleşme, sanayileşme ve bazı tarımsal uygulamalardır. Özellikle, sanayinin çevre üzerindeki olumsuz etkisi diğer faktörlerden çok daha fazla olmakla birlikte, tarım da kirlilikte rol oynamaktadır. Özellikle, entansif tarımın yaygınlaşması ile kullanılan kimyasal gübre ve pestisit kalıntıları yeraltı ve yüzey sularına karışarak kirliliğe neden olmaktadır.

Tarımsal üretimde kullanılan tarım ilaçları, genellikle çok dayanıklı olduklarından, ayrışmaları yıllarca sürebilmektedir. Bunlar hem toprak, hem de dolaylı olarak su kaynaklarının önemli ölçüde kirlenmelerine yol açmaktadır. Türkiye'de gerek ruhsatlı pestisit sayısı, gerekse kullanılan miktarların giderek artması sorunun boyutunu artırmaktadır. Ancak, bu artışa rağmen, Türkiye'de pestisit kullanımı 0.09 t/km² olup, bu değer AB-15 ortalamasının (0.43 t/km²) yaklaşık beşte birini oluşturmaktadır. Yine Türkiye'de, azotlu gübre kullanımı da 4.6 t/km² olup, AB-15 ortalaması (12.04 t/km²) Türkiye'nin yaklaşık üç katı düzeyindedir (OECD, 2005).

Kil ve kireç kapsamaları yüksek olan Türkiye topraklarında, fosfatlı ve kompoze gübrelerin bitkilere yararlı olması ve çevresel sorunlar doğurmaması için mutlaka bitki kök derinliğine, yani toprağın altına verilmesi gerekirken, en yaygın uygulama serpmeye ve karıştırmadır. Bu yolla, su kaynaklarında hızlandırılan ötrofikasyonun yanı sıra, kullanılan gübrenin yaklaşık yarısının kaybolduğu tahmin edilmektedir. Azotlu ve potaslı gübrelerin de bölünmeden verilmesi sonucu, buharlaşma ve sızma kayıplarının yanı sıra, yüzey suları kirliliği gündeme gelmektedir (DPT, 2001a).

Türkiye'de yeraltı sularının kirlenmesinde tarım, evsel ve endüstriyel atıklardan sonra üçüncü sırada etkili bir faktördür. Türkiye genelinde kullanımı az olmakla birlikte, kullanılan tarımsal ilaçlar ve gübreler yeraltı suları için de bir kirlilik kaynağı durumundadır.

Toprak kaynakları üzerine etkileri

Türkiye topraklarının % 34.1'i tarımsal kullanıma elverişli olarak nitelendirilen I-IV. sınıf topraklardan oluşmaktadır. Türkiye'de toprak kaynaklarına ilişkin sorunlar arasında yaklaşık 57 milyon hektarda görülen erozyon en önemli çevre sorunlarından birisini oluşturmaktadır.

Erozyonun oluşumunda; iklim, topografik yapı ve toprak özellikleri gibi doğal etkiler rol oynamakta ve en önemli etmenleri oluşturmaktadır. Türkiye'de yükselti deniz seviyesi ile 5165 metre (Ağrı Dağı) arasında dağılım göstermektedir. Ortalama yükselti 1132 metre civarında olup, topoğrafik yönden oldukça dağlık bir yapıya sahiptir. Türkiye topraklarının %35.7'si %0-12 arasında, geri kalanı da %12'den daha fazla bir eğime sahiptir. Bu nedenle, az eğimli arazilerde yüzeysel erozyon, yamaç alanlarda da oyuk ve oyuntu erozyonu bulunmaktadır (DPT, 2001a).

Erozyona neden olan bir diğer faktör, uygun olmayan tarımsal uygulamalardır. Erozyonda etkili olan tarımdan kaynaklanan sorunlar arasında, arazilerin doğal nitelik ve yeteneklerine göre işletilmemesi, meyilli arazilerde korumasız tarım yapılması, anız yakılması, meralarda otlatmanın kontrolsüz ve kapasitenin üzerinde yapılması, tarımda sulamanın zaman zaman plansız ve kontrolsüz yapılması sayılabilir. Bitki örtüsünün çeşidi, sıklığı, nöbetleşmedeki yeri ve zamanı erozyonda etkili olan faktörlerdir. Erozyona karşı en iyi koruma çayır ve orman örtüsünde olmaktadır. En az koruma çapa bitkileri tarımındadır. Bu sorunlar, diğer sorunlarla birlikte erozyona neden olmakta veya erozyonu şiddetlendirmektedir. Bunların yanında sosyo-ekonomik etkiler de erozyonun oluşumunda rol oynamaktadır.

Türkiye'de erozyona uğrayan toprakların %99.2'si su erozyonundan, %0.8'i de rüzgar erozyonundan etkilenmektedir. Erozyon, şiddeti yörelere göre değişmekle birlikte, ülkenin toplam yüzeyinin %75.1'ini etkilemektedir. Tarıma uygun alanların % 61.0'i erozyona maruzdur. Türkiye'de erozyon tehdidi altındaki toprakların %27.3'ü orta, %49.6'sı şiddetli ve %23.1'i de çok şiddetli erozyon tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktadır (Çizelge 8.1). Şiddetli erozyonun payı, tarımsal etkinliklerin herhangi bir toprak koruma önlemi alınmaksızın yürütüldüğü yörelerde göreceli olarak daha yüksektir.

Çizelge 8.1. Türkiye'de erozyon alanı (hektar)

Erozyon Derecesi	İşlemeli Tarıma Uygun II-III ve IV. Sınıf Arazi	İşlemeli Tarıma Uygun Olmayan V-VI ve VII. Sınıf Arazi	Toplam	%
Orta	13 780 260	1 812 215	15 592 475	27.3
Şiddetli	2 077 270	26 257 668	28 334 938	49.6
Çok Şiddetli	1 930	13 219 548	13 221 478	23.1
Toplam	15 859 460	41 289 431	57 148 891	100.0
Rüzgar Erozyonu	330 158	135 755	465 915	-

Kaynak: DPT, 2001a. 8. BYKP Su Havzaları, Kullanımı ve Yönetimi ÖİK Raporu, Yayın No: DPT:2555, ÖİK:571, Ankara.

Erozyon nedeniyle her yıl ortalama 500 milyon tona yakın verimli topraklarla birlikte, yaklaşık 9 milyon ton bitki besin maddesi yitirilmektedir (DPT, 2001a). Bu özelliği ile erozyon, ekosistemin ve suların kirletilmesinde en büyük etken olmaktadır. Çünkü,

yüzey akışlar ile taşınan bitki besin maddeleri, gübreler ve pestisitler akarsuların, göllerin, barajların ve denizlerin kirlenmesine neden olmaktadır.

Türkiye’de erozyonla mücadelede Bakanlık ve Genel Müdürlük düzeyinde birçok kurum görev almakla birlikte, TEMA, ÇEKÜL, Türkiye Tabiatını Koruma Derneği, Doğal Hayatı Koruma Derneği gibi gönüllü kuruluşlar da ciddi çabalar sarf etmektedir.

Erozyon yanında, tarımsal faaliyetin etkilediği toprak kaynaklarına ilişkin bir diğer sorun da toprak kirliliğidir. Tarımsal üretimde kullanılan pestisitler, yağmur, rüzgar gibi çeşitli etkenlerle toprağa dolaylı olarak ulaşabilmektedir. Zararlı böcekler, nematodlara ve tohumla uygulanan pestisitler ise direkt olarak toprağa karışmaktadır. Bu şekilde pestisitler toprakta birikmekte ve kalıcı olmaktadır. Tarımsal alanlarda kullanılan gübrelerin aşırı miktarda ve yanlış kullanımı da toprak kaynaklarını etkilemekte; toprak reaksiyonu, strüktürü ve topraktaki canlılar üzerine etkide bulunmaktadır.

Sulama da zaman zaman toprağa ilişkin çevre sorunlarının yaşanmasına neden olmaktadır. Bu sorunlara yol açan etmenler; sulamanın tekniğine uygun yapılmaması, gereğinden fazla sulama suyu uygulanması, sulama suyunun iletimi, dağıtımı ve toprağa uygulanması sırasında su kayıplarının yüksek olmasıdır. Bu durumlarda, bir yandan fazla su topraktaki besin ve mikrobeyin iz elementlerini yıkayarak toprak verimliliğini azaltırken, diğer yandan fazla su miktarının toprağın drenaj kapasitesinin üzerine çıkması durumunda toprakta taban suyu yükselmesi ve buna bağlı olarak tuzluluk ve sodyumluluk sorunları ortaya çıkabilmektedir (DPT, 1998). Türkiye’de, sulanan alanların %94’ünde halen karık, tava, salma gibi yüzey sulama yöntemlerinin uygulanması bir yandan sızma ve buharlaşma yolu ile su kayıplarını artırmakta, diğer yandan toprakta kalıcı çevresel sorunlara yol açabilmektedir.

Drenaj olanaklarının yetersizliği ve yüksek taban suyu gibi altyapı sorunları yanında, bilinçsiz ve aşırı sulama toprak tuzluluğuna neden olan tarımsal etkenlerden birisini oluşturmaktadır. Aşırı sulama nedeniyle, toprakların tuzlu ve alkali hale dönüşmesi, sulu tarımın uygulandığı bölgelerde önemli bir sorundur. Çorak alanlar işlenen tarım alanlarının %3.8’ini oluşturmakta olup, Türkiye’de 1.5 milyon hektar tuzlu ve sodyumlu arazi bulunmaktadır. Türkiye’de yaşlılık sorunu da 2.8 milyon hektar alanı kapsamakta olup, tarım arazileri içerisinde %9.0’luk paya sahip bulunmaktadır (Çizelge 8.2).

Çizelge 8.2. Türkiye’de toprak sorunlarına göre arazi dağılımı

Problem Tipi	Genel Alan İçerisinde		Tarım Arazileri İçinde	
	Alan (Ha)	%	Alan (Ha)	%
Çoraklık	1 518 749	1.7	837 405	3.8
Yaşlılık	2 775 115	3.1	1970 538	9.0
Taşlılık	28 484 331	31.5	2 989 033	13.6

Kaynak: DPT, 2001a. 8. BYKP Su Havzaları, Kullanımı ve Yönetimi ÖİK Raporu, Yayın No: DPT:2555, ÖİK:571, Ankara.

Türkiye’nin özellikle, batı ve güney bölgelerinde aşırı sulama sonucu toprak özellikleri bozulmuş, tuzlanma, zararlı ve hastalık oranları artmış ve verim düşmeye başlamıştır. Çukurova, Gediz, Söke ve Amik ovaları bu durumun tipik örneklerini oluşturmaktadır.

Toprak tuzluluğu ve yaşlık gibi degradasyon sorunlarının Gediz Deltasında pamuk üretimine etkisinin incelendiği bir çalışmada, arazi degradasyonunun sonucu olarak pamuk veriminin %34.4 oranında, hektara düşen brüt marjın ise 860.2 \$ azaldığı sonucuna ulaşılmıştır (Atış, 2004). Ancak, aynı yörede gerçekleştirilen sulama-çevre ilişkisinin incelendiği bir başka çalışmada, “Yeni Çevresel Paradigma” seti çerçevesinde çiftçilerin çevresel tutumları ortaya konmaya çalışılmıştır. Çiftçilerin çevreyi ortanın üzerinde bir düzeyde önemsedikleri belirlenmiştir. Çiftçilerin suyun bol olmasından çok, temiz ve uzun yıllar kullanılabilecekleri su kaynaklarını tercih ettikleri saptanmıştır (Atış ve Ark., 2005).

Tuzluluk ve taban suyu problemleriyle Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında da karşılaşılmaktadır. Nitekim, Şanlıurfa-Harran Ovaları’nda yapılan çalışmalar sonucunda yaklaşık 20.000 ha arazide potansiyel tuzlanma tehlikesi olduğu belirlenmiştir. Tuzluluk problemi daha çok Harran Ovası’nın çukur kesimlerinde, kil formasyonlu taban arazilerin yer aldığı, eğimin %0.05’e düştüğü ve doğal drenaj imkânının olmadığı alanlarda görülmüştür. Yine aynı yörede 50.000 ha alanda da taban suyu problemi olduğu saptanmıştır. Yapılan toprak etütleri sonucunda problemler alanlarda kapalı drenaj yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu konuda, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü (KHGM) tarafından projelendirmeye esas toprak etütleri ve inşaat çalışmaları başlamıştır. Konu ile ilgili olarak, GAP İdaresi Başkanlığı tuzlu alanlarda yetiştirilebilecek ağaç türlerinin (Fırat Kavağı ve Okalipus) adaptasyonu ve ağaçlandırma çalışmalarını yürütmektedir. Ayrıca, sulama birliklerinde su yönetimi, su tasarrufu sağlayan sulama metot ve teknolojilerinin tanıtımı, ürün çeşitlendirmesi konularında yoğun çalışmalar yürütülmüştür ve yürütülmektedir. Etüt, projelendirme ve inşaatı devam eden kapalı drenaj sistemi çalışmaları 24 150 ha alanda yürütülmektedir (GAP İdaresi Başkanlığı, 2005).

Biyolojik çeşitlilik üzerine etkileri

Türkiye doğal yapısını koruyabilmiş ender ülkelerden biridir. Bitki genetik kaynakları bakımından dünyada çok önemli bir konumda bulunan Türkiye, jeomorfolojik, topografik ve iklimsel çeşitlilikleri nedeniyle olağanüstü habitat zenginliğine sahiptir. Türkiye’nin canlı türlerin ve genetik özelliklerin ve ekosistemlerin çeşitliliği bakımından zengin bir ülke olmasının başlıca iki önemli ekolojik nedeni bulunmaktadır. İlki, Anadolu’nun coğrafi konumu bakımından üç kıta arasında bir köprü durumunda olması nedeniyle canlıların göç yolları üzerinde bulunmasıdır. İkincisi ise, çok kısa mesafeler içinde, ekstrem derecede farklı yeryüzü şekillerine, buna bağlı olarak da çok değişik lokal iklimlere sahip bulunmasıdır.

Tüm bunlardan dolayı, Türkiye’de kıtalarla boy ölçüşebilecek biyolojik zenginlikler oluşmuştur. Örneğin, Avrupa Kıtası’nda bütün bitki türlerinin toplamı 12000 olduğu halde, yalnız Türkiye’de bu sayıya yakın bitki türü zenginliği bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye’deki ormanlar, stepler, meralar ve çayırlar gibi ekosistemler de kendi aralarında gerek yapı ve gerekse işlev bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Türkiye tüm Avrupa’da bulunan bitki türlerinin %75’ine sahiptir. Türkiye florası, kültürü yapılmış önemli tarımsal bitki türlerinin yabancı akrabalarını ve bu türlerle ilgili genetik çeşitliliği kapsar. Buğday, nohut, mercimek, elma, armut, kayısı, kestane ve Antep fıstığı bu türler arasında bulunmaktadır (DPT, 2001b). Hayvanlar dünyasındaki tür çeşitliliği bakımından da durum aynı olup 80 binin üzerinde hayvan türü olduğu bildirilmektedir. Türkiye’nin biyolojik zenginlikler bakımından başka bir ilginç yönü de, ender türlerin (kelaynaklar, deniz kaplumbağaları, Akdeniz foku, vb.) barınağı olmasıdır (Çepel, 2003).

Türkiye sınırları içinde bulunan bitki türlerinin %33'ü endemik niteliğe sahip olup, endemizm oranı en yüksek familya, toplam olarak 431 türe sahip olan ve bunun da %40'ı endemik olan Bileşikgiller (Compositae) familyasıdır. 400 tür içeren Baklagiller'in (Leguminosae) %41'i , 306 tür içeren Labiate familyasının ise %57'si endemiktir. Bu derece yüksek endemizm düzeyi, Türkiye'ye bu türlerin korunması ve tehlike altına girmemesi için büyük bir sorumluluk yüklemektedir (DPT; 2001b).

Türkiye'de her biri kendi endemik türlerine ve kendi doğal ekosistemlerine sahip olan birkaç farklı biyo-coğrafik bölge bulunmaktadır. Bunlar, yaşlı kolşik ormanlar içeren Doğu Karadeniz dağ ormanları; Orta Anadolu'nun step tipi otlakları ve dünyanın mevcut en geniş Selvi (Cupressus sempervirens) ve Sedir (Cedrus libani) ormanlarını içeren Akdeniz Bölgesi'nden oluşmaktadır (DPT, 2001b). Ayrıca, Türkiye'deki sulak alanlar da birçok kuş türü için hayati önem taşımaktadır.

Türkiye'de tüm dünyada kabul görmüş bilimsel kriterlere göre belirlenen 184 önemli kuş alanı bulunmaktadır. Bu alanların yüzölçümü Türkiye'nin %14'ünü kaplamaktadır. Bu alanların %48'i orman, %31'i bozkır, %8'i de sulak alanlardan oluşmaktadır (Kılıç ve Eken, 2004). Sulak alanlar çok sayıda su kuşuna ve diğer sucul canlı türüne barınma imkanı sağlamaktadır.

Türkiye, Avrupa ve Orta Doğu'nun en zengin sulak alanlarına sahip ülkelerden birisidir. Türkiye'de 250 civarında sulak alan bulunmaktadır. Uluslararası ölçütlere göre, bu sulak alanların 81'inin uluslararası öneme sahip olduğu saptanmıştır. Bunların 18'i, bir defada 25000'in üzerinde su kuşunu barındıran "A" sınıfı niteliğinde sulak alanlardır (Erdem, 1995).

Türkiye'de özellikle 1950'li yıllardan sonra sıtma hastalığını önleme ve tarım arazisi kazanma amacıyla yürütülen politikalar nedeniyle önemli miktarda sulak alan kaybı olmuştur. Sulak alanları koruma çalışmalarına 1960'larda başlayan Türkiye, bu alanda çeşitli uluslararası sözleşmelere de imza atmıştır.

Sulak alanları tehdit eden faktörlerden birisi de baraj yapımıdır. Ancak, bir yandan biyolojik çeşitliliği olumsuz etkilediği düşünülen bazı barajların göl alanları ve yakın çevresinin zaman içerisinde sulak alan özelliği kazandığı dikkati çekmektedir. Orta Anadolu'da Hirfanlı baraj gölü, Doğu Anadolu'da Karakaya ve Keban baraj gölleri, Karadeniz Bölgesinde Yedikır ile Güneydoğu'da Devegeçidi baraj gölü Türkiye'nin önemli kuş alanlarının örneklerini oluşturmaktadır.

Türkiye'de biyolojik çeşitliliği tehdit eden çeşitli faktörlerden birisinin de tarım olduğu söylenebilir. Tarım alanlarının uygun olmayan kullanımı, kimyasal ilaç ve gübre kullanımı gibi etkenler biyolojik çeşitliliği olumsuz etkilemektedir. Tarım sektöründe, anız ve ot yakılması da, özellikle, omurgasız hayvanların yok olmasına neden olmaktadır. Tarım alanlarının sulanması amacıyla, suyu çekilen bazı sulak alanlarda da biyolojik etkinlik ve aktiviteler azalmaktadır.

Türkiye tarımında, özellikle, giderek artan kimyasal gübre ve pestisit kullanımı biyoçeşitliliği etkilemiştir. Geçmişte, detaylı bir çalışma yapılmadığından bugün hangi türlerin kaybolduğu bilimsel olarak ifade edilememektedir. Pestisitlerin toprağa ve süzülerek suya karışması bu ortamlardaki çeşitliliği etkilemektedir. Tarımsal üretimin artırılması için kullanılan nitratlı ve fosfatlı gübrelerin ve bazen bitkisel kökenli atıkların son alıcı ortamı olan durgun sularda aşırı primer üretime neden olması (plankton ve yosunlaşmanın artması), bu ortamların ötrofikasyonuna, bu da çeşit azalmasına neden olmaktadır. Akdeniz, Ege ve Marmara Bölgelerinde görülen bu

tahribat sonucu 10-15 sene önce sayısal olarak belirlenen hayvansal canlıların bir çoğunun bugün ancak, 1/10'u bulunabilmektedir (TÇV, 2003).

Türkiye'de biyolojik çeşitliliği Ex-situ (ortam dışında) koruma konusundaki çalışmalar 1930'larda başlamıştır. 1960 yılına dek, çoğu tahıl ve baklagil türlerine ait olmak üzere 50000 kadar tohum örneği Yeşilköy Tarımsal Araştırma Enstitüsünde toplanmış ve bu tarihte tohum örneklerinin çoğu Ege Bölgesi Tarımsal Araştırma Enstitüsüne nakledilmiştir. Bu kuruluş, tohumların, baklagillerin, yem bitkilerinin, sebzelerin, meyvelerin, süs bitkilerinin, tıbbi ve kokulu bitkilerin sınıflandırma, dökümantasyon ve korunmasıyla ilgili çalışmalarını halen sürdürmektedir. İn-situ (yaşama ortamında) korumaya yönelik çalışmalar 1950'li yıllarda başlamıştır. Orman bakanlığı'nın yerinde koruma ile ilgili eylemleri Milli parklar, Tabiat Parkları, Tabiatı Koruma Alanları, Doğal Alanlar, Yaban Hayatı Koruma Sahaları ve Orman İçi Dinlenme Alanlarıdır (DPT, 2001b). Türkiye'de 2003 yılı sonu itibariyle, 33 adet Milli Park, 35 adet Tabiatı Koruma Alanı, 102 adet Tabiat Anıtı ve 16 adet Tabiat Parkı bulunmaktadır. Ayrıca, Türkiye genelinde 2004 yılı itibariyle, 14 adet Özel Çevre Koruma Alanı belirlenmiştir. Bu bölgeler, sahip oldukları doğal, kültürel ve tarihi değerlerin, çevre kirlenmesine ve bozulmasına karşı korunması, doğal ve tarihi değerlerin gelecek nesillere aktarılmasının güvence altına alınması amacıyla seçilmişlerdir (Çevre ve Orman Bakanlığı, 2004).

Türkiye'de sadece kamu kuruluşları değil, aynı zamanda çeşitli gönüllü kuruluşlar da, uzun süredir, biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik programlar yürütmektedirler.

Türkiye, Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesini 1992'de imzalamış ve 1996'da onaylamıştır. Bu sözleşmenin onaylanması da, Türkiye'de biyolojik çeşitliliğin öneminin anlaşılması ve bu konuyla ilgili sorunlara eğilme konularında yeni bir başlangıç noktası oluşturmuştur.

İklim değişimi üzerine etkileri

Fosil yakıt yakılması, sanayi süreçleri, arazi kullanımı değişiklikleri, tarımsal faaliyet ve ormansızlaşma gibi insanlar tarafından gerçekleştirilen çeşitli etkinlikler sonucunda, atmosferdeki birikimleri sanayi devriminden beri önemli düzeyde artan ana sera gazları doğal sera etkisini kuvvetlendirmeye başlamıştır. Yerkürenin ısıtım dengesini bozan bu zorlamanın iklim üzerindeki en önemli ve en belirgin etkisi, yerküre sıcaklığını artırma eğilimi göstermesidir (DPT, 2000). Kyoto Protokolünde insan aktiviteleri sonucu ortaya çıkan emisyonlar içinde yer alan altı sera gazından karbondioksit (CO₂), metan(CH₄) ve diazotmonoksit (N₂O) 'in küresel ısınma içindeki payları %74 olarak belirtilmektedir. Bu sera gazları tarımsal faaliyetler sonucunda da ağırlıklı olarak oluşmaktadır. Bu gazların tarım sektöründe toplam emisyonlarının önlenmesi ve/veya olanaklar ölçüsünde en düşük düzeyde salımı için gerekli önlemlerin alınması ve iklim değişikliği çerçeve sözleşmesi mevzuatına uyulması ön koşuldur (Cangir ve diğerleri, 2005).

Küresel ısınmaya yol açan sera gazları, tarım sektöründe, anız yakma, çeltik üretimi, hayvancılık ve gübreleme faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Türkiye'de sera gazı üreten tarımsal etkinlikler; hayvancılık, azotlu gübre kullanımı, anızların yakılması ve çeltik üretiminden oluşmaktadır. Hayvancılıkta sera gazı salımları iki şekilde oluşmaktadır. İlki ve en önemlisi, hayvanların tükettiği besinlerin sindirimi sırasında ortaya çıkan metan (CH₄) salımıdır. İkincisi, hayvansal gübrelerin özellikle oksijensiz ortamlarda depolanmaları sonucunda bozulmayla ortaya çıkmaktadır. Diazotmonoksit (N₂O) salımlarının tarımsal kaynakları toprağa azot verilmesi ve aşırı otlatma gibi uygulamalardır. Toprağa ya da suya uygulanan yapay ya da hayvansal

gübreler, amonyak ve azot oksitlere indirgenmekte ve bu kimyasallar daha sonra N₂O'ya dönüşmektedir. Sürekli sulama yöntemi ile çeltik üretimi yapılan alanlarda metan gazı salımı olmaktadır. Ancak, bu alanlar Türkiye toplam çeltik üretim alanının %20'sini oluşturduğundan bu şekilde oluşan metan gazı salımı fazla olmamaktadır. Türkiye'de tahıl hasadından sonra anızlar yakılmaktadır. Anız yakılması, hem metan (CH₄), hem de diazotmonoksit (N₂O) salımlarına yol açmaktadır. Türkiye'de anız yakma konusunda, değişik boyutlu yasal mevzuatın varlığına rağmen, anız yakımı devam etmektedir. Türkiye'de tarım kaynaklı sera gazı salımları Çizelge 8.3 ve 8.4'de verilmiştir.

Türkiye'de 1970-1998 döneminde metan salımlarının, genelde %95'ini mide fermantasyonu, %3.5'ini çeltik üretimi ve %1.5'ini de anız yakılması oluşturmaktadır (DPT, 2000). Türkiye'de 1980 yılından sonra tarımdan kaynaklanan metan (CH₄) salımlarında ciddi bir azalma eğilimi görülmektedir.

Çizelge 8.3. Tarımdan kaynaklanan metan (CH₄) salımları (Gg)

Etkinlik	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1998
Çeltik Üretimi	35.30	30.07	27.07	31.43	22.90	25.77	31.02
Hayvancılık	943.87	997.81	1125.81	883.02	812.05	784.30	716.71
- Mide Fermantasyonu	943.84	997.78	1125.76	882.99	812.01	784.24	716.67
- Gübre Yönetimi	0.03	0.03	0.05	0.03	0.05	0.06	0.04
Anız Yakılması	11.22	15.93	17.62	18.84	21.65	20.15	23.86
Toplam	990.39	1043.81	1170.51	933.28	856.60	830.22	771.58

Kaynak: DPT, 2000. 8. BYKP İklim Değişikliği ÖİK Raporu, Yayın No: DPT:2532, ÖİK:548, Ankara.

Çizelge 8.4. Tarımda anız yakılmasından kaynaklanan diazotmonoksit (N₂O) salımları(Gg)

Yıl	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1998
N ₂ O Salımları	0.226	0.320	0.354	0.381	0.437	0.407	0.484

Kaynak: DPT, 2000. 8. BYKP İklim Değişikliği ÖİK Raporu, Yayın No: DPT:2532, ÖİK:548, Ankara.

Türkiye'de, 1990'da metan (CH₄) emisyonunun %78.9'u hayvancılıktan (mide fermantasyonu ve gübre yönetimi), %2.2'si çeltik üretiminden, %2.1'i de anız yakılmasından kaynaklanmakta olup, tarımsal faaliyetin toplam salımdaki payı %83.2 olmuştur. 1997 yılında ise, metan (CH₄) emisyonunun %60.3'ü hayvancılıktan (mide fermantasyonu ve gübre yönetimi), %2.3'ü çeltik üretiminden ve %1.7'si de anız yakılmasından kaynaklanmakta olup, tarımsal faaliyetin toplam salımdaki payı %64.3'e düşmüştür. Toplam emisyon olarak ele alındığında, 1990 yılında, Türkiye'de sera gazı emisyonlarının %9.03'ü tarımsal faaliyetlerden kaynaklanırken, 1997'de bu oran %6.10'a düşmüştür (DİE, 1999).

İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, insan kaynaklı sera gazı salımlarının küresel düzeyde azaltılmasını sağlayabilecek en önemli hükümetler arası çaba olarak görülmektedir. Haziran 1992'de Rio Zirvesinde imzaya açılan İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Türkiye 2003'de 188. ülke olarak taraf olmuştur. Sözleşmenin temel amacı; atmosferdeki sera gazı konsantrasyonunu iklim sistemini daha fazla etkilemeyeceği seviyede tutmaktır.

Tarımsal faaliyetler, çeşitli etkenlerle yol açtığı tüm bu çevresel sorunlardan aynı zamanda etkilenen sektör durumundadır. Su ve toprak kaynakları, biyolojik çeşitlilik ve iklim değişikliği konusunda ortaya çıkan olumsuz gelişmeler tarım sektörünü de olumsuz yönde etkilemektedir. O nedenle, bu konuda etkin politikaların seçilmesi ve uygulanması önem taşımaktadır.

Türkiye’de tarım-çevre politikaları

Genel durum ve politikalar

Türkiye’de çevre konusuna ilgi ve bu ilginin ulusal politikaların oluşturulması yönünde belirginleşmesinde, bir yandan ortaya çıkan çevre sorunları rol oynarken, diğer yandan 1972 yılında düzenlenen BM Çevre Konferansı etkili olmuştur.

Türkiye’de çevre koruma konusu ilk kez 1982 Anayasasında yerini almıştır. Bu durumda, uluslararası düzeyde 1970 ve 1980’li yıllarda çevre ile ilgili ortaya çıkan gelişmeler de etkili olmuştur. Anayasanın 56. maddesi “herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğundan” söz etmekte ve çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevi olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, Anayasanın 43, 44, 45, 57, 63, 168 ve 169. maddeleri de çevre ile ilgili hükümleri içermektedir. Özellikle Anayasanın toprak mülkiyeti ile ilgili 44. maddesi; tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunmasını içeren 45. maddesi tarım topraklarının kullanılması ve korunması ile ilgili hükümleri içermektedir.

Türkiye’de diğer alanlarda olduğu gibi, tarım-çevre politikasına yön veren önemli kaynak, DPT tarafından beş yılda bir hazırlanmakta olan beş yıllık kalkınma planlarıdır. Türkiye çevre politikasına ilişkin gelişmeler 1970’li yılların ortalarında III. Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) ile başlamış, 1980’lerden sonra hızlanmıştır. İlk iki plan döneminde çevre ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Çevre konusunda politikaların geliştirilmesi, 1972 yılında düzenlenen BM Çevre Konferansı sonrası ortaya çıkmıştır. Bu konferans sonrasında, ilk kez III. BYKP’da (1974–1978), çevre konusu ele alınmıştır. IV. BYKP’da (1979–1983) ise çevrenin; sanayileşme, tarımda modernleşme ve kentleşme sürecinde önemli bir etkisi olduğunu ve çevre sorunlarının henüz ortaya çıkmadan önlenmesine öncelik verilmesi gerektiği belirtilmiştir (DPT, Çeşitli Yıllar).

V. BYKP’da (1985–1989) Türkiye’nin şehirleşme, erozyon ve tabii afetlerin sonucu olan çevre kirlenmeleri ile hızlı sanayileşmenin ve tarımda modernleşmenin getirdiği çevre sorunları ile karşı karşıya olduğu ifade edilmektedir. Böylece ilk kez bu planda tarımın çevresel etkilerinden söz edilmektedir. Ayrıca, planda, çevre konusunda sadece mevcut kirliliğin ortadan kaldırılması değil, kaynakların gelecek nesillerin de yararlanabileceği en iyi şekilde kullanılması, muhafazası ve geliştirilmesi temel yaklaşım olarak benimsenmiştir. VI. BYKP’da (1990–1994), bütün ekonomik politikalarda çevre boyutunun dikkate alınması esası benimsenmiştir. Ancak, bu plan döneminde bu alanda yetersiz kalmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının esas alındığı VII. BYKP’da (1996-2000), her ne kadar bir önceki plana ilave olarak, çevre politikalarının ekonomik ve sosyal politikalara entegrasyonunda ekonomik araçlardan yararlanılacağı belirtilmiş olsa da, tarım-çevre bağlantısının dikkate alınmadığı görülmektedir. Ancak, çevre kirliliği ve sorunlarına verilen önemi gösteren Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP) bu plan döneminde hazırlanmıştır. UÇEP, çevre açısından öncelik taşıyan girişimleri belirlemekte, insan ve çevre sağlığı açısından tehdit oluşturan kirlilik kaynaklarını tanımlamaktadır. 1995’de çalışmaları başlayan UÇEP 1998 yılında tamamlanmıştır. UÇEP’le birlikte, Türkiye’nin biyolojik kaynaklarının korunmasını ve sürdürülebilir kullanımını hedefleyen Türkiye Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi Eylem Planı da 2001’de tamamlanmıştır.

Tarımın çevre üzerinde etkili olduğu ifadesinin yer aldığı VIII. BYKP' da (2001-2005) tarım-çevre politikaları ilk kez bu kadar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Planda, tarıma ilişkin amaç, ilke ve politikalarda, doğal kaynakların sürdürülebilir biçimde kullanılması, gen kaynaklarının korunması ve saklanması sisteminin kurulmasının sağlanması üzerinde durulmaktadır. Tarımsal politikalar doğrultusunda dengeli ve çevreyle uyumlu tarımsal kalkınmanın sağlanması yönünde davranılacağı da belirtilmektedir.

VIII. planda, tarımsal üretimin çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmanın esas alınacağı ifadesi yer almaktadır. "Bu kapsamda alınacak önlemlere ilaveten, gübre, ilaç ve sulama girdilerinde doğal kaynaklar ve çevre ile uyumlu kullanımların yaygınlaştırılması sağlanacak, girdi desteklerinden gübre ve ilaç desteği azaltılarak zaman içerisinde kaldırılacak, ekolojik ürünlerin üretimi özendirilecek" ifadesi yer almaktadır.

Entegre zararlı yönetimi ve biyolojik mücadele başta olmak üzere alternatif mücadele yöntemlerine öncelik verileceği, bu çerçevede zirai mücadelede uluslararası taahhütler, gıda güvenliği, ekolojik denge ile çevre boyutunun göz önünde bulundurulacağı ifade edilmektedir.

Tarımsal ürünlerin ekolojik yöntemlerle üretilmesine ilişkin kanun çalışmalarına başlanacağı, transgenik bitkilere ilişkin yönetmelik hazırlanacağı belirtilmektedir.

Türkiye'de, ilk kez bir kalkınma planında, tarımın çevresel boyutu bu kadar ayrıntılı olarak ele alınmış ve tarımdan kaynaklanacak çevre sorunlarına yönelik olarak, girdi sübvansiyonlarının azaltılması, ekolojik üretimin özendirilmesi, biyolojik mücadele yöntemlerine öncelik verileceği gibi somut öneriler getirilmiştir.

Yasal ve kurumsal işleyiş

Türkiye çevre mevzuatı, dolayısıyla tarım-çevre politikasının hukuki yönü Çevre Kanunu ve bu kanun çerçevesinde hazırlanan tüzük, yönetmelik ve tebliğlerden oluşmaktadır. Ayrıca, bu amaçla hazırlanmış ve yürürlüğe girmiş uluslararası anlaşmalar da politikalara hukuki zemin hazırlamaktadır.

Türkiye'de, 1983 yılında çıkarılan 2872 sayılı Çevre Kanunu çevre mevzuatının çerçevesini oluşturmaktadır. Çevre Kanunu, çevre korunması konusunda "kirlenme yasağı", "Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED)", "Denetim", "Kirlenmenin Sorumluluğu", "İdari Makamlara Başvurma", "Cezalar" ve "Çevre Kirliliğini Önleme Fonu" gibi araçlar getirmiştir.

Türkiye'de tarım-çevre politikalarının uygulanmasında yararlanılan araçlardan birisi ÇED' dir. 2872 sayılı Çevre Kanunu'nun 10. maddesi ile yasal statüye oturtulan ÇED, 1993 tarihinde ÇED yönetmeliği olarak uygulamaya geçilmiştir. Yönetmelik çeşitli tarihlerde değişikliğe uğramış, özellikle AB uyum çalışmaları çerçevesinde 2003 tarihinde son şeklini almıştır. Bu yönetmeliğe dayanılarak 2004 yılında ÇED Raporu hazırlayacak kurum ve kuruluşlarda Yeterlik Belgesi şartı getirilmiştir. ÇED yönetmeliği, önemli etkileri muhtemel olan kamu ve özel sektöre ait projelere uygulanmaktadır. Türkiye'de uygulanan ÇED prosedürü yasal mevzuat ve kullanılan araçlar yönünden yurt dışı mevzuat ile benzerlik göstermesine rağmen, uygulamada farklılıklar göze çarpmaktadır.

Çevre Kanunu dışında tarım-çevre politikalarını yönlendiren pek çok hukuki düzenleme de bulunmaktadır. Bunlar arasında; Zirai Mücadele ve Zirai Karantina

Kanunu, Umumi Hıfzısıhha Kanunu, Yeraltı Suları Hakkında Kanun, Milli Parklar Kanunu gibi çok sayıda kanun sayılabilmektedir.

Türkiye’de son yıllarda, tarım kaynaklı çevresel etkilerin azaltılmasına dönük çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunların bazıları şunlardır:

- Mera Kanunu (25.02.1998 tarih ve 23272 sayılı Resmi Gazete),
- Toprak Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği(10.12.2001 tarih ve 24609 sayılı Resmi Gazete),
- Hayvan Gen Kaynaklarının Korunması Hakkında Yönetmelik (21.06.2003 tarih ve 25145 sayılı Resmi Gazete)
- Tarımsal Kaynaklı Nitrat Kirliliğine Karşı Suların Korunması Yönetmeliği (18.02.2004 tarih ve 25377 sayılı Resmi Gazete),
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği(31.12.2004 tarih ve 25687 sayılı Resmi Gazete).
- Tarım Arazilerinin Korunması ve Kullanılmasına Dair Yönetmelik (25.03.2005 tarih ve 25766 sayılı Resmi Gazete).

Tüm çevre sorunlarında olduğu gibi, tarımsal kaynaklı çevre sorunları da ulusal olduğu kadar uluslararası bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla, bu alanda uygulanacak politikaların da bu özellikte olması gerekmektedir. Bu nedenle, Türkiye’nin tarım-çevre sorunlarının çözümüne yönelik olarak ülke içi önlemler yanında, uluslararası gelişmelerle bağlantılı uygulamalara gitmesi gerekmektedir.

Türkiye, tarım ve çevre konusunda pek çok uluslararası anlaşmaya da taraf olmuştur. Türkiye’nin taraf olduğu bazı uluslararası sözleşmeler arasında:

- İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi -Rio 1992 (2003)
- Avrupa Peyzaj Sözleşmesi (2000)
- Çölleşmeyle Mücadele İçin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (1998),
- Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi -Rio 1992 (1996),
- Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme –Ramsar Sözleşmesi (1994),
- Soyu Tehlikede Olan Yabani Bitki ve Hayvan Türlerinin Uluslararası Ticaretini Denetleme Sözleşmesi (CITES, 1994),
- Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi 1985 (1990)
- Akdeniz’de Özel Çevre Koruma Alanlarına İlişkin Protokol (Barselona, 1988)
- Avrupa Yaban Hayatı ve Doğal Yaşam Alanlarının Korunması- Bern Sözleşmesi (1984)
- Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme1982 (1983)
- Kuşların Korunmasına İlişkin Paris Sözleşmesi (1966) bulunmaktadır.

Ancak, Türkiye’de bu çok taraflı sözleşmelerin uygulanabilmesi için gerekli kanun ve düzenlemelerin yapılmamış olması, uygulamanın istenilen düzeyde olmasını engellemektedir.

Türkiye’de çevre ile ilgili kurumsal yapı oluşturma çabaları 1970’li yıllarda başlamış ve 1978’de başbakanlığa bağlı Çevre Müsteşarlığı, 1991 yılında da 443 Sayılı KHK ile Çevre Bakanlığı kurulmuştur. 2003 yılında Çevre Bakanlığı ve Orman Bakanlığı

birleştirilerek Çevre Orman Bakanlığı adı altında yeni oluşum ortaya çıkmıştır. Çevre ile ilgili kurumsal yapı oluşturma çalışmalarındaki karmaşa, kurulan çevre örgütlerinin kurumsallaşmasını olumsuz etkilemektedir. Tarım-çevre konusunda sorunların çözümü ve yönetiminde Çevre Orman Bakanlığı yanında Tarım ve Köyişleri Bakanlığı gibi birçok bakanlığın da yetki ve sorumlulukları bulunmaktadır.

Kamu kuruluşlarının 2002 yılı toplam çevresel yatırım harcaması 401 milyon YTL olarak gerçekleşmiştir. Çevresel yatırım harcamalarının GSMH içindeki payı % 1.45'dir. 2002 yılı çevre harcamalarından tarımla bağlantılı koruma yatırımları olan toprak ve yeraltı suyunu koruma ile biyolojik çeşitliliğin ve peyzajın korunması faaliyetlerine ayrılan pay toplam harcamaların % 0.31'i kadardır (Çizelge 8.5). Çizelgeden 2000 ve 2001 yıllarında da bu payın yüksek olmadığı izlenebilmektedir.

Çizelge 8.5. Kamu kuruluşlarının çevresel yatırım harcamaları (YTL)

	2000	2001	2002
Dış ortam havasını ve iklimi koruma	3.402.528	165.941	124.601
İçme ve kullanma suyu	160.989.670	198.235.584	195.682.552
Atık su yönetimi	143.470.479	7.211.726	171.367.542
Atık yönetimi	2.104	399.972	113.228
Toprak ve yeraltı suyunu koruma	539.101	92.308	849.178
Biyolojik çeşitliliğin ve peyzajın korunması	150	206.547	389.082
Diğer çevre koruma faaliyetleri	46.492.250	19.452.273	32.085.237
Toplam harcamalar	354.896.282	225.539.383	400.611.420

Kaynak:-DİE, 2004. Çevresel İstihdam ve Harcamalar Envanteri, DİE Haber Bülteni sayı:25, 26.10.2004, Ankara.

-DİE, 2004. Çevre İstatistikleri, Çevresel İstihdam ve Harcamalar Envanteri Kamu Kuruluşları Anket Sonuçları 2000-2001, Ankara.

Türkiye'de, çevrenin korunması konusunda faaliyet gösteren kuruluşların yasal yetkileri açıkça tanımlanmadığından görev çakışmaları yaşanmaktadır. Yasalar ve uygulayıcı kuruluşlar arasındaki bu tür çakışmalar ve karmaşalar yasaların uygulanmasını güçleştirmektedir.

Çevre koruyucu uygulamalardaki gelişmeler

Organik tarım yasası ve uygulamaları

Türkiye'de organik tarım uygulamaları, ilk kez Ege Bölgesinde 1984-1985 yıllarında çekirdeksiz kuru üzüm ve kuru incirle başlamıştır. Türkiye'de organik olarak yetiştirilen ürünler, pazarlayıcı firmalar ile üreticiler arasında yapılan "sözleşmeli üretim" çerçevesinde üretilmekte ve pazarlanmaktadır. Yurtdışından gelen talep doğrultusunda, son yıllarda organik olarak üretilen ürün yelpazesinde hızlı bir artış görülmektedir. 1990 yılında organik olarak yetiştirilen bitkisel ürün sayısı 8 iken, 2003 yılında 174'e yükselmiştir. Organik tarım yapan üretici sayısı 1990 yılında 313 iken, 2003 yılında yaklaşık 42 kat artarak 13044 'e ulaşmıştır. Türkiye'de organik tarım yapılan üretim alanı ise, 1990 yılında 1037 hektar iken, 2003 yılında yaklaşık 100 kat artarak yaklaşık 103190 hektara yükselmiştir (Çizelge 8.6). Türkiye'de son yıllarda organik hayvancılık da başlamış olup, sınırlı miktarlarda üretim gerçekleştirilmektedir. Türkiye'deki toplam tarım işletmeleri içinde organik tarım yapan işletmelerin payı % 0.32'dir. Toplam işlenen tarım alanının ise % 1.29'unda organik tarım yapılmaktadır.

Türkiye'de organik tarımla ilgili kontrol ve sertifikasyon faaliyetinde bulunmak isteyen firmalar, Tarım ve Köyişleri Bakanlığına bağlı Organik Tarım Komitesine başvurmaktadır. İç ve dış piyasalarda ürünlerin organik olarak satılabilmesi için kontrol ve sertifikasyon kuruluşu tarafından belgelendirilmesi gerekmektedir. Türkiye'de organik tarım ürünleri işleyen ve bu ürünleri pazarlayan firmaları

sertifikalayan 7 adet kontrol ve sertifikasyon kuruluğu bulunmakta ve bu kuruluğların 6 adedi (Imo, EcoCert-Sa, Etko, Skal, Bcs, Icea) İzmir’de faaliyet göstermektedir.

Çizelge 8.6. Türkiye’de organik tarım yapan üretici sayısı ve üretim alanı

Yıllar	Organik üretici sayısı	Organik üretim yapılan alan (ha)
1990	313	1037
1992	1780	6077
1994	1600	5196
1996	4035	15250
1997	7417	17467
1998	8199	24042
1999	12275	46508
2000	18375	57002
2002	12428	89827
2003	13044	103190

Kaynak:-U. Aksoy, “Organic Agriculture in Turkey”, Biomed, Year 2, Issue 1, 1999.
-TKB, Ekolojik Tarım Komitesi Kayıtları, 1997-2000, Ankara.
-TKB, 2005. Organik Tarım, [http:// www.tarim.gov.tr](http://www.tarim.gov.tr)

Türkiye’de organik ürünlerin ihracatını yapan 76 firma bulunmaktadır. Ege İhracatçı Birlikleri kayıtlarına göre, organik ürün ihracatından elde edilen gelir 1999 yılında yaklaşık 20.3 milyon dolar iken, 2004 yılında % 62.96 oranında artarak 33.1 milyon dolara yükselmiştir (Çizelge 8.7). 2004 yılı toplam tarım ürünleri ihracat değeri içinde organik tarım ürünlerinin payı % 0.5 olarak gerçekleşmiştir.

Çizelge 8.7. Türkiye’de Organik Ürünler İhracat Değerleri (\$)

Yıllar	İhracat Değeri (\$)
1999	20 297 778
2000	18 026 974
2001	21 672 519
2002	26 253 221
2003	36 932 994
2004	33 076 320

Kaynak: Ege İhracatçıları Birlikleri Genel Sekreterliği Kayıtları, Çeşitli Yıllar, İzmir.

Türkiye, Avrupa Birliği’nin 2092/91 sayılı yönetmeliği ve IFOAM’ın temel ilkelerini göz önüne alarak, 18 Aralık 1994 tarihli ve 22145 sayılı Resmi Gazete’de “Bitkisel ve Hayvansal Ürünlerin Ekolojik Metotlarla Üretilmesine İlişkin Yönetmeliği” yayınlamıştır. 30 Haziran 1995’de Türkiye, Avrupa Birliği ülkelerine organik ürünleri ihraç edebilmek için 2092/91 sayılı yönetmeliğe uyduğunu gösteren teknik dosyayı hazırlayarak ilgili Komisyona sunmuştur. 6 Ocak 1996 tarihinden itibaren organik tarım ürünleri sertifikaya tabi ürünler listesinde yer almıştır. 11.07.2002 tarihli 24812 sayılı Resmi Gazetede “Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik” yayınlanmıştır. Türkiye’de, 01.12.2004 tarihinde ise tüketiciye güvenilir, kaliteli ürünler sunmak üzere organik ürün ve girdilerin üretiminin geliştirilmesini sağlamak için gerekli tedbirlerin alınmasına yönelik olarak 5262 sayılı Organik Tarım Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanuna dayanarak da, 10 Haziran 2005 tarihinde “Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik” AB mevzuatına uygun olarak yenilenmiş, 2002 tarihinde yayınlanan yönetmelik yürürlükten kaldırılmıştır.

Son yönetmelik, ekolojik dengenin korunması, organik tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi, organik tarımsal üretim ve pazarlamanın düzenlenmesi, geliştirilmesi,

yaygınlaştırılmasına ilişkin usul ve esasları belirlemektedir. Yönetmelikte, her türlü bitkisel, hayvansal ve su ürünleri üretimi ile kullanılacak girdilerin organik tarım metoduna uygun olarak üretilmesi veya temini, orman ve doğal alanlardan organik tarım ilkelerine uygun olarak ürün toplanması, bu ürünlerin işlenmesi, ambalajlanması, etiketlenmesi, depolanması, taşınması, pazarlanması, kontrolü, sertifikalandırılması, denetimi ile cezai hükümlere ilişkin teknik ve idari hususlar yer almaktadır.

Türkiye’de, organik tarım felsefesine inanan üretici, tüketici, işleyici, ihracatçı, kontrolör, araştırmacı ve teknik elemanların katılımıyla kurulmuş bulunan şemsiye organizasyon niteliğindeki Ekolojik Tarım Organizasyonu Derneği (ETO) de 1992 yılından bu yana organik tarım konusundaki faaliyetlerine devam etmektedir.

İyi tarım uygulamaları

İyi tarım uygulamaları, çevreye duyarlı ve asgari hijyen ve hayvan refahı standartlarını karşılayan ve yaygın olarak kabul gören bir tarım biçimidir. Türkiye’de 2004 yılında uygulamaları başlayan Eurepgap protokolü Türk yaş meyve ve sebze üreticisi ile ihracatçısını doğrudan etkilemektedir.

Türkiye, 2003 yılı itibarıyla yaş meyve sebze ihracatının önemli bir bölümünü, Almanya (%26.41), Hollanda (%12.15), Fransa (%9.09)ve Yunanistan (%9.03) gibi çoğunluğu AB üyesi ülkelere yapmaktadır. Dolayısıyla konu Türkiye açısından değerlendirildiğinde, özellikle ihracata yönelik olarak yetiştirilen yaş meyve ve sebze üreticileri ve ihracatçıları EUREPGAP sertifikası alma süreci içerisine girmiştir. Bu noktada Tarım Bakanlığı EUREPGAP protokolünün incelenmesi ile üretici ve ihracatçıların bilgilendirilmesine yönelik bir Teknik Komite oluşturmuş ve konuyla ilgili bir yönetmelik yayınlanmıştır.

8.9.2004 tarih ve 25577 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan İyi Tarım Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik, çevre, insan ve hayvan sağlığına zarar vermeyen bir tarımsal üretimin yapılması, doğal kaynakların korunması, tarımda izlenebilirlik ve sürdürülebilirlik ile gıda güvenliğinin sağlanması amacıyla hazırlanmıştır. Yönetmeliğe göre, İyi Tarım Uygulamalarını uygulayan üreticiler ve üretici birlikleri tarımsal desteklemelerden öncelikli olarak faydalanacaklardır.

Türkiye’de EUREPGAP sertifikası veren beş sertifikasyon kuruluşu bulunmaktadır. Bu sertifika, tanımlanan faaliyet alanına bağlı olarak bir yıl süre ile verilmektedir. 2004 yılı Haziran verilerine göre, Türkiye’de sertifikalı üretici sayısı 102’dir. Ancak, Türkiye’de EUREPGAP uygulamasını kısıtlayan birtakım sorunlar mevcuttur. Türkiye’deki ortalama işletme büyüklüğü yaklaşık 6.1 hektar olup, Avrupa ülkelerinden daha küçüktür. Oysa, EUREPGAP sertifikası almış olan dünya üreticilerinin ortalama arazi büyüklüğü ise 29 hektarın üzerindedir. Bununla birlikte uygulama ek bir maliyet getirmekte olup, bu küçük işletmelerin kendi başlarına EUREPGAP sertifikası ve denetim maliyetleri için gereken mali yükü kaldırmaları güçtür.

İyi Tarım Uygulamaları’nı kısıtlayan bir başka faktör de üretici örgütlenmesindeki yetersizliklerdir. Nitekim, İspanyol ve İtalyan çiftçiler EUREPGAP uygulamalarının gerektirdiği yeni modern üretim tekniklerini öğrenmek, uygulamak, ürünlerini ortak paketlemek ve ortak pazarlamak için üretici birlikleri ve kooperatifler bazında örgütlenmişlerdir. Bu örgütlenmenin boyutu, marka ve pazarda süreklilik sağlayacak ürün miktarı ile belirlenmektedir. Dolayısıyla bu tür üretici birlikleri 10 – 15 üreticinin bir araya gelmesi ile oluşabildiği gibi 100 – 150 üreticiden oluşan birlikler de vardır.

Türk üreticisinin pazarın bu yeni taleplerine cevap verebilmesi için öncelikle belli bir ortaklık statüsü içerisinde örgütlenmesine gereksinim vardır. Kooperatif veya üretici birliği olarak tanımlanabilecek bu yeni ortaklık modelinin hukuksal altyapısının acilen hazırlanması zorunluluk arz etmektedir. Ancak bu yolla şimdilik yukarıda sözü edilen üretici grubunun yeni teknikleri uygulayacak ve ürününü pazarın taleplerine uygun olarak paketleyecek ve ihraç edebilecek konuma gelmesi mümkün gözükmemektedir.

Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO) ve Biyogüvenlik

Türkiye’de modern biyoteknoloji ve bu kapsamda yer alan bitkisel biyoteknoloji çalışmaları başlangıç aşamasında olup, yasal olarak transgenik bitkilerin ticari olarak üretilmeleri söz konusu değildir. Türkiye, transgenik bitki geliştiren değil, geliştirilmiş transgenik çeşitleri satın alıp kullanma potansiyeli olan ülke durumundadır (Özgen ve Diğerleri, 2005). Ancak, Türkiye’de ithal edilen bazı ham ve işlenmiş ürünlerin GDO içerip içermediği gıda güvenliği açısından fiilen denetlenememektedir. GDO’lu tohumların Türkiye’de satışı yasaklansa da, bu tip ürünlerin ithalatının kontrolü yapılamamakta, girişler sadece beyana dayalı olarak ve kontrolsüz olarak cereyan etmektedir (Talu, 2005).

Türkiye’de tüm ürünlerin dışalımını, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’ndan kontrol belgesi alınması koşuluyla serbesttir. Türkiye ABD ve Arjantin’den gıda ve yem amaçlı kullanılmak üzere önemli miktarda mısır ve soya fasulyesi dışalımını yapmaktadır. Ancak, bu ürünlerin alındığı ülkelerde GDO üretiminin çok yaygın olması, dışalımını yapılan bu ürünlerin de GDO olabileceğini akla getirmektedir. Türkiye’de transgenik ürün analizi yapabilecek laboratuvarların bulunmaması ve dışalımın tamamen satan ülkenin bildirimine göre yapılması, dışalımını yapılan özellikle mısır ve soya başta olmak üzere bazı ürünler hakkında kuşkulu bir ortam oluşturmaktadır (Özgen ve Diğerleri, 2005).

Türkiye’de GDO tarımı ile doğrudan ilgili bakanlık olan Tarım ve Köyişleri Bakanlığının yanı sıra, konunun çevresel riskleri, gıda güvenliği ve halk sağlığı boyutları açısından, Çevre ve Orman Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığı da aynı ağırlıkta sorumlu bakanlıklardır.

Türkiye’de GDO üretimi, pazara sürülmesi ve gıda olarak kullanılması ile ilgili hukuki düzenleme ihtiyacı, Türkiye’nin BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve bu sözleşmenin eki Protokolü olan Cartagena Biyogüvenlik Protokolü’ne taraf olması ve AB adaylık sürecinin başlaması (Helsinki, Aralık 1999) ile birlikte hız kazanmıştır. Tarım ve Köyişleri Bakanlığınca, GDO’ların çevreye bilinçli salımı ve pazara sürülmesi hakkında başlatılan hukuki düzenleme çalışmaları, başlangıçta bir yönetmelik çerçevesinde hazırlanmış, ancak daha sonra (cezai müeyyideleri de içermesi bakımından) düzenleme “Ulusal Biyogüvenlik Kanun Taslağı”na dönüştürülmüştür (Talu, 2005).

Tarım Stratejisi (2006-2010)

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2006-2010 yılları arasında, AB’ye uyumu da gözeterek, tarım sektörü ile ilgili kesimlerin karar almalarını kolaylaştırmak, sektörün kalkınma hedef ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesini sağlamak ve çıkarılacak Tarım Çerçeve Kanunu ile bu kanuna dayalı olarak hazırlanacak ikincil mevzuatın temelini oluşturmak için Tarım Stratejisi 2006-2010 belgesini oluşturmuştur. 30 Kasım 2004 tarih ve 2004/92 sayılı Yüksek Planlama Kurulu Kararı ile kabul edilen belgede, kaynakların etkin kullanımını ilkesi çerçevesinde ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması temel amaç olarak belirtilmektedir.

Belgede yer alan tarımsal destekleme araçları arasında Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması (ÇATAK) Programı Destekleri yer almaktadır. ÇATAK program desteğinde, “erozyon ve olumsuz çevresel etkilere maruz kalan tarım arazilerinde, işlemeli tarım yapan üreticilerin, arazilerini doğal bitki örtüleri, çok yıllık yem bitkileri, organik tarım ve ağaçlandırma gibi yöntemleri kullanmalarını teşvik etmek üzere, talep etmeleri durumunda tarım tüzel kişileri/üretici grupları ile devlet arasında en az beş yıl süreyle ve birim alan başına belirlenen yıllık ödemelere dayalı sözleşme karşılığında yem ve örtü bitkileri ile ağaçlandırma faaliyetleri yapılacaktır” ifadesi yer almaktadır. ÇATAK Programı Desteği'nin tarımsal destekleme bütçesi içerisindeki payı %5 olarak belirtilmiştir (TKB, 2005).

Türkiye’de ilk kez, tarım sektörünün gelişmesinde çevre boyutunu dikkate alan ve sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşmasını hedefleyen bir tarımsal program dikkati çekmektedir. Hukuki bağlayıcılığı olan bir belge olmamakla birlikte, somut uygulama hedefleri ile önemli bir belge niteliğindedir.

Tarım-çevre ilişkisinin geleceği

Türkiye’de son yıllarda bir yandan ülke gerçeklerinin ve sorunlarının etkisiyle, diğer yandan AB’ye uyum çalışmaları çerçevesinde ve taraf olunan uluslararası anlaşmalar nedeniyle ortaya çıkan gelişmelere ilave olarak tarım-çevre konusunda yapılmış başka çalışmalar da bulunmaktadır. Türkiye’de tarım-çevre konusunda önemli adımların atıldığı, ciddi yasal düzenlemelerin yapıldığı ve bu gelişmelerin AB ile uyumlu olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak, bu olumlu adımlara rağmen Türkiye’de tarımsal kaynaklı çevre sorunlarının çözümlenmesinde hala tarımın kendisinden kaynaklanan bazı sorunların var olduğu ve öncelikle bu sorunların çözülmesi gerektiği görülür. Ayrıca, bu gelişmelerin tarıma ve çevreye olumlu olarak yansıtılması için uygulamaların denetlenmesi ve yaptırımların işletilmesi de zorunludur.

Türkiye’nin diğer sektör politikaları kadar tarım politikaları da çevresel politikalarla uyumlu olmak durumundadır. Türkiye’de tarım-çevre konusunun hukuki boyutuna ilişkin bu gelişmelere rağmen, uygulama ve yaptırım konusunda halen zayıf noktaların olduğu görülmektedir. Tarım-çevre politikalarının uygulanması konusunda faaliyet gösteren uygulayıcı kurumlar arasında koordinasyonun sağlanmasında halen eksiklikler bulunmaktadır.

Kaynaklar

Aksoy, U., 1999. “Organic Agriculture in Turkey”, Biomed, Year 2, Issue .

Atış, E., Z.K. Bektaş, C. Günden, H. Gündoğdu, 2005. Sulama Sistemi Performansının Değerlendirilmesi ve Çevresel Faktörlerin Değerlendirmeye Dahil Edilmesi Üzerine Bir Araştırma, İzmir.

Atış, E., 2004. Economic Impacts on Cotton Production due to Land Degradation in the Gediz Delta, Turkey, Land Use Policy, In press.

Cangir, C. ve Diğerleri, 2005. Uluslararası Sözleşmelerin Türkiye Tarımına Etkileri, Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 3-7 Ocak 2005, 1. Cilt, Ankara, 35-62.

Çepel, N., 2003. Ekolojik Sorunlar ve Çözümleri, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 180, Ankara.

Çevre ve Orman Bakanlığı, 2004. Türkiye Çevre Atlası, Ankara.

- DİE, 2004. Çevresel İstihdam ve Harcamalar Envanteri, DİE Haber Bülteni sayı:25, 26.10.2004, Ankara.
- DİE, 2004. Çevre İstatistikleri, Çevresel İstihdam ve Harcamalar Envanteri Kamu Kuruluşları Anket Sonuçları 2000–2001, Ankara.
- DİE, 1999. Çevre İstatistikleri- 1990-1997 Sera Gazı Emisyonları, DİE Haber Bülteni, 04.05.1999, Ankara.
- DPT, Beş Yıllık Kalkınma Planları, Çeşitli Yıllar.
- DPT, 2001a. 8. BYKP Su Havzaları, Kullanımı ve Yönetimi ÖİK Raporu, Yayın No: DPT:2555, ÖİK:571, Ankara.
- DPT, 2001b. Türkiye Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi ve Eylem Planı, Şubat 2001, Ankara.
- DPT, 2000. 8. BYKP İklim Değişikliği ÖİK Raporu, Yayın No: DPT:2532, ÖİK:548, Ankara.
- DPT, 1998. UÇEP-Tarımsal Teknolojiler ve Çevre, Ankara.
- DSİ, 2005. Toprak ve Su Kaynakları, <http://www.dsi.gov.tr/topraksu.htm> (erişim: Mayıs 2005)
- Ege İhracatçıları Birlikleri Genel Sekreterliği Kayıtları, Çeşitli Yıllar, İzmir.
- Erdem, O., 1995, Türkiye'nin Kuş Cennetleri, T.C. Çevre Bakanlığı, Yeşil Seri:5, Ankara.
- GAP İdaresi Başkanlığı, 2005. Dünyada Türkiye'de GAP'ta Tarım, Mayıs 2005, Ankara.
- Kılıç, D.T., G. Eken, 2004. Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları-2004 Güncellemesi, Doğa Derneği, Ankara.
- OECD, 2005. Selected Environmental Data, <http://www.oecd.org>.
- Özgen, M. ve Diğerleri, 2005. Tarım Teknolojilerinde Yeni Yaklaşımlar ve Uygulamalar: Bitki Biyoteknolojisi, Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 3-7 Ocak 2005, 1. Cilt, Ankara, 315-346.
- Talu, N., 2005. Biyogüvenlik (Cartagena) Protokolü ve Türkiye'de Durum, Biyogüvenlik Protokolü ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nde Teşvikler, 17-18 Şubat 2005, TÇV Yayın No: 171, Ankara, 11-29.
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ekolojik Tarım Komitesi Kayıtları, 1997-2000, Ankara.
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Tarım Stratejisi (2006-2010), <http://www.tarim.gov.tr> (Erişim: Nisan 2005)
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005. Organik Tarım, <http://www.tarim.gov.tr>
- TÇV, 2003. Türkiye'nin Çevre Sorunları, TÇV Yayın No:163, Ankara.

9. Tarımsal Araştırma ve Yayım

Yrd. Doç. Dr. Murat BOYACI

Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş

Tarım sektörü, artan nüfusun gereksinimlerini artmayan tarım alanların ve doğal kaynaklarla karşılamak zorundadır. Bunun gerçekleştirilmesinde arazi emek, sermaye gibi tarımsal üretimde kullanılan üretim faktörlerinden sayılan bilgi ve teknolojinin katkısı büyüktür (Ramkumar, and Rolls, 1995; Erol, 1995; Balit, 1993). Türkiye’de kamu yayımcıları ve araştırmacıları ile özel sektörde girdi ve hizmet üretenler, çiftçiler, süreçte etkili olan başlıca aktörlerdir.

Türkiye’de kırsal alana yönelik hizmetler 18.yy ortalarında filizlenmeye başlamıştır. Bu amaçla kurulan ilk organizasyon 1838 yılında Dışişleri Bakanlığı’na bağlı olan “Ziraat ve Sanayi Meclisi”dir. 1937 yılından bugüne Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (TKB)’nin örgüt yapısında çeşitli birimler kurulmuş veya kaldırılmıştır. Son olarak, Bakanlığın şu andaki yapısını 1991 yılında şekillenmiştir⁶. Toplam bütçesi 317,613,001 YTL. (2001) olan TKB, 3,100,000 civarındaki çiftçi ailesine (*yaklaşık 7,000,000 çiftçiye*) hizmet vermektedir (<http://www.tarim.gov.tr> ; DİE, 2002).

Bu bölüm Türkiye’de tarımsal araştırma ve yayım çalışmaları ile ilgilidir. 1980’lerden itibaren özel sektörün ve bazı çiftçi örgütlerinin araştırma ve yayım alanındaki etkinlikleri yoğunlaşmışsa da kamunun çalışmaları baskındır. Çalışmada Bakanlık bünyesinde tarımsal araştırma organizasyonu (Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü) ve yayım etkinlikleri (Teşkilatlandırma ve Destekleme Genel Müdürlüğü) incelenmiş, ayrıca, sınırlı etkinlikleri bulunan diğer aktörlere de yer verilmiştir.

Tarımsal Araştırma

Tarımsal araştırmalar, Türkiye’de 1920’li yıllarda üreticilerin tohum ve üretim materyali gereksinimlerini karşılamak üzere tohum ıslah ve deneme istasyonları ile başlatılmıştır. İstasyonlar, araştırma enstitülerinin nüvesini oluşturmuştur. 1933 yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün kurulması ve mezun vermesi ile nitelikli eleman gereksiniminin karşılandığı belirtilmektedir (Kılınçer ve ark., 2005; Anonim, 1938).

Türkiye’de tarımsal araştırmanın amacı üretimde verimi, kaliteyi, karlılığı artıracak ve kaynakların sürdürülebilirliğine katkıda bulunacak teknolojileri geliştirmektir.

Tarımsal araştırma kuruluşların gelişimi 1950-1980 döneminde gerçekleşmiştir (Kılınçer ve ark., 2005 ; TKB, 2000). Yeni çeşitler, makineleşme, suni gübre, tarım ilaçları gibi konularda Türk tarımında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Anılan dönemde uygulamalı araştırmalara ve çiftçi koşullarında tekniklerin geliştirilmesine yer verilmiştir. Tahıl, baklagiller, bazı meyve ve sebze ile pamuk ve tütün gibi ürünler için işlemeye yönelik teknolojiler geliştirilmiştir. 1971-1990 arasında buğday verimi 1.5 ton/ha’dan 2.1 ton/ha’a ulaşmış, 1980-1991 yılları arasında mercimek ve nohut üretimindeki üç misli artış 1970’lerdeki tahıl-nadas sistemi yerine tahıl-baklagillerin dahil edilmesi ile sağlanmıştır. Bu dönüşüm araştırma çalışmalarının eseri olarak görülmektedir. Uluslararası teknik yardım programları çerçevesinde yeni teknolojilerin girmesi ile konu bazında ve bölgesel araştırma kuruluşlarının açılması yoğunlaşmış,

⁶ 9.8.1991 tarih ve 20955 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan “441 ve 442 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameler” çıkarılarak, Bakanlığın adı Tarım ve Köyişleri Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.

yeni teknolojilerin adaptasyonuna ve yayılmasına yönelik çabalar artmıştır (Kılınçer ve ark., 2005).

1980'li yıllarda Dünya Bankası desteği ile uygulanan "Tarımsal Yayım ve Uygulamalı Araştırma Projesi (TYUAP) ve yine Dünya Bankası desteği ile 1990'lı yıllarda uygulanan Tarımsal Araştırma Projesi (TAP) araştırma kurumlarına canlılık getirmiştir. Projeler, yönetim anlayışının değişmesi ve yeni stratejilerin hayata geçirilmesi gibi olumlu etkiler yapmıştır. Bu çerçevede 1996 yılında ilk kez uygulamaya konan ve beş yılda bir revize edilen Tarımsal Araştırma Master Planı, öncelikli alan ve konuların belirlenmesinde yeni yaklaşımlar getirmiştir (Kılınçer ve ark., 2005).

Türkiye'de tarımsal araştırmalar esas olarak TKB Araştırma Enstitüleri, üniversitelerin tarımla ilgili fakülteleri, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK); Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK), Şeker Şirketi ile sınırlı sayıda özel sektör tarafından gerçekleştirilmektedir. 1990'ların başında Türkiye'de bilim ve teknolojiye yön vermek üzere "Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu (BTYK) oluşturulmuştur. Kurul, Türkiye'nin bilim ve teknoloji politikasını saptamaktadır. VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında hazırlanan "Bilim ve Teknolojide Atılım Projesi" Gen Mühendisliği ve Biyoteknolojide AR-GE, Çevre Dostu Teknolojiler gibi tarım alanını ilgilendiren alanlar belirlenmiş ve ulusal yenilik sisteminin oluşturulması kararlaştırılmıştır (Kılınçer ve ark., 2005).

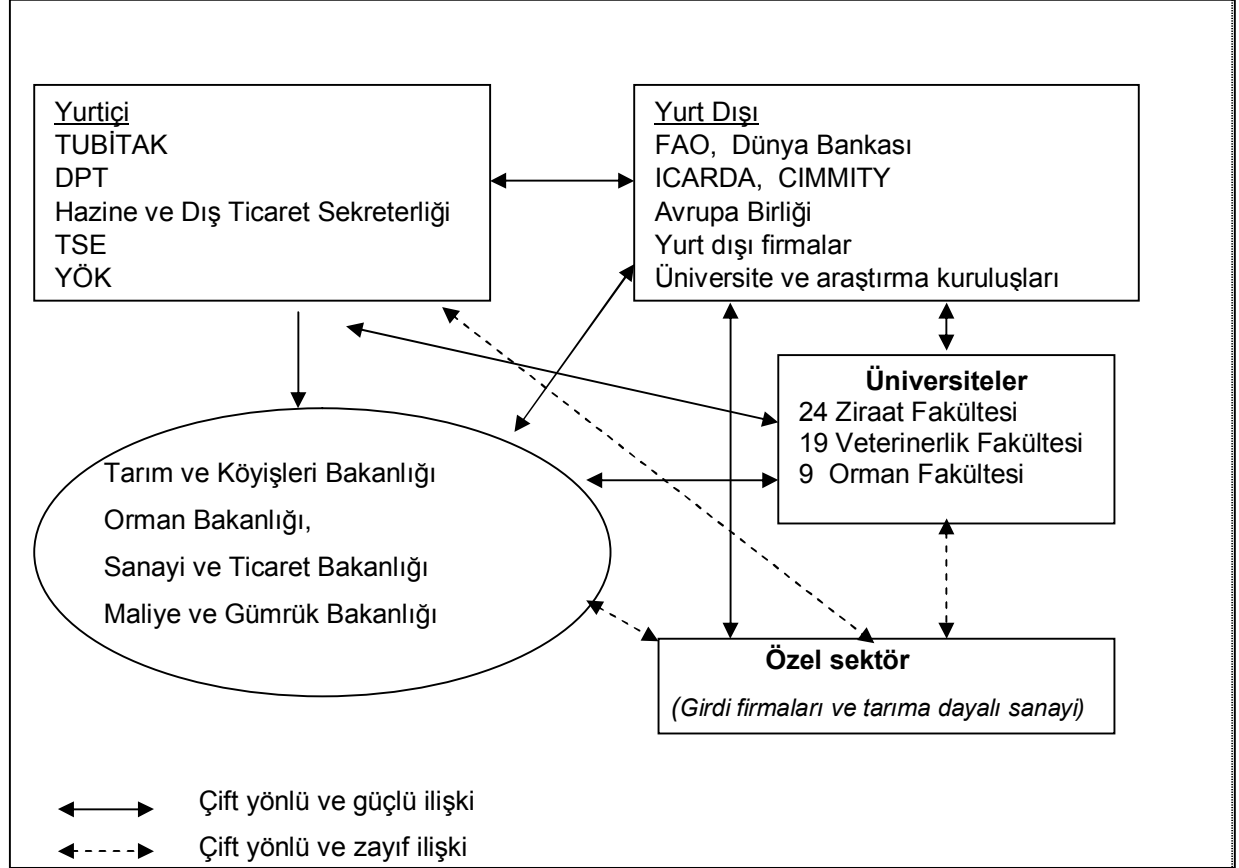
Bilim ve teknoloji politikaları 1960'larda ulusal bilim ve teknoloji politikalarının oluşturulması ve koordinasyonundan sorumlu tek kuruluş olan TÜBİTAK'ın kurulması ile ortaya çıkmıştır. 1960'larda kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), ulusal hedeflerin hazırlanması ve projelere kaynak sağlanmasından, Hazine ve Dış Ticaret Sekreterliği de yenilik politikalarının uygulanmasından sorumludur (Oksam et al, 2004). Bugün TÜBİTAK 763'ü araştırmacı olmak üzere 2135 eleman ve 2003 yılında 331,450,097 YTL bütçe ile bilgi ve teknoloji üretilmesi alanında faaliyet göstermektedir (<http://www.tubitak.gov.tr>).

Teknoloji alt yapısının Avrupa Birliği'ne uyumuna yönelik çabalar, Türk Standartları Enstitüsü desteği ile standartların ve testlerin geliştirilmesi, Telif Hakları ve benzeri gelişmeler yaşanmaktadır (Oksam et al, 2004). TÜBİTAK, DPT, Bakanlıklar ulusal tarımsal araştırma politikalarını şekillendirmektedirler. TÜBİTAK ve DPT tarım, veterinerlik, ormancılık gibi alanlardaki araştırma önceliklerini belirlemekte ve araştırma projelerini teknik ve finansal yönden desteklemektedir. Tarım Bakanlığı bünyesindeki Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü ve Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı araştırma kuruluşlarında tarımsal araştırma programları hazırlanmakta ve uygulanmaktadır. Tarım Bakanlığına bağlı araştırma enstitülerinin yanında, 24 adet Ziraat Fakültesi, 19 adet Veterinerlik ve 9 adet Orman Fakültesinde de tarımsal ve kırsal alana yönelik araştırma çalışmaları yürütülmektedirler. Diğer yandan çeşitli uluslararası kuruluşlarla teknik ve ekonomik işbirliği de yapılmaktadır. Tarımsal araştırma alanındaki etkinliği sınırlı olan özel sektör, ithal edilen tohumların adaptasyon çalışmalarında yoğunlaşmıştır (Şekil 9.1).

Tarımsal araştırmaların ağırlıklı olarak yürütüldüğü Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (TAGEM) 1975'de Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı bünyesinde kurulmuştur. Bugün, TAGEM'e bağlı, coğrafik ve ekolojik bölgelere yayılmış 56 araştırma enstitüsünde araştırmalar yürütülmektedir (<http://www.tarim.gov.tr>).

Enstitüler de bitki ve hayvan ıslahı ile yetiştirme, bitki koruma, hayvan sağlığı, su ürünleri, gıda ve yem konularında çalışmalar yapılırken, Köy Hizmetleri Genel

Müdürlüğü (KHGM)'ne bağlı araştırma kuruluşları toprak ve su muhafaza, arazi ıslahı ve kullanımı, sulama, gübreleme; Çevre ve Orman Bakanlığı'na bağlı kuruluşlar ağaçlandırma, orman altı meraları gibi farklı konularda araştırmalar yürütmektedirler. Ayrıca, Sanayi Bakanlığı kuruluşları şeker pancarı, çay ve tütün tarımı konularında araştırmalar yapmaktadırlar.

Şekil 9.1. Türkiye'de tarımsal araştırmalarda etkili olan başlıca aktörler

Türkiye'de ulusal tarımsal araştırma sistemi (UTAS) incelendiğinde dört grup araştırma ve geliştirme kuruluşu görülmektedir (Oksam et al, 2004):

- Kamu araştırma kuruluşları 84 adet olup, 56'sı Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 12 adedi Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 11 adeti Maliye Bakanlığı Araştırma Genel Müdürlüğü ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı bünyesindeki üç araştırma kuruluşu ve Maliye Bakanlığı bünyesindeki şeker pancarı araştırma enstitüsü.
- Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) tarafından yönetilen üniversiteler; 24 ziraat, 19 veterinerlik ve 9 orman fakülteleri.
- Bağımsız araştırma kuruluşları kamu ve özel sektör işbirliği ile kurulmuşlardır. Marmara Araştırma Merkezi, Nükleer Tarımsal ve Hayvansal Araştırma ve Eğitim Merkezi
- Ulusal, uluslararası kalkınma örgütleri, Sivil Toplum Kuruluşu (STK), Çiftçi Birlikleri gibi kuruluşlar.

En önemli grup olan kamu araştırma kuruluşları Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı bünyesinde olup, 1300'ün üzerinde araştırmacı görev yapmaktadır. Çevre ve Orman Bakanlığı'na bağlı araştırma kuruluşlarında da 60 civarında araştırmacı çalışmaktadır

(TKB, 2000). Üniversitelerde de tarımla ilgili konularda 1351 adet öğretim üyesi bulunmaktadır (Eriş ve ark, 2005). Tüm ulusal tarımsal araştırma sistemi düşünüldüğünde (üniversitelerdeki araştırma görevlileri de dahil) 5300 kadar araştırmacı bulunduğu belirtilmektedir (Uzunlu et al., 1999). Kamu araştırma kuruluşlarında istihdam edilen araştırmacılar ağırlıklı olarak fen bilimlerinde yoğunlaşmış olup, az sayıda ekonomist bulunmakta diğer sosyal bilimlerden araştırmacı bulunmamaktadır.

Tarımsal kalkınmanın anahtarı olarak görülen yeniliklerin en önemli kaynağı olan Araştırma-Geliştirme çabalarına OECD ülkeleri GSMH'lerinin %2'sini ayırırken, oran, Türkiye'de %0.4 kadardır. Tarımsal araştırmaların aldığı pay Tarımın GSMH'ya yaptığı katkının çok gerisindedir. Gelişmiş ülkelerde tarıma dayalı milli gelirin %2.6'sı, Türkiye'de ise %0.48'i tarımsal AR-GE çalışmalarına ayrılmaktadır (Kılınçer ve ark., 2005; Uzunlu et al., 1999). Araştırmalarda en önemli sorunların başında finansal yetersizlikler görülmektedir. Araştırma projelerinde 1990'lara kadar potansiyel kullanıcıların gereksinimlerini dikkate alan stratejik araştırma çalışmaları ön plandadır ve genellikle, disipline dayalıdır. Ürün işleme ve işletme dışı araştırma konularına ve çok disiplinli çalışmalara yeterince yer verilmemiştir. Diğer yandan araştırma sonuçlarını kullananların araştırmaların planlanması ve yürütülmesinde etkisi sınırlıdır. Çiftçilerin araştırma projelerine sınırlı olan katılımı girdi, arazi, işgücü desteği şeklindedir (Boyacı,1999).

TAGEM 10 yıllık dönem için ulusal tarımsal araştırma önceliklerini belirlemiştir. Bu amaçla farklı kuruluşundan katılan araştırmacılarla atölye çalışması düzenleyerek, fırsat alanları saptanmıştır. Potansiyeller, faydalar, yapılabirlik, çekicilik gibi unsurlar dikkate alınarak, tahıllar, yağlı tohumlar, endüstri bitkileri, sert kabuklu meyveler, meyveler, sebzeler ve süs bitkileri, işlenmiş bitkisel ürünler, veteriner ilaçları ve tarımsal kimyasallar, süt ve et sığırcılığı, koyun ve keçi, yem ve yem bitkileri, kümes hayvanları ve su ürünleri, arıcılık ve ipek böcekçiliği, işlenmiş hayvansal ürünler, doğal kaynaklar fırsat alanları olarak saptanmıştır. Bu alanlarda üretim artışı, kalite iyileştirme ve maliyeti düşürme öncelikli hedefler olarak görülmektedir (TKB, 1995).

Türkiye Tarımsal Araştırma Projesi kapsamında Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü için hazırlanmış Araştırma Master Planında temel hedefler;

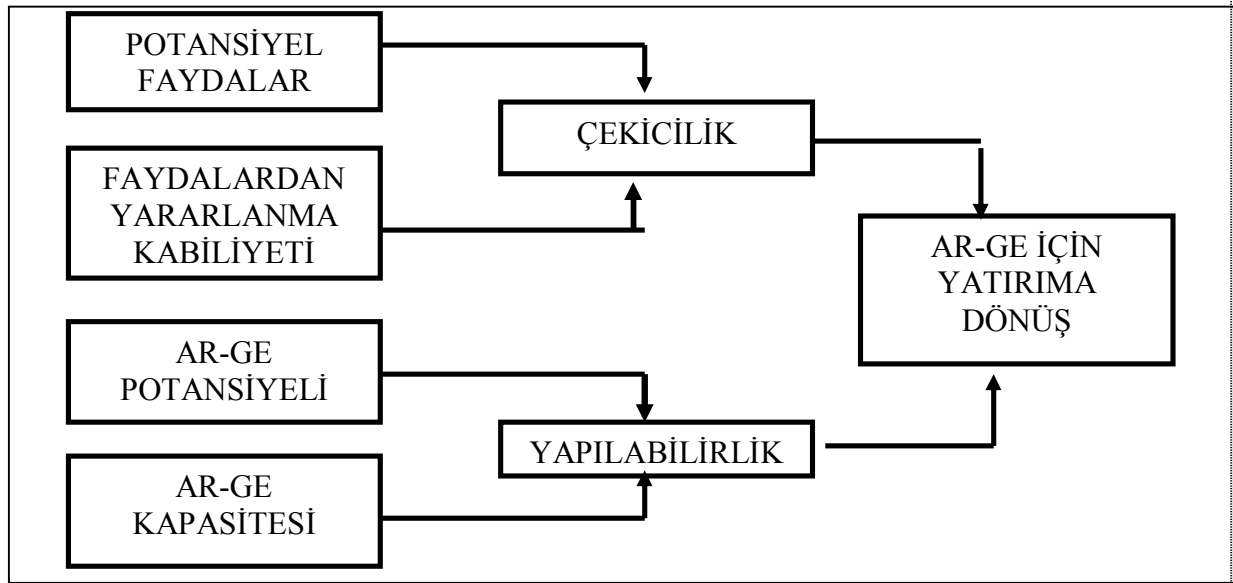
- Ulusal Tarımsal Araştırma Programı için, öncelikle yatırım yapılacak alanların saptanması,
- Getirisi yüksek araştırmaların hazırlanması, uygulanması ve tamamlanması için, araştırmacılara rehberlik edecek araştırma stratejilerinin geliştirilmesi şeklinde belirtilmektedir.

Türkiye ve Dünya'daki gelişmeler sonucu diğer hedefler de aşağıdaki gibi özetlenebilir.

- Ülke ihtiyaçlarını karşılamak,
- Kırsal kesimin sosyo-ekonomik seviyesini yükseltmek,
- Tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünleri ihracatını artırmak,
- Verimliliği sağlamak, maliyeti düşürmek,
- Doğal dengeyi koruyacak üretim metotlarını uygulamak,
- Ürünlerde zararlı kalıntıları önlemek

Türkiye Tarımsal Araştırma Projesi (TAP), Türk Hükümeti ile Dünya Bankası arasında 1992 yılında imzalanan anlaşmayla sağlanan krediyle uygulamaya konmuştur. TAGEM personeli, Tarım ve Köyşleri Bakanlığı araştırmacıları, yabancı

uzmanlar ile üniversiteler ve sivil toplum örgütlerinin temsilcilerinden oluşan bir kadroyla "Tarımsal Araştırma Mastır Planı" çalışmaları başlatılmıştır. 1995 yılında uygulamaya konan plan; ilk adım olarak, öncelikli araştırma sahaları ile bu sahalardaki önceliklerin belirlenmesine, kaynakların tahsisine yardımcı olmuştur. Planla; ülke ihtiyaçlarını karşılamada eğitim ve danışmanlık ihtiyaçları belirlenmiş, araştırmacı yetiştirme programı hazırlanmış, araştırmalarda koordinasyonu sağlamak ve araştırmacılar ve sonuçları kullananlar arasında işbirliğini gerçekleştirecek modeller ortaya konmuştur. Mastır Planda, gelişmeler dikkate alınarak, beş yılda bir öncelikli alanlar gözden geçirilmesi öngörülmektedir. Söz konusu çalışma grubunun amacı, öncelikli alanların tespitinde, uygulayanlarla, imkanı sağlayanlar arasında birliktelik oluşturmaktır. Çalışma grubunda, katılımcılar, her Araştırma Fırsat Alanı (AFA)'nı, dört kriteri (Potansiyel faydalar, faydaları elde etme yeteneği veya sınırlamaları, araştırma potansiyeli ve araştırma kapasitesi) göz önüne alarak değerlendirmektedir (Şekil 9. 2), (TKB, 1995).

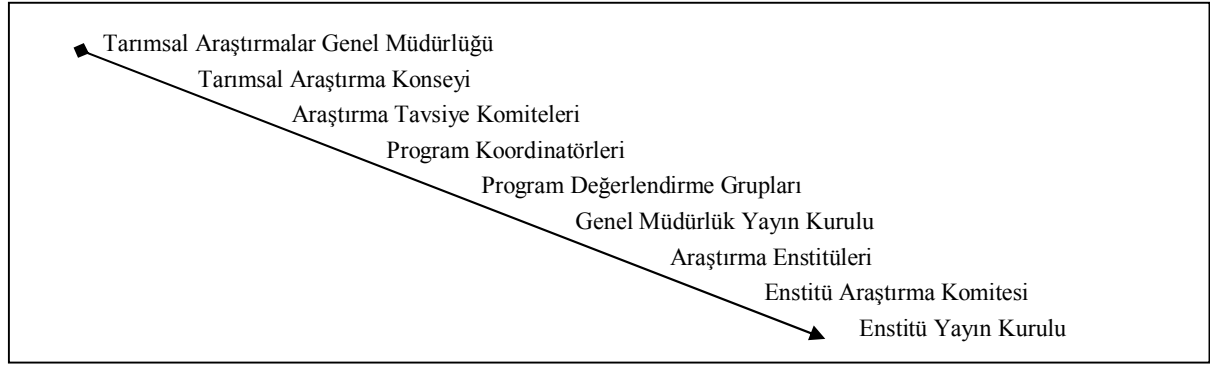
Şekil 9. 2. Araştırma Öncelikleri Çerçevesi

Tarımsal Araştırma Organizasyonu

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı bünyesinde yürütülen araştırma çalışmaları Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü tarafından koordine edilir, araştırma organizasyonu Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Tarımsal Araştırma Konseyi, Araştırma Tavsiye Komiteleri, AFA- Program Koordinatörleri, Program Değerlendirme Grupları, Genel Müdürlük Yayın Kurulu, Araştırma Enstitüleri, Enstitü Araştırma Komitesi, Enstitü Yayın Kurulu şeklindedir (Şekil 9. 3).

Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (TAGEM) Tarım ve Köyişleri Bakanlığı; çiftçi, sanayici ve hizmet verdiği diğer üreticiler için uygun teknolojileri araştırma-geliştirme görevini, Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (TAGEM) vasıtasıyla yürütülmekte ve koordine etmektedir. TAGEM; öncelikli araştırma alanlarını belirlemek, bu konularda projeleri desteklemek, verimliliğin artırılması, kalitenin iyileştirilmesi ve ürünlerin çeşitlendirilmesi amaçlarıyla, araştırmaları yapmak ve yaptırmak; ekolojilere göre yetiştirilecek bitki çeşitleri ile hayvan ırklarını ve yetiştirme metotlarını belirlemek, gen kaynaklarının toplanmasını, muhafazasını ve değerlendirilmesini sağlamak; üretimle ilgili konuların yanında gıda güvenliği, araştırma

organizasyonunun iyileştirilmesi, personel istihdamı ve eğitimi, buluşların tescili, diğer kuruluşlarla işbirliği, bulguların yayınlanması gibi konulardan sorumludur.

Şekil 9.3. Araştırma organizasyonu

Tarımsal Araştırma Konseyi (TAK); Müsteşar, Konsey Başkan Yardımcısı (TAGEM Genel Müdürü), İlgili Müsteşar Yardımcıları ve APK Kurul Başkanı, TAGEM, TÜGEM, KORGEM, TEDGEM, TRGM, TMO ve TİGEM Genel Müdürleri, ilgili Genel Müdür Yardımcıları ve Daire Başkanları, İl Müdürlüğü Temsilcileri (toplam 10 kişi), Çevre ve Orman Bakanlığı, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü temsilcileri, DPT ve Hazine Müsteşarlığı temsilcileri, TÜBİTAK, TAEK, İGEME, DİE temsilcileri, Ziraat, Veteriner, Su Ürünleri Fakülteleri ve Gıda ve Biyoloji Bölümleri ve diğer fakülte temsilcileri (toplam 40 kişi), TZMO, TVHK, TZOB, TTKKB temsilcileri, Gönüllü Kuruluşlar (toplam 4 temsilci), Özel Sektör temsilcileri (toplam 5 kişi), Uluslararası kuruluş temsilcileri (FAO, Dünya Bankası, CIMMYT, ICARDA vs.) ATK Başkan ve Üyeleri, Emekli Araştırmacılar (toplam 10 kişi), Araştırma yöneticileri (toplam 25 kişi), Proje liderleri ve Araştırmacılar (toplam 40 kişi)'den oluşmaktadır. Konsey; tarımsal araştırma politika ve stratejilerini belirlemektedir.

Araştırma Tavsiye Komiteleri (ATK): Tarım ve Köyişleri Bakanlığında araştırma projeleri Tarla Bitkileri, Bahçe Bitkileri ile Hayvancılık ve Su Ürünleri Araştırma Tavsiye Komiteleri tarafından değerlendirilmektedir. ATK'lar Başkan dahil toplam 8-12 kişiden oluşur. Başkan, TAGEM'ce teklif edilen en kıdemli üyedir. Üyeler, ilgili daire başkanlıkları, araştırma kuruluşları ve üniversitelerden belli başlı AFA/ Program/ Disiplinleri temsil edecek şekilde 7-11 kişiden seçilmektedir. Komite, enstitülerin proje tekliflerini değerlendirir.

Program Koordinatörleri konu uzmanlarından seçilir. Program öncelikleri ve hedeflerinin güncelleştirilmesi için çalışmaları planlar ve yürütür.

Program Değerlendirme Grupları TAGEM temsilcileri, DPT ve Hazine Müsteşarlığı temsilcileri, APK temsilcisi, TÜGEM, KKGEM, TEDGEM, TRGM, TİGEM ve TMO temsilcileri, Yayın Dairesi, DiATK ve Teftiş Kurulu Başkanlığı temsilcileri, Üniversite öğretim üyeleri, TÜBİTAK, TAEK ve İGEME temsilcileri, Diğer ilgili Bakanlıklar temsilcileri, Enstitü temsilcileri, Proje liderleri ve araştırmacılar, İl Müdürlükleri temsilcileri, Özel sektör temsilcileri, Gönüllü kuruluş temsilcilerinden oluşmaktadır. Program Değerlendirme Grupları, proje konularının ve araştırmalar için gerekli fiziki ve personel alt yapı ihtiyaçlarının belirlenmesinde TAGEM yardımcı olmaktadır.

Genel Müdürlük Araştırma Yayın Kurulu; Genel Müdürlük Merkez ve Taşra teşkilatında çalışan araştırma yöneticileri, proje liderleri ve araştırmacılar ile gerektiğinde Üniversite öğretim üyeleri, Gönüllü Kuruluşlar ve Özel Sektör kuruluşları

personeli arasından seçilir. Bakanlığın ihtiyacı olan tarımsal araştırmayla ilgili her türlü basılı ve görsel yayınların hazırlanmasında yardımcı olmaktadır.

Araştırma Kuruluşları Genel Müdürlük ile bağlantılı olarak çalışan 7 Merkez Araştırma, 9 havza, 40 konu araştırma enstitüsü olmak üzere toplam 56 araştırma kuruluşu bulunmaktadır. Ayrıca, araştırma görevi verilmiş üç il kontrol laboratuvar müdürlüğü, iki su ürünleri üretme istasyonu ve iki makine test müdürlüğü bulunmaktadır.

Merkez Araştırma Enstitüsü Müdürlükleri ; tarla bitkileri, bağ-bahçe bitkileri, bitki koruma, hayvan yetiştiriciliği ve ıslahı, hayvan hastalıkları, su ürünleri ve gıda-yem konularında çalışan yedi Merkez Araştırma Enstitüsü bulunmaktadır.

Havza Araştırma Enstitüsü Müdürlükleri tarımsal üretim potansiyeli yüksek ve iklim ve toprak şartları bakımından farklılık arz eden her bölgede, öncelikleri belirlenmiş ürün veya ürün gruplarında, araştırmalar yürütmekle görevlendirilmiş dokuz araştırma enstitüsü bulunmaktadır.

Konu/Disiplin Araştırma Enstitüleri, tüm ülke veya bir bölge için özellik arz eden ekonomik öncelikli ürün/ürün grubu veya disiplin bazında, ülke veya bulunduğu bölge seviyesinde araştırma projelerinin yürütüldüğü kuruluşlardır. Bu kuruluşlar çalışma alanlarının bitki ıslahı ve yetiştirme, bitki koruma, hayvan ıslahı ve yetiştirme, hayvan sağlığı, su ürünleri ve gıda olmasına göre gruplandırılırlar. Bitki Islahı ve Yetiştirme Araştırmaları alanında 17, Bitki Sağlığı Araştırmaları alanında 3, Hayvan Islahı ve Yetiştirme Araştırmalarında 8, Su Ürünleri Araştırmalarında 3, Hayvan Sağlığı Araştırmaları alanında 9 enstitü bulunmaktadır. Ayrıca, araştırma görevi verilmiş, 7 kuruluş da tarımsal araştırma çalışmaları yürütmektedir.

Enstitü Araştırma Komitesi Enstitü araştırma komitesi, müdür yada müdürün görevlendireceği müdür yardımcısının başkanlığında toplanır, üyeleri; bölüm ve birim başkanları, şube şefleri, proje liderleri ve araştırmacılarıdır. Enstitü yönetimine planlama ve stratejilerinin belirlenmesinde öneri vermekte, projeleri izleyip, sonuçlanan projeleri değerlendirmektedir.

Enstitü Araştırma Yayın Kurulu Enstitüde yürütülen ve sonuçlandırılan projelere ait sonuç raporlarının görüşülmesi ve araştırma projeleri sonuçlarının yayımcılara, üreticilere ve kullanıcılara ulaşmasında kullanılan doküman ve broşürlerin hazırlanması ve basımı için yönetime yardımcı olmaktadır.

Tarım Ekonomisi Araştırma Enstitüsü (TEAE); TEAE Tarımsal Araştırma Projesi (TAP) çerçevesinde kısmen Dünya Bankası finansmanı ile 1996 yılı sonlarında kurulan bir araştırma merkezidir. TEAE proje bazında örgütlenen bir kuruluştur. Enstitü idari ve mali açıdan gözetimini sağlayan Yürütme Komitesi aracılığıyla Bakanlık Makamına karşı sorumludur.

TEAE'nin iki ana görevi vardır. Bunlar:

- tarım politikalarına yönelik konularda araştırma yaparak, karar alıcılara bilgi sağlamak
- Araştırma projelerini yürütebilecek bilimsel ve teknik kapasite oluşturmaktır.

TEAE ayrıca, seminerler ve konferanslar düzenleyerek araştırma sonuçlarını yaymaktadır. TEAE araştırma programının bir kısmını kendi bünyesinde, bir kısmını da diğer organizasyonlarla işbirliği içinde yürütür. Gerektiğinde projeler rekabete dayalı sözleşme usulü ile danışmanlara yaptırılır. Enstitü bünyesinde yürütülecek

araştırma programı tarım sektöründeki gelişmeleri izlemeye, durum ve tahmin analizleri yapmaya yöneliktir. Program ulusal tarım politikalarının analizini de içermektedir. Enstitünün araştırma programı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı bünyesinden görevlendirilen elemanlar ile Enstitüye bakanlık dışından kısa dönem kontratla getirilen araştırma uzmanları tarafından yürütülmektedir (<http://www.aeri.org.tr/hakkinizda.htm>).

Tarımsal Yayım

Türkiye'deki tarımsal yayım çalışmaları uzun geçmişe sahiptir. İhraç edilen ürünlerin daha kaliteli üretilmesine yönelik çabalar ilk yayım çalışmalarını ortaya koymuştur (Anonim, 1938) Tarımı modernleştirmek, çiftçilere yönelik yenilikler sunmak ve tarımsal kalkınmayı sağlamak üzere çeşitli dönemlerde farklı girişimlerde bulunulmuştur. Bu kapsamda, 1931 yılında I. Ziraat Kongresinin düzenlenmesi önemlidir. Bu kongrede tarımsal yapı incelenmiş ve çiftçilere tarım tekniklerini öğretmek ve bunları özendirmek gibi kararlar yer almıştır. 1937 yılında kırsal alanda yayım faaliyeti köy öğretmenlerine görev olarak verilmiştir. 1938 yılında Köy ve Ziraat Kongresi düzenlenmiş ve tarımsal yayım gündeme gelmiştir. Yayımın örgütlenmesine 1943 yılında Ankara, Eskişehir ve Manisa İllerinde başlanmış, 1958 yılında bütün illerde örgütlenme tamamlanmıştır. Tarımla ilgili birimler (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Orman Bakanlığı, Devlet Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı bünyelerine dağılmış kuruluşlar) 1984 yılında tek Bakanlık çatısı altında toplanmıştır (TKB,2004). Bugün taşra düzeyindeki yayım çalışmaları Tarım Bakanlığına bağlı 81 İl Müdürlüğü ve 802 İlçe Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

Yeni örgütlenmeye paralel olarak, finansmanı Türkiye Cumhuriyeti ve Dünya Bankası tarafından sağlanan TYUAP (Tarımsal Yayım ve Uygulamalı Araştırma Projesi) iki dilim olarak uygulamaya alınmıştır. Birinci dilim TYUAP 1984'te yürürlüğe girmiştir. TYUAP "Eğitim ve Ziyaret Yaklaşımı"nı yerleştirmek, yayım birimlerinin köy gruplarına kadar kurulması, çiftçilerin düzenli ziyaret edilmeleri ve eğitilmeleri sağlanmıştır. Uygulama süresi 6 yıl olarak belirlenen birinci dilim TYUAP'ın ülke genelinde uygulanması kararlaştırılmıştır. Başlangıçta kapsam, 16 il olarak belirlenmiştir. Proje süresi uzatılarak ilk dilim 1993'te tamamlanmıştır. İkinci dilim TYUAP ise 1990-1997 yılları arasında devam edecek şekilde 21 ilde başlatılmıştır. Böylece, illerin yarısına yayım çalışmaları TYUAP kapsamında ulaştırılmıştır (Anonim, 2004).

Eğitim ve Ziyaret Sistemi'nin uyarlaması olan modelde düzenli çiftçi ziyaretleri, yayımcıları periyodik eğitimleri ön görülmektedir. Model, üretim ve verim artışına odaklanmıştır (Axinn, 1988). Bugün hala tarımsal yayım hizmetleri bu yapı içerisinde ve kamu tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye'de kamu tarımsal yayım hizmetlerini Tarım ve Köyişleri Bakanlığı bünyesinde yer alan Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü (TEDGEM)'ne bağlı birimler gerçekleştirmektedir. Merkez düzeyde Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü bünyesinde kurulmuş olan Yayım Dairesi ve Kırsal Kalkınmada Kadın Dairesi Başkanlıkları yayım hizmetlerinden sorumludur. İllerde İl Müdürlükleri içerisindeki Çiftçi Eğitimi ve Yayım Şube Müdürlükleri, ilçelerde İlçe Müdürlükleri ve bazı köylerde Köy Grubu Tarım Merkezleri (KGTM) çiftçi eğitimi ve tarımsal yayım hizmetlerini yürütmektedirler. TYUAP'ın en önemli unsuru olan KGTM'leri son yıllarda etkinliğini kaybetmiş, bir çok köyde görev yapan personel il/ilçe merkezlerine çekilmiştir (Anonim, 2004; TKB, 2004).

Yayım Dairesi Başkanlığı, tarım politikaları doğrultusunda, yayım stratejileri ve politikalarını geliştirmek, yayım programları hazırlamak, hazırlatmak, uygulamalara teknik destek vermek, izlemek ve değerlendirmek, iç ve dış kaynaklı projeler hazırlamak ve uygulandığı illerdeki hizmetlerin plan ve programlar doğrultusunda yürütülmesini sağlamak, çeşitli kuruluşlarla işbirliği yapmak, personelin eğitim çalışmalarını ve yayım araçlarını sağlamak gibi sorumlulukları taşımaktadır.

Yayım çalışmaları geçmişte yoğun olarak erkek çiftçilere yönelik gerçekleştirilmiş, üretim faaliyetlerine katılan kadınlara yayım hizmetleri götürülmemiştir. Kırsal Kalkınma ve Kadın Dairesi Başkanlığı, kadınların tarımsal konulardaki eğitim çalışmalarını planlamak, uygulamak için yayım projeleri hazırlamaktadır. Birim, kırsal kesimdeki kadınların sorunları ile ilgili araştırmalar yapmakta ve çözüm önerileri ortaya koymaktadır. Ayrıca, kadınlara yan gelir sağlayacak el sanatlarına ait beceri geliştirici eğitim programlarını da organize etmektedir.

TEDEGEM bünyesinde yer alan Elsanatları Dairesi Başkanlığı kırsal kesimde eğitime yönelik işlevleri yerine getirmektedir. Köylerde istihdam imkanlarını geliştirmek üzere elsanatlarının geliştirilmesi, yayılması ve tanıtılması, politikaların belirlenmesi ve projeleri hazırlamak, diğer kamu ve özel kuruluşlarla koordinasyonu sağlamak gibi görevler üstlenmektedir. Çiftçi çocukları ve gençlerine elsanatlarını öğretmek ve onları meslek sahibi yapmak, elsanatları konularında çalışanların bilgi ve becerilerini artırmak, elsanatları ürünleri için pazar taleplerini izlemek ve eğitimi buna göre yönlendirmek, ulusal ve yerel motifleri araştırmak, yaşatmak ve elsanatları eğitim merkezlerince hazırlanan yıllık eğitim ve üretim programlarını uygulamak gibi görevleri bulunmaktadır (<http://www.tarim.gov.tr>).

Elsanatları Dairesinin ilgili birimince gezici köy kursları da açılmaktadır. Bu kurslar halı, kilim ve battaniye dokumacılığını yaymak, yöresel elsanatlarını yaşatmak, geliştirmek, eğitilen köylü çocuklarının üretime yönelmeleri ile ilgili çalışmalar yapmaktadır.

Yayım çalışmalarının gerçekleştirilmesinde en önemli kaynak insan kaynağıdır. Dünya tarımda bir yayım elemanı 2000 çiftçiye hizmet vermektedir (Swanson, Farner, Bahal, 1989). TYUAP sırasında Türkiye’de sulu tarım alanlarında 250, kuru tarım alanlarında ise 550 çiftçiye bir yayım elemanının düşmesi planlanmıştır (Boyacı, 1996).

Tarımsal yayım çalışmalarında görev alması planlanan (norm kadro) bitkisel üretimde 6094 mühendis, 1354 tekniker ve 7566 ziraat teknisyeni toplam 15014 kişidir. Hayvansal üretimle ilgili ise 3352 veteriner hekim, 309 sağlık teknikeri ve 5827 veteriner sağlık teknisyeni olarak toplam 9488 kişidir. Bakanlık tarafından yayım çalışmalarında görevlendirilmesi planlanan eleman sayısı toplamı ise 24502 olarak belirtilmektedir (<http://www.tarim.gov.tr>). Bu rakamlara göre, tarımda çalışan 466 kişiye ve 1770 hektar araziye bir yayımcı, araştırma enstitülerindeki her bir araştırmacıya da 7.4 yayımcı düşmektedir.

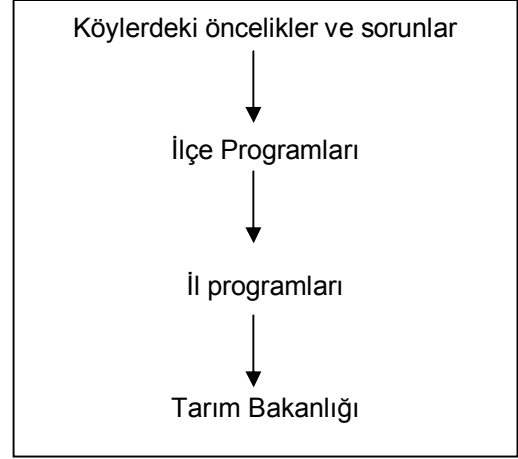
Yayım çalışmalarında finansman devlet tarafından yapılmaktadır. Çiftçilerin yayım ve araştırma çalışmalarına katılımı önder çiftçi projeleri/dernekleri kanalı ile çok sınırlı ve yerel olmaktadır. Yayım çalışmalarının finansmanında bir diğer kaynak da uluslararası projelerden alınan desteklerdir. Sözelimi 1965-1986 döneminde Türkiye Dünya Bankasından 76 milyon dolarlık destek almıştır (Baxter, et al.,1989). Yeni uygulamaya konulan tarım danışmanlığı (köy merkezli eğitim) projesi ile yerel yönetimlerin finansmana katılımı ve sürekliliği düşünülmektedir. Bu açıdan

bakıldığında il özel idarelerinin de yayım çalışmalarına önemli katkılar sağladığı söylenebilir.

Yayım Çalışmalarında Program Hazırlama Süreci

Kullanılan yayım yaklaşımları nedeni ile geçmiş yıllarda çalışmaların planlanmasında ağırlıklı olarak merkezden taşraya bilgi akışı etkin iken, son yıllarda yerel öncelikler dikkate alınmaya başlamıştır. Gözlenen bu çaba ve eğilimlerin sonucu yayım çalışmalarının planlanmasında aşağıdaki süreç kullanılmaya başlanmıştır.

İllerde mevcut tarımsal durum, ilgili kuruluşların, çiftçilerin ve ilçe müdürlüklerinin katılımı ile yapılan toplantılarda, çiftçilerle görüşmelerde veya çiftçi toplantılarında analiz edilerek, çiftçilerin gereksinimleri, sorunları ve nedenleri ortaya konmakta, öncelikler belirlenmektedir. Amaçlara ulaşmak için yayım faaliyetlerine karar verilerek, zaman planlaması yapılmaktadır. İldeki yayım faaliyetlerinin programları, Çiftçi Eğitimi ve Yayım Şube Müdürlüğü tarafından hazırlanmaktadır. Çiftçi Eğitimi ve Yayım Şube Müdürleri; programın hazırlanmasında ilde koordinasyonu sağlamaktadır. İlçeler tarafından hazırlanan yayım programları il'e gönderilir. İlçelerden gelen programlar ile ÇEY tarafından hazırlanan merkez ilçede yürütülecek eğitimi ve yayım programları, birleştirilerek Bakanlığa gönderilmektedir (Şekil 9. 4). ÇEY Şube Müdürlüğü'nün organizasyonu ve ilçe müdürlerinin katılımı ile düzenlenen toplantıda program taslaklarının gözden geçirilir. İllerin gönderdiği eğitim ve yayım programları Bakanlık tarafından incelenir, uygulanması onaylanan programlar il'e bildirilir. İlin yayım programı hazırlanırken bütçe, personel, araç ve gereç imkanları, geçmiş yıllardaki program ve uygulamalara ait değerlendirme ve gerçekleştirme sonuçları dikkate alınmaktadır. Çalışmalar önceden belirlenmiş kriterler çerçevesinde izlenir ve değerlendirilir (<http://www.tarim.gov.tr>).

Şekil 9. 4. Program hazırlama süreci

Tarım Eğitimi

Tarımda ortaya çıkan teknolojik gelişmeler esasında, yeni uygulamaların benimsenmesiyle ilgilidir. Bu bakımdan, çiftçinin değiştirilmesi ve aydınlatılması "Tarımsal Eğitim ve Öğretimin" esas konusudur. Serbest rekabete dayanan bugünkü ekonomik faaliyetlerde, tarımsal üretimi diğer sektörler düzeyine ulaştırmak, verimi artırmak tarımda mesleki eğitim ve öğretimle olmaktadır.

Bakanlığa bağlı Ziraat Meslek Lisesi, Veteriner Sağlık Meslek Lisesi, Ev Ekonomisi Meslek Lisesi ve Laborant Meslek Liselerinin yeniden yapılandırılması ve reorganizasyon çalışmaları çerçevesinde tüm okullar Tarım Meslek Lisesi adı altında toplanarak branş ve bölüm ihdasına gidilmiştir. Toplam 19 adet olan Tarım Meslek Liselerinin öğrenci kapasitelerinin 3.240 olmasına karşın, öğrenim gören öğrenci sayısı 2.181'dir. Her yıl ortalama 730 öğrenci kontenjanı tanınmaktadır.

Tarım Meslek Lisesi mezunlarına kamu dışında da istihdam yaratılabilmesi ve özel sektörün ihtiyaçlarına da cevap verebilecek nitelikli ara elamanının yetiştirilebilmesi için okulların ders programları yeniden gözden geçirilmektedir. Tarım Meslek

Liselerinin giriş sınavları Milli Eğitim Bakanlığınca merkezi sistemle yapılmaktadır. Bu okullar, tarıma ara eleman olan Ziraat Teknisyeni, Ev Ekonomisi Teknisyeni, Veteriner Sağlık Teknisyeni ve Laborantlar yetiştirmektedir (Anonim, 2004).

Tarım sektörüne yönelik ara eleman yetiştirmede bir diğer kaynak üniversiteler bünyesinde faaliyet gösteren tarımla ilgili meslek yüksekokullarıdır. Bu okullar farklı bölgelere ve konularda eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Hizmet İçi Eğitim Çalışmaları

Çiftçiye hizmet götürecek yayım elemanlarının mevcut bilgilerini tazelemek, gelişen teknik ve teknolojilerin kendilerine aktarmak suretiyle, bilgi ve beceri kazandırmak amacıyla hizmet içi eğitimler yapılmaktadır. Yıllara göre taşra kuruluşlarında açılan hizmet-içi eğitimlere 4639 teknik eleman katılmıştır

Sulama Tekniği ve Mekanizasyonu Eğitimleri: Su kaynaklarının verimli ve doğru kullanılması için Adana Zirai Üretim İşletmesi ve Personel Eğitim Merkezi Müdürlüğünde, Türk-Alman Teknik İşbirliği ile "Sulu Tarım Alanlarında Tarımsal Mekanizasyon Eğitim Merkezi Projesi" 1993 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Türk-Alman Teknik İşbirliği ile yürütülen projenin 2001 yılından itibaren iç kaynakla Bakanlık tarafından yürütülmektedir.

Araştırma Enstitülerindeki yeni bilgilerin çiftçi ailelere aktarılması ve bu yeniliklerle ilgili beceri kazandırılması için Başkanlık, Bakanlık İl Müdürlüğünde görevli her seviyedeki teknik elemanlara (Ziraat Mühendisi, Ev Ekonomisti , Ev Ekonomisi Teknisyeni, Ziraat Teknisyeni) yönelik her yıl hizmet-içi eğitim seminerleri düzenlenmektedir. Gerçekleştirilen bazı hizmet içi eğitim programları Çizelge 9.1’de görülmektedir (<http://www.tarim.gov.tr>).

Tarımsal Yayım Hizmetlerinin Geliştirilmesi Projesi: Tarımsal Yayım Hizmetlerinin Geliştirilmesi Projesi adı altında DPT tarafından kabul edilen projeye 2003 yılında 400.000 YTL ödenek ayrılmıştır. Belirlenen 15 İl Müdürlüğünde tarımsal yayım çalışmaları için yayım malzemeleri alınmıştır. Tarımsal yayım eğitim grubunda yer alacak 30 personel seçilmiş ve 25 günlük “eğiticilerin eğitimi ve eğiticilerin kişisel gelişim eğitimi” programına katılmışlardır. Bu çalışmalarla çiftçilerin karşılaştığı problemler, nedenleri ve çözümü için hedefe yönelik program hazırlama çalışmaları yoğunlaşmıştır.

Organik Tarım Çalışmaları 2003 yılı içinde kısa süreli kurslar şeklinde çeşitli illerde yapılan organik tarım eğitimlerinde tarımsal araştırma kuruluşlarından teknik elemanlar yanında, konuya ilgi duyan diğer kamu kuruluşları temsilcileri ile Ziraat Odası, Ticaret Odası ve Önder Çiftçi Danışma Derneği vb. gibi sivil toplum kuruluşlarından 250 kişi eğitilmiştir.

Çiftçilere Yönelik Eğitim Çalışmaları

Geçmiş yıllarda üretim ve verim artışına yoğunlaşan yayım çalışmalarında yetiştiricilikle ilgili teknik konulara ağırlık verilmiştir. Bugün ise eğitim çalışmaları incelendiğinde tarımın diğer konularının da yer aldığı görülmektedir. Ayrıca, geçmişte erkek çiftçilere eğitim çalışmaları düzenlenirken, günümüzde kadın çiftçilere ve gençlere yönelik yayım çalışmaları da yürütülmektedir. Aşağıda çiftçilere yönelik belli başlı eğitim çalışmalarından örnekler anlatılmaktadır.

Kredilendirilen Çiftçilerin Eğitimi; kredi verilen kooperatif ortağı çiftçilerin kredilendirildikleri faaliyet konularında (süt sığırcılığı, besi sığırcılığı, damızlık sığır

yetiştiriciliği, arıcılık ve seracılık) eğitilmeleri amaçlanmaktadır. Kredilerin ülke ekonomisine geri dönüşünün sağlanması, çiftçilerin üretim yaptıkları konularda eğitilmeleri ile mümkün görülmektedir. Projeye göre ahır yapımı, rasyon hazırlama, bakım, beslenme, sağım teknikleri hijyenik şartlar, hastalıklar, yem bitkileri yetiştiriciliği, sera, serada sebze yetiştiriciliği, sebze hastalık ve zararlıları, arıcılık vs. konularda İl Müdürlükleri tarafından eğitimler verilmekte ve kredilerin geri dönüş oranı yükselmektedir. Bu çerçevede süt sığırcılığı, besi sığırcılığı, damızlık sığır yetiştiriciliği, arıcılık ve seracılık konularında 1997-2003 yılları arasında toplam 171.704 çiftçi eğitilmiştir.

Çizelge 9.1. Yıllar itibariyle hizmet-içi eğitim seminerleri

Yıllar	Konular	Hizmetiçi eğitim sayısı	Katılan teknik eleman sayısı
1998	-Enformasyon Araçlarının Kullanımı Ve Eğitim Malzemelerinin Hazırlanması -Örtüaltı Sebze Yetiştiriciliği -Mantar Yetiştiriciliği -Gıdaların Çeşitli Yöntemlerle Muhafaza Edilmesi -Tarımsal Yayım Teknikleri -Kivi Yetiştiriciliği	14	400
1999	-Enformasyon Araçlarının Kullanımı Ve Eğitim Malzemelerinin Hazırlanması -Gıdaların Çeşitli Yöntemlerle Muhafaza Edilmesi -Sulama Teknikleri	8	162
2000	-Tarla ve Örtüaltı Sebze Yetiştiriciliği -Arıcılık -Gıdaların Çeşitli Yöntemlerle Muhafaza Edilmesi -Sulama Teknikleri	7	188
2001	- Bağıcılık -Süt Sığırcılığı -Bilgisayar Kullanımı -Tüketici Hakları Ve Korunması -Yayım Prensipleri -Mantar Yetiştiriciliği -Meyvecilik -Arıcılık	15	321
2002	- Arıcılık -Süt ve Süt Mamulleri - Tüketici Hakları Ve Korunması -Gıdaların Çeşitli Yöntemlerle Muhafaza Edilmesi	5	108
2003	-Sebzeçilik -Tüketici hakları ve korunması -Meyvecilik -Sulama teknikleri -Süt sığırcılığı	11	211

Kaynak: (<http://www.tarim.gov.tr>)

Genel Kooperatifçilik Eğitimleri 1986-1999 tarihleri arasında Genel Müdürlük tarafından kooperatifçiliğin teşviki ve tarımsal amaçlı kooperatiflerin karlı çalışması için yapılmıştır. Bu eğitimlerde çiftçilere kooperatifin nasıl kurulacağı, kooperatifin kendilerine ne şekilde faydalı olacağı, nasıl bilinçli üye olunacağı gibi konular öğretilmektedir. 2003 yılında bu eğitimlerden yararlanan kooperatif ortağı çiftçi sayısı 25.318'dir.

Tarımsal Mekanizasyon Eğitimleri Bakanlık bünyesinde bulunan merkez ve taşra teşkilatlarınca yıllık programlar dahilinde verilmektedir. Tarım alet ve makinelerinin bakımı, arazide kullanımının yanında, karayollarında kullanımı konularında eğitimler verilmektedir. Ayrıca, tarım iş makinelerini kullanacak olan operatörlere iş makineleri

bakım ve kullanma (Operatörlük) kursları da açılmaktadır. 2003 yılında yapılan mekanizasyon eğitiminden yararlanan çiftçi sayısı 25432 tür.

Diğer Kamu Kuruluşları İle Yapılan Çalışmalar; Genel Kurmay Başkanlığı, Bakanlık ve Milli Eğitim Bakanlığı arasında silah altında bulunan Er ve Erbaşlara tarımsal konularda bilgi ve beceri kazandırılması amacıyla 2001'de işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bu kapsamda İl Müdürlükleri tarafından 2003 yılının 619 kurs açılarak, 13.679 er ve erbaş katılmıştır (<http://www.tarim.gov.tr>).

Elsanatları Eğitim Hizmetleri Türkiye'nin değişik yerlerinde faaliyet gösteren yedi Elsanatları Eğitim Merkezleri ve Gezici Köy Kursları tarafından yürütülmektedir. Kırsal alandaki gençlere Elsanatları ile uğraşarak ekonomik, boş zamanlarını değerlendirme ve iyi alışkanlıklar edinme gibi kazanımlar sağlanmaktadır. Elsanatlarının geliştirilmesi istihdama ve düzensiz göçün önlenmesine de yardımcı olmaktadır.

Elsanatları eğitimini alanların Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri çatısı altında toplanmaları teşvik edilmektedir. Bu sebeple Elsanatlarının geliştirilmesi konusunda düzenlenen kurslara öncelikle Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ortakları ve onların çocuklarının katılması istenmektedir. 1965 yılından bugüne kadar daimi eğitim faaliyetlerinin yapıldığı yedi Elsanatları Eğitim Merkezi bulunmaktadır. Ülkenin çeşitli yörelerinde faaliyet gösteren bu kuruluşlarda (Çizelge 9. 2); en az ilköğretim mezunu olan 14-20 yaş grubundaki kız ve erkek kursiyerlere 8 ay süre ile yatılı olarak eğitim verilmektedir. Beslenme ve konaklama giderleri Devlet tarafından karşılanan kursiyerlerden kız öğrenciler halı-kilim ve geleneksel bez dokuma branşlarında, erkek kursiyerler ise ağaç oymacılığı, taş ve gümüş işlemeciliği branşlarında eğitim görmektedirler. Eğitim Merkezlerinin kurulduğu 1965 yılından bu yana kadar mezun olan öğrenci sayısı 18.542 dir (<http://www.tarim.gov.tr>).

Çizelge 9.2 Elsanatları eğitim merkezleri, eğitim konuları ve öğrenci kapasiteleri

Eğitim merkezleri	Öğrenci kapasitesi	Mevcut öğrenci 2004-2005	Mezun sayısı 2003-2004	Öğrenci niteliği	Eğitim konuları
Bilecik els.eğt.merkezi	80	44	41	Erkek	Ağaç oymacılığı taş işlemeciliği
Elazığ els.eğt.merkezi	50	31	22	Erkek	Taş-ağaç işleme
	50	14	21	Kız	Halı-kilim dokumacılığı
Mersin/silifke atatürk koop.çılık ve elsanatları eğitim merkezi	50	48	32	Erkek	Taş, ağaç işleme,geleneksel.bez dokuma
	50	19	17	Kız	
Kastamonu els.arş. Enstitüsü	70	45	37	Erkek	Ağaç işleri
	40	27	24	Kız	Halı-kilim dok.geln. Bez dokm.
Muş elsanatları eğitim merkezi	100	28	46	Kız	Halı-kilim dokumacılığı
Sivas elsanatları eğitim mrk.	80	58	46	Kız	Halı-kilim dok. Konfeksiyon
Düzce koop.çilikve els.eğt. Merkezi	100	51	71	Erkek	Ağaç oymacılığı, taş ve gümüş işlemeciliği
T o p l a m	670	365	357		

Kaynak <http://www.tarim.gov.tr>

Gezici köy kursları, Tarım İl Müdürlükleri Elsanatları Eğitim Merkezi ve Elsanatları Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü tarafından kırsal kesimlerde açılan kurslar en az 3 ay süreli olup, halı ve kilim dokumacılığı konusunda eğitim verilmektedir. Kurslar en az 10 kişi ile açılıp, asgari 3 tezgah kurulmaktadır. Kurs giderleri Genel Bütçeden

karşılanmaktadır. 1964-2004 yılları arası açılan 5.851 adet gezici köy kursundan 104.843 kursiyer mezun olmuştur (<http://www.tarim.gov.tr>).

Ev Ekonomisi Eğitim ve Yayım Faaliyetleri; kırsal kesimdeki çiftçi ailesinin yaşam kalitesini yükseltmek, kırsal kesimin sosyo-ekonomik yönden gelişmesinde kadın ve genç kızların tarımdan arta kalan dönemlerde ev ekonomisi konularında eğitilmelerini sağlamaktır. İllerde Bakanlık İl Müdürlüğü bünyesinde bulunan Çiftçi Eğitim ve Yayım Şube Müdürlüklerinde görevli Ev Ekonomisi Teknisyenleri vasıtasıyla kadına bilgi ve teknik öğretmek, beceri kazandırmak ve davranış değişikliği yaratmak üzere plan ve programlar uygulamaya konulmaktadır.

1998-1999 yıllarında 81 ilin, ilçe ve köylerinde Aile ve Çevre Sağlığı, Gıda ve Beslenme, Dikiş-Giyim, Çocuk Bakımı ve Beslenme, Ev Tanzimi, Gıdaların Çeşitli Yöntemlerle Muhafaza Edilmesi, Ev Yönetimi ile Pratik Bilgi ve Beceri Kazanma, Aile Planlaması, Köy El Sanatları, Yöresel diğer çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 2003 yılı raporlarına göre; düzenlenen 439 demonstrasyon, 4211 çiftçi toplantısı, 703 kurs, 17 sergi sonucu 58763 kadın eğitilmiştir. Söz konusu programlarla ilgili olarak 20227 adet sirküler mektup, 906 broşür, 5945 teksir, 1625 liflet, 1584 kurs notu, 50 dergi-kitap dağıtılmış, 58 film video gösterimi yapılmıştır.

Kadınların tarımsal konularda ve tarımsal üretimin geliştirilmiş yayım yöntemleri ile eğitmek, tarımsal üretimin artırılması, sürdürülebilir olmasını sağlamak bu faaliyetlerin genel amacıdır. Eğitimler 1992 yılında üç ilde pilot proje olarak uygulamaya konulmuş olup, kademeli olarak 19 ilde (Tokat, Nevşehir, İçel, Amasya, Niğde, Adana, Osmaniye, Sivas, Kayseri, Antalya, Adıyaman, Yozgat, K.Maraş, Erzincan, Siirt, Malatya, Gaziantep, Kırşehir, Hatay) yaygınlaştırılmıştır. 2003 yılı 19 ilde ait dönem raporlarına göre demonstrasyonlara, çiftçi toplantılarına, uzun ve kısa süreli kurslarına, sergi ve teşvik müsabakalarına, tarla günlerine 13415 kadın çiftçinin katılmıştır.

Gıdaların Çeşitli Yöntemlerle Muhafaza Edilmesi Eğitim Faaliyetleri meyve ve sebzelerin uygun işlenip yerel ve ülke düzeyinde tüketilmesine, ekonomik kayıpların önlenmesine, aile ve ülke bütçesine katkıda bulunulmasına yardım etmektedir. Eğitimler, yaz aylarında meyve ve sebze çeşitlerinin bol olduğu dönemlerde ve 81 ilde uygulanmaktadır. Türkiye Şişe Cam A.Ş.'nin Pazarlama ve Satış Kuruluşu olan Cam Ambalaj Pazarlama A.Ş. ile işbirliği yapılmaktadır. Cam Ambalaj Pazarlama A.Ş. bedelsiz olarak 53 ilde 100 adet yeni otoklav, 30 ilde ise 113 otoklav tamir edilmiş, 34.000 adet kavanoz ve kapak gibi ekipmanlar Tarım İl Müdürlüklerine verilmiş, ayrıca, köylerde verilen uygulamalı eğitimlerde kullanılmak üzere video film hazırlanmıştır. 2003 yılında; 4704 uygulama yapılmış olup, 48767 kadın eğitilmiştir. Söz konusu programlarla ilgili olarak 19498 adet sirküler mektup, 722 broşür, 6029 kurs notu, 1255 liflet dağıtılmıştır. 340 video film gösterimi yapılmıştır.

Kadın Çiftçiler Tarımsal Yayım Projesi ile kadınların tarımsal konularda ve kırsal kalkınmada daha aktif rol almaları sağlanmaktadır. Kadın Çiftçiler Tarımsal Yayım Projesi” 19 ilde (Afyon, Ankara, Balıkesir, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, Isparta, İzmir, Konya, Kütahya, Manisa, Mardin, Şanlıurfa, Karaman, Kırıkkale, Van) Meyvecilik ve Bağcılık, Süt Sığırcılığı, Arıcılık, Kültür Mantarı Yetiştiriciliği, Örtüaltı Sebze Yetiştiriciliği, konularını kapsamaktadır. 2004 yılından itibaren Organik Tarım, Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği, Kanatlı Hayvan Yetiştiriciliği konuları ve il bazında da Şırnak, Çankırı, Bolu, Bilecik, Çorum, Gümüşhane, Bayburt, Trabzon illeri eklenmiştir.

Kadın Çiftçiler Tarımsal Yayım Projesi” hazırlanarak, 19 ilde uygulanan Tarımsal Yayım ve Uygulamalı Araştırma Projesinin geliştirilmesi için DPT, proje uygulanan iller tarafından 2000-2003 yılları arasında toplam 1.366.196 YTL kaynak ayrılmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Sulu Tarım Alanlarında Sulama Tekniği Ve Mekanizasyonu Eğitim Merkezi Projesi (1999-2004): Bölgede sulamaya açılan alanların artması sonucu sulama eğitimi öncelikli konu olmuştur. Bu amaçla bölgede; "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Sulu Tarım Alanlarında Sulama Tekniği ve Mekanizasyonu Eğitim Merkezi"nin kurulması hedeflenmiştir. Merkezde görev alacak teknik elemanlar aracılığı ile sulama konusundaki teknolojik bilgileri yöre çiftçisine aktarmak, toprak ve su kaynaklarının korunması amacıyla eğitim çalışmalarını yürütmek Merkezinin görevlerindedir.

Kooperatif Yöneticileri Eğitimi Projesi: Tarımsal kooperatiflerin daha etkinleşmesi, ortaklarına ve çevreye yararlı olabilmeleri için kooperatiflerde görevli yöneticilerin başarıya ulaşmasını sağlamak, tespit edilen noksanlıkları gidermek, yöneticilere kooperatifin işleyişi, ilgili kanun, ana sözleşme ve mevzuatı öğretmek üzere hazırlanan proje 1991 yılından bu yana yürütülmektedir. Eğitimler için 2003 yılında 100.000 YTL. ödenek ayrılmış olup, 1980 kooperatiften başkan ve yönetici olmak üzere 6749 kişi eğitilmiştir.

Televizyon Yoluyla Yaygın Çiftçi Eğitimi Projesi (YAYÇEP): Çiftçilerin bilgi ve beceri geliştirmek üzere televizyon aracılığı ile 1991 yılında yayınlar düzenlenmeye başlanmıştır. YAYÇEP kapsamında kitaplar ve filmler hazırlanıp, çiftçilere dağıtılmıştır. Filmler T.R.T televizyonunda yayınlanmaktadır.

Kredi Alan Çiftçilerin Eğitimi Projesi (KAÇEP): Kredi kullanan kooperatif ortağı çiftçilerin alacakları kredileri doğru kullanımı ve geri dönüşü için çiftçiler üretim yaptıkları konularda eğitilmişlerdir. "Kredilendirilen Çiftçilerin Eğitimi" çalışmaları 1997 yılından beri uygulanmaktadır.

Kırsal Kesim Gençlerinin Eğitimi Projesi: Proje ile kırsal kesimdeki gençlerin bilinçli ve kalifiye işgücü olarak topluma entegrasyonunun sağlanması, kendilerine yeni iş imkanları açacak alanlarda teorik ve pratik eğitim verilmesi amaçlanmaktadır.

Tarımda Üretici Birlikleri Eğitim Yayım ve Uygulama Projesi: Üretici Birlikleri konusunda çiftçilerin eğitilmesini ve üretici birliklerinin oluşmasında yardımcı olunmasını amaçlamaktadır. Proje, alternatif ürün projesi içinde Dünya Bankası'nca desteklenmiş ve Avrupa Birliğine uyum, Ortak Tarım Politikası çerçevesinde Avrupa Birliğince desteklenmesi için Bakanlıktan birinci derecede öncelik almıştır.

Çiftçi Eğitiminde Kullanılan Yayım Araç ve Yöntemleri

Yayımcıların çiftçilere bilgi aktarmada en yaygın kullandıkları yöntem bireysel görüşmeler olarak belirlenmiştir (Boyacı, 1998). Ayrıca, demonstrasyonlar, çiftçi gezileri, çiftçi toplantıları, yarışmalar, çiftçi kursları, tarla günleri gibi grup yayım yöntemleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Çizelge 9.3'te 2003 yılında yayım çalışmalarında kullanılan yayım araç ve yöntemlerini sunulmaktadır.

Kamu Dışı Yayım

Türkiye'de özellikle 1980 sonrası özel sektörün yayım hizmetlerinde yer aldığı görülmektedir. Yayım çalışmalarını yürüten bir çok kuruluşun varlığına karşın, hizmetler belirli bölge ve konularda sınırlıdır. Ülke geneli düşünüldüğünde küçük ölçekte kalan kamu dışı yayım çalışmaları üretici örgütleri (ziraat odaları,

kooperatifler, yetiştirici birlikleri), tarımsal danışmanlık dernekleri, danışmanlık firmaları, gönüllü kuruluşlar, tarımsal sanayi kuruluşları, üniversiteler, medya kuruluşları gibi çeşitli aktörler tarafından gerçekleştirilmektedir.

Çizelge 9.3. Çiftçi eğitimi sırasında kullanılan yayım araç ve yöntemleri (2003)

Demostrasyon		Çiftçi Toplantıları		Çiftçi Kursları						Tarla Günleri	
Çiftçi Sayısı	Toplantı sayısı	Çiftçi Sayısı	Mekanizasyon Kurs Sayısı		Tarımsal Üretim Kurs Sayısı		Genel Kooperatifçilik		Tarla Günü Sayısı	Çiftçi Günleri	
			Kurs Sayısı	Kursiyer Sayısı	Kurs Sayısı	Kursiyer Sayısı	Kurs Sayısı	Kursiyer Sayısı			
23.214	16.830	338.255	165	2.543	659	15.587	636	25.318	725	22.767	
Çiftçi. İnceleme Gezisi		Yarışmalar			Konferans			Panel		Sergi	
Gezi sayısı	Çiftçi Sayısı	Yarışma sayısı	Çiftçi Sayısı	Konferans sayısı	Çiftçi Sayısı	Panel sayısı	Çiftçi Sayısı	Sergi sayısı	Çiftçi Sayısı		
173	9.100	131	140.389	33	3.620	38	5.819	4	7.679		
Sirküler Mektup	Broşür	Liflet	Dergi	Gazete	Kitap	Afiş	Slayt Seti	CD	Film Video Bant	Radyo Konuş. TV Programları	
333.211	35.253	66.788	15.300	63.900	16.002	11.648	14	66	50	192	

Kaynak: <http://www.tarim.gov.tr>

Köy Merkezli Tarımsal Üretime Destek Projesi

Temmuz 2004'te Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü çiftçilerin mahallinde bilgilendirilmelerini sağlayarak, kırsal alanda yeni tarım tekniklerin kullanımını yaygınlaştırmak, girdilerin doğru kullanımını sağlamak, üretimi artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmak, yeni Pazar imkanları yaratmak, kırsal kesimde yaşayanların gelir seviyelerini yükseltmek gibi amaçlarla Köy Merkezli Tarımsal Üretime Destek Projesi kapsamında Ziraat Mühendisleri, Su Ürünleri Mühendisleri, Gıda Mühendisleri ve Veteriner Hekimlerden danışmanlık hizmeti satın alınmasını kararlaştırmıştır. Proje üç yıl süreli (2004-2006) planlanmıştır. Projede 1023 adet tarım danışmanı görev yapmaktadır (<http://www.tarim.gov.tr>). Projedeki eleman sayısının ve süresinin artırılması gündemdedir.

Projenin koordinasyonu ve yürütülmesi ile ilgili işlemler, merkezde Proje Merkez Koordinasyon Kurulu ve KÖY-MER Koordinasyon Birimi, illerde ise İl Proje Yürütme Kurulu tarafından yapılmaktadır. Köy Merkezli Tarımsal Üretime Destek Projesini yürütmek üzere illerde Vali veya görevlendirdiği Vali Yardımcısı başkanlığında İl Özel İdare Müdürü, Tarım İl Müdürü, projenin Köylere Hizmet Götürme Birlikleri eliyle yürütülmesi durumunda Birlik Başkanı ve Valinin uygun göreceği kişilerin katılımıyla oluşmaktadır. Proje kapsamında, pilot uygulama olarak her ilçenin en az bir köy veya beldesine bir danışman verilmektedir. Yöredeki üretim kapasitesi, arazi büyüklüğü, Bakanlık tarafından istihdam edilmiş olan mühendis ve veteriner hekim sayısı gibi kriterlere göre bazı ilçelerde birden fazla danışman görev alabilmektedir. Yerel kaynaklarla finanse edilebildiği durumlarda kontenjan sınırlaması yapılmamaktadır.

Ziraat Odaları (ZO)

Çiftçilerin meslek kuruluşları olan ZO, mesleki hizmetleri görmek, tarım sektörünün gelişmesine ve devletin tarım programlarının gerçekleştirilmesine yardımcı olmak, çiftçilerin gereksinimlerini karşılamak, faaliyetlerini kolaylaştırmak ve üreticiler arasında işbirliğini sağlamak amacı ile ilk kez 1881'de kurulmuştur. 1881-1897

döneminde Ziraat Odalarının sayısı 99'a yükselmiştir. Genellikle bir danışma kurulu niteliğinde olan Ziraat Odalarından beklenen hizmetler yeterli görülmemiştir. 1912 yılında çıkarılan bir tüzükle Ziraat Odalarının ilçe düzeyinde kurulması sağlanmıştır. Ziraat Odalarına yeterince mali kaynak temin edilemediğinden, Odalar kendilerinden beklenen görevleri yapamamışlardır. Cumhuriyet döneminde 1937 yılında Ziraat Odalarının yeniden canlandırılmasına çalışılmıştır. 1971'de çıkarılan kanun ile Ziraat Odaları ilçe, il ve ülke genelinde kısmen teşkilatlanmıştır. Türkiye'de 673'e yakın Ziraat Odasına 3.800.000 kadar çiftçi kayıtlıdır. Ziraat Odalarının her köyde bir delegesi vardır. Ülke genelinde köy delegelerinin sayısı 35.000'den fazladır (http://www.tzob.org.tr/tzob/tzob_ana_sayfa.htm). Tarım ve kırsal kesimin kalkınması için her türlü eğitim, yayım ve danışmanlık faaliyetlerinde bulunmak Ziraat odalarının görevleri arasında bulunmasına karşın, bu konuda pek etkin oldukları söylenememektedir. Son yıllarda ZO'larının ziraat mühendislerini istihdam etmeye başladığı ve üyelerine teknik konularda sınırlı da olsa bilgi verdikleri görülmektedir.

Önder Çiftçi Projesi (ÖÇP) ve Önder Çiftçi Danışmanlık Dernekleri (ÖÇD)

Çiftçilerin sorunlarının çözümü için çiftçilerin katılımı ve katkılarını da öngören, çiftçilerin sorumluluğunda bağımsız bir organizasyon ve özel danışmanlık sistemi olarak görülmektedir. Yaklaşık 15 yıl önce Alman Tarım Birliği (DLG)'nin 100. kuruluş yıldönümü nedeniyle yapılan proje teklifi Türkiye Ziraat Odaları Birliğince (TZOB) olumlu karşılanmıştır. Almanya'da uygulanan bu sistemin pilot proje halinde Türkiye'de Tekirdağ'da denenmesi için iki kuruluşun işbirliği ile proje yürütülmeye başlanmıştır. İki kuruluşun birlikte yaptığı çalışmalar sonucunda Türk çiftçisinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir proje ortaya çıkarılarak, Aralık 1986 yılında pilot bölge seçilen Tekirdağ il sınırları içinde uygulamaya konmuştur. Önder Çiftçi Projesi çerçevesinde kurulan Çiftçi Danışmanlık Dernekleri Çiftçilerin kendi inisiyatifi ile kurdukları ve amacı üyelerine istihdam ettikleri tarım danışmanı aracılığı ile tarımsal danışmanlık hizmetleri vermek olan örgütlerdir. ÖÇP'nin temel amaçları; verimliliğin artırılması, çiftçi gelirlerinin yükseltilmesi, kendine yardım ilkeleri çerçevesinde grupların oluşturulması şeklinde belirtilmektedir.

İlk faaliyet yılında tanıtım içerikli çalışmalar yapılmış ve sonraki yıllarda ilgi duyan çiftçilerle ilk danışmanlık grubu Tekirdağ Merkezde oluşturulmuştur. Grup bürosu tefriş edilmiş, danışmanlık yapacak uzmanlar istihdam edilerek, yurt içinde ve yurt dışında eğitilmişlerdir. Bugün, Tekirdağ'da 4, Şanlıurfa, Polatlı, Silivri, Bafra, Ceylanpınar, Osmaniye ve Yüreğir'de toplam 11 adet ÖÇD bulunmaktadır. Dernek gelirlerinin %50'si Türkiye Ziraat Odaları Birliği aracılığı ile Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, %50'si ise üye çiftçiler tarafından sağlanmaktadır.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) sadece finans için aracı bir kurum olmayıp, derneklerin kuruluşunda koordinatörlük, kontrolörlük görevi yapmakta ve teknik yardım sağlamaktadır.

Danışman olarak alınacak bir Ziraat Mühendisi veya ihtiyaca göre veteriner; üye çiftçilerin tüm sorunlarını çözmek ve ihtiyaç halinde her an üye çiftçilere ulaşabilecek durumda olması gerekmektedir. Danışmanın üyelerle birlikte çalışmalar yapması ve sorunlar için çözüm üretmesi esas görevidir.

Grubun faaliyetlerinin genel çerçevesi her yıl yapılan genel kurullarda çizilir. Yönetim kurulu bu faaliyetleri danışmanla birlikte detaylandırır. Dernekler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler daha çok grup faaliyetlerini içermektedir. Üreticiler arasında bilgi alış verişi toplantıları, tarla günleri, demonstrasyonlar, teknik geziler,

seminer ve sempozyumlar, resmi makam ziyaretleri vs. gibi aktiviteler Dernek Yönetim Kurulu tarafından organize edilmektedir.

Üyelik sayısı Dernek statüsüyle sınırlı değildir. Ancak, bir Dernek Danışmanının hizmet götüreceği üye sayısı sınırlıdır. Bu nedenle dernek üye sayısı danışmanının çalışma kapasitesine bağlı olarak 80-120 arasındadır. Dernek Yönetim Kurulu dilerse bu sayıya bir sınırlama getirebilir. Yine Dernek Yönetim Kurulunun kararıyla Demeğe fahri üyelikler kabul edilebilir. Örneğin tarımsal girdi sağlayan firmalar (tohum, ilaç, gübre, makina vs.) derneğe üye olabilirler.

Kurulan Dernekler üzerinde yapılan bir araştırma sonucu derneğin üye çiftçilerine girdilerin kullanımında tasarruf, yeni ürünleri yetiştirme, yem hazırlama, toprak tahlili yaptırma, üretim tekniklerinde değişiklikler, verim artışı ve pazarlama sonucu gelir artışı gibi olumlu katkılar yaptığı belirtilmektedir. Üyelerin %69 u seminerlere, %48 i tarla günlerine düzenli katılmaktadırlar (http://www.tzob.org.tr/tzob/tzob_ana_sayfa.htm).

Kooperatifler

Bilindiği gibi kooperatif hareketinin özü eğitimidir. Bu nedenle kooperatiflerin eğitsel çalışmaları, demokratikleşme sürecini pekiştiren şekilde desteklenmektedir. İl Müdürlükleri tarafından kooperatiflerin uygulamak istedikleri projeler hakkında sosyo-ekonomik etütleri yapılmaktadır. Projelerin fizibilite ve tatbikat projeleri kooperatiflere sağlanan “teknik yardım” olarak verilmektedir. Bugüne kadar 50 tip proje geliştirilmiştir. 1990-2002 yılları arasında yem bitkileri ekim alanlarında %93'lük, yem bitkileri üretiminde %100'lük, silaj miktarında da %442'lik artış sağlanmıştır. Uygulama döneminde 1117 kooperatife süt sığırcılığı, 569 kooperatife besi sığırcılığı, 274 kooperatife damızlık sığır yetiştiriciliği, 64 kooperatife arıcılık, 68 kooperatife seracılık, 3 kooperatife de kültür mantarcılığı, 29 kooperatife de damızlık koyun yetiştiriciliği proje konusu verilmiştir.

Türkiye'de çiftçilerin örgütlenme eğilimleri istenen düzeyde olmamakla birlikte bazı alanlarda oldukça başarılı uygulamalar görülebilmektedir. TARİŞ, FİSKOBİRLİK, ÇUKOBİRLİK bunlara örnektir. Sözelimi; TARİŞ, 20. yüzyılın başlarında Ege Bölgesi'nde dış ticaretteki dalgalanmalar sonucu Ege Bölgesi üreticilerinin kooperatifçilik ilkeleri doğrultusunda örgütlendiği ilk kuruluştur. TARİŞ; incir, üzüm, pamuk, zeytin ve zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri, Türkiye'de kooperatifçiliğin gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır. TARİŞ; Ege bölgesinde 65 yerleşim biriminde 106 tarım satış kooperatifi, 127,900'ü aşkın üretici ortağı ile Türkiye'nin ilk ve en büyük kooperatif kuruluşudur (<http://www.taris.com.tr>). İstihdam ettiği yayım ve araştırma elemanları ile ortaklarına yenilikler sunmakta ve eğitim vermektedir. Eğitim ve araştırma faaliyetleri sırasında üniversite ve diğer kuruluşlarla sıkı işbirliği kurmaktadır.

Tarımsal Üretici Birlikleri

Üretici Birliklerinin amacı, üretimi talebe göre plânlamak, ürün kalitesini iyileştirmek, pazara uygun ürün sevk etmek ve ürünlerin ulusal ve uluslararası ölçekte pazarlama gücünü artırıcı tedbirler almaktır. Bu amaçla çiftçilerin ürün veya ürün grubu bazında bir araya gelerek, üretici birlikleri kurmalarını sağlanmaktadır. Birlikler; tüzüklerinde belirlenen miktardaki tarımsal üretimi bu kuruluşlar aracılığıyla pazarlamayı taahhüt eden, en az 16 çiftçinin bir araya gelmesiyle, asgarî ilçe düzeyinde kurulmaktadırlar. Aynı ürün veya ürün grubu için ilçe düzeyinde en fazla bir birlik kurulabilir. Sulama Birliklerinin kurulması ile çiftçilerin karar alma sürecine katılmaları artırdığı

düşünülmektedir (Oksam et al, 2004). “Eğitim ve yayım hizmeti vermek, danışman hizmeti sağlamak” birliğin görevleri arasındadır.

Danışmanlık firmaları veya serbest tarım danışmanları

Tarımsal danışmanlık, bilgi için para verebilme olanağına sahip olmanın ötesinde, kendi sorunlarını belirleyip, bilgi arayan çiftçilerin yararlanabileceği bir model olarak görülmektedir. Bu modelde çiftçinin ödediği para, sadece bilginin içeriği için değil, bilginin zamanında ve istenen formatta elde edilebilmesi içindir. Türkiye’de pazar için üretim yapan, büyük işletmeler danışmanlarla sözleşme imzalayarak faaliyette bulunmaktadır. Özellikle, seracılık, tavukçuluk, büyükbaş hayvancılık, bağcılık ve meyvecilik üretim dalları ile Ege, Akdeniz ve Marmara Bölgelerinde görülmektedir.

Medya kuruluşları

Türkiye’de yerel radyo ve televizyon kanalları yayım çalışmalarına destek olmaktadır. Yerel kanalların özellikle yerel yayım örgütleri ile sıkı işbirliği yaptıkları, tarımsal konularda düzenli programlar hazırladıkları görülmektedir. Ulusal düzeyde tarım programları ise devlet televizyon ve radyo kanalları ile sınırlı kalmaktadır. Reyting beklentisi nedeni ile özel televizyon ve radyo kanallarının eğitimden çok eğlence programlarına yöneldikleri söylenebilir. Diğer yandan medya kuruluşlarının tarıma yönelik basılı yayınları hazırlama eğilimleri de sınırlıdır. Çiftçilerin ekonomik durumları, eğitim durumları ve polikültür tarım nedeni ile çeşitli ve farklı konularda bilgi taleplerinin varlığı basılı yayınların üretilmesini ve kullanımını zorlaştırmaktadır.

Gönüllü kuruluşlar

Sivil toplum kuruluşları iç ve dış kaynaklara sahip olabilmeleri nedeni ile yayım çalışmalarında etkili olabilmektedirler. TEMA erozyon ve ağaçlandırma alanında çalışmakla birlikte kırsal kalkınma ile ilgili projelerde yürütmektedir. Tarımla ilgili/ilgisiz çok çeşitli gönüllü kuruluşları/dernekleri de düzenli olmasa da tarımsal konularda eğitim çalışmaları yürütmektedirler.

Üniversiteler

Ziraat, Veterinerlik, Orman Fakülteleri tarımsal araştırma ve yayım çalışmalarına yönelik elemanların yetiştirilmesinde birincil kaynaktır. Türkiye’de Ziraat Fakülteleri sayısı 1980 öncesine kadar 7 iken 24’e yükselmiştir. Veterinerlik 19, Orman 9 fakülte ile eğitim ve araştırma etkinliklerini gerçekleştirmektedir. Mevcut yapı gereği araştırma ve öğrenci eğitimi konularına yoğunlaşan fakültelerin doğrudan yürüttüğü yayım etkinliklerini çok sınırlıdır. Fakülteler, ilgili bakanlık ve diğer kuruluşlarda görevli elemanların hizmet-içi eğitim çalışmalarını gerçekleştirmekte, seminer ve toplantılarda araştırma sonuçlarını aktarmaktadır. Ancak, çiftçi düzeyindeki yayım çalışmalarına katılım ise sınırlı kalmaktadır. Üniversiteler yurtiçi ve dışı kuruluşlarla işbirliği yaparak çeşitli araştırma çalışmalarını yürütmektedirler. Özellikle; Ankara, Ege, Atatürk, Çukurova gibi üniversitelerindeki fakültelerin uluslararası işbirliği, yayım ve araştırma çalışmaları konularında daha etkin oldukları söylenebilir. Temel ve stratejik araştırmalarda etkili olan üniversiteler çiftçilik sistemlerini araştırma ve geliştirme, katılımcı kırsal kalkınma, eylem-araştırması gibi yeni yaklaşımları ve yöntemleri Türkiye’de uygulamakta ve yaygınlaşmalarına rehberlik etmektedirler. Sözgelimi; Tarsus Dağlarındaki projede üniversite ve ICARDA işbirliği sonucu küçük çiftçilerin gelirlerinin %25 arttığı belirtilmektedir (Ketata, 1999). Sonuç olarak üniversiteler tarımsal araştırma ve yayım çalışmalarında itici güç olarak kırsal gelişmeye destek olmaktadır.

Özel Sektör ve Teknoloji Transferi

1980'li yılların başından itibaren Türkiye, özel sektörün yeni tarımsal teknolojileri üretme ve ticaretinde etkin roller üstlenmiştir. Bu yıllarda uygulamaya konan reformların süreci hızlandırdığı açıktır. 1980'lere kadar gelişmekte olan birçok ülkedeki gibi Türkiye'de de tarımsal girdilerin üretimi, ithalatı ticareti ağırlıklı olarak devlet tekelinde olmuştur (Gisselquist and Pray, 2001).

1980'lere kadar yeni tohum çeşitleri konusunda da devletin tekel şeklindeki etkinliği söz konusudur. Sözcüleri; buğdayın orijini olan Anadolu Platosunun %27'inde buğday yetiştirilmektedir. Devlet araştırmacıları 1920'lerden itibaren buğday çeşitlerini geliştirmeye yönelik çalışmışlardır. 1960'lara kadar yaygın kullanılan 30 civarında buğday çeşidi geliştirmişlerdir. 1960'lı yıllarda devlet araştırmacıları Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi (CIMMYT)'nin Meksika'da geliştirmiş olduğu çeşitleri test etmeye başlamışlardır. Testler sonucu yeni çeşitlerin yerli olanlara göre daha karlı oldukları saptanmıştır. Parlamento'dan çıkan kararla 1966 yılında CIMMYT'den 60 ton tohum ithal edilmiştir. İzleyen yıllarda ithal edilen miktar ve çeşitler artmıştır (Gisselquist and Pray, 2001). Benzer gelişmeler pamuk ve şeker pancarında da yaşanmış, devlet tohum politikaları sonucu gelişmiş tohumlar ithal edilmiştir. KWS, 1928 yılından beri Türkiye'de şeker pancarı konusunda faaliyet gösteren bir Alman firmasıdır. 1956 yılında devletle Pan Tohum bünyesinde ortaklık kurmuştur. 1960'larda şeker pancarında büyük verim artışları yaşanmıştır (Gisselquist and Pray, 2001). Hayvancılıkta da devlet tekel hakimken 1960'larda bazı yabancı firmaların etkinlikleri görülmeye başlanmıştır.

1980'lere kadar devletin tarımsal kalkınma çabaları ihraç ürünlerine ve buğday gibi temel ürünlere odaklanmıştır. 1960'ların ortalarına kadar devlet politikaları dışarıdan teknoloji transferini engellemiştir. 1970'lerde süreç devlet kontrolünün varlığı ile birlikte yumuşamış, 1980'lerde sınırlı da olsa tarım teknolojilerinin transferi ve bu talep oluşmaya başlamıştır. Firmaların ve çiftçilerin yeni teknolojileri transfer etme ve benimseme becerileri 1980'lerdeki liberal düzenlemeler sonucu artmıştır. 1980'lerde devlet teknoloji transferindeki kontrolü sonucu bir hıyar ve iki domates çeşidinin ithalatına ve bunun da yerli bir firma tarafından gerçekleştirilmesine izin vermiştir. 1981 yılında uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapılarak, fiyat kontrolü, serbest ithalat gibi konularda firmalara olanak tanıyan düzenlemeler yapılmıştır. Tohumların lisanslanması konusunda, pazarlama, dağıtım gibi konulardaki düzenlemeler sektörün hızlı gelişmesine olanak vermiştir (Gisselquist and Pray, 2001).

Kimyasalların kullanılmasında da 1950'lere kadar devlet sorumluluğu hakimdir. 1960'larda özel firmaların ithalat payı yüksek olmasına karşın, kooperatifler ve kamu kuruluşları bunların satışından sorumlu olmuşlardır. Tarım ilaçlarının kullanılmaya başlaması 1950'lerin sonuna rastlamaktadır. 1963-1967 yılları arasında devlet, kimyasalların kullanımı ve satışındaki sorumluluğunu çiftçilerle paylaşmıştır. Bu kapsamda devlet yönetimindeki kooperatifler kimyasal ve diğer girdilerin alınıp-satılmasında etkili olmuşlardır. Pestisidlerin üretimi ve ithalatı özel sektörün elinde olmasına karşın yapı, 1980'lere kadar sürmüştür. Kimyasal gübrede de devlet bağlı kuruluşlar aracılığı ile diğer girdilerdeki ithalat ve dağıtım rejimini uygulamış, 1971'de küçük miktarlarda ithalat yapan firmaların durdurarak, gübre ithalatı ve dağıtımına sınırlamalar getirmiştir (Gisselquist and Pray, 2001).

Reformla birlikte yeni teknolojilerin tanıtımının hızlanması sonucu verimlilikte ve gelirden artış olmuş, uygun teknolojilerin diğer ülkelere transferine olanak verilmiştir. Gerek 1980 öncesi gerekse sonrasındaki bir çok yeni teknoloji yurt dışı kökenlidir.

1980'leri izleyen yıllarda diğer ülkelerden gelen bir çok yeni teknoloji özel şirketler, teknoloji anlaşmaları, yatırımlar ve ortak işbirlikleri şeklinde gelmiştir (Gisselquist and Pray, 2001).

Türkiye'de 14 adet gübre ve 15 adet ilaç firması bulunmasına rağmen, özel sektörün tarımsal araştırmalar konusundaki etkinlikleri çok sınırlıdır. Genel olarak, yurtdışı bağlantılı firmaların etkin olması ile araştırmalar adaptasyon çalışmaları şeklinde yürütülmektedir.

Tarımsal araştırma çalışmaları da 1980'lere kadar teknoloji transferinde olduğu gibi kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönemle birlikte özel sektörün tarla, bahçe bitkileri alanlarında tohum seleksiyonu konularında çalışmalarının olduğu görülmektedir. Türkiye'de mevcut 77 özel tohum firmasının 30 adedi, Türkiye'de araştırma yapabilme konusunda lisansa sahiptir. Diğer firmalar ise tohum ithalatı ve pazarlamasında faaliyet göstermektedir. Firmaların hibrid tohumlar konusuna yoğunlaştığı, tarla denemeleri yürüttükleri bilinmektedir. Özel firmalar, tarla bitkilerinde 270, bahçe bitkileri alanında da 538 çeşitte lisans almışlardır. İthal edilen çeşitler bir yıllık adaptasyon denemesinin ardından lisanslandırılmaktadır (Çelik, 1999).

Tarımsal ve tarıma dayalı sanayi kuruluşları

Türkiye'de görülen bir başka yayım yaklaşımı da ürün yaklaşımıdır. Bu modelde bir kuruluş ürünün üretilmesinden pazarlanmasına kadar ki süreçten sorumludur (Axinn, 1988). Türkiye'de Şeker Şirketi bu modele iyi bir örnektir. Türkiye'de şeker pancarı tarımı Cumhuriyetle başlamıştır. 30'lu yılların başına kadar iki fabrika ülke gereksinimini kısmen karşılamıştır. Bugün 30 adet fabrika bulunmaktadır. Şeker Şirketi 2004 yılı itibarı ile 63 ilde 5233 köyde 303.428 çiftçi pancar üretmektedir. 161 adet Ziraat Bölge Şefliği bulunmaktadır (<http://www.turkseker.gov.tr>).

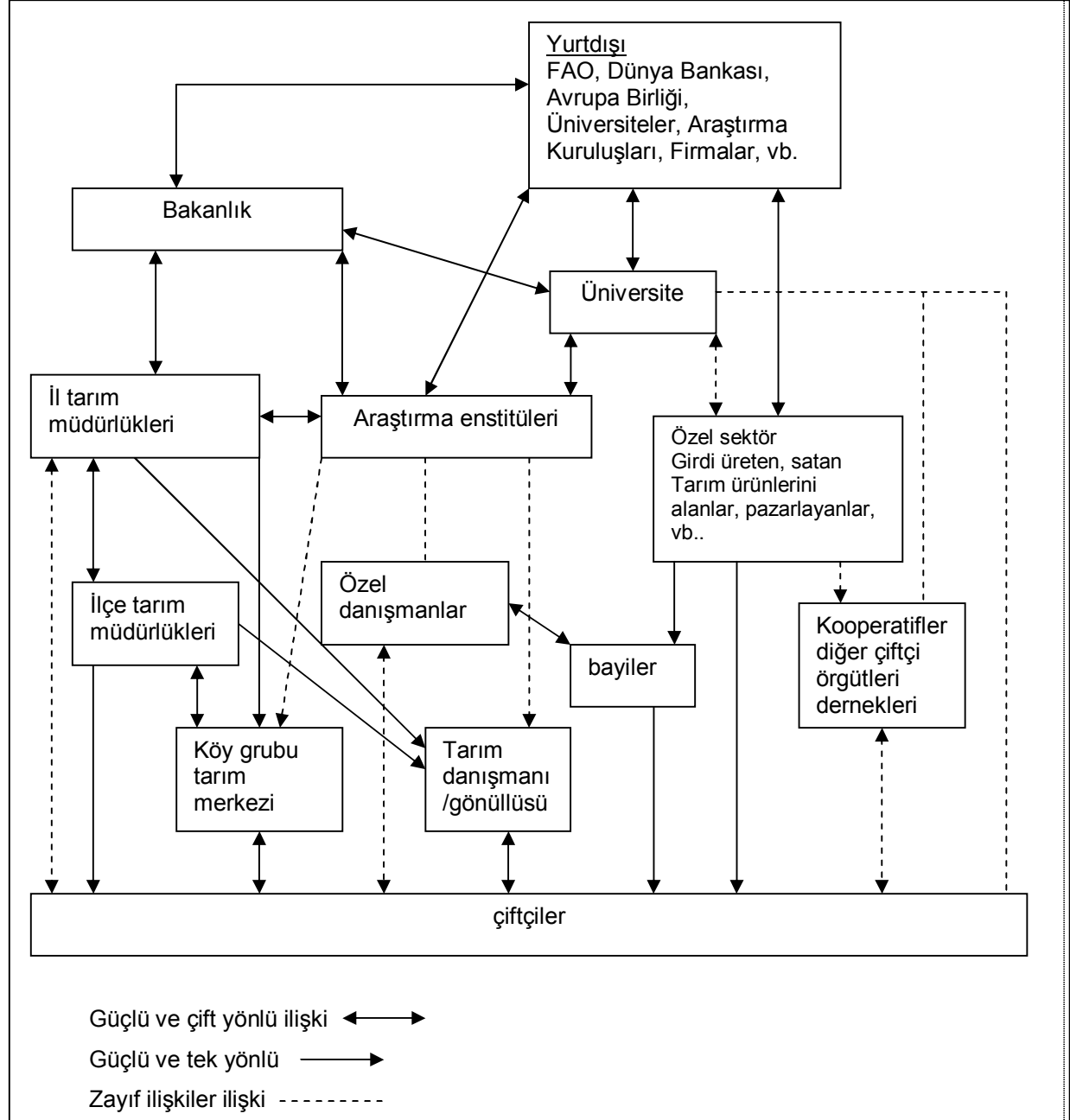
Türkiye Şeker Sanayini yıllar boyunca kontrollü tarım sistemini uygulaması ve çiftçilerin sistemi benimsemesi sonucu, bugün pancar verimi Avrupa düzeyine ulaşmıştır. Ülkede hiçbir kültür bitkisinde bu kadar verim artışı sağlanamadığı belirtilmektedir. Sanayinin fabrika dışındaki üretim süreçlerine ve tarıma olumlu katkısı Türk Şeker Sanayinin özenle vurgulanması gereken yönüdür. Kırsal yaşamın sosyo-kültürel yönünü bölgesel kalkınma, istihdam, ev ekonomisine katkılar, eğitim ve spor etkinlik ve kuruluşları ile etkilemiştir. Şeker fabrikalarının kuruluşundaki ana hedef, şeker gereksinimini karşılamakla sınırlı olmayıp, tarımı ve çiftçiyi kalkındırmak olmuştur. Şeker sanayi kuruluşundan itibaren araştırma ve geliştirme faaliyetlerine önem vermiştir. Şeker Enstitüsü hem tarım hem de teknoloji araştırmalarını sürdürmektedir (<http://www.turkseker.gov.tr>).

Diğer yandan sözleşmeli tarım, organik tarım gibi üretim sistemlerinde de kendine özgü yayım çalışmaları yapılmaktadır. Özellikle sebze işleme sanayinde sözleşmeli tarım yaygın olarak kullanılmaktadır. Firmaların istihdam ettiği teknik elemanlar sözleşme yapılan çiftçileri düzenli ziyaret ederek, ürün verim ve kalitesini sağlamaya çalışmaktadırlar.

Organik tarımda ise yayım ve kontrol etkinlikleri sistemin temelini oluşturan unsurlardadır. Bu konuda faaliyet gösteren firma ve danışmanların yurtdışı ile bağlantıları güçlüdür. Bilgi yoğun üretim modeli olan sistemde yoğun çiftçi ziyaretleri ve eğitimleri gerçekleştirilmektedir. Organik üretim yapan çiftçilerin önerileri benimseme oranlarının yüksek olduğu, bir yayımcının 110 kadar çiftçiye hizmet verdiği ve yayım çalışmalarının ürün maliyetinin %6 kadarına mal olduğu

belirtilmektedir (Karaturhan ve Boyacı, 2005). Şekil 9.5 yukarıda kısaca anlatılan aktörler arasındaki ilişkileri ve bilgi akışını özetlemektedir.

Özel sektörle ilgili başka aktör de bayilerdir. Birçok yörede faaliyet gösteren özel girişimler olan bayiler ilaç, gübre, tohum, alet ekipman gibi girdilerin ticareti ile uğraşmaktadırlar. Yörelere göre değişmekle birlikte çiftçilere öneriler vermekte ve danışmanlık yapmaktadırlar. Bayilik yapanların ziraat mühendisi diploması olması gerekmektedir.

Şekil 9. 5. Aktörler arasında tarımsal bilgi akış şeması

Araştırma-Yayım-Çiftçi (A-Y-Ç) Bağının Güçlendirilmesi

A-Y-Ç ilişkilerin bir çok ülkede olduğu (Sigman and Swanson, 1993) gibi Türkiye’de de önemli bir sorundur. Çözümüne yönelik çeşitli proje ve/veya yaklaşımlar denenmiştir. Son uygulanan yaklaşım TYUAP (Eğitim ve Ziyaret Yaklaşımı) gerek

yayım ve araştırma gerekse A-Y-Ç ilişkilerinin güçlendirilmesi adına bir takım öneriler getirmiştir.

Bugün TYUAP'nin etkisi ile benzer bir iletişim ağının kurumsallaşmasına yönelik çabalar görülmektedir. Bakanlığın araştırma yayım ve eğitim fonksiyonları ile faaliyet gösteren kuruluşları arasındaki işbirliğini etkin hale getirerek koordinasyonu sağlamak, çiftçi sorunlarına çözüm bulunması, geliştirilen teknolojilerin hızlı bir şekilde çiftçilere ulaştırılması için İl-İlçe ve Bölge Bilgi Alış Veriş Toplantıları düzenlenmektedir. Araştırma-Yayım Bağının Güçlendirilmesi çalışmalarında, İl Müdürlüklerinin İlçe Müdürlükleri ile düzenli olarak bir araya gelip, bilgi alış verişinde bulunmaları, çiftçi sorunlarını tartışmaları ve çözümü için kararlar almaları sağlanmaktadır. Toplantının bir bölümünde; il düzeyinde yıllık yayım programı doğrultusunda yürütülen yayım faaliyetleri tartışılır, faaliyetlerin yürütülmesi sırasında karşılaşılan sorunlara çözüm aranır, yayım çalışmalarına yön verecek hedeflere ilişkin kararlar verilir. Toplantılarda öncelikle problemler, çözülemeyen ve araştırma enstitülerine iletilmesi gereken çiftçi problemleri, araştırma enstitülerine önerilecek araştırma konuları belirlenmektedir. Toplantılarda yayım çalışmalarıyla ilgili olarak; kimin, neyi, ne zaman, nerede, nasıl yapacağının eylem planını hazırlanmaktadır.

Çiftçi şartlarında denemeler, sonucunda bölgeye uygunluğu belirlenen yenilikler, başta demonstrasyonlar olmak üzere çeşitli yayım yöntemleriyle çiftçilere ulaştırılır. Çiftçi şartlarında deneme ile ilgili teknik sorumluluk araştırma enstitüsüne aittir. İl ve İlçe Müdürlükleri, deneme alanı ve çiftçi bulunması gibi konularda ilgili araştırma enstitüsüne yardımcı olmaktadır. Çizelge 9.4 illere göre koordinatör araştırma enstitülerini göstermektedir.

Çizelge 9. 4. Koordinatör araştırma enstitüleri ve bağlı iller

Çukurova Tarımsal Araştırma Enstitüsü Adana	Adana, Hatay, İçel, Kahramanmaraş , Osmaniye (5 il)
Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Ankara	Ankara, Aksaray, Çankırı, , Çorum, Karaman, Kayseri, Kırıkkale, Kırşehir Konya, Nevşehir, Niğde,Sivas, Yozgat, (13 il)
Narenciye Ve Seracılık Araştırma Enstitüsü, Antalya	Antalya, Burdur, Denizli ,Isparta (4 il)
Güneydoğu Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Diyarbakır	Batman, Diyarbakır Hakkari, Mardin, Siirt, Şırnak (6 il)
Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Edirne	Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, (3 il)
Veteriner Kontrol Ve Araştırma Enstitüsü, Elazığ	Bingöl, Bitlis, Elazığ, Malatya, Tunceli, (5 il)
Doğu Anadolu Tarımsal Araştırma, Enstitüsü Erzurum	Ağrı,Ardahan, Bayburt,Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Iğdır , Kars Muş, Van (10 il)
Anadolu Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Eskişehir	Afyon , Bilecik,Eskişehir, Kütahya, Uşak (5 il)
Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü, İzmir	Aydın, Balıkesir, Çanakkale,İzmir, Manisa, Muğla (6 il)
Karadeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Samsun	Amasya, Kastamonu, Samsun, Sinop, Tokat (5 il)
GAP Eğitim , Yayım Ve Araştırma Merkezi, Şanlıurfa	Adıyaman, Gaziantep, Kilis ,Şanlıurfa (4 il)
Su Ürünleri Merkez Araştırma Enstitüsü, Trabzon	Artvin, Giresun, Ordu, Rize, Trabzon (5 il)
Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü, Yalova	Bartın, Bolu ,Bursa, Düzce , İstanbul, Karabük, Kocaeli, Sakarya, Yalova Zonguldak (10 il)

Kaynak: <http://www.tarim.gov.tr>

Bakanlıkça yürütülmekte olan yayım çalışmalarının daha etkili ve verimli hale gelmesi, taşra ile merkez arasındaki bağın güçlendirilmesi amacıyla 2000 yılından itibaren çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda; ÇEY Şube Müdürleri koordinatörlüğünde İlçe Müdürleri her ay bir araya gelerek bölgelerinde yaptıkları

yayım çalışmalarını, çiftçi gereksinimlerini ve sorunlarını tartışmakta, çözüm üretmekte, araştırma enstitülerine iletecekleri problemleri ve gelecekte yapacakları yayım çalışmalarını tartışmaktadırlar. Üç ayda bir iller bağlı buldukları koordinatör araştırma enstitülerinde toplanarak daha önce belirledikleri problemlerin çözümü için tartışmaktadırlar. Çizelge 9.5'te A-Y-Ç ilişkilerini güçlendirmeye yönelik yapılan toplantıların yıllara göre sayılarının, Çizelge 9.6'da 2005 yılında kurulması planlanan çiftçi şartlarındaki denemelerin illere göre dağılımını özetlenmektedir.

Çizelge 9.5. Araştırma-yayım-çiftçi bağlantısını güçlendirme toplantıları

	2000	2001	2002	2003
İl-İlçe Toplantıları	332	627	470	358
Bölge Toplantıları	20	37	38	26

Kaynak: <http://www.tarim.gov.tr>

Çizelge 9.6. Kurulacak çiftçi şartlarında denemelerin illere göre dağılımı (2005)

Sıra No	Denemeyi Kuracak Araştırma Enstitüsü	Denemenin Kurulacağı İl	Deneme Sayısı
1	Adana-Çukurova Tar.L Arş.Ens.	Adana-Mersin	4
2	Ankara-Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü	Ankara-Yozgat	13
3	Antalya-Narenciye Ve Seracılık Araştırma Enstitüsü	Isparta	2
4	Diyarbakır- Güneydoğu Anadolu Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Diyarbakır-Elazığ-Hakkari	30
5	Edirne-Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Kocaeli-Tekirdağ	4
6	Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Manisa	1
7	Erzurum-Doğu Anadolu Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Ağrı-Erzurum-Kars	34
8	Eskişehir-Anadolu Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Afyon-Eskişehir-Uşak	7
9	Giresun-Fındık Araştırma Enstitüsü	Trabzon	1
10	Manisa-Bağcılık Araştırma Enstitüsü	Uşak	1
11	Samsun Karadeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Amasya-Giresun-Ordu-Tokat	19
12	Karadeniz Teknik Üniveristesi Ziraat Fakültesi	Ordu	2
13	Konya-Bahri Dağdaş Uluslararası Tarımsal Araştırma Merkez	Konya	5
14	Samsun-Köy Hizmetleri Araştırma Enstitüsü	Samsun	40
15	Konya-Köy Hizmetleri Araştırma Enstitüsü	Konya	7
16	Nazilli-Pamuk Araştırma Enstitüsü	Aydın	3
17	Niğde- Patates Araştırma Enstitüsü	Nevşehir	3
18	Sakarya Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Bartın-Bolu-Düzce-Kocaeli	6
19	Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü	Bilecik-Tekirdağ	2
20	Yalova-Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü	Bartın-Bilecik-Bolu-Bursa-Karabük Kocaeli-Sakarya-Tekirdağ-Yalova-Zonguldak	36
Toplam			220

Kaynak: <http://www.tarim.gov.tr>

Tarımsal Araştırma ve Yayımın Geleceği

Türkiye'de yayım ve araştırma çalışmalarında kamunun etkinliği söz konusudur. Ancak, diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de kamu yeterince çalışmama, iyi yapamama, kırsal kesimin gündemi ile ilgili olmama gibi gerekçelerle eleştirilmektedir. 1990'lardaki ekonomik sıkıntılarla bu eleştiriler daha da artmıştır.

Türkiye, yayım yaklaşımları bakımından deneyimli bir ülkedir. Sözelimi; 1970'lerde Dünya Bankası'nca gelişmekte olan ülkelere önerilen Eğitim ve Ziyaret Yaklaşımı 1967'de ilk kez Türkiye'de uygulanmış ve başarılı sonuçların ardından 1975-1995 döneminde 70 kadar ülkede kullanılmıştır. Türkiye'de Axinn (1988)'in belirttiği yayım yaklaşımlarından geleneksel yayım ile çiftçi eğitimi ve ziyaret yaklaşımı kullanılmıştır. Bu yaklaşımlar günümüzde de etkisi büyük oranda sürdürülmektedir. Diğer yandan bazı kuruluşlar ve örgütler kanalı ile sınırlı da olsa ürün yaklaşımları, proje yaklaşımları, önder çiftçi modeli ile maliyeti paylaşım yaklaşımını kullandıkları görülmektedir. Katılımcı yaklaşımlar ve çiftçilik sistemleri geliştirme yaklaşımları pilot projeler şeklinde üniversiteler ve bazı vakıflar tarafından uygulanmaktadır. Danışmanlık modelinin yerleştirilmeye çalışılması, çiftçi örgütlerine yayım ve araştırma çalışmalarına katılmalarının teşvik edilmesi gibi çoğulcu bir yayım modelinin gelişmesi beklenmektedir.

Son yıllarda siber yayım uygulamaları dünyada hızla yayılmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye'de de Tarım İl Müdürlüklerinin hemen hemen tamamının internet sayfası bulunmaktadır. İnteraktif olmamasına karşın gelecek için olumlu bir gelişmedir. Dünyadaki gelişmeler doğrultusunda yayım çalışmalarının finansmanına yerel katılımın ve programlamada yerel önceliklerin yer alması beklenmektedir.

Tarım gelecekte de gerek Türkiye ve gerekse diğer ülkelerde itici güç veya ekonominin temel sektörü olarak görülmektedir. En önemli sorun doğal kaynaklara zarar vermeksizin, üretime devam edebilmektedir. Bu amaçla iyileştirilmiş ve sürdürülebilir tarım uygulamaları tarımsal araştırmalarda önemli gündem maddeleri olarak görülmektedir. Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) yapay girdilere verilen desteklerin azaltılmasına yönelmiş, 2006 yılından itibaren çevre koruyan projeler destek verilmesi gündemdedir (Oksam et al, 2004). Bu politikaların araştırma ve yayım çalışmalarında hedef ve önceliklerin belirlenmesine rehberlik edeceği açıktır. Diğer yandan, yerel koşul ve önceliklere yönelik, çok disiplinli araştırmaların desteklenmesi, araştırma ile kullanıcılar arasındaki ilişkilerin kurumsallaşması gelecekte beklenen diğer gelişmelerdir.

Kısaltmalar Dizini

AFA	Araştırma fırsat alanı	A-Y-Ç	Araştırma-Yayım-Çiftçi
BTYK	Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu	CIMMTY	International Maize and Wheat Improvement Centre,
ÇEY	Çiftçi Eğitimi ve Yayım	DIATK	Dış İlişkiler Avrupa topluluğu koordinasyon Daire Başkanlığı
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü	DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
ICARDA	International Centre for Agricultural Research in Dry Areas	İGEME	İhracatı Geliştirme ve Etüt Merkezi
KGTM	Köy Grubu Tarım Merkezi	KHGM	Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü
ÖÇP/OÇD	Önder Çiftçi Projesi /Derneği	STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TAEK	Türkiye Atom Enerjisi Kurumu	TAGEM	Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü
TAK	Tarımsal Araştırma Konseyi	TAP	Tarımsal Araştırma Projesi
TEAE	Tarım Ekonomisi Araştırma Enstitüsü	TEDGEM	Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü
TİGEM	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü	TKB	Tarım ve Köyişleri Bakanlığı
TMO	Toprak Mahsulleri Ofis	TÜBİTAK	Türkiye Bilim ve Teknik Araştırma Kurumu
TÜGEM	Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü	TYUAP	Tarımsal Yayım ve Uygulamalı Araştırma Projesi
TZMO	Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası	TZOB	Türkiye Ziraat Odaları Birliği
UTAS	Ulusal Tarımsal Araştırma Sistemi	YÖK	Yükseköğretim Kurulu
ZO	Ziraat Odası		

Kaynaklar

- Anonim, 1938, Türk Ziraatine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 304p.
- Anonim, 2004, Osmanlıdan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara, 72s.
- Axinn, G., 1988, Guide on Alternative Extension Approaches, FAO, Rome Italy, 148p.
- Balit, S., 1993, Development support communication and agriculture, the road ahead, Development Communication Report (80/1), 1-4pp.
- Baxter, et al., 1989, Aid and agricultural extension evidence from world bank and other donors, World Bank technical Paper Number 87 Washington D.C.
- Boyacı, M., 1996, Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Tarımsal Yayım , E.Ü. Tarımsal Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayım Serisi No: 3. 21s.
- Boyacı, M., 1998, Tarımsal Bilgi Ve Teknoloji Akış (Enformasyon) Sisteminin Yapısal Özellikleri, Sorunları Ve Çözüm Önerileri Üzerinde Bir Araştırma: Manisa İli Örneği, Doktora Tezi, Basılmamış, EÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, Bornova, Yayınlanmamış, 182 s
- Boyacı, M., 1999, Tarımda Teknoloji Transferi ve Araştırma Yayım Çiftçi İlişkileri, E.Ü. Tarımsal Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayım Serisi No: 4. 34s.
- Çelik, N., 1999, Role of private sector in Turkish agriculture , Science and Research Policy in Turkish Agriculture , AERI, Ankara 113-114pp
- DİE, 2002, 2001 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hane halkı) Anketi Sonucu, DİE, Ankara.
- Eriş ve ark, 2005, Tarımsal yükseköğrenim, Türkiye Ziraat Mühendisliği VI Teknik Kongresi Ankara, 1075-1096s.
- Erol, İ., 1995, İktisadi gelişme açısından bilim ve teknoloji, Ege Vizyon, Ege Sanayicileri ve İşadamları Derneği, Yıl:3 (11), 22-25s.
- Gisselquist D. and Pray, C. 2001, Deregulating Technology Transferin Agriculture, Reform’s Impact on Turkey in the 1980s, World Bank, Washington D.C., 37 p.
- Karaturhan B., Boyacı, M., 2005, Ekolojik Tarımda Tarımsal Yayımın işlevi Üzerine Bir Araştırma Çekirdeksiz Kuru Üzüm Örneği, E.Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Bornova, 63 s.
- Ketata, H., 1999, ICARDA collaboration with Turkey in Agricultural Research Institute, Turkey Science and Research Policy in Turkish Agriculture , AERI, Ankara 89-92 p.
- Kılınçer ve ark.,2005; Tarımsal araştırmalarda öncelikler ve stratejiler, Türkiye Ziraat Mühendisliği VI Teknik Kongresi Ankara, 1097-1108 s.
- Oksam et al, 2004, Turkey in European Union Consequences for Agriculture, Food , Rural Areas and Structural Policy, Final Report , Wageningen University teh Netherlands, 253p.
- Ramkumar, S.N. and Rolls, M., 1995, Research on Agricultural Information Systems, A Guide to Terminology and Concepts, Working Paper 95/7, June, AERDD, The University of Reading, UK, 28p.
- Sigman, A. and Swanson, B.E., 1993, Utilization of technology: the corner stone of agricultural development policy and programmes, Agricultural Extension A Reference Manual, Second Edition, FAO, Rome, Italy. 227-231pp.
- Swanson, B.E., Farnel, B.J., Bahal, R., 1989, The current status of extension worldwide, Global Consultation on Agricultural Extension, Swanson, B.E. (Ed) FAO, Rome, Italy, 43-76pp.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 1995, Tarımsal Araştırma Projesi Araştırma Master Planı, Ankara, 190 s.

TKB, 1995, Tarımsal Araştırma Projesi Araştırma Master Planı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara, 190 s.

TKB, 2000, Tarımsal Araştırma Mastır Planı (2001-2005) Kasım, Ankara

TKB, 2004, II. Tarım Şurası, 29 Kasım-1 Aralık Ankara,

Uzunlu, V. et al. 1999. The future of national agricultural reasearch system of Turkey Science and Research Policy in Turkish Agriculture , AERI, Ankara 141-149 p.

<http://www.tarim.gov.tr>

<http://www.tubitak.gov.tr>

http://www.tzob.org.tr/tzob/tzob_ana_sayfa.htm

<http://www.turkseker.gov.tr>

<http://www.taris.com.tr>

10. Tarıma Dayalı Sanayi

Doç. Dr. Haydar ŞENGÜL

Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş

Genel olarak, temel hammaddesini tarımdan sağlayan gıda, içki, tütün ve tekstil gibi tarıma dayalı sanayinin Türkiye ekonomisi içinde öteden beri önemli bir yeri vardır. Toplumun temel ihtiyaç mallarını yurtiçi üretimle karşılamaya çalışmasıyla, başta gıda güvenliği olmak üzere, kendine yeterlilik bakımından ülke ekonomisi için stratejik öneme sahiptir. Emek yoğun sektörler olarak bilinen bu sektörlerin, Türkiye ekonomisine sağladıkları en önemli katkılardan biri de şüphesiz istihdama yaptığı katkıdır. İstihdam katkısı, 2004 yılı itibariyle; nüfusu % 1,35 gibi görece olarak yüksek sayılabilecek bir yıllık nüfus artışı ile yaklaşık 72 milyona ulaşmış ve nüfusunun % 30'u 15 yaşın altında olan Türkiye gibi bir ülke (DPT, 2004: 184) için daha da önemli olmaktadır. 2000 yılı toplam sivil istihdam içindeki payı yaklaşık % 18 olan sanayi sektörü istihdamının, yaklaşık % 40'ı tarıma dayalı sanayi sektörlerinden sağlanmaktadır (DİE, 2002). Tarıma dayalı sanayi sektörlerinin, 2000 yılı Türkiye Gayri Safi Milli Hasılasına yaptığı katkı yaklaşık % 7 dolayındadır. Tarıma dayalı sanayi sektörleri, DİE verilerine göre 2004 yılında yaklaşık 6,5 milyar USD ithalat, 11,7 milyar USD ihracat gerçekleştirmiştir. Bu değerlerle ekonomiye net döviz katkısı 5,2 milyar USD olmuştur. Tarıma dayalı sanayi sektörlerinin toplam ithalat içindeki payı % 6,7 toplam ihracat içindeki payı ise % 18,5'dir. Giyim eşyaları hariç tekstil ürünlerinin tek başına toplam ihracat içindeki payı yaklaşık % 13'tür. Ulusal ekonomi açısından tarıma dayalı sanayi sektörlerinin istihdama, Gayri Safi Milli Hasılaya ve dış ticarete yaptıkları katkılar yanında, tarım sektörünün ulusal ekonomiyle entegrasyonunda bir köprü görevi üstlenmesi, tarım sektöründeki yapısal iyileşmelerin dışsal dinamiği olması bakımından da önemli görevler üstlenmektedir.

Tarıma Dayalı Sanayi Sektörlerinin Yapısı

İşyeri Sayısı ve İstihdam

Tarıma dayalı sanayi sektörü yapısal olarak, nişasta ve nişasta bazlı şekerler, bira ve malt, yüksek alkollü içecekler, balık ve su ürünleri işleme, şarapçılık, tütün ürünleri gibi bazı alt sektörler dışında, genel olarak küçük ve orta ölçekli işletmelerin sayıca egemen olduğu bir sektör görünümündedir. İmalat sanayi içinde 10 ve daha fazla çalışana sahip işyerleri arasında, sektörün işyeri sayısı bakımından, 2000 yılı itibariyle payı yaklaşık %36'dır (Çizelge 10.2). Tarıma dayalı sanayi sektöründe, 10 ve daha fazla çalışana sahip işyerleri sayısı yaklaşık 4 bin dolayındadır (Çizelge 10.1). Bu sayının sırasıyla yaklaşık 2300'ü (% 57) tekstil sektöründe, 1710'u (% 43) gıda, içki ve tütün sektöründedir.

Sektördeki işyeri sayıları, alt sektörler göre incelendiğinde, en fazla işyeri sayısına sahip olan sektörün elyaf ve iplik sektörü olduğu görülebilir. Bu sektörde 2000 yılında faaliyet gösteren, 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyeri sayısı 1049'dur. Özellikle pamuk elyafı ve ipliği sektöründe, 1990'lı yılların başından başlayarak verilen teşviklerin ve ekonomik konjonktürün etkisiyle çok sayıda firma sektörde faaliyet göstermeye başlamıştır. Yine, örme ve giyim dışı hazır dokuma sektörleri, tarıma dayalı sanayi içinde işyeri sayısı bakımından elyaf ve iplik sektörünü izleyen sektörlerdir (Çizelge 10.3). Bu sektörleri, gıda sanayi içindeki, en fazla işyerine sahip olan un ve unlu ürünler sektörleri izlemektedir. Un ve unlu ürünler sektöründe faaliyet

gösteren işletme sayısı 2000 yılında 650 dolayındadır. Damıtık alkollü içkiler, bira ve malt, şarapçılık, şeker üretimi ve arıtımı, su ürünleri işleme sektörlerinde görece olarak az sayıda firma faaliyet gösterirken, sebze ve meyve işleme, yem, süt ve süt ürünleri, bitkisel ve hayvansal yağlar, mezbaha ve et ürünleri, şekerleme ve çikolata ile diğer gıda sektörlerinin her birinde 100'ün üzerinde işletme faaliyet göstermektedir.

Tarıma dayalı sanayi sektörü, kamu işletmeciliğinin de faaliyet gösterdiği bir alandır. 2000 yılında işyeri sayısı bakımından sektördeki işyerlerinin toplamının % 4.1'i kamuya aittir. İmalat sanayi genelinde bu oran % 2,4'tür. İşyeri sayısı bakımından kamu işletmelerinin en çok yer aldığı sektör, (işletmelerin % 57,1'i) tütün ve tütün ürünleri sektörüdür. Bilindiği gibi bu sektörde yıllardan beri üretimde devlet tekeli bulunmaktaydı. Günümüzde kamuya ait bu işletmeler özelleştirme sürecindedir. Sayıca kamu işletmelerinin toplam işletme sayıları içindeki payı, içki sanayinde % 27,9, yem sanayinde %15,0, gıda sanayinde % 4,5, dokuma sanayinde % 0,8'dir (DİE, 2003).

Sektördeki işyeri sayıları, 1990-2000 yılları arasındaki 10 yıllık dönem boyunca gıda sanayinde genel olarak bir azalma, dokuma sektöründe ise önemli bir sayıda artış göstermiştir. Gıda alt sektöründe işyeri sayısındaki bu azalma, anılan dönemde 2000 yılı sabit fiyatlarıyla üretim değeri ve katma değerindeki artış göz önünde bulundurulduğunda, 1994 yılında ülkede yaşanan ekonomik krizin de etkisiyle finansal yapıları zayıf, daha çok mevsimsel çalışan ve kapasite kullanım oranları düşük, çoğunlukla küçük ve orta ölçekli işletmelerin sektörden çekildikleri ve sektörlerde önemli yoğunlaşmaların gerçekleştiği şeklinde yorumlanabilir. 1990-2000 döneminde işyeri sayıları yıllık ortalama olarak, tütün ve ürünleri sektöründe %5,8, gıda sektöründe %1,3, içki sektöründe % 1,2, deri işleme sektöründe % 0,5 oranında azalmış, dokuma sektöründe % 7, yem sektöründe ise % 0,6 oranında artmıştır (Çizelge 10.5). Aynı dönemde bir bütün olarak imalat sanayinde işyerleri sayısı, % 2,3 yıllık ortalama hızla artış göstermiştir. Tarıma dayalı sanayi toplam olarak, dokuma sanayindeki önemli artışın etkisiyle, işyeri sayısı bakımından yıllık ortalama %2,5'lik bir hızla büyümüştür. Kamuya ait işyeri sayısı 2000 yılında, özelleştirmeler sonucunda dönem başı olan 1990 yılına göre yaklaşık yarı yarıya düşmüştür.

Tarıma dayalı sanayi sektörleri çoğunlukla emek yoğun sektörlerdir. Neredeyse dünyadaki tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de ciddi sosyal sorunlar doğurmaya aday olan işsizliğin, azaltılması bakımından, tarımsal sanayinin sağladığı istihdam olanakları küçümsenemez bir önem taşımaktadır. Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde 2000 yılında, 10 ve daha fazla çalışanı olan işyerlerinde toplam 454,2 bin kişi istihdam edilmiştir. Bu değerle sektörün, 1,13 milyon kişi olan imalat sanayi istihdamı içindeki payı % 40,2'dir (Çizelge 10.1 ve 10.2). İmalat sanayinde istihdam edilen her dört kişiden biri tekstil sektöründe istihdam edilmektedir. Gıda, içki ve tütün sektörünün tümünün imalat sanayi istihdamı içindeki payı ise kabaca % 15'tir.

Tarıma dayalı sanayinin 2000 yılı istihdamı, alt sektörler düzeyinde Çizelge 10.3'te sunulmuştur. Buna göre, elyaf hazırlama ve iplik sektörü yaklaşık 164 bin kişilik istihdamı ile en önde gelmektedir. Sağladığı bu istihdamla, yalnızca tarıma dayalı sanayi sektörleri içinde değil aynı zamanda imalat sanayi içinde de en geniş istihdama sahip sektördür. İstihdam büyüklüğü bakımından elyaf hazırlama ve iplik sektörünü, yine tekstil sektörünün alt sektörleri olan örme ve giyim dışı hazır dokuma sektörleri izlemektedir. Bu sektörlerde istihdam edilen kişi sayıları sırasıyla 63 bin ve 37 bin kişidir.

Çizelge 10.1 Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde işyeri ve çalışan sayısı*, üretim değeri ve katma değer****

Sektörler ¹	1990				2000			
	İşyeri sayısı	Çalışan sayısı	Üretim değeri	Katma değer	İşyeri sayısı	Çalışan sayısı	Üretim değeri	Katma değer
Gıda	1 426	108,1	3 883 580,7	1 144 097,0	1 257	115,1	6 732 500,8	1 992 463,5
Yem	320	33,6	1 185 604,0	276 069,5	340	29,6	1 881 607,0	496 332,3
İçki	97	13,9	779 583,6	473 883,7	86	11,0	1 194 704,0	565 400,8
Tütün	51	32,1	1 121 869,1	619 880,2	28	18,9	1 515 330,0	663 060,6
Gıda, içki, tütün	1 894	188,4	6 984 161,3	2 524 119,0	1 711	174,6	11 324 142,8	3 717 257,2
Dokuma	1 100	203,7	4 366 107,5	1 736 868,5	2 173	274,0	8 907 698,4	3 031 635,1
Deri	135	6,1	136 804,4	36 321,2	129	5,6	209 960,7	55 028,8
Tarıma dayalı sanayi	3 129	398,2	11 487 073,1	4 297 308,7	4 013	454,2	20 441 800,9	6 803 921,1
İmalat sanayi	8 871	1 028,2	39 949 379,0	15 613 696,7	11 118	1 130,5	66 532 186,4	23 738 802,7

(*) 1000 kişi (**) 2000 yılı fiyatlarıyla milyar TL, (¹) 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri
Kaynak: DİE, İmalat sanayi istatistikleri, çeşitli yıllar.

Çizelge 10.2 Tarıma dayalı sanayi sektörlerinin imalat sanayi içindeki payları (%)

Sektörler	1990				2000			
	İşyeri sayısı	Çalışan sayısı	Üretim değeri	Katma değer	İşyeri sayısı	Çalışan sayısı	Üretim değeri	Katma değer
Gıda	16,1	10,5	9,7	7,3	11,3	10,2	10,1	8,4
Yem	3,6	3,3	3,0	1,8	3,1	2,6	2,8	2,1
İçki	1,1	1,4	2,0	3,0	0,8	1,0	1,8	2,4
Tütün	0,6	3,1	2,8	4,0	0,3	1,7	2,3	2,8
Gıda, içki, tütün	21,4	18,3	17,5	16,2	15,4	15,4	17,0	15,7
Dokuma	12,4	19,8	10,9	11,1	19,5	24,2	13,4	12,8
Deri	1,5	0,6	0,3	0,2	1,2	0,5	0,3	0,2
Tarıma dayalı sanayi	35,3	38,7	28,8	27,5	36,1	40,2	30,7	28,7
İmalat sanayi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Çizelge 10.1

Çizelge 10.3 Tarıma dayalı sanayi alt sektörlerinde işyeri sayısı, çalışan sayısı (1000 kişi), üretim değeri ve katma değer (milyar) 2000

Sektörler ¹	İşyeri sayısı	Çalışan sayısı	Üretim değeri			Katma değer		
			YTL	USD	EURO	YTL	USD	EURO
Gıda sanayi	1 257	115,1	6,733	10,794	11,722	1,992	3,194	3,469
Mezbağa ve et ürünleri	97	15,9	0,979	1,569	1,704	0,296	0,475	0,516
Süt ve süt ürünleri	109	8,6	0,692	1,109	1,204	0,260	0,417	0,453
Sebze meyve işleme	144	20,1	0,935	1,498	1,627	0,321	0,515	0,559
Su ürünleri işleme	11	2,1	0,046	0,074	0,081	0,011	0,017	0,019
Bitkisel hayvansal yağlar	104	8,8	1,066	1,709	1,856	0,306	0,491	0,534
Un ve unlu ürünler	255	8,2	0,657	1,053	1,143	0,114	0,183	0,198
İşlenmiş unlu ürünler	389	20,7	0,646	1,036	1,125	0,234	0,375	0,408
Şeker üretimi ve arıtımı	35	21,2	1,191	1,909	2,073	0,256	0,410	0,445
Şekerleme kakao çikolata	113	9,5	0,521	0,836	0,908	0,193	0,310	0,336
Diğer gıda sanayi	340	29,5	1,882	3,017	3,276	0,496	0,796	0,864
Diğer gıda	199	23,3	1,330	2,133	2,316	0,355	0,569	0,618
Yem	141	6,3	0,551	0,884	0,960	0,142	0,227	0,246
İçki sanayi	86	11,0	1,195	1,915	2,080	0,565	0,906	0,984
Damıtık alkollü içkiler	11	3,2	0,379	0,608	0,660	0,274	0,440	0,478
Şarap	11	0,7	0,022	0,035	0,038	0,009	0,015	0,016
Bira ve malt	8	1,8	0,258	0,414	0,450	0,130	0,208	0,226
Alkolsüz içecekler, maden suları	56	5,3	0,535	0,858	0,932	0,152	0,243	0,264
Tütün sanayi	28	18,9	1,515	2,429	2,638	0,663	1,063	1,154
Dokuma sanayi	2 173	274,0	8,908	14,281	15,509	3,032	4,860	5,278
Elyaf iplik	1 049	163,5	5,548	8,895	9,660	1,934	3,101	3,368
Giyim dışı hazır dokuma	368	36,7	1,087	1,743	1,893	0,412	0,661	0,718
Örme	645	62,9	1,920	3,079	3,344	0,552	0,885	0,962
Halı	77	8,1	0,261	0,418	0,454	0,104	0,167	0,181
Deri sanayi	129	5,6	0,210	0,337	0,366	0,055	0,088	0,096
Deri işleme	107	4,5	0,177	0,284	0,308	0,043	0,069	0,075
Deriden yapılmış eşya	22	1,1	0,033	0,053	0,057	0,012	0,019	0,021
Gıda içki tütün sanayi	1 711	174,6	11,324	18,155	19,717	3,717	5,960	6,472
Tarıma dayalı sanayi	4 013	454,2	20,442	32,772	35,591	6,804	10,908	11,846
İmalat sanayi	11 118	1 130,5	66,532	106,665	115,840	23,739	38,058	41,332

(¹) 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri

Kaynak: DİE, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 2000, Yay. No: 2731, Ankara, 2003.

Gıda içki, tütün sanayi alt sektörlerinde istihdam açısından önemli alt sektörler ise sırasıyla yaklaşık 31 bin kişilik istihdamla şeker ve şekerleme çikolata sanayi, 30 bin kişilik istihdam ile diğer gıda ve yem sanayi, 29 bin kişilik istihdamla un ve işlenmiş unlu ürünler sanayi, 20 bin kişilik istihdamla sebze ve meyve işleme sanayi, 19 bin kişi ile tütün ve ürünleri sanayi, 16 bin kişi ile mezbaha ve et ürünleri sanayi sektörleridir.

Tarıma dayalı sanayi, 2000 yılı istihdamında kamunun payı %13,4'tür. Bu oran imalat sanayi geneli için % 11'dir. Alt sektörler itibariyle istihdamda kamunun payının en yüksek olduğu sektör, % 70.3 ile tütün ve ürünleri sektörüdür. Tütün sektörünü sırasıyla % 40,5 ile yem, % 38 ile içki, % 19,1 ile gıda sektörü izlemektedir. Kamu sektörünün, 2000 yılında tarıma dayalı sanayi istihdamı içindeki payı, 1990 yılına göre önemli oranda azalmıştır. Yürütülen özelleştirmelerle bu pay günümüzde daha da düşmüştür.

Tarıma dayalı sanayi, 1990-2000 yılları arasındaki dönemde, istihdam edilen kişi sayısı bakımından, gıda, içki, tütün sektöründe, işyeri sayılarında olduğu gibi bir küçülme, tekstil sektöründe ise bir büyüme gerçekleşmiştir. Alt sektörler itibariyle bu dönemde istihdam edilen kişi sayısı; yıllık ortalama olarak, tütün ve ürünleri sektöründe % 5,2, içki sektöründe % 2,3, yem sektöründe % 1,3, deri işleme sektöründe 0,8 oranında azalmış, elyaf, iplik ve dokuma sektöründe % 3, gıda sektöründe ise % 0,6 oranında artmıştır (Çizelge 10.5). İncelenen bu 10 yıllık dönemde, imalat sanayinde istihdam, % 1 yıllık artış hızıyla büyümüş, gıda, içki, tütün sanayinde % 0,8 oranında azalmış, genel olarak tarıma dayalı sanayi de, tekstil sanayindeki artışın etkisiyle % 1,3 yıllık artış oranında büyümüştür.

Üretim ve Katma Değer

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre tarıma dayalı sanayi sektörlerinin 2000 yılı toplam üretim değeri, kabaca 33 milyar USD, katma değeri ise 11 milyar USD dolayındadır (Çizelge 10.3 ve 10.4). Aynı yıl için imalat sanayi üretim değeri, 107 milyar, katma değer ise 38 milyar USD'dir. Bu değerlerle tarıma dayalı sanayi, imalat sanayi içinde, üretim değerinde % 30,7 katma değerinde % 28.7 pay almaktadır. Gıda içki tütün sektörünün toplam üretim değeri 18 milyar USD dolayında iken, tekstil sektörü üretim değeri 14,5 milyar USD dolayında gerçekleşmiştir.

Üretim değeri bakımından, tarıma dayalı sanayi sektörleri arasında en önde gelen sektör, elyaf ve iplik sektörüdür. Bu sektörün 2000 yılı üretim değeri 8,9 milyar USD dolayındadır. Tekstil sanayinin alt sektörleri olan örme sektörü 3 milyar, dokuma sektörü 1,7 milyar USD üretim değerine sahiptir. Gıda içki tütün sektörünün alt sektörlerinde 2000 yılı üretim değerleri yaklaşık olarak; diğer gıda ve yem sektöründe 3, şeker ve şekerleme sektöründe 2,7, tütün ve ürünleri sektöründe 2,4, un ve işlenmiş unlu ürünler sektöründe 2,1, içki sektöründe 1,9, bitkisel ve hayvansal yağlar sektöründe 1,7, et ve ürünleri sektöründe 1,6, sebze ve meyve işleme sektöründe 1,5, süt ve ürünleri sektöründe 1,1 milyar USD dolayındadır (Çizelge 10.3).

Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde, 1990-2000 yılı döneminde, 2000 yılı sabit fiyatlarıyla üretim değerindeki yıllık ortalama artış hızları sırasıyla dokuma sektöründe %7,4, gıda sektöründe % 5,7, yem sektöründe %4,7, içki sektöründe % 4,4, deri işleme sektöründe %4,4, tütün ve ürünleri sektöründe % 3,1 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde imalat sanayi üretim değeri yıllık ortalama % 5,2 artış hızıyla büyümüştür. Tarıma dayalı sanayi % 5,9'luk bir yıllık büyüme ile imalat sanayi ortalaması üzerinde bir büyüme gerçekleşmiştir. Bu büyümede tekstil sektörünün etkisi ağırlıktadır. Gıda içki tütün sanayi bir bütün olarak % 5 yıllık ortalama büyüme

gösterirken, tekstil sektöründeki ortalama yıllık büyüme % 7 dolayında gerçekleşmiştir (Çizelge 10.5)

Daha önce de sözü edildiği gibi 2000 yılı için kamunun tarıma dayalı sanayi sektörleri işyeri sayısı içindeki payı % 4 iken, üretim değeri içindeki payı % 14 civarındadır. Tütün ve ürünleri sektörü, üretim değeri içinde % 65 payla kamunun en büyük pay sahibi olduğu sektördür. Tütün sektörünü sırasıyla % 33 ile içki sektörü, % 21 ile diğer gıda ve yem sektörü, % 16 payla gıda sektörü izlemektedir. Kamunun tekstil sektörü üretim değeri içindeki payı %1'in altındadır. Buradan, kamu işletmeciliğinin daha çok küçük ve orta işletmelerin hakim olduğu gıda sektöründe, büyük işletmelerle temsil edildiği sonucu çıkarılabilir.

Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde 2000 yılında üretim değerinin ortalama % 33'ü olan katma değer, 10,9 milyar USD'dir. Bunun yaklaşık 6 milyar doları, gıda içki tütün sektöründen, 4,9 milyar doları da tekstil sektöründen sağlanmıştır. Bu değerlerle, imalat sanayi katma değeri içinde gıda içki tütün sektörünün payı % 15,7, tekstil sektörünün payı da % 13 olmaktadır. Tarıma dayalı sanayi bir bütün olarak imalat sanayi katma değerinden % 28,7 pay almaktadır.

Alt sektörler göre katma değer incelendiğinde, üretim değerinde olduğu gibi ilk sırada elyaf hazırlama ve iplik sektörü gelmektedir. Bu sektörde 2000 yılında, 3,1 milyar USD katma değer yaratılmıştır. Tütün ve ürünleri sektörü 1,1 milyar, içki sektörü 0,9 milyar, örme sektörü 0,9 milyar, diğer gıda ve yem sektörü 0,8 milyar, şeker ve şekerli ürünler sektörü 0,7 milyar, dokuma sektörü 0,7 milyar, un ve işlenmiş unlu ürünler 0,6 milyar, sebze ve meyve işleme 0,5 milyar, et ve et ürünleri 0,5 milyar, bitkisel ve hayvansal yağlar 0,5 milyar, süt ve süt ürünleri 0,4 milyar USD katma değerle elyaf ve iplik sektörünü izleyen tarıma dayalı sanayi alt sektörleridir (Çizelge 10.3).

Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde 2000 yılı itibariyle çalışan başına düşen katma değerler sırasıyla; içki sektöründe 83 bin, tütün sektöründe 56 bin, gıda sektöründe 28 bin, diğer gıda ve yem sektöründe 27 bin, tekstil sektöründe 18 bin, deri işleme sektöründe 16 bin USD olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 10.4). Çalışan başına düşen katma değer, imalat sanayi genelinde 34 bin USD iken, gıda içki tütün sektörü genelinde 34 bin, tekstil sektöründe ise 17 bin USD civarındadır.

Kamu sektörünün, tarıma dayalı sanayi sektörleri katma değeri içindeki payı, sektörlerin büyüklük sıralaması bakımından, sektörlerin üretim değeri sıralamasıyla benzerlik göstermektedir. Sektörlerin katma değeri içinde kamunun payları büyüklük sırasına göre, tütün ve ürünleri sektöründe % 78,3, içki sektöründe % 50,7, diğer gıda ve yem sektöründe % 25,8, gıda sektöründe % 12,7 ve tekstil sektöründe % 1,2'dir. Kamunun payı imalat sanayi toplam katma değeri içinde payı % 20,3 iken tarıma dayalı sanayi katma değeri içindeki payı ise % 17,9'dur.

Katma değer artışları; 1990-2000 döneminde yıllık ortalama olarak, imalat sanayi genelinde % 4,3 tarıma dayalı sanayi sektörleri genelinde ise % 4,7 olmuştur (Çizelge 10.5). Tarıma dayalı sanayi sektörleri içinde en yüksek yıllık ortalama artış, % 6 ile yem sektöründe gerçekleşmiştir. Gıda sektörü ve dokuma sektörü yıllık ortalama % 5,7 ile önemli katma değer artışlarının gözlendiği diğer alt sektörler olmuştur. Katma değer yıllık ortalama artış hızları; deri işleme sektöründe % 4,2, içki sektöründe % 1,8, tütün sektöründe ise % 0,7 olmuştur. İncelenen dönemde, çalışan başına düşen katma değer yıllık ortalama artış hızları ise tütün, içki ve dokuma sektörleri dışında, katma değer artış hızlarına paralel bir görünüm sergilemiştir. Çalışan başına düşen katma değer bakımından tütün sektöründe % 6,1 yıllık

ortalama artış hızıyla, içki sektöründe % 4,2 yıllık ortalama artış hızıyla katma değer artış hızının üzerinde, dokuma sektöründe % 2,6 yıllık ortalama artış hızıyla katma değer artış hızının altında bir gelişme görülmüştür. Genel olarak imalat sanayinde çalışan başına katma değer artış hızı yıllık % 3,3 olarak gerçekleşmiştir.

Üretim değeri ve katma değer, sektörlerin kapasite kullanım oranları ile yakından ilişkilidir. DİE verilerine göre 2000 yılında üretim değeriyle ağırlıklandırılmış kapasite kullanım oranları, gıda ve içki sektöründe % 68,5, tekstil sektöründe % 79,4, imalat sanayi genelinde % 75,9 olarak gerçekleşmiştir. 2001 yılında ülkede yaşanan ekonomik kriz nedeniyle pek çok ekonomik göstergede olduğu gibi kapasite kullanım oranlarında önemli gerilemeler yaşanmış, bunu izleyen yıllarda ekonomi toparlanarak büyümeye geçmiştir. 2004 yılında ağırlıklı kapasite kullanım oranları; gıda ve içki sektöründe % 71,6 tekstil sektöründe % 79,7 imalat sanayi genelinde ise % 81,7 olarak gerçekleştirilmiştir. Gıda sektörü içinde, özellikle un ve unlu ürünler sektöründe olmak üzere, meyve sebze işleme, et ve et ürünleri ile şeker üretimi sektörlerinde düşük kapasite ile çalışma öteden beri süregelen bir sorundur. Düşük kapasite kullanımının temel nedeni un ve unlu ürünler sektöründe talebin üzerinde bir kapasitenin olması iken, sebze meyve işleme, şeker üretimi ve et ve ürünleri sektörlerinde hammaddeye bağlı mevsimlik çalışmadır.

Çizelge 10.4 Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde üretim değeri ve katma değer (milyar) , 2000

Sektörler ¹	Üretim değeri		Katma değer		Çalışan başına katma değer*		
	USD	EURO	USD	EURO	YTL	USD	EURO
Gıda	10,794	11,722	3,194	3,469	17,3	27,7	30,1
Yem	3,017	3,276	0,796	0,864	16,8	26,9	29,3
İçki	1,915	2,080	0,906	0,984	51,6	82,7	89,8
Tütün	2,429	2,638	1,063	1,154	35,0	56,1	60,9
Gıda, içki, tütün	18,155	19,717	5,960	6,472	21,3	34,1	37,1
Dokuma	14,281	15,509	4,860	5,278	11,1	17,7	19,3
Deri	0,337	0,366	0,088	0,096	9,8	15,7	17,1
Tarıma d. sanayi	32,772	35,591	10,908	11,846	15,0	24,0	26,1
İmalat sanayi	106,665	115,840	38,058	41,332	21,0	33,7	36,6

(¹) 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri, (*) 1000, 2000 yılı döviz kurları: 1 USD =623 749,34 TL, 1 EURO=574 345,24 TL
Kaynak: Çizelge 10.1

Çizelge 10.5 Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde yıllık ortalama artış hızları (%), 1990-2000

Sektörler ¹	İşyeri sayısı	Çalışan sayısı	Üretim değeri*	Katma değer*	Çalışan başına katma değer*
Gıda	-1,3	0,6	5,7	5,7	5,0
Yem	0,6	-1,3	4,7	6,0	7,4
İçki	-1,2	-2,3	4,4	1,8	4,2
Tütün	-5,8	-5,2	3,1	0,7	6,1
Gıda, içki, tütün	-1,0	-0,8	5,0	3,9	4,7
Dokuma	7,0	3,0	7,4	5,7	2,6
Deri	-0,5	-0,8	4,4	4,2	5,1
Tarıma dayalı sanayi	2,5	1,3	5,9	4,7	3,3
İmalat sanayi	2,3	1,0	5,2	4,3	3,3

(¹) 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri (*) 2000 yılı fiyatlarıyla
Kaynak: Çizelge 10.1 den hesaplanmıştır

Sektöeller Arası Bağlantılar ve Yoğunlaşma

Tarıma dayalı sanayinin, tarım ürünlerine kararlı bir talep yaratması, tarım ürünlerini işleyerek katma değerini artırması, tarım sektörünün ulusal ekonomiyle bağlantısında bir köprü görevi üstlenmesi, sektörü, tarımdaki yapısal gelişmelerin en önemli dışsal dinamiği haline getirmiştir. Tarıma dayalı sanayi sektörlerinin yapısı ve sektörler arası

yapısal ilişkilerini ortaya koymak için yararlanılabilecek en önemli araçlardan biri girdi-çıkıtı tablolarıdır. Türkiye ekonomisi için yayınlanmış en yeni girdi-çıkıtı tablosu, DİE tarafından hazırlanmış 1996 yılı tablosudur. Bu tabloyu kullanarak yapılan bir çalışmadan (Göktolga, 2004) tarıma dayalı sanayi sektörlerine ilişkin bazı yapısal katsayılar Çizelge 10.6'da sunulmuştur.

Çizelgede sunulduğu gibi; sektörlerin üretim değeri içinde brüt katma değer payı, gıda sektöründe %33,4, içki-tütün sektöründe % 47,9, Dokuma-giyim sektöründe ise % 35,0'dır. Yine parasal değerle yüz birim üretim değeri içinde emek faktörüne yapılan ödemeler, gıda-içki sektöründe 4,3 birim, içki-tütün sektöründe 5,3 birim, dokuma-giyim sektöründe ise 7,4 birimdir. Girdi-çıkıtı analizi çerçevesinde sektörlerin ekonominin diğer sektörlerle olan ilişkilerinin, yapısal bağımlılıklarının önemli bir göstergesi olarak, geri ve ileri bağlantı katsayılarından yararlanılır. Bu yapısal katsayılar aynı zamanda sektörlerin üretim çoğaltanları olarak da adlandırılır. Geri bağlantı katsayısı, sektörün nihai talebindeki bir birimlik artışın, kendisi dahil tüm sektörlerde yaratacağı üretim değeri artışını ifade etmektedir. Buna göre, gıda sektörü nihai talebinin bir birim (parasal anlamda) artması durumunda gıda sektörü dahil, ekonominin tüm sektörlerinde gerçekleşecek üretim değeri artışı 2,164 birim olacaktır. Bu katsayılar içki-tütün sektörü için 1,906, dokuma-giyim sektörü için 2,292'dir. İleri bağlantı katsayısı ise, ekonominin tüm sektörlerinin nihai talebinde bir parasal birim artış olması halinde, ilgili sektörün üretim değerinde gerçekleşecek artış ifade eder. Örneğin ekonominin tüm sektörlerinin nihai talebinde bir parasal birim artış olması durumunda bu gıda sektörünün üretim değerinin 1,372 birim artması şeklinde gıda sektörüne yansımaktadır. İleri bağlantı katsayıları, içki-tütün sektöründe 1,107, dokuma-giyim sektöründe ise 1,571'dir. Tarıma dayalı sektörlerin, tarım sektörüne bağlantılarının bir ölçüsü de tarım sektörüne bağlantı katsayılarıdır. Tarım sektörüne bağlantı katsayıları tarıma dayalı sektörlerin nihai talebinin bir birim artması durumunda tarım sektörü üretim değerinde yol açacakları miktarı ifade eder. Gıda sektörü talebinde gözlenecek bir parasal birimlik artış, tarım sektörünün üretim değerinde 0,432 birimlik artışa yol açacaktır. Tarım sektörüne bağlantı katsayıları içki-tütün sektöründe 0,302, dokuma giyim sektöründe ise 0,162'dir. Bu sektörler, ekonomi içinde tarım sektörüne bağlantı katsayıları en yüksek üç sektördür. Dokuma-giyim sektörünün, tarım sektörüne bağlantı katsayısı ilk bakışta küçük görülebilir. Bu durum sektörlerin toplulaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Giyim sektörü temel hammaddesini doğrudan tarımdan değil, dokuma sektöründen sağlamaktadır. Üretim değeri görece olarak yüksek olan hazır giyim sektörünün dokuma sektörüyle birleştirilmesi, dokuma-giyim sektörünün tarım sektörüne bağlantı katsayısının düşük olmasına neden olmuştur.

Çizelge 10.6 Tarıma dayalı sanayi sektörlerin girdi-çıkıtı ilişkileri 1996

Katsayılar	Gıda	İçki-tütün	Dokuma-giyim
Katma değer	0,334	0,479	0,350
Emek	0,043	0,053	0,074
Geri bağlantı	2,164	1,906	2,292
İleri bağlantı	1,372	1,107	1,571
Tarım sektörüne bağlantı	0,432	0,302	0,162

Kaynak: Z.G.Göktolga, Türkiye'de Gıda Sanayinin Yapısal Analizi: Input-output Analizi, GOP. Üniversitesi. Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Tokat, 2004, s:86-90.

Tarıma dayalı sanayi, genellikle çok sayıda küçük ve orta ölçekli işletmenin yer aldığı, sektöre giriş çıkışın canlı olduğu, rekabetçi bir piyasa yapısına sahip bir sektör olarak bilinmektedir. Çok sayıda alt sektörün olduğu tarıma dayalı sanayi sektöründe

bu genel özelliklerden önemli farklılıklar gösteren, yoğunlaşmanın yüksek olduğu, rekabetçi bir piyasanın olmadığı, az sayıda büyük ölçekli firmaların faaliyet gösterdiği, nişasta ve nişasta bazlı şekerler, bira ve malt, yüksek alkollü içkiler, balık ve su ürünleri işleme, şarapçılık, tütün ürünleri gibi alt sektörlerin varlığı da bir gerçektir. Damıtık alkollü içkiler ve tütün sektörleri uzun dönem, devlet tekelinin olduğu sektörlerdir. Dışa açılma politikalarıyla birlikte bu sektörlerde, devlet tekeli kaldırılmış olsa da, özelleştirmeler ile bu sektörlere çok uluslu büyük şirketlerin girmesi, özelleştirmelerin sağlıklı tamamlanamaması yüzünden arzulan rekabetçi piyasa yapısına ulaşılamamıştır.

Sektörlerin yapısı, piyاسasının işleyişi, işletme büyüklüğü konusunda başvurulacak önemli bir bilgi kaynağı da imalat sanayine yönelik yapılan sektörel yoğunlaşma çalışmalarıdır. Devlet İstatistik Enstitüsünün 2000 yılı için imalat sanayinin tümü için yaptığı yoğunlaşma çalışmasından tarıma dayalı sanayi alt sektörlerine ilişkin bilgiler Çizelge 10.7 de verilmiştir. Çizelgede yoğunlaşma ölçütleri olarak CR4 yoğunlaşma oranı ve Herfindahl-indeksi değerleri sunulmuştur. CR4 yoğunlaşma oranı sektördeki satış hasılatı en yüksek ilk dört firmanın satış hasılatları toplamının, sektörün toplam satışları içindeki yüzde payını ifade eder. Herfindahl indeksi ise sektördeki firmaların satış hasılatı içindeki paylarının karelerinin toplamıdır. Bir uç değer olarak piyasanın tekel olması durumunda indeks değeri bir olmaktadır. İndeks sektördeki tüm işletmelerin piyasa paylarını kapsamaması bakımından, yoğunlaşma oranından farklılık göstermektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü sektörlerdeki satış hasılatı en yüksek ilk dört firmanın toplam satış hasılatının o sektörün satış hasılatı içindeki payı olan CR4 yoğunlaşma oranına dayalı olarak sektörleri, yoğunlaşma düzeylerine göre gruplandırmaktadır. Yoğunlaşma oranları (CR4); 71-100 arasında olan sektörlerde yoğunlaşma çok yüksek, 51-70 arasında olanlarda yüksek, 31-50 arasında olanlarda orta, 0-30 arasında olanlarda düşük kabul edilmektedir.

Çizelge 10.7 Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde yoğunlaşma 2000

Sektörler	İşyeri sayısı	CR4	H indeksi	Yoğunlaşma düzeyi
Nişasta ve ürünleri	7	96,57	0,42	Çok yüksek
Balık ve ürünlerinin işlenmesi	14	79,71	0,39	“ “
Bira ve malt	8	76,49	0,17	“ “
Alkollü içecekler	14	73,74	0,17	“ “
Şarapçılık	12	72,06	0,18	“ “
Makarna, şehriye, unlu ürünler	16	69,12	0,14	Yüksek
Alkolsüz içecekler, maden ve kaynak suları	55	67,88	0,29	“
Tütün ürünleri	28	61,42	0,12	“
Kakao, çikolata, şekerleme	85	59,56	0,14	“
Süt ve süt ürünleri	110	49,52	0,18	Orta
Bitkisel ve hayvansal yağlar	103	44,00	0,06	“
Fırın ürünleri	365	43,80	0,06	“
Halı ve kilim	76	39,71	0,06	“
Diğer gıda	110	38,43	0,05	“
Şeker	35	31,95	0,05	“
Mezbaha ve et ürünleri	101	31,19	0,04	“
Hayvan yemi	134	29,14	0,03	Düşük
Derinin işlenmesi	108	28,44	0,04	“
Giyim eşyası dışındaki hazır tekstil	167	27,94	0,04	“
Öğütülmüş tahıl ürünleri	272	22,80	0,03	“
Sebze ve meyve işleme	226	16,32	0,02	“
Tekstil	815	12,35	0,01	“

Kaynak: DİE, İmalat Sanayinde Yoğunlaşma. http://www.die.gov.tr/turkish/sonist/imalat_yog/151102tr.htm, (29.05.2005)

Tarıma dayalı sanayi sektörleri içinde yoğunlaşma düzeyinin çok yüksek (dolayısıyla rekabetin en az) olduğu sektörler sırasıyla; nişasta ve nişasta bazlı şekerler, balık ve su ürünleri işleme, bira ve malt, yüksek alkollü içecekler, şarapçılık sektörleridir. Bu sektörlerdeki satış hasılatı büyüklüğü bakımından ilk dört sırayı alan firmaların toplam satışları, sektörün satış hasılatı toplamının % 70'inin üzerindedir. Özellikle nişasta ve nişasta bazlı şekerler sektöründeki yoğunlaşma oldukça dikkat çekicidir. Bu sektördeki en büyük dört firmanın birlikte toplam satış hasılatı, sektörün toplam satışlarının yaklaşık % 96'sına karşı gelmektedir. Bu sektörde Cargill, Amylum gibi çok uluslu gıda devleri yanında büyük ölçekli yerli firmalarda faaliyet göstermektedir. Gıda sanayinin artan tatlandırıcı talebi nedeniyle sektör hızlı bir gelişme göstermiştir. Sektörün üretim bileşiminde nişasta % 30 oranında, nişasta bazlı şeker % 70 oranında pay almaktadır.

Tarıma dayalı sanayi alt sektörleri içinde, makarna, şehriye unlu ürünler sektöründe, alkolsüz içecekler, maden ve kaynak suları sektöründe, tütün ve ürünleri sektörü ile kakao, çikolata ve şekerleme sektöründe yoğunlaşma düzeyi yüksektir. Bu sektörlerin yoğunlaşma oranları (CR4) 51-70 arasındadır.

Satış hasılatı büyüklüğü bakımından sektörün ilk dört sırasına sahip firmaların birlikte, sektörün toplam satışları içindeki payı % 31 ile % 50 arasında olan ve yoğunlaşma düzeyi orta kabul edilen sektörler sırasıyla süt ve süt ürünleri, bitkisel ve hayvansal yağlar, fırıncılık ürünleri, halı ve kilim, diğer gıda, şeker üretimi, et ve et ürünleri sektörleridir.

Yem, deri işleme, giyim dışı hazır tekstil, un-irmik, sebze ve meyve işleme, tekstil sektörleri ise yoğunlaşmanın düşük, serbest rekabetin en fazla olduğu tarıma dayalı sanayi sektörleridir (Çizelge 10.7). Bu sektörlerde satış hasılatı en yüksek olan ilk dört firmanın toplam satışları, sektörün toplam satış hasılatı içindeki payları % 29 ile % 12 arasında değişmektedir. Pamuk elyafı ve ipliği sektörüyle, sebze ve meyve işleme sektörleri yalnızca tarıma dayalı sanayi sektörleri arasında değil aynı zamanda imalat sanayi içinde de yoğunlaşmanın en düşük olduğu sektörlerdir.

Tarım ve tarıma dayalı sanayi sektörleri arasında güçlü bağlantıların en önemli araçlarından biri sözleşmeli tarım uygulamalarıdır. Şeker pancarı tarımı dışında sözleşmeli tarım kapsamındaki üretim, ilgili tarım ürününün toplam üretimi içinde çok önemsiz bir pay aldığı söylenebilir. Türkiye'de şeker pancarı tarımı tümüyle sözleşme ile yapılmaktadır. Şeker pancarı dışında, bazı sebze meyvelerde sözleşmeli tarım rastlanmaktadır. Özellikle domates salçası ve konserve fabrikaları, çiftçilerle yaptıkları sözleşmelerle ihtiyaç duydukları hammaddeleri çiftçilerden sağlama yoluna gitmektedirler. Ancak bu kapsamdaki ürünler toplam üretim içinde önemsiz bir paya sahiptirler. Son dönemlerde gıda perakendeciliği sektöründeki gelişmelerin yönlendirmesiyle et ve ürünleri sektörü ile süt ve ürünleri sektöründe yer alan büyük ölçekli modern işletmeler, gereksinim duydukları hammaddenin bir bölümünü işletmeleriyle entegre olan kendi modern havancılık işletmelerinden sağlarken bir yandan da çevresindeki tarım işletmelerinden sözleşmeyle hammadde sağlama yoluna gitmektedirler. Bu tarz giderek güçlenme eğilimi göstermektedir.

Tarım Satış Kooperatifleri (ki tarıma dayalı sanayi alanında önemli büyüklükte üretim kapasitelerine sahiptir), potansiyel olarak tarım ve tarıma dayalı sanayi arasında bağlantılar kurulmasında önemli bir işlev görebilecekken, ortaklarıyla bağlarının zayıf olması, yönetimde hükümet güdümlü olması ve en önemlisi yıllarca hükümetlerin izlediği fiyat ve destekleme politikalarının en önemli aracı olarak görülmesi gibi nedenlerle kendilerinden beklenen bu görevi yeterince yerine getirdiği söylenemez.

Bazı alt sektörlerde sanayiye uygun hammaddenin bulunamayışı, sanayi tipi meyve ve sebze üretilmemesi sektör için ciddi sorunlar doğurmakta, bu sektörlerde sanayi-tarım bütünleşmesini engellemektedir. Örneğin bu günkü yapısıyla meyve ve sebze üretimi büyük oranda taze tüketilmek üzere sofralık amaçlı yapılmaktadır. Meyve suyu sanayi ancak bu bahçelerin kalite ayırımından sonra ıskarta ve düşük kaliteye ayrılan meyveleri işlemek zorunda kalmaktadır zira uygun kaliteli meyve fiyatı, sanayi için çok yüksek bulunmaktadır (Güneş ve ark., 2002:135).

Tarıma Dayalı Sanayi Dış Ticareti

Dünyadaki ticaretin serbestleşmesi, korumacılığın kaldırılması yönündeki hızlı gelişmelere bağlı olarak, Türkiye’de de tarımsal sanayinin dış ticaret dış ticaret hacminde son 15 yılda oldukça önemli bir büyüme gerçekleşmiştir. 1990 da yaklaşık 3,6 milyar USD olan tarıma dayalı sanayi dış ticaret hacmi, 5 kat artarak 2004 yılında 18,2 milyar USD’ye ulaşmıştır. Bu artış, yaklaşık yılda ortalama % 12 dolayında bir büyüme oranının gerçekleştirildiği anlamına gelmektedir. Bu eğilimin önümüzdeki yıllarda da sürmesi beklenmektedir. Tarıma dayalı sanayi sektörlerinin ithalat ve ihracatı, değer olarak Çizelge 10.8’de, alt sektörler göre miktar olarak da Çizelge 10.10’da sunulmuştur.

Tarıma dayalı sanayi toplam ithalatı, 2003 yılında yaklaşık 5,4 milyar, 2004 yılında ise 6,5 milyar USD olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıllara ilişkin ihracat değerleri ise sırasıyla 9,8 milyar ve 11,7 milyar USD’dir (Çizelge 10.8). Bu değerlerle tarıma dayalı sanayinin net ihracat değerleri 2003 yılı için 4,4 milyar, 2004 yılı için 5,1 milyar USD’dir. Tarıma dayalı sanayi sektörünün toplam ithalat içindeki payı 2003 yılı için % 8,5, 2004 yılı için ise % 6,7 dolayındadır. Toplam ihracat içindeki payları da sırasıyla % 20,7 ve % 18,5’dir. 2003 yılına göre 2004 yılında sektörün ithalat ve ihracatı mutlak olarak artmış olmasına rağmen toplamda paylarının düşmesi dikkat çekicidir.

Tarıma dayalı sanayi alt sektörlerinde ithalat değerleri yüksek olan sektörler tekstil, gıda ürünleri, işlenmiş deri, yem, tütün ve ürünleri sektörleridir. İhracat değerleri yüksek olan sektörler ise, tekstil, gıda ürünleri, tütün ve ürünleri sektörleridir. Büyüklük sırasına göre dış ticaret dengesi fazla veren sektörler tekstil, gıda ürünleri, tütün ve ürünleri sektörleri iken, yem ve deri sektörleri dış ticaret açığı vermektedirler.

Türkiye, bazı tarıma dayalı sanayi ürünlerinde önemli miktarda ihracat yapmaktadır. Örneğin 2003 yılında yaklaşık olarak, 606 bin ton buğday unu ve irmik, 195 bin ton meyve-sebze konservesi, 193 milyon litre kaynak suyu ve soda, 188 bin ton şeker, 151 bin ton bisküvi, 150 bin ton domates salçası, 106 bin ton pamuk ipliği, 318 milyon metre pamuklu dokuma, 98 bin ton bitkisel ham yağ, 90 bin ton dondurulmuş meyve-sebze, 85 bin ton meyve suyu ve konsantresi, 77 bin ton işlenmiş fındık ve ürünleri, 75 bin ton zeytin yağı, 70 bin ton makarna, 67 bin ton margarin, 62 bin ton çikolata ve kakaolu ürünler, 41 bin ton nişasta bazlı tatlandırıcılar ve 43 milyon litre bira, 13 bin ton sigara ihraç etmiştir (çizelge 10.10).

Önemli miktarda ithal ettiği tarıma dayalı sanayi ürünlerine örnek olarak şunlar sıralanabilir. 711 bin ton bitkisel ham yağ, 525 bin ton yağlı tohum küspesi, 224 bin ton pirinç, 205 bin ton ham deri, 98 bin ton pamuk ipliği, 376 milyon metre pamuklu dokuma, 52 bin ton nişasta bazlı tatlandırıcılar, 19 bin ton nişasta, 28 bin ton karma yem, 1553 milyon dm² işlenmiş deri, 46 bin ton işlenmiş balık ve su ürünleri, 20bin ton balık unu.

Dış ticaret dengesi açısından durum incelendiğinde önemli miktarda net ihracat yapılan ürünler şunlardır; 606 bin ton buğday unu ve irmik, 195 bin ton meyve-sebze

konservesi, 193 milyon litre kaynak suyu ve soda, 187 bin ton şeker, 151 bin ton bisküvi, 150 bin ton domates salçası, 90 bin ton dondurulmuş meyve-sebze, 85 bin ton meyve suyu ve konsantresi, 77 bin ton işlenmiş fındık ve ürünleri, 74 bin ton zeytin yağı, 70 bin ton makarna, 67 bin ton margarin, 56 bin ton çikolata ve kakaolu ürünler, 40 milyon litre bira, 13 bin ton sigara.

Önemli miktarda dış ticaret açığı bulunan ürünler de 613 bin ton bitkisel ham yağ, 478 bin ton yağlı tohum küspesi, 220 bin ton pirinç, 191 bin ton ham deri, 59 milyon metre pamuklu dokuma 1334 milyon dm² işlenmiş deri, 27 bin ton karma yem, 25 bin ton işlenmiş balık ve su ürünleri, 19 bin ton balık unu, 17 bin ton nişasta, 11 bin ton nişasta bazlı şekerdir.

Çizelge 10.8 Tarıma dayalı sanayi dış ticareti (milyon USD)

Sektörler	İthalat			İhracat			Dış ticaret dengesi
	2003	2004	Artış(%)	2003	2004	Artış(%)	
Gıda	1 418,7	1 473,3	3,8	2 565,3	3 224,5	25,7	1 146,6
Yem	199,9	397,8	99,0	14,5	11,6	-20,0	-185,4
İçki	15,4	30,7	99,4	69,8	113,1	62,0	54,4
Tütün	234,9	239,3	1,9	418,8	477,8	14,1	183,9
Gıda içki tütün	1 868,9	2 141,1	14,6	2 649,6	3 349,2	26,4	780,7
Dokuma	3 094,0	3 785,0	22,3	6 841,2	7 997,1	16,9	3 747,2
Deri	436,9	618,6	41,6	285,8	328	14,8	-151,1
Tarıma Day. San.	5 399,8	6 544,7	21,2	9 776,6	11 674,3	19,4	4 376,8
Toplam	63 339,7	97 361,5	53,7	47 252,8	63 074,8	33,5	-16 086,9

Kaynak DPT, Temel Ekonomik Göstergeler Mart 2005, Ankara

Çizelge 10.9 Tarıma dayalı sanayinin dış ticaret içindeki payları (%)

Sektörler	İthalat		İhracat	
	2003	2004	2003	2004
Gıda	2,24	1,51	5,43	5,11
Yem	0,32	0,41	0,03	0,02
İçki	0,02	0,03	0,15	0,18
Tütün	0,37	0,25	0,89	0,76
Gıda içki tütün	2,95	2,20	5,61	5,31
Dokuma	4,88	3,89	14,48	12,68
Deri	0,69	0,64	0,60	0,52
Tarıma Day. San.	8,53	6,72	20,69	18,51
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00

Kaynak: Çizelge 10.8

Avrupa Birliği (AB), Türkiye'nin en önde gelen dış pazarıdır. Türkiye'nin 2004 yılında gerçekleştirdiği toplam ihracatın % 54,7'si AB ülkelerine yapılmış, toplam ithalatın ise % 46,7'si AB'den sağlanmıştır (DPT, 2005). AB ile 1996 da varılan gümrük birliği ve AB'ye adaylık süreci, ekonomik ilişkileri, özellikle ticareti derinleştirerek geliştirmiştir. AB, Türkiye için önemli bir dış pazar olduğu gibi, Türkiye de aynı zamanda AB için, önemli bir dış ticaret ortağıdır. AB'nin 2004 yılı dış ticaretinde Türkiye, ihracat bakımından yedinci, ithalat bakımından da altıncı sırada gelen ülkedir. Türkiye, AB ile yaklaşık 69 milyar Euro'ya ulaşan dış ticaret hacmiyle AB'nin toplam dış ticareti içinde % 3,5'lik bir pay almaktadır (Directorate General Trade of the European Commission, 2005). Tekstil ve tekstil ürünleri, AB'nin Türkiye'den yaptığı ithalat içinde yaklaşık % 40'lık bir payla, belirleyici bir ağırlığa sahiptir. AB'nin meyve ve sebze ithalatı açısından Türkiye, ABD'den sonra, % 11'lik payla ikinci önemli tedarikçi ülke konumundadır. Eurostat verilerine göre AB'nin 2003 yılında, gıda, içki ve tütün sektörü ürünleri olarak Türkiye'den yaptığı ithalat 1,85 milyar Euro, Türkiye'ye yaptığı ihracat ise 0,46 milyar Euro dolayındadır. Bu değerlerle, gıda, içki ve tütün sektörü

ürünlerinde, Türkiye-AB ticaretinde Türkiye lehine yaklaşık 1,4 milyar Euro bir fazlalık vardır.

AB pazarı, Türkiye'nin tarımsal sanayi ürünleri için gelecekte de önemini koruması ve genişlemesi beklenen ümit var bir pazardır. Özellikle meyve ve sebze işleme sanayi ürünleri için Avrupalı tüketicilerin sağlıklı beslenmeye duyarlılıkları ve Akdeniz beslenme sistemine yönelmeleri nedeniyle büyük bir talep potansiyeli yaratırken, aynı zamanda İspanya, İtalya, Portekiz ve Yunanistan gibi AB üyesi ülkelerle zorlu bir rekabetle yüz yüzedir (Akgüngör ve ark., 2002)

Çizelge 10.10 Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde üretim, ihracat, ithalat ve yurtiçi talep 2003

Ürünler	Üretim	İhracat	İthalat	Talep	Net ihracat
Mezbaha ürünleri (1000 ton)					
Kırmızı et	338	0,1	0,0	338	0,1
Kümes hayvanları eti	768	4,8	0,0	763	4,8
Et ürünleri	57	0,8	0,0	56	0,8
Ham deri	33	14,6	205,3	224	-190,7
Süt ve süt ürünleri (1000 ton)					
İşlenmiş içme sütü ve krema	457	2,1	0,1	457	2,0
Yoğurt	940	0,1	0,0	940	0,1
Peynir	367	8,8	3,3	361	5,5
Tereyağı	143	0,1	5,2	148	-5,1
Dondurma	78	3,8	0,2	74	3,6
Su ürünleri (1000 ton)					
İşlenmiş balık ve kabuklu ürünler	57	20,8	46,0	82	-25,2
Balık unu	26	1,2	19,9	45	-18,7
Balık yağı	14	11,4	0,1	3	11,3
Tahıl ve nişasta ürünleri (1000 ton)					
Pirinç	233	4,0	224,1	478	-220,1
Buğday unu ve irmik	11 450	606,3	0,0	10 844	606,3
Bulgur	992	30,5	0,0	962	30,5
Makarna	504	69,1	0,0	435	69,1
Ekmek	10 370	1,1	0,0	10 369	1,1
Bisküvi	530	150,5	0,0	380	150,5
Nişasta	75	1,8	18,7	92	-16,9
Nişasta tabanlı tatlandırıcılar	363	40,6	51,7	374	-11,1
Meyve ve sebze işleme (1000 ton)					
Meyve-sebze konserveleri	235	195,2	0,0	36	195,2
Dondurulmuş meyve sebze	125	89,7	0,0	37	89,7
Domates salçası	285	149,8	0,0	118	149,8
Meyve suyu ve konsantresi	350	84,8	0,0	265	84,8
Salamura zeytin	200	44,0	0,0	157	44,0
İşlenmiş fındık ve ürünleri	84	77,0	0,0	7	77,0
Reçel marmelat	68	8,5	0,0	60	8,5
Bitkisel yağ sanayi (1000 ton)					
Zeytin yağı	220	75,2	1,1	100	74,1
Bitkisel ham yağlar	930	98,1	711,3	1235	-613,2
Margarin	538	67,0	0,1	471	66,9
Yağlı tohum küspeleri	1 561	47,1	525,0	2 039	-477,9
Şeker ve şekerli ürünler (1000 ton)					
Şeker	1 780	187,5	0,6	1675	186,9
Helva	56	3,6	0,0	52	3,6
Lokum	46	2,0	0,0	44	2,0
Çiklet	76	28,4	0,1	48	28,3
Şekerlemeler	156	21,5	1,0	136	20,5
Çikolata ve kakaolu ürünler	157	61,6	5,8	101	55,8

Çizelge 10.10 (Devam) Tarıma dayalı sanayi sektörlerinde üretim, ihracat, ithalat ve yurtiçi talep 2003

Ürünler	Üretim	İhracat	İthalat	Talep	Net ihracat
Yem sanayi (1000 ton)					
Karma yem	6 550	1,7	28,3	6 577	-26,6
İçki sanayi (milyon litre)					
Bira	837,1	42,5	2,7	794,6	39,8
Şarap	51,3	6,0	0,0	45,3	6,0
Yüksek alkollü içkiler	68,3	4,6	5,6	69,3	-1,0
Kola, gazoz	1 944,1	25,6	0,0	1 948,5	25,6
Kaynak suyu ve soda	2 805,0	193,0	0,0	2 612,3	193,0
Tütün ürünleri sanayi (1000 ton)					
Sigara	117,3	12,5	0,0	106,5	12,5
Tekstil sanayi					
Pamuk ipliği (1000 ton)	1 092,7	1 06,0	97,5	1 084,2	8,5
Pamuklu dokuma (milyon metre)	1 864,6	317,8	376,4	1 923,1	-58,6
Yün ipliği (1000 ton)	145,8	3,3	4,3	146,8	-1,0
Yünlü dokuma (milyon metre)	55,7	14,4	16,4	57,8	-2,0
Hazır eşya (1000 ton)	274	271,7	21,1	23,5	250,6
Halı kilim (milyon m ²)	67,2	65,0	8,6	10,9	56,4
Deri ve deri ürünleri sanayi					
İşlenmiş deri (milyon dm ²)	4 541	219	1 553	5 001	-1 334
Kösele (ton)	7 222	227	234	7 229	-7
Yarı işlenmiş deri (ton)		11 322	3 345		7 977

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, Ankara, 2004.

Sonuç

Ülke ekonomisi ve toplumsal hayatı içinde önemli bir yere sahip olan tarıma dayalı sanayi, bu önemini, önümüzdeki yıllarda artarak sürdüreceği gibi görünmektedir. Özellikle gıda ve içecek sektöründe önemli gelişmeler beklenmektedir. Geniş, dinamik bir iç pazar, sektörün gelişmesi için gerekli olan talebi, sürekli canlı tutmaktadır. Yüksek sayılabilecek bir nüfus artış hızı, genç ve 72 milyonu bulmuş nüfusuyla Türkiye, sektör için güvenli bir iç pazardır. Tarıma dayalı sanayi ürünleri için güvenli ve geniş bir iç pazar olmak, yalnızca nüfusun büyük ve genç olmasından değil aynı zamanda görece düşük tüketim düzeyi, bu günkü tüketim yapısı, hızlı kentleşme, kadınların giderek daha fazla iş hayatında yerini alması, turizm gibi faktörlerin etkisiyle, ekonomik büyüme ile birlikte önemli bir tüketim potansiyelini de bünyesinde barındırmasından da kaynaklanmaktadır.

Bu gün ailelerin toplam harcamaları içinde, gıda içki ve tütün ürünlerine yapılan harcamaların hala önemli bir yeri vardır. DİE 2003 hane halkı gelir ve tüketim verilerine göre ülke ortalaması olarak ailelerin toplam harcamalarının, yaklaşık % 32'si gıda içki ve tütün ürünlerine yapılmaktadır. Buna giyim eşyaları ve tekstil ürünleri için yapılan harcamalar da eklendiğinde, harcamaların % 38'i tarıma dayalı sanayi ürünleri için yapılmaktadır. Bu oran kırsal kesimdeki ailelere ve kalabalık ailelere doğru gidildiğinde önemli ölçüde artmaktadır (DİE, 2004).

Tarıma dayalı sanayi ürünleri için kararlı ve geniş bir iç pazarın yanında, dış pazar fırsatlarının da sektörün büyümesi ve gelişmesi için önemli motivasyon nedenidir. Bu bakımdan Türkiye'nin Avrupa, Orta Doğu ve Asya pazarlarına yakınlığı, bu pazarlarda pazar paylarını artırması, sektör için önemli fırsatlardır.

Türkiye'de gıda tüketim yapısı son yıllarda önemli ölçüde değişmektedir. Kentleşme, gelir artışı, kadınların işgücü piyasasında giderek daha fazla oranda yer alması, eğitim düzeyinin yükselmesi, tarım sektörünün giderek daha fazla pazara dönük entegrasyonu, tüketim kalıbının batı tarzı, daha fazla işlenmiş, katma değeri yüksek

gıda ürünlerine yönelik değişmesine yol açmaktadır. Çok sayıda uluslar arası şirket, gıda sektöründe yerli firmalarla ortaklık kurarak faaliyet göstermektedir. Perakendeci sektörde çok uluslu firmalar ve büyük ölçekli modern yerli hiper marketlerin yer almasıyla, gıda zincirinde, yukarıdan, perakendeci sektörden başlayarak tarım sektörüne kadar sektörün dikey entegrasyonunda önemli gelişmeler başlamıştır. Bu yöndeki gelişmelerin giderek yaygınlaşması beklenmektedir.

Tüketicilerin gıda güvenirlğine giderek daha fazla önem vermesi ve AB'ye uyum çabalarının etkisiyle, gıdaların üretimi, tüketimi ve denetlenmesi konusunda yasal düzenlemeler yapılmış, AB'nin genel gıda mevzuatına uyumlu bir yasal düzenleme haziran 2004 tarihinde 5179 sayılı yasayla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda gıda güvenirlği sisteminin temel unsurları olan Kritik Kontrol Noktaları ve Tehlike Analizleri (Hazard Analysis Critical Control Points, HACCP), İyi Üretim Uygulamaları (Good Manufacturing Practices, GMP), İyi Hijyen Uygulamaları (Good Hygiene Practices) alanlarında gerekli kurumsal ve yasal altyapı çalışmaları sürdürülmektedir.

Gıda içki ve tütün sektörüyle, tekstil sektörü gibi tarıma dayalı sektörler, 1990-2000 yılları arasındaki on yıllık dönemde, üretim değeri bazında reel olarak yıllık ortalama % 5.9 oranında büyümüştür. Bu büyüme eğilimi günümüzde de sürmektedir. Kapasite kullanım oranı artan, finanssal yapıları güçlenen, giderek daha rekabetçi ve tüketici yönelimli yapısal gelişme gösteren Türkiye tarıma dayalı sanayi sektörlerinin en önemli üstünlüğünün görece ucuz işgücü ve hammadde iken, olası tehditlerinin de serbest ticaret antlaşmalarıyla korumacılığın ve kotaların kaldırılmasıyla özellikle tekstil ürünleri sektöründe görece olarak daha ucuz işgücü ve düşük enerji maliyetlerine sahip Çin, Hindistan gibi ülkelerle karşılaşılacak rekabetin olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

Akgüngör S., R. F. Barbaros, N. Kumral, 2002. Competitiveness of Turkish Fruit and Vegetable Processing Industry in the European Union Market. *Russian and East European Finance and Trade*, vol. 38(3):34-53

DİE, 2003, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 2000, Yay. No. 2731, Ankara.

DİE, 2004. Haber Bülteni (Hane halkı gelir ve tüketim) 14.09.2004.

<http://www.die.gov.tr/turkish/sonist/HHGELTUK/140904/140904.xls> (15.06.2005)

DİE, 2005. İmalat Sanayinde Yoğunlaşma.

http://www.die.gov.tr/turkish/sonist/imalat_yog/151102tr.htm (29.05.2005)

Directorate General Trade of the European Commission, 2005. Turkey.

http://trade-info.cec.eu.int/doclib/docs/2005/april/tradoc_113546.pdf (27.05.2005)

DPT, 2004, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, Ankara,

DPT, 2005, Temel Ekonomik Göstergeler Mart 2005, Ankara

Göktolga Z. G., 2004, Türkiye'de Gıda Sanayinin Yapısal Analizi: Input-output Analizi, GOP. Üniv. Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı (yayınlanmamış doktora tezi), Tokat.

Güneş E., M. Albayrak, B. Gülçubuk, 2002. Türkiye'de Gıda Sanayi. TEKGIDA-İŞ Sendikası Yayını, Semih Ofset, Ankara.

11. Güneydoğu Anadolu Projesi

Prof. Dr. Bahri KARLI

Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

Giriş

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Cumhuriyet döneminin en önemli entegre bölgesel kalkınma projesidir. Proje alanı Türkiye yüzölçümünün % 9.7'sini ve ülke nüfusunun % 9.7'sini oluşturmaktadır. Proje alanı Belçika'dan 2.4 kat, Hollanda'dan 2.2 kat, İsviçre'den ise 1.8 kat daha büyüktür.

Proje ile bölgedeki zengin toprak ve su kaynakları potansiyeli kullanılarak, bölgenin sosyo-ekonomik yapısının geliştirilmesi ve yaşam düzeyinin yükseltilmesi amaçlanmaktadır.

Projenin tamamlanması ile bölgede ekonomik ve sosyal açıdan kalkınmayı sağlayacak ana sektör tarımdır. Sulamanın doğrudan etkileri tarımda görülecek ve dolaylı etkileri tarıma dayalı sanayilere yansıtacaktır. Dolayısı ile tarıma dayalı sanayiler gelişme gösterecektir (Karlı, 1998).

Kuru tarımın hakim olduğu bölgede, sulamanın başlaması ile birlikte ürün deseni değişmeye başlamış ve yetiştirilen ürünleri işleyecek tarıma dayalı sanayiler gelişme göstermiştir. Bölgede gelişmesi beklenen stratejik sanayiler arasında tarıma dayalı sanayiler yer almaktadır. Tarıma dayalı sanayiler bir bölgenin gelişmesinde ve diğer bölgelerle gelişmişlik farkının giderilmesinde önemli rol oynamakta ve diğer sanayilerin gelişmesinde etkili olmaktadır.

GAP ile sulamaya açılacak 1.7 milyon hektar arazi, Türkiye'de ekonomik olarak sulanabilen alanların % 20'sine tekabül etmektedir. Proje ile sulamaya açılacak alanın % 13'ü fiilen sulanmaktadır. Sulamanın başlaması ve tarımsal üretimde nispi bir artışın sağlanması, bölgede ekonomik ve sosyal yapıda önemli değişmelere yol açmış bulunmaktadır.

Bölge ekonomisi 1995'li yıllara kadar tarıma dayalı bir yapı sergilerken, sulama projelerinin kademeli olarak hizmete girmesi ve sulu tarıma açılması ile her sektör düzeyinde canlanma ve gelişme kendini göstermeye başlamıştır. Sulu tarım ile birlikte tarımsal girdi kullanımında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Buna bağlı olarak bazı tarımsal ürünlerin üretiminde de büyük artışlar sağlanmıştır. Tarımdaki gelişme beraberinde tarıma dayalı sanayilerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Söz konusu değişmelerin ve gelişmelerin entegre bölgesel kalkınma çabaları ile devam etmesi beklenmektedir.

Bölgede tarıma dayalı sanayilerin gelişmesi ile; bitkisel ve hayvansal ürünlerin işlenmesi sonucu daha yüksek oranda katma değer yaratılacak, yeni iş alanları açılarak istihdam artırılabilecek ve toprak üzerindeki nüfus baskısı azaltılacaktır. Bölge gelişmişlik açısından diğer bölgelerle bütünleşmiş sosyo - ekonomik bir yapıya kavuşacaktır (Karlı, 2001).

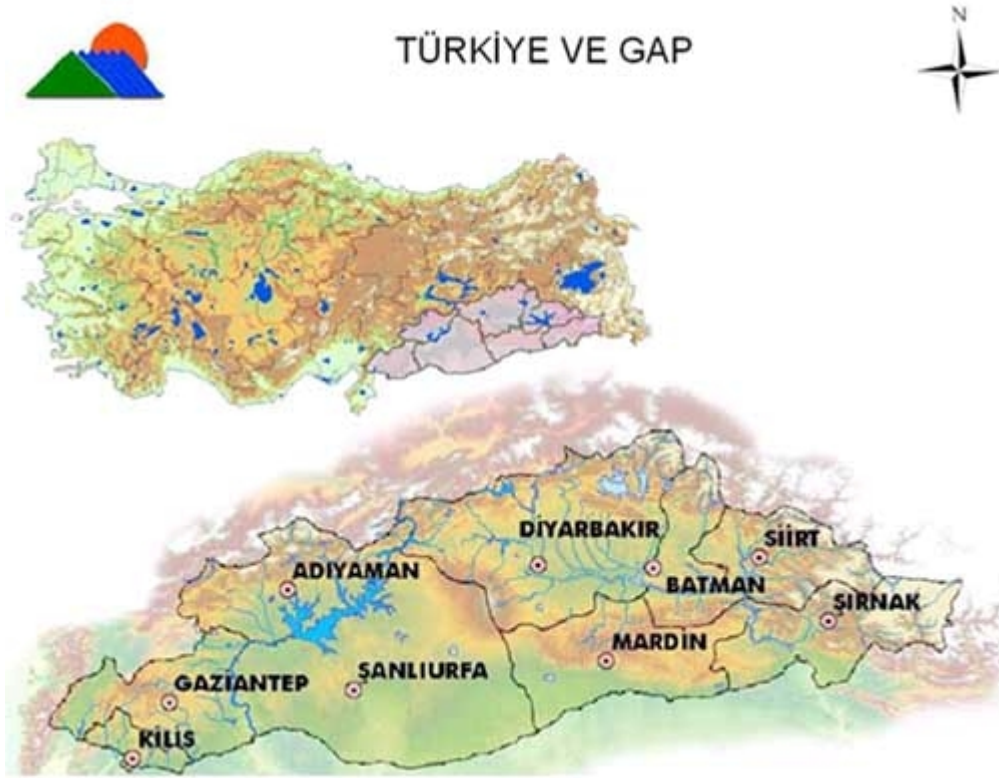
Tarım ve tarıma dayalı sanayiler bölgenin gelişmesi için önemli iki ana unsur olacaktır. Nitekim, GAP için hazırlanan Master Plân'da bölgenin "Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayi Ürünleri" bakımında bir "İhracat Merkezi" haline geleceği ifade edilmektedir.

GAP alanında, tarım sektöründe ortaya çıkan olumlu gelişmeleri daha ileriye götürebilmek ve tarımsal üretim kaynaklarından en etkin şekilde yararlanabilmek için; teknik, ekonomik ve sosyal önlemlerin birlikte ele alınarak uygulamaya konulması büyük önem taşımaktadır.

Güneydoğu Anadolu Projesi

GAP, ülkemizin yedi coğrafi bölgesinden biri olan Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illeri kapsamaktadır. Bu iller; Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak'tır (Şekil 11.1). Bölgenin yüzölçümü 75 308 km² olup Türkiye yüzölçümünün % 9.7'sini oluşturmaktadır. Temel hedefi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi halkının gelir düzeyi ve hayat standardını yükselterek, bu bölge ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam imkanlarını artırarak, sosyal istikrar, ekonomik büyüme gibi milli kalkınma hedeflerine katkıda bulunmak olan GAP, çok sektörlü, entegre ve sürdürülebilir bir kalkınma anlayışı ile ele alınan bir bölgesel kalkınma projesidir.

Proje, gelecek kuşaklar için kendilerini geliştirebilecekleri bir ortam yaratılmasını amaçlayan sürdürülebilir insani kalkınma felsefesi üzerine kurulmuştur. Kalkınmada adalet, katılımcılık, çevre korunması, istihdam, mekansal planlama ve alt yapı geliştirilmesi GAP'ın temel stratejileridir.

Şekil 11.1. GAP Bölgesindeki İller

Bölge zengin toprak ve su kaynaklarına sahiptir. Türkiye'de ekonomik olarak sulanabilir 8.5 milyon ha arazinin 2.1 milyon ha'ı (% 25) bu bölgededir. Fırat ve Dicle nehirlerinin Türkiye sınırları dahilindeki ortalama su potansiyeli yılda 52.9 milyar m³ olup, ülke toplam potansiyelinin % 28'ini oluşturmaktadır.

Barajlar ve Sulamaya Açılan Alanlar

Bölgenin zengin su kaynaklarını (Fırat ve Dicle nehirleri) sulama ve enerji üretimi amacıyla değerlendirmek üzere 13 büyük proje oluşturulmuştur. Bu projelerin 7'si Fırat, 6'sı Dicle havzasında yer almaktadır. Projeler tamamlandığında, 22 baraj ve 19 hidroelektrik santrali inşa edilmiş olacaktır. Proje sonunda 7 426 MW kurulu güç ile yılda 27 milyar kilowattsaat enerji üretilecek ve 1.7 milyon hektar arazi sulu tarıma açılacaktır (Çizelge 11.1). Projenin toplam maliyeti 32 milyar ABD dolarıdır. Proje için bu güne kadar toplam 17.2 milyar ABD doları harcama yapılmıştır.

Çizelge 11.1. GAP toprak ve su kaynakları geliştirme projeleri

Projeler	Enerji Üretimi (kwh/yıl)	Sulanacak Alan (ha)
Fırat Havzası	20 100 000	1 091 203
1. Karakaya Barajı / HES	7 354 000	-
2. Aşağı Fırat	9 024 000	706 281
3. Sınır Fırat	3 170 000	-
4. Suruç - Yaylak	-	146 500
5. Adıyaman - Kahta	509 000	77 824
6. Adıyaman – Göksu - Araban	43	71 598
7. Gaziantep	-	89 000
Dicle Havzası	7 247 000	601 824
1. Dicle - Kralkızı	444 000	126 080
2. Batman	483 000	37 744
3. Batman - Silvan	964 000	257 000
4. Garzan	315 000	60 000
5. Ilisu	3 833 000	-
6. Cizre	1 208 000	121 000
Genel Toplam	27 347 000	1 693 027

Kaynak: Anonim, 1997

Bölgedeki hidroelektrik enerji projelerinin %70.3'ü işletme halindedir. Türkiye'nin hidroelektrik enerji potansiyeli (2001 yılı itibarıyla) 35 310 MW kurulu güç ile 125 328 GWh/yıl olarak belirlenmiştir. Bu potansiyelin kurulu güç olarak % 21.2'si, yıllık enerji üretimi olarak % 21.8'i GAP kapsamında yer almaktadır. Halen Türkiye'de kullanılan hidroelektrik enerjinin yaklaşık % 45.5'i bölgedeki barajlardan elde edilmektedir.

İşletmeye alınmış bulunan Karakaya, Atatürk, Birecik, Karkamış, Kralkızı ve Dicle barajlarından elektrik üretilmekte, Batman Barajı'ndan ise Aralık 2001 döneminden itibaren enerji üretilmesi planlanmış bulunmaktadır. Sadece sulama amaçlı olarak inşa edilen Hancağız ve Çamgazi barajları ile birlikte 9 baraj ve 6 hidroelektrik santral inşaatı tamamlanmıştır (Anonim, 2002).

GAP bölgesinde 2000 yılı itibarıyla sulamaya açılan alan miktarı 348 381 ha'dır. Bu alanın % 79.6'sı (277 332 ha) kamu tarafından, % 20.4'ü ise (71 049 ha) halk tarafından sulu tarıma açılmıştır. Kamu tarafından sulu tarıma açılan 277 332 ha arazinin % 77.1'ini (213 924 ha) Devlet Su İşleri (DSİ), % 22.9'unu (63 408 ha) ise Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü işletmeye açmıştır. DSİ tarafından sulamaya açılan alan GAP ile sulamaya açılacak alanın yaklaşık % 13.0'üne tekabül etmektedir (Karlı, 2001a; Anonim, 2000). DSİ tarafından işletmeye açılan GAP sulama projeleri Çizelge 11.2'de verilmiştir.

Arazi Toplulaştırması Faaliyetleri

Bölgede, GAP ile birlikte arazi toplulaştırması, toprak muhafaza çalışmaları ve tarla içi geliştirme hizmetleri yoğunluk kazanmıştır. Bölgedeki arazi toplulaştırması faaliyetleri GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Tarım Reformu Genel Müdürlüğü

(TRGM) ve Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü (KHGM) tarafından yürütülmektedir. GAP bölgesinde 2004 yılı sonu itibariyle 140 977 ha arazide toplulaştırma ve 92 126 ha arazide tarla içi geliştirme hizmetleri yapılmıştır.

Çizelge 11.2. İşletmede olan GAP sulama projeleri (ha)

Fırat Havzası (175 571)		Dicle Havzası (38 353)	
1. Şanlıurfa-Harran	123 392	1. Krakızı-Dicle Pompaj	4 758
2. Adıyaman-Çamgazi	2 000	2. Devegeçidi	10 600
3. Hancağız	6 945	3. Silvan I ve II	8 790
4. Yaylak	5 600	4. Silopi Nerdüş	2 740
5. Nusaybin Çağçağ	8 600	5. Çınar Göksu	4 234
6. Akçakale YAS	10 255	6. Garzan Kozluk	3 973
7. Ceylanpınar YAS	9 000	7. X. Bölge Küçüksu	3 258
8. Hacıhıdır	2 080	-	-
9. Derik Dumluca	1 860	-	-
10. XV. Bölge Küçüksu	900	-	-
11. XX. Bölge Küçüksu	4 939	-	-
GAP Toplamı 213 924			

Kaynak: DSI, 2005.

GAP bölgesinde arazi toplulaştırması faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı il Şanlıurfa'dır. Şanlıurfa ilinde Tarım Reformu Genel Müdürlüğü tarafından 206 köyde ve 129 177 ha arazide toplulaştırma yapılmıştır. Arazi toplulaştırma çalışmaları halen devam etmektedir. Çalışma faaliyetleri 135 köyü ve 85 940 ha araziye kapsayacak şekilde planlanmış, 21 köyde ve 15 780 ha arazide devam etmektedir (Anonim, 2005a).

GAP'ın Bölgesel Etkileri

Doğal Yapı

GAP alanı Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden biri olan Güneydoğu Anadolu bölgesini kapsamaktadır. Bölge, kuzeyden Güneydoğu Toroslar ve güneyden Suriye ve Irak devlet sınırları ile çevrili, genellikle az engebeli büyük düzlüklerden oluşmaktadır. Fırat ve Dicle nehirleri bölgenin iki büyük akarsuyudur. Bölge yer altı suyu potansiyeli bakımından da oldukça zengindir.

Güneydoğu Anadolu bölgesi tipik bir kara iklimine sahiptir. Gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farklarının yüksek olduğu bölgede, yazlar çok sıcak ve kışlar soğuk geçer. Bölgede yıllık ortalama yağış 200-300 mm'dir. Bunun sonucu olarak su eksikliği en önemli etken olma özelliğini sürdürmektedir. Yağışın % 48'i kış, % 33'ü ilkbahar, % 17'si sonbahar ve % 2'si yaz aylarında düşmektedir. Haziran-Ağustos döneminde ise ortalama yağış 10 mm civarında olmaktadır. Bölgede nispi nem % 54 olmasına rağmen, yaz aylarında % 20'nin altına düşmektedir (TOBB, 1989).

Güneydoğu Anadolu bölgesi toprakları daha çok kırmızımsı kahverengi toprak grubuna giren, orta sığ, organik madde ve fosfor bakımından biraz zayıf ve fazla oranda kil (% 49-62) ihtiva eden topraklardır (Anonim, 1980). Bölgede işlemeli tarıma elverişli arazi miktarı yüksektir. Ancak, bazı yörelerde II., III. ve IV. sınıf toprakların % 37.1'i taşlarla kaplı olduğundan, topraktaki yüzey taşları önemli bir problem olarak görülmektedir (Anonim, 1989).

GAP bölgesinde Fırat ve Dicle gibi iki önemli nehir vardır. Fırat nehrinin yıllık ortalama debisi 30 milyar m³, Dicle nehrinin ise 16.7 milyar m³'tür. Projeler tamamlandığında Fırat nehrinden yılda yaklaşık 9 milyar m³ su çekilecektir. Çekilecek su miktarı Fırat nehrinin yıllık ortalama debisinin yaklaşık % 30'una tekabül

etmektedir. Dicle nehrinden çekilecek su miktarı ise 3.7 milyar m³ olup, bu değer ortalama debinin % 22'sini oluşturmaktadır (Anonim, 1989).

Bölge, yer altı suyu potansiyeli bakımından da oldukça zengindir. Yapılan etütler sonucunda yıllık güvenilir yer altı suyu potansiyelinin toplam 3.8 milyar m³ olduğu tespit edilmiştir. Bölgedeki tarım arazilerinden 82 070 hektarının yer altı suyu ile sulanması planlanmıştır (Anonim, 1986).

Bölge orman varlığı bakımından, Türkiye'nin diğer bölgelerine göre en fakir bölgesidir. Bölgedeki toplam 1 257 bin hektarlık orman alanınının 78 bin ha'ı (% 6.2) kuru, 1 178 bin ha'ı (% 93.8) baltalık ve bozuk baltalık (enerji) orman alanıdır. Orman varlığı bakımından en şanssız il Şanlıurfa'dır. Bu il, bölge orman varlığınının % 0.7'sine sahiptir (Anonim, 2002).

Sosyal Yapısı

GAP bölgesindeki illerde 1990 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre toplam nüfusu 5 157 160 iken, yaklaşık % 28.1 artarak 2000 yılında 6 608 619 kişiye ulaşmıştır. Bölge nüfusu Türkiye nüfusunun % 9.7'sini oluşturmaktadır. Toplam nüfusun % 37.3'ü kırsal alanda yaşarken, % 62.7'si kentlerde yaşamaktadır. Türkiye genelinde bu oran sırasıyla % 35.1 ve % 64.9'dur (Çizelge 11.3).

Çizelge 11.3. GAP bölgesindeki illerde şehir ve köy nüfusu (2000)

İLLER	Şehir Nüfusu		Köy Nüfusu		Toplam		Yıllık Nüfus Artış Hızı 1990-2000 (%)
	Kişi	Oran (%)	Kişi	Oran (%)	Kişi	Oran (%)	
Adıyaman	338 939	54.3	284 872	45.7	623 811	100.0	+ 1.99
Batman	304 166	66.6	152 568	33.4	456 734	100.0	+ 2.83
Diyarbakır	817 692	60.0	545 016	40.0	1 362 708	100.0	+ 2.17
Gaziantep	1 009 126	78.5	276 123	21.5	1 285 249	100.0	+ 2.40
Kilis	74 985	65.4	39 739	34.6	114 724	100.0	- 1.26
Mardin	391 249	55.5	313 849	44.5	705 098	100.0	+ 2.33
Siirt	153 522	58.2	110 154	41.8	263 676	100.0	+ 0.79
Şanlıurfa	842 129	58.3	601 293	41.7	1 443 422	100.0	+ 3.65
Şırnak	211 328	59.8	141 869	40.2	353 197	100.0	+ 2.98
Toplam	4 143 136	62.7	2 465 483	37.3	6 608 619	100.0	+ 2.47
TÜRKİYE	44 006 274	64.9	23 797 653	35.1	67 803 927	100.0	+ 1.82
GAP'ın Payı (%)	9.4	-	10.4	-	9.7	-	-

Kaynak; DİE, 2005a.

GAP bölgesinde nüfus artış hızı Türkiye ortalamasının üzerindedir. Türkiye genelinde yıllık nüfus artış hızı % 1.82 iken, GAP bölgesinde bu oran % 2.47'dir. Bu dönemde en yüksek nüfus artış hızı % 3.65 ile Şanlıurfa ilinde, en düşük nüfus artış hızı ise % -1.26 ile Kilis ilinde gerçekleşmiştir. Kilis ili göç verdiği için, toplam nüfusta azalma olmuştur.

Bölgede, 2000 yılı itibarıyla okuma yazma bilmeyenlerin oranı % 31.2'dir. Bu oran Türkiye ortalamasının yaklaşık 2.2 katıdır (% 14.4). Diğer bir ifade ile bölgede okur-yazarlık oranı % 68.8 iken, Türkiye genelinde % 85.6'dır. Okur-yazarlık oranının cinsiyetler arasındaki dağılımında da bölge Türkiye ortalamasının gerisindedir. Türkiye'de erkeklerin % 92.4'ü, kadınların ise % 78.7'si okur-yazar, bölgede erkeklerin % 81.8'i, kadınların ise % 55.6'sı okur-yazardır (Anonim, 2002).

Okuma yazma bilmeyenlerin oranı, erkeklerde en yüksek il Şırnak (% 34.2) ve en düşük il Gaziantep'tir (% 11.8). Kadınlarda da okuma yazma bilmeyenlerin oranı en

yüksek il Şırnak (% 76.1), en düşük il ise Gaziantep'tir (% 29.9). Bu durum, GAP bölgesinde eğitim düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, GAP'ta beklenen hedeflere ulaşılabilmesi için eğitim düzeyinin yükseltilmesi önem arz etmektedir. Çünkü, üreticilerin her yönüyle eğitilip ve yeni teknikler hakkında aydınlatılması gerekir. Bu da, uygulanacak yeni tarım tekniklerinin başarıyla uygulanmasında en önemli faktördür.

GAP bölgesinde tarım sektörü ağırlığını sürdürmektedir. Çalışan nüfusun yaklaşık % 60.0'ı tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Özellikle küçük ve nüfusu 100 binin altında olan orta büyüklükteki kentlerde nüfusun önemli bir bölümü esas geçim ve istihdam kaynağı olarak tarımla uğraşmaktadır. Bölgede, 2000 yılı itibariyle toplam istihdam 2 107 bin kişidir (Anonim, 2002). Bölgedeki istihdam 1990-2000 döneminde % 14.1 oranında artmıştır. Bu artışta GAP'ın önemli payı olmuştur. Çünkü sulu tarım alanlarının artması beraberinde üretim artışını sağlamıştır. Üretim artışı sanayileşmeyi tetiklemiş, sanayi tesislerinin artması istihdama yansımıştır.

GAP ile kuru tarım alanlarının sulamaya açılması ve sulamada başarının sağlanması üreticilere götürülecek hizmetler ile paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla, bölge çiftçilerine her türlü teknik ve sosyal hizmeti sunacak kurumlar bölgede mevcuttur ve hizmetlerine devam etmektedirler.

Bölgede, tarım konusunda eğitim, araştırma ve yayım hizmeti sağlayan kurumlar Çizelge 11.4'te verilmiştir.

Çizelge 11.4. Tarım sektörüne hizmet sağlayan kurumlar

Kurumun Adı	Görevi	Bulunduğu İl
1 Ziraat Fakültesi	Eğitim - Araştırma	Şanlıurfa , Diyarbakır
2 Güneydoğu Anadolu Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Araştırma	Diyarbakır
3 Bölge Zırai Mücadele Araştırma Enstitüsü	Araştırma	Diyarbakır
4 GAP Eğitim Yayım ve Araştırma Merkezi	Araştırma-Eğitim-Yayım	Şanlıurfa
5 Toprak ve Su Kaynakları Araştırma Enstitüsü	Araştırma	Şanlıurfa
6 Antepfıstığı Araştırma Enstitüsü	Araştırma	Gaziantep
7 Tarım İşletmesi Müdürlüğü (TİGEM)	Araştırma- Üretim - Tohumluk Üretimi	Ceylanpınar/ Şanlıurfa
8 Tarım İl Müdürlüğü	Eğitim-Yayım	Bölgedeki 9 ilde
9 Orman Bölge Müdürlüğü	Ağaçlandırma	Şanlıurfa
10 GAP İdaresi Bölge Müdürlüğü	Koordinasyon - Eğitim - Yayım	Şanlıurfa

Tarımsal Yapı ve Üretim

GAP bölgesinin toplam arazi varlığı 75 308 bin ha olup bunun % 92.7'si kültüre elverişli arazidir. Toplam arazi varlığı içerisinde % 46.6 oranı ile tarım arazisi başta gelmektedir. Bunu sırasıyla; % 29.4 ile çayır-mera arazisi ve % 16.7 ile orman-fundalık arazi izlemektedir. Türkiye'deki tarım alanlarının % 13.2'si, çayır-mera alanlarının % 10.3'ü ve orman-fundalık alanların % 5.4'ü GAP bölgesinde bulunmaktadır.

GAP bölgesinde toprak işlemeye elverişli olan I-IV. sınıf arazi 3.1 milyon hektardır. Bu alan bölgenin toplam envanter sahasının yaklaşık % 43'ünü oluşturmaktadır. İşlenen arazi içerisinde birinci sınıf arazinin payı % 29'dur. Özellikle Şanlıurfa ve Mardin'de birinci sınıf arazi oranı çok fazladır. Bu iller, bu açıdan Türkiye'de ön sıralarda yer almaktadır (Saylan, 1989).

Bölgedeki tarım alanlarının % 86.2'sini tarla arazisi, % 10.9'unu meyve, zeytin ve bağ arazisi ve % 2.3'ünü sebze arazisi oluşturmaktadır. Tarla arazisinin % 90.2'si ekilmekte, % 9.8'i ise nadasa bırakılmaktadır (Çizelge 11.5).

Çizelge 11.5. GAP bölgesinde işlenen alanların kullanımı (2002).

Kullanım Şekli	GAP (1)		Türkiye (2)		GAP'ın Payı (%) 3=1/2
	ha	%	ha	%	
Tarla	3 047 499	86.8	23 163 438	87.2	13.2
- Ekilen	2 749 550	90.2	18 123 396	78.2	15.2
- Nadas	297 919	9.8	5 040 042	21.8	5.9
Sebze	82 204	2.3	831 255	3.1	9.9
Meyve, Zeytin, Bağ	382 889	10.9	2 584 525	9.7	14.8
Toplam	3 512 562	100.0	26 579 218	100.0	13.2

Kaynak: DİE, 2004.

Türkiye'deki tarla alanlarının % 13.2'si, sebze alanlarının % 9.9'u, meyve, zeytin ve bağ alanlarının ise % 14.8'i GAP bölgesinde bulunmaktadır.

Tarım sayımı sonuçlarına göre bölgede toplam yerleşim yeri sayısı 4 104'tür. Bölgedeki toplam yerleşim yeri sayısı, Türkiye'deki toplam yerleşim yeri sayısının % 11.0'ini, bölgedeki toplam hane halkı sayısı Türkiye'deki toplam hane halkı sayısının (415 440) ise % 7.6'sını oluşturmaktadır.

GAP bölgesinde tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı 310 477'dir. Toplam hane halkı sayısının % 72.4'ü bitkisel üretim ve hayvancılık, % 25.2'ü yalnız bitkisel üretim, % 2.4'ü ise yalnız hayvancılık faaliyetinde bulunmaktadır. Türkiye genelinde bu oranlar ise sırasıyla % 67.7, % 30.2 ve % 2.1'tür.

Ülkemizde 2001 yılında yapılan Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre, bölgede 248 153 adet tarım işletmesi vardır. Bu tarım işletmelerin; % 53.3'ü 1- 4.9 ha, % 33.4'ü 5.0-19.9 ha, % 10.3'ü 20.0- 49.9 ha, % 2.0'si 50.0-99.9 ha ve % 1.0'i 100.0 ha ve daha geniş büyüklüktedir. Söz konusu işletmelerin sahip olduğu toplam alanın, birinci gruptakiler % 10.2'sini, ikinci gruptakiler % 30.5'ini, üçüncü gruptakiler % 27.6'sını, dördüncü gruptakiler % 12.3'ünü, beşinci gruptakiler ise % 19.4'ünü elinde bulundurmaktadır (Çizelge 11.6).

Çizelge 11.6. GAP bölgesinde tarımsal işletme büyüklükleri (2001)

Arazi Genişliği (ha)	İşletme Sayısı		İşlenen Alan	
	Adet	%	ha	%
0 - 4.9	132 321	53.3	265 263.6	10.2
5.0 - 19.9	82 861	33.4	793 805.5	30.5
20.0 - 49.9	25 624	10.3	716 534.5	27.6
50.0 - 99.9	4 947	2.0	319 901.3	12.3
100.0 - +	2 400	1.0	504 888.5	19.4
Toplam	248 153	100.0	2 600 393.4	100.0

Kaynak: DİE, 2005b.

Tarım işletmelerinin % 53.3'ü 1-5 hektar arasındadır. Bu işletmeler bölgedeki tarım arazilerinin ancak % 10.2'sini işlemektedir. Buna karşın, tarım arazilerinin % 31.7'sini, 50 ha'dan daha büyük işletmeler (% 3.0) değerlendirmektedir. Şunu da belirtmekte yarar vardır. Hem tarımsal işletme sayısı hem de işletmelerin işlediği arazi açısından bakıldığında, bölgedeki işletmelerin orta büyüklük gurubunda yoğunlaşma eğiliminde olduğu görülmektedir.

Hem sosyal hem de ekonomik açıdan 5-20 ha araziye sahip işletmelerin elindeki toprakların artması önem taşımaktadır. Çünkü emek kullanımının ve bitki

yoğunluklarının (üretim deseni, bitki çeşidi ve ikinci ürün tarım) bu tür işletmelerde çok daha yüksek olması mümkündür. Orta büyüklükteki bu tür işletmelerde; modern girdilerin kullanılması, yüksek teknolojilerin uygulanması, çiftçilerin örgütlenmesi, pazarlama organizasyonlarının geliştirilmesi, tarımsal yayım hizmetlerinin götürülmesi ve tarım – sanayi entegrasyonunun sağlanması mümkün olabilmektedir.

Ortalama işletme büyüklükleri; Adıyaman'da 4.81 ha, Batman'da 7.86 ha, Diyarbakır'da 9.58 ha, Gaziantep'te 10.00 ha, Mardin'de 8.73 ha, Kilis'te 9.22 ha, Siirt'te 3.89 ha, Şanlıurfa'da 19.49 ha ve Şırnak'ta 14.53 ha'dır. GAP alanında ortalama işletme büyüklüğü 10.48 ha iken, Türkiye'de ise 6.10 ha'dır. Bölgedeki ortalama işletme büyüklüğü Türkiye ortalamasından daha büyüktür.

Bitkisel Üretim

Halen bölgenin 3.1 milyon ha olan işlenebilir tarım arazisinin % 90.2'sinde kuru tarım uygulanmaktadır. Bu alanın % 60.6'sinde tahıllar, % 16.2'sinde yemeklik tane baklagiller, % 12.1'inde endüstri bitkileri, % 0.9'unda yağ bitkileri, % 0.2'sinde yumrulu bitkiler ve % 0.2'sinde yem bitkileri yetiştirilmektedir (DİE, 2004).

Bölgede kuru koşullarda üretim yapan tarım işletmelerinde uygulanan ekim nöbeti sistemleri; tahıl (buğday/arpa) – nadas - tahıl (buğday/arpa), tahıl (buğday/arpa) – nadas – mercimek ve tahıl (buğday/arpa) – mercimek - tahıl (buğday/arpa) şeklindedir. Bazı yörelerde kısmen tahıl (buğday/arpa) - yazlık ürün şeklindeki ekim nöbeti uygulaması da görülmektedir.

Bölgede 348 381 hektar arazide, diğer bir deyişle işlenebilir arazinin % 9.9'unda sulu tarım yapılmaktadır. Sulanan alanlarda ilk sırayı pamuk üretimi almakta, daha çok pamuk üst üste ekilmektedir. Dolayısıyla, pamuk - pamuk şeklindeki mono kültür pamuk tarımı yaygındır. Son zamanlarda buğday – pamuk ekim nöbeti uygulaması ve ikinci ürün (mısır) yetiştiriciliği de yaygınlaşmaya başlamıştır.

GAP bölgesinde sulama projeleri başlamadan önce kuru şartlarda ağırlıklı olarak buğday, arpa, mercimek ve nohut üretimi yapıldığı görülmektedir. Sulu tarımda ise pamuk ve sebze yetiştirilmektedir. Sulama projelerinin kademeli olarak devreye girmesiyle, kuruda yetişen arpa, mercimek ve nohut ekim alanları azalmıştır. Buna karşılık pamuk, mısır, ayçiçeği ve sebze ekiliş alanları ve üretimi artmıştır.

Bölgede üretimi yapılan bazı ürünlerin ekiliş alanlarındaki değişim; buğdayda % 11.2, mısırdaki % 249.0, pamukta % 64.9, sebzelerde % 12.9 oranında, ayçiçeğinde ise 57.5 kat olmuştur (Çizelge 11.7).

Çizelge 11.7. Bölgede bitki desenindeki değişim

Ürünler	1995		2002	
	Alan (ha)	Oran (%)	Alan (ha)	Oran (%)
Buğday	1 042 330	37.9	1 159 381	40.1
Arpa	675 684	24.5	674 736	23.3
Mısır	2 371	0.1	8 276	0.3
Mercimek	467 142	17.0	412 810	14.3
Nohut	105 761	3.8	76 575	2.6
Pamuk	204 232	7.4	336 700	11.6
Ayçiçeği	183	-	10 662	0.4
Susam	43 123	1.6	18 889	0.7
Antepfıstığı (*)	36 743 847	-	35 869 603	-
Üzüm	141 398	5.1	111 874	3.9
Sebzeler	72 832	2.6	82 204	2.8
Toplam	2 755 056	100.0	2 892 107	100.0

(*) Toplam ağaç sayısı

GAP bölgesinde yetiştirilen tarım ürünleri içerisinde buğday ve arpa ilk sırayı almaktadır. Bunları kırmızı mercimek, pamuk, nohut, susam, tütün ve ayçiçeği izlemektedir. Bölgede 2002 yılı itibariyle 1 159 381 ha arazide buğday, 674 736 ha arazide arpa, 412 810 ha arazide kırmızı mercimek, 336 700 ha arazide pamuk, 76 575 ha arazide nohut, 18 889 ha arazide susam, 12 294 ha arazide tütün ve 10 662 ha arazide ayçiçeği üretimi yapılmıştır (DİE, 2004).

Türkiye'deki kırmızı mercimek ekim alanının % 98.3'ü, pamuk ekim alanının % 46.7'si, susam ekim alanının % 39.4'ü, arpa ekim alanının % 18.7'si, buğday ekim alanının % 12.5'i, nohut ekim alanının % 11.6'sı ve tütün ekim alanının % 6.4'ü GAP bölgesinde bulunmaktadır.

Bölgede sulama ile birlikte verimlilikte de önemli oranda artış sağlanmıştır. Bölgedeki buğday, arpa, kırmızı mercimek, nohut, pamuk ve tütün verimleri (buğday 2 470 kg/ha, arpa 2 420 kg/ha, kırmızı mercimek 1 200 kg/ha, nohut 1 180 kg/ha, pamuk 3 610 kg/ha, tütün 1 080 kg/ha) Türkiye ortalamasının (buğday 2 100 kg/ha, arpa 2 300 kg/ha, kırmızı mercimek 1 190 kg/ha, nohut 990 kg/ha, pamuk 3 520 kg/ha, tütün 800 kg/ha) üstünde, susam ve ayçiçeğinde ise (susam 280 kg/ha, ayçiçeği 1 020 kg/ha) Türkiye ortalama veriminin (susam 450 kg/ha, ayçiçeği 1 550 kg/ha) altındadır.

Bölgede halen ekmeclik buğday çeşitleri yetiştirilmektedir. Oysa GAP alanı eskiden beri makarnalık buğday üretimi için uygun olarak bilinmektedir. Ancak son dönemlerde erkenci ve yüksek verimli ekmeclik buğday çeşitlerinin yaygınlaşmasıyla, makarnalık buğday ekim alanı azalmış ve üretim düşmüştür.

Pamuk tarımında, GAP'ın Türkiye toplamındaki payı hem ekiliş alanındaki hem de üretim miktarı itibariyle giderek artmıştır. Nitekim, Türkiye pamuk ekiliş alanındaki payı 1995 yılında % 27.0 iken, 2002 yılında % 46.7'ye yükselmiştir. Aynı dönemde üretim miktarındaki payı % 26.8'den % 47.8'e ulaşmıştır.

GAP kapsamında ilk sulama 1995 yılında Harran ovasında başlamış ve 30.000 ha arazi sulu tarıma açılmıştır. Sulamaya açılan alanda, sulama öncesi bitki desenine bakıldığında; buğday (kuru) % 49, arpa (kuru) % 20, mercimek (kuru) % 8, pamuk (sulu) % 21 ve sebze (sulu) % 2 oranında yer aldığı görülmektedir (Çizelge 11.8).

Harran ovasında sulu tarımın başlamasıyla birlikte, kuruda yetişen arpa ve mercimek ekiliş alanları azalmıştır. Buna paralel olarak pamuk, sebze ve ikinci ürün ekiliş alanları artmıştır. Ovada, 2003 yılı itibariyle toplam sulanan alanın % 76.49'unda pamuk, % 21.03'ünde buğday, % 1.20'sinde arpa, % 1.05'inde ise sebze üretimi yapılmıştır. Ayrıca 4 722 ha (% 3.89) arazide ikinci ürün mısır ve susam yetiştirilmiştir (Çizelge 11.8).

Çizelge 11.8. Harran ovasında bitki desenindeki değişim

Ürünler	Bitki Deseni (1995)		Bitki Deseni (2003)	
	ha	%	ha	%
Buğday	14 700	49.00	25 530	21.03
Arpa	6 000	20.00	1 457	1.20
Mercimek	2 400	8.00	-	-
Pamuk	6 300	21.00	92 859	76.49
Sebze	600	2.00	1 275	1.05
Bostan (Kavun-Karpuz)	-	-	97	0.08
Meyve	-	-	182	0.15
Mısır (II. ürün)	-	-	4 625	3.81
Susam (II. ürün)	-	-	97	0.08
Toplam	30 000	100.00	126 122	103.89

Kaynak: Anonim, 2005b

Sulamanın önemini ve ekonomik getirisini vurgulamak açısından, Harran ovasında sulama öncesi ve sulama sonrası ekonomik göstergelerin incelenmesinde yarar vardır. Son dokuz yılda, ovada; sulu tarım alanlarında 4.04 kat, toplam gayri safi bitkisel üretim değerinde 7.52 kat, hektara gayri safi bitkisel üretim değerinde 1.85 kat, kişi başına gayri safi üretim değerinde ise 1.92 kat artış olmuştur. Aynı dönemde katma değerde 8.57 kat, hektara katma değerde 2.11 kat ve kişi başına katma değerde 1.78 kat artış gerçekleşmiştir (Çizelge 11.9).

Çizelge 11.9. Harran ovasında sulama sonucu elde edilen bitkisel GSÜD ve katma değer

Yıl	Alan (ha)	Gayrisafi Üretim Değeri (GSÜD)			Katma Değer		
		Milyon \$/Yıl	\$/ha	\$/Kişi	Milyon \$/Yıl	\$/ha	\$/Kişi
Sulama Öncesi	30 000	31.5	1 050	1 044	18.0	600	596
1995	30 000	65.4	2 180	2 168	49.8	1 661	1 652
1996	40 000	87.5	2 187	2 229	67.4	1 685	1 717
1997	60 000	125.8	2 097	1 896	100.6	1 667	1 516
1998	90 000	178.8	1 987	2 388	148.8	1 653	1 987
1999	103 000	199.0	1 932	2 185	160.1	1 554	1 748
2000	111 600	261.9	2 347	2 574	172.2	1 543	1 963
2001	116 000	181.2	1 562	1 689	113.8	981	1 061
2002	119 000	179.8	1 511	1 605	125.1	1 051	1 116
2003	121 400	236.9	1 952	2 013	154.3	1 271	1 062
Değişim (%)	304.7	652.1	85.9	92.8	757.2	111.8	78.2

Kaynak: Anonim, 2005b
(GSÜD:Üretim Miktarı x Birim Fiyatı; Katma Değer: GSÜD-Üretim Masrafları)

Sulu koşullarda yetiştirilen en önemli endüstri bitkisi pamuktur. Pamuk ekili alanı, sulu tarım alanlarının artışına paralel olarak artış göstermiştir. Sulu koşullarda pamuk üretiminin yapılmasında başlıca etken, pamuğun nispi kârlılığının yüksek olması ve satış (pazarlama) kolaylığıdır (Karlı, 2004). Bölgede sulu tarım alanlarının artması, tarım teknolojilerinin gelişmesi ve yeni teknolojilerin üretime alınması ile pamuk veriminde önemli artışlar sağlanmıştır. Dolayısıyla, bölgede sulanan alanlarda pamuk ekiliş oranı % 80'lere ulaşmıştır.

Bölge gerek sebze üretim çeşitliliği gerekse sebze yetiştiriciliği yönünden önemli potansiyele sahiptir. Bölgede üretimi yapılan başlıca sebzeler domates, biber, patlıcan, hıyar, kavun ve karpuzdur. Ancak, GAP bölgesinde halen uygulanan tarımsal ürün deseni içinde sebzelerin payı oldukça azdır. Bu sınırlılık; ekiliş alanları, üretim miktarları ve ürün çeşitliliği açısından da geçerlidir. Ayrıca yöredeki üretimler de belirli merkezlerde yoğunlaşmış olup bölgede yaygınlaşmamıştır.

Proje alanındaki 3.5 milyon ha dolayındaki işlenen tarım alanlarının, şu anda yalnızca % 2.3'ünde sebze üretimi yapılmaktadır. Bu sebze alanlarının % 63.3'ü yalnızca üç ilde (Diyarbakır, Kilis, Şanlıurfa) toplanmış, geri kalan illere % 36.7'lik kısım dağılmıştır. Yörenin toplam sebze üretimi yaklaşık 1.5 milyon ton kadardır. Ekiliş alanında olduğu gibi üretimde de % 59.4'lük payı yukarıdaki üç il almakta, diğer iller % 40.6'yı paylaşmaktadır. Sebze üretiminin yarıya yakın bir bölümü karpuzdan oluşmaktadır. Bu ürünü; kavun, domates, patlıcan, biber ve diğer sebzeler izlemektedir. GAP bölgesinde kışlık sebze tarımı çok azdır.

Proje alanında son yıllarda örtü altı tarımı gelişmeye başlamıştır. Örtü altı tarımı toplam 519 ha arazide yapılmaktadır. Bu alanın % 42.8'ini plastik sera, % 27.2'sini alçak tünel, % 24.7'sini yüksek tünel, % 4.8'ini ise cam sera oluşturmaktadır (DİE, 2004). Örtü altı tarımının % 69.7'si iki ilde (Diyarbakır ve Şanlıurfa) yapılmaktadır. Cam serada örtü altı tarımı ise yalnız Şanlıurfa ilinde gerçekleştirilmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi sahip olduğu iklim, ekoloji ve toprak yapısı bakımından bir çok meyvenin yetiştirilmesine uygundur. Ancak sebze tarımında olduğu gibi meyvecilikte de üretim sınırlıdır. Üretimi yapılan başlıca meyveler; antepfıstığı, üzüm, zeytin, badem, ceviz ve nardır.

Bölgede en fazla yetiştirilen meyve türü antepfıstığıdır. Bunu zeytin, üzüm ve diğer meyveler takip etmektedir. Antepfıstığı tarımı, bölge ve ülke meyve yetiştiriciliğinde önemli bir yere sahiptir. Türkiye'deki antepfıstığı ağaç sayısının % 98'i ve üretim miktarının % 80'i GAP bölgesindedir. Şanlıurfa ili antepfıstığı yetiştiriciliğinde GAP bölgesi ve Türkiye genelinde önemli yere sahiptir. GAP bölgesindeki toplam ağaç sayısının yaklaşık % 40'ı ve üretim miktarının % 50'si Şanlıurfa'da bulunmaktadır. Meyvecilikte verim Türkiye ortalamasına göre düşüktür.

Sebzecilikte ve meyvecilikteki olumsuzluklara karşılık, bölgedeki bağcılık oldukça önemlidir. Bölgedeki dokuz ilin toplam bağ alanları yaklaşık 140 000 ha, üzüm üretimi yaklaşık 550 bin tondur. Bölgenin Türkiye içindeki payı, alan yönünden % 26, üzüm üretimi bakımından ise % 16'dır. Genel olarak Türkiye bağ varlığının dörtte biri bölgede bulunmaktadır. Yörenin en önemli bağcılık merkezi Gaziantep'tir. Bu ilimizi Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Kilis izlemektedir.

Bölge, tahıllardan buğday, arpa ve mısır; baklagillerden mercimek ve nohut; endüstri bitkilerinden pamuk; yağ bitkilerinden susam ve soya; yem bitkilerinden mısır, fiğ, yonca ve korunga; her çeşit sebze ve meyve yetiştiriciliğinde göreceli üstünlüğe sahiptir.

Hayvansal Üretim

GAP alanında bugünkü tarımsal yapı içerisinde hayvansal üretim önemli oranda yer almaktadır. Hayvancılık genelde meraya dayalı olup, ekstansif hayvancılık karakterini taşımaktadır. Hayvan ırkları içerisinde yerli ırklar önemli oranda bulunduğundan, birim hayvan başına verim düşüktür. Hayvansal üretim faaliyetleri içerisinde büyük ve küçük baş hayvan yetiştiriciliği ağırlıklı ve öncelikli olarak önemini korumaktadır (Karlı, 1991).

Bölgede, 2002 yılı itibariyle hayvan varlığı içinde 3 588 272 baş ile koyun ilk sırayı almaktadır. Bunu sırasıyla; 1 267 813 baş ile kıl keçisi, 249 755 baş ile sığır (yerli), 113 124 baş ile sığır (melez), 21 170 baş ile sığır (kültür), 17 256 baş ile tiftik keçisi ve 4 623 baş ile manda izlemektedir. Ayrıca, 2 790 980 adet yumurta tavuğu, 705 980 adet et tavuğu ve 149 786 adet arı kovanı bulunmaktadır (Çizelge 11.10).

Çizelge 11.10. GAP bölgesinde hayvan varlığı

Hayvan Cinsi	GAP (1996)		GAP (2002)	
	Baş/Adet	Oran (%)	Baş/Adet	Oran (%)
Koyun	4 736 540	73.8	3 588 272	73.6
Kıl keçisi	1 637 080	25.5	1 267 813	26.0
Tiftik keçisi	48 740	0.7	17 256	0.4
Küçük baş hayvan toplamı	6 422 360	100.0	4 873 341	100.0
Sığır (yerli)	503 740	78.0	249 755	64.3
Sığır (melez)	103 737	16.0	113 124	29.1
Sığır (kültür)	30 830	4.8	21 170	5.4
Manda	7 630	1.2	4 623	1.2
Büyük baş hayvan toplamı	645 937	100.0	388 672	100.0
Et tavuğu	1 356 548	28.2	705 980	20.2
Yumurta tavuğu	3 447 966	71.8	2 790 352	79.8
Tavuk toplamı	4 804 514	100.0	3 496 332	100.0
Arı kovanı	124 656	-	149 786	-

Kaynak; DİE, 1998; DİE, 2004.

GAP bölgesinde hayvan varlığında görülen değişim, Türkiye'nin genel tablosu ile benzer bir görünümündedir. Türkiye genelinde olduğu gibi bölgede de hayvan varlığında azalma görülmektedir. Ancak yerli ırk sığırların ıslah edilmesi ile melez ırk sığır varlığında % 9 ve arı kovanı sayısında ise % 20 artış olmuştur.

Bölgede, 2002 yılı itibariyle 542 784 ton süt, 35 735 ton kırmızı et, 17 189 ton yumurta, 1 100 ton beyaz et ve 1 368 ton bal üretilmiştir. Türkiye'deki süt üretiminin % 6.5'i, kırmızı et üretiminin % 8.5'i, yumurta üretiminin % 2.4'si, bal üretiminin % 1.8'i ve beyaz et üretiminin % 0.2'si GAP bölgesindeki illerden sağlanmaktadır. Aynı yıl itibariyle tarımsal üretim değerinin % 86.6'sını bitkisel, % 13.4'ünü ise hayvansal üretim değeri oluşturmaktadır.

Sulu tarımda bitkisel üretim faaliyeti içinde yem bitkileri yetiştiriciliğine yer verilmesi ve önerilen ürün deseninin gerçekleşmesi durumunda, yem bitkileri üretimi artacaktır. Bu üretim artışı, bölgede hayvancılığın gelişmesine olumlu katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla, bölge süt inekçiliği ve koyun yetiştiriciliğinde diğer yörelere göre avantajlı duruma geçecektir.

Tarımsal Girdi Kullanım Düzeyi

Sulu tarımda verimliliğin artmasını sağlayan en önemli faktörler, tarımda kullanılan girdi miktarı ve uygulanan ileri teknolojilerdir. Bölgede sulamaya açılan tarım alanlarının artması sonucunda, tarım alet-makinelerin sayısı ve cinsinde artma olduğu görülmektedir. GAP'ta 1994 yılında 36 057 adet olan traktör parkı % 35.5 oranında artarak, 2002 yılında 48 864'e ulaşmıştır. Bitki deseninin değişmesine paralel olarak, tarım alet ve makinelerinin çeşitliliğinde daha fazla artma olduğu görülmektedir (Çizelge 11.11).

Çizelge 11.11. GAP bölgesinde tarım alet-makine varlığı

Cinsi	Tarım Alet-Makine Varlığı		Değişim (%)
	1994	2002	
Traktör	36 057	48 864	35.5
Kulaklı traktör pulluğu	30 013	38 697	29.0
Kültivatör	24 477	28 949	18.3
Kombine tahıl mibzeri	7 106	9 087	28.0
Kimyevi gübre dağıtıcısı	8 218	14 215	73.0
Pülverizatör (kuyruk milinden hareketli)	3 433	6 066	76.7
Tarım Arabası (Römork)	33 964	41 245	21.4

Kaynak: DİE, 2004

Tarımsal mekanizasyon göstergelerinden biri 1 000 ha'a düşen traktör sayısı, diğeri ise bir traktöre düşen arazi miktarıdır. GAP alanındaki mekanizasyon düzeyi Türkiye ortalamasının altındadır. 2002 yılı itibariyle ülkemizde ortalama 1 000 ha tarım alanına 36.5 traktör düşerken, GAP alanında 14.0 traktör düşmektedir. Diğer bir ölçütle karşılaştırma yaptığımızda, Türkiye'de bir traktöre ortalama 27.4 ha arazi düşerken, GAP alanında ise 71.8 ha arazi düşmektedir (Çizelge 11.12).

Aynı dönemde, traktör başına düşen tarım alanı 71.8 hektardır. Bu rakam kulaklı traktör pulluğunda 90.6 ha, kültivatörde 121.2 ha, kombine tahıl mibzerinde 386.0 ha, kimyevi gübre dağıtıcısında 246.7 ha, kuyruk milinden hareketli pülverizatörde 578.2 ha ve römorkta (tarım arabası) 81.6 ha'dır (Çizelge 11.12).

Tarımsal mekanizasyon göstergelerinin önemli kriterlerinden birisi de birim alana düşen traktör gücüdür. Bölgede, 1995 yılında birim alan düşen traktör gücü 0.48 kW/ha iken, % 37.5 artış göstererek 2001 yılında 0.66 kW/ha'a ulaşmıştır.

GAP alanındaki mekanizasyon düzeyi hem 1 000 hektara düşen alet-makine varlığı yönünden hem de bir alet-makineye düşen arazi miktarı (GAP alanında bir alet-makineye Türkiye ortalamasından daha fazla arazi düşmektedir) bakımından Türkiye ortalamasının altındadır.

Çizelge 11.12. GAP bölgesi ve Türkiye mekanizasyon düzeyi (2002)

Cinsi	GAP			Türkiye		
	Adet	1000 ha'a Düşen Alet Makine (Adet)	1 Alet Makineye Düşen Arazi (ha)	Adet	1000 ha'a Düşen Alet Makine (Adet)	1 Alet Makineye Düşen Arazi (ha)
Traktör	48 864	14.0	71.8	970 083	36.5	27.4
Kulaklı traktör pulluğu	38 697	11.0	90.6	904 197	34.0	29.4
Kültivatör	28 949	8.3	121.2	415 664	15.6	63.9
Kombine tahıl mibzeri	9 087	2.6	386.0	156 361	5.9	170.0
Kimyevi gübre dağıtıcısı	14 215	4.1	246.7	305 587	11.5	87.0
Kuyruk mil. hareketli pül.	6 066	1.7	578.2	227 963	8.6	116.6
Römork	41 245	12.3	81.6	945 777	35.6	28.1

Bitkisel üretimde önemli girdilerden birisi de kimyevi gübredir. Birim alanda kullanılan gübre miktarı verimliliğin artmasında ve üretim artışının gerçekleşmesinde önemli role sahiptir. Sulamanın başlamasına paralel olarak gübre kullanımında da önemli artışlar olmuştur.

GAP bölgesinde 2002 yılı itibariyle azotlu, fosforlu ve potaslı gübre kullanımı toplamı 1 080 953 tondur. Bunun % 67.3'ünü azotlu (%21), % 32.6'sını fosforlu (%16-18) ve % 0.1'ini potaslı gübreler (% 48-52) oluşturmaktadır. Birim tarım alanına kullanılan gübre miktarı, azotlu gübrede 20.7 kg, fosforlu gübrede 10.1 kg ve potaslı gübrede 0.04 kg'dır.

Harran ovasında yapılan bir araştırmada üreticilerin % 8.60'ının tohum çeşidi seçiminde, % 7.53'ünün dekara atılacak tohum miktarını belirlemede, % 12.90'ının gübre kullanımında, % 26.59'unun tarımsal ilaç kullanımında, % 4.26'sının ise sulama konusunda teknik elemanlara danıştıkları ve bilgi aldıkları, geri kalanların ise böyle bir taleplerinin olmadığı tespit edilmiştir (Karlı, 2001). Araştırma sonucu da göstermektedir ki, üreticiler bilinçli üretim yapmamaktadır. Bilinçli üretim yapılmamasının en önemli nedeni üreticilerin eğitim düzeyinin düşük olmasıdır.

GAP ile birlikte bölge su ürünleri üretimi için önemli bir potansiyele ulaşmıştır. Gelecekte baraj göllerindeki su kaynakları ve mevcut akarsuların tam kullanılmasıyla su ürünleri yetiştiriciliği ve avcılığı daha da önem kazanacaktır.

Bugün itibariyle bölgede 1 356 km² baraj göl alanı oluşmuştur. Yapılmış ve yapılacak baraj gölü potansiyel su yüzey alanları ile akarsular birlikte değerlendirildiğinde, önemli bir su ürünleri üretim potansiyeli doğmaktadır. 1998 yılında 1 842 tonu avcılıktan ve 520 tonu yetiştiricilikten olmak üzere toplam 2 362 ton balık üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu üretim miktarı bölge potansiyelinin çok altında bir düzeydedir. Sektördeki istihdam 400 kişi ve geçimini su ürünlerinden sağlayan nüfus ise 1.5 bin kişidir (Anonim, 2002).

Bölgede tarımsal girdilerin temini ve dağıtımı genellikle özel sektör tarafından yapılmaktadır. Bölge il ve ilçelerinde faaliyet gösteren ve pazarlamasını yapan çok sayıda ruhsatlı kimyevi gübre, tohum, tarımsal ilaç, tarım alet-makineleri ve sulama sistemleri bayileri mevcuttur. Dolayısıyla, üreticiler tarımsal girdilerin temininde problem yaşamamaktadır.

Hayvansal üretimde önemli girdilerden birisi yemdir. Bölge hayvan yetiştiricilerinin yem talebini karşılamak için üretim faaliyetini sürdüren 26 adet yem fabrikası vardır. Bu fabrikaların toplam üretim kapasiteleri 390 048 ton/yıldır. Üreticilerin fenni yem temininde sorunları yoktur.

Pazarlama Sistemi

Tarımsal ürünler, üretimlerinden itibaren tüketimlerine kadar çeşitli pazarlama kademelerini geçmekte, araçlar ile karşılaşmakta ve birtakım pazarlama hizmeti yapılmaktadır. Bölgede tarımsal ürünlerin çoğu yerel pazarlarda ve serbest piyasada alınıp satılmaktadır.

Güneydoğu Anadolu bölgesinde 5 il (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa) ve 3 ilçe (Kızıltepe, Nizip, Nusaybin) merkezinde olmak üzere toplam 8 Ticaret Borsası bulunmaktadır. Bu borsalara kayıtlı üye sayısı 2 107 kişidir (TOBB, 2003). Ticaret borsaları; tarım ürünleri fiyatlarının arz ve talebe göre oluştuğu, alım ve satım işlemlerinin oluşan fiyatlar üzerinden kayıt altına alındığı ve ilan edildiği resmi kuruluşlardır. Bölgede, 2002 yılı itibariyle üretilen buğdayın % 17.9'u, arpanın % 3.0'ü, mercimeğin % 27.3'ü, pamuğun % 30.0'u ve antepfıstığının % 36.9'u Ticaret Borsalarında işlem görmüştür.

Üretici Örgütlenmesi

Üretici örgütleri ve özellikle tarımsal amaçlı kooperatifler, ortaklarının; tarımsal girdilerini temin etmesi, kredi ihtiyaçlarını karşılaması, tarımsal ürünleri satın alması, işlemesi, değerlendirmesi, yurtiçi ve yurtdışı pazarlara sunması açısından önemli görevler üstlenmektedir. Bu nedenle, kooperatifler, kırsal kesimin ekonomik ve sosyal kalkınmasında önemli rol oynamaktadır.

Bölgede sulama projelerinin kademeli olarak devreye girmesi ve sulu tarımın başlamasıyla, işletmelerin; üretim teknolojileri değişmiş, tarımsal girdi talepleri artmış ve üretim artışı pazarlama sorununu beraberinde getirmiştir. Sulama yatırımlarından beklenen sürdürülebilir ekonomik faydanın elde edilebilmesi, mevcut ve olabilecek sorunların çözümlenebilmesi ve kırsal alanda yaşayan üreticilerin refah düzeyinin yükseltilebilmesi için örgütlenme, özellikle tarımsal kooperatifleşme etkili bir araç olarak kullanılmalıdır.

GAP bölgesinde 354 adet üretici örgütü hizmet vermektedir. Bu üretici örgütleri; Ziraat Odaları, Tarım Kredi Kooperatifleri, Tarım Satış Kooperatifleri, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, Sulama Kooperatifleri, Su Ürünleri Kooperatifleri, Sulama Birlikleri ve Çiftçi Dernekleridir. Bölgedeki üretici örgütlerinin % 36.4'ünü Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla Tarım Kredi Kooperatifleri (% 21.8), Ziraat Odaları (% 11.4), Sulama Kooperatifleri (% 9.9), Sulama Birlikleri (% 9.9), Tarım Satış Kooperatifleri (% 6.2), Su Ürünleri Kooperatifleri (% 3.7) ve Çiftçi Dernekleri (% 0.8) takip etmektedir (Çizelge 11.13).

GAP bölgesindeki üretici örgütlerinin % 27.1'i Diyarbakır, % 22.0'si Şanlıurfa, % 16.7'si Gaziantep, % 16.1'i Adıyaman, % 6.2'si Mardin, % 3.7'si Siirt, % 3.4'ü Kilis, % 3.1'i Batman ve % 1.7'si Şırnak ilinde bulunmaktadır. Şırnak ili üretici örgütlenmesinin en zayıf olduğu ildir (Çizelge 11.13).

Türkiye genelinde olduğu gibi, GAP bölgesinde de ziraat odaları teşkilatlanması sınırlı sayıda olmuştur. Bölgedeki ziraat odalarına kayıtlı üye sayısı 157 653'tür. En fazla üyeye sahip il Gaziantep'tir. Bu ili sırasıyla; Şanlıurfa, Diyarbakır, Adıyaman, Mardin, Batman, Siirt, Kilis ve Şırnak izlemektedir.

Çizelge 11.13. GAP bölgesinde üretici örgütleri

İller	Ziraat Odası	TKK	TSK	TKaK	SK	SÜK	SB	ÇD	TOPLAM	
	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	%
Adıyaman	4	14	2	21	7	9	-	-	57	16.1
Batman	3	2	1	5	-	-	-	-	11	3.1
Diyarbakır	8	7	3	66	7	-	5	-	96	27.1
Gaziantep	8	22	5	11	11	1	1	-	59	16.7
Kilis	1	6	1	2	2	-	-	-	12	3.4
Mardin	5	7	3	3	1	1	2	-	22	6.2
Siirt	1	2	1	8	-	-	1	-	13	3.7
Şanlıurfa	8	17	6	10	7	2	25	3	78	22.0
Şırnak	2	-	-	3	-	-	1	-	6	1.7
TOPLAM	40	77	22	129	35	13	35	3	354	100.0
GAP'taki Payı (%)	11.3	21.8	6.2	36.4	9.9	3.7	9.9	0.8	100.0	-

Kaynak; Karlı, 2005

TKK: Tarım Kredi Kooperatifleri, TSK: Tarım Satış Kooperatifi, TKaK: Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, SK: Sulama Kooperatifi, SÜK: Su Ürünleri Kooperatifi, SB: Sulama Birlikleri, ÇD: Çiftçi Dernekleri

GAP bölgesinde sulamanın başlaması ve sulama projelerinin kademeli olarak devreye girmesi ile bölgede yeni ziraat odaları kurulmuş ve odalara kayıtlı üye sayısında artış olmuştur. 1989 yılı itibariyle 17 oda sayısı 2.35 kat artarak 40'a, 61.214 olan üye sayısı ise 2.57 kat artarak 157 653'e ulaşmıştır (Karlı ve Çelik, 2003).

Ülkemizde Devlet Su İşlerine (DSİ) ait sulama tesislerinin işletme, bakım ve onarım hizmetlerinin devredilmesinde üzerinde en çok durulan işletmecilik şekillerinden birisi de sulama birlikleridir. Sulama birlikleri; sulama tesislerinin işletilmesi, sulama organizasyonunun sağlanması, bakım ve onarımlarının yapılması amacıyla yönelik olarak faaliyetlerini sürdürmektedirler.

GAP bölgesinde 35 adet sulama birliği mevcut olup, bu birliklerin 25'i Şanlıurfa'da, 5'i Diyarbakır'da, 2'si Mardin'de, biri Gaziantep'te, biri Siirt'te ve biri Şırnak'tadır. Bu sulama birlikleri 196 704 ha arazide çiftçilere hizmet vermektedir.

GAP bölgesindeki illerden sadece Şanlıurfa ilinde çiftçi dernekleri kurulmuştur. Derneklerin kuruluş amacı; çiftçilerin bilgi ve beceri düzeylerini yükseltmek, işletmelerde bilinçli tarımsal girdi kullanılmasını ve yeni teknolojilerin uygulanmasını sağlamak, verimliliği artırmak, alternatif ürün yetiştirilmesini yaygınlaştırmak, kayıt tutma bilincini geliştirmek ve uygulamak ile karşılıklı yardımlaşma duygusunu geliştirmek olarak özetlenebilir. Kısaca, üreticilerin sosyal ve ekonomik açıdan kalkınmalarını sağlamaktır. Şanlıurfa ilinde 3 adet "Önder Çiftçi Derneği" mevcut olup, derneklere üye çiftçi sayısı 144'dir.

Türkiye'de en iyi teşkilatlanmış ve yayılmış tarımsal amaçlı kooperatif Tarım Kredi Kooperatifleridir. Tarım Kredi Kooperatifleri, ülke geneline yayılmış kooperatif birimleri ile Türk çiftçisinin 72 yıldır hizmetinde olup, ortaklarının kredi ve tarımsal girdi ihtiyaçlarını karşılamaktadır.

GAP bölgesindeki Tarım Kredi Kooperatifleri, Gaziantep ve Malatya Bölge Birliği Müdürlükleri faaliyet alanı içinde yer almaktadır. Adıyaman, Gaziantep, Kilis ve Şanlıurfa illerindeki kooperatifler Gaziantep Bölge Birliği Müdürlüğüne; Batman, Diyarbakır, Mardin, Siirt ve Şırnak illerindeki kooperatifler ise Malatya Bölge Birliği Müdürlüğüne bağlıdır. Şırnak ilinde Tarım Kredi Kooperatifi bulunmamaktadır.

GAP bölgesindeki illerde 77 adet Tarım Kredi Kooperatifi vardır. Bu kooperatiflere ortak olan çiftçi sayısı ise 37 619 kişidir. Kooperatif başına düşen ortalama ortak sayısı 489 kişidir. Kooperatiflere ortak olan üreticilerin % 29.8'i Gaziantep'te, % 21.9'u Şanlıurfa'da, % 21.1'i Adıyaman'da, % 8.5'i Diyarbakır'da, % 7.7'si Mardin'de, % 6.4'ü Kilis'te, % 2.5'i Siirt'te ve % 2.1'i Batman'dadır.

Bölgedeki 77 adet Tarım Kredi Kooperatiflerinin çalışma alanına giren köy sayısı 2 295'tir. Bu köylerin 810'u Şanlıurfa'da, 459'u Gaziantep'te, 331'i Diyarbakır'da, 282'si Adıyaman'da, 138'i Mardin'de, 137'si Kilis'te, 70'i Batman'da ve 68'i Siirt'te bulunmaktadır.

Ülkemizdeki Tarım Kredi Kooperatiflerinin % 3.1'i, ortak sayısının % 2.5'i, çalışma alanına giren köy sayısının ise % 6.3'ü GAP bölgesinde bulunmaktadır.

Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin esas amacı; faaliyet konusuna giren tarım ürünlerini üreticilerden satın almak, işlemek, standart hale getirmek ve ambalajlayarak iç ve dış pazarlarda pazarlamak, üreticilerin tarımsal girdilerini karşılamak ve görev verilmesi durumunda devlet adına üreticilerden alım yapmak ve dış alım yapmaktır (Yurdakul ve ark., 1994).

GAP bölgesindeki illerde 4 adet Tarım Satış Kooperatifleri Birliği faaliyet göstermektedir. Bunlar Güneydoğubirlik, Çukobirlik, Karadenizbirlik ve GAP Birlik'tir. GAP Birlik 2001 yılında kurulmuş ve kuruluş işlemlerini tamamlamış, ancak kooperatifçilik faaliyetlerini henüz yapamayan Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'dir. GAP Birlik'in merkezi Şanlıurfa'dır. GAP Birliğin faaliyet konusu ürünler; pamuk, kırmızı biber, antepfıstığı ve kuru üzumdür. Birliğin, 3 kooperatifi ve 220 ortağı vardır.

Karadenizbirlik'in, Diyarbakır ili Ergani ilçesinde 1 adet kooperatifi bulunmaktadır. Yağlık ayçiçeği alımı yapan bu kooperatifin 4 225 ortağı vardır.

Güneydoğubirlik (Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) 1968 yılında kurulmuş ve merkezi Gaziantep'tedir. Çalışma alanına; Adıyaman, Gaziantep, Kilis, Hatay, İçel, Malatya, Kahramanmaraş, Mardin, Siirt ve Şanlıurfa illeri girmektedir. Birliğin faaliyet konusu ürünler; üzüm, baklagiller, kırmızı biber, zeytin yağı ve antepfıstığıdır.

Güneydoğubirlik Türkiye genelinde 14 adet kooperatifiyle faaliyetini sürdürmekte ve toplam ortak sayısı 21 572'dir. GAP alanındaki kooperatiflerin payı % 64.3 (9 adet), ortakların payı ise % 80.1'dir. GAP bölgesindeki Güneydoğubirlik'e bağlı kooperatiflerdeki toplam 17 273 ortağın; % 64.0'ü Gaziantep'te, % 14.4'ü Kilis'te, % 11.8'i Şanlıurfa'da, % 6.5'i Adıyaman'da, % 2.9'u Mardin'de, % 0.4'ü ise Siirt'tedir.

Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin amaçları arasında ortaklarına tarımsal girdi temin etme olmasına rağmen, son yıllarda tarımsal girdi dağıtımı yapılmamıştır. Tarımsal girdi dağıtımının yapılamamasında, kooperatiflerin karşılaştığı finansal güçlükler ve ortak borçlarının tahsilindeki gecikmeler rol oynamıştır.

Çukobirlik (Çukurova Pamuk, Yerfıstığı ve Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) 1940 yılında kurulmuş ve merkezi Adana'dadır. Çalışma alanına; Adana, Antalya, Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Mersin, Hatay, Kahramanmaraş, Mardin, Elazığ ve Şanlıurfa illeri girmektedir. Birliğin faaliyet konusu ürünler; pamuk, yerfıstığı ve soya fasulyesidir.

Çukobirlik Türkiye genelinde 40 adet kooperatif ile faaliyetini sürdürmektedir. Bu kooperatiflere toplam 63 001 çiftçi ortaktır. GAP bölgesindeki illerde Çukobirlik'e bağlı kooperatif sayısı 11 ve bu kooperatiflere üye üretici sayısı ise 16 324'tür. Türkiye

genelindeki Çukobirlik'e bağlı kooperatiflerin % 27.5'i ve ortak sayısının % 25.9'u GAP bölgesinde bulunmaktadır.

GAP bölgesinde Çukobirlik'e bağlı kooperatiflere ortak üretici sayısı 16 324'tür. Kooperatiflere ortak 16 324 üreticinin; % 45.9'u Şanlıurfa, % 20.5'i Mardin, % 11.6'sı Diyarbakır, % 10.0'u Gaziantep, % 7.9'u Adıyaman, % 4.1'i ise Batman ilindedir.

Çukobirlik'e bağlı kooperatiflerdeki ortak sayısının yaklaşık yarısı Şanlıurfa ilindeki kooperatif ortaklarıdır. Bunun nedeni, bölgedeki kooperatiflerin kütlü pamuk alımı yapmaları ve bölgede pamuk üretimin en fazla Şanlıurfa ilinde olması gösterilebilir.

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, 1163 sayılı yasaya göre kurulan, bir tek konuda faaliyet göstermek yerine çok amaçlı bir faaliyet göstererek, ortaklarının girdi ihtiyaçlarını karşılayan ve ürünlerini değerlendirerek pazarlanmasını sağlayan kooperatiflerdir. Bu kooperatifler, 1163 sayılı yasaya göre kurulan ve işleyen kooperatifler içinde en önemli kooperatiflerdir. Bu amaçla, tarımın gelişmesine, çeşitli konularda tesisler kurarak sanayileşmeye ve istihdamın artmasına katkıda bulunmuşlardır. Türkiye'de Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri 2003 yılı sonu itibariyle, 666 008 ortak sayısı ve 5 535 adet kooperatif sayısı ile belli bir güce ulaşmıştır.

Tarımsal Kalkınma kooperatifleri GAP bölgesinde dokuz ilde ve illerde genel olarak aynı konularda faaliyet göstermektedir. Bu kooperatifler; süt inekçiliği, besicilik, tavukçuluk, el sanatları ve tarım ürünlerinin işlenmesi konularında faaliyet göstermektedir. Bölgede kooperatif sayısı bakımından ilk sırayı, ortak sayısı bakımından ise üçüncü sırayı alan tarımsal kalkınma kooperatifleri, 129 adet kooperatifi ile 12 113 ortağına hizmet vermektedir. Tarımsal kalkınma kooperatifleri Diyarbakır, Adıyaman Gaziantep ve Şanlıurfa illerinde daha fazla gelişme imkanı bulmuştur. Bölgedeki tarımsal kalkınma kooperatiflerinin % 83.7'si ve ortaklarının % 88.2'si bu dört ilde bulunmaktadır. Diğer iller, hem kooperatif sayısı hem de ortak sayısı bakımından fazla bir gelişme gösterememiştir.

Ülkemizde sulama kooperatifleri 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'na göre kurulmakta ve faaliyetlerini sürdürmektedir. Sulama kooperatifleri 1963 yılından itibaren "Toprak – Su Kooperatifleri" adı altında kurulmaya başlamış ve 1990'dan sonra Toprak – Su Kooperatiflerinin adı "Sulama Kooperatifleri" olarak değiştirilmiştir (Çıkin ve Karacan, 1994). Sulama kooperatiflerinin asıl amacı; devlet tarafından inşa edilmiş veya edilecek sulama tesislerinden alınabilecek veya diğer yollarla tarım alanlarından çıkarılacak olan suyun tarımda kullanılması ile ilgili arazi tesviyesi, tarla başı kanalları, tarla içi geliştirme yatırımları, sulama ve drenaj kanalları gibi sulama tesislerini kurmak veya kurulmuş tesisleri işletmek, işletmek, bakım ve onarımlarını yapmaktır (Özçelik ve ark., 1999).

Bölgede sulama tesislerinin işletilmesinde faaliyet gösteren 35 adet sulama kooperatifi ve bu kooperatiflerin 1 543 ortağı bulunmaktadır. Bu kooperatifler Gaziantep (11 adet), Adıyaman (7 adet), Şanlıurfa (7 adet), Diyarbakır (7 adet), Kilis (2 adet) ve Mardin (1 adet) illerindedir. Sulama kooperatiflerine ortak üreticilerin 658'i Gaziantep, 310'u Diyarbakır, 225'i Kilis, 182'si Adıyaman, 138'i Şanlıurfa ve 30'u Mardin ilinde bulunmaktadır. Ülkemizdeki sulama kooperatiflerinin (2 411 adet) % 1.45'i ve ortak sayısının (236 371 kişi) % 0.65'i GAP bölgesinde bulunmaktadır (Karlı ve Çelik, 2003).

Türkiye'de üretici tabanına dayanan ve üreticilerin önderliğinde yönlendirilen çok amaçlı kooperatiflerden birisi de su ürünleri kooperatifleridir. Ülkemizde, 2001 yılı itibariyle 407 adet olan su ürünleri kooperatiflerinin 20 385 ortağı bulunmaktadır.

Bölgede, Atatürk Baraj gölünde, diğer su havzalarında ve su ürünleri avlak bölgelerinde; su ürünleri üretimini düzenlemek, elde edilen su ürünlerini değerlendirmek ve pazarlamak amacıyla 13 adet su ürünleri kooperatifi kurulmuştur. Bu kooperatifler 253 ortağına hizmet vermektedir.

GAP bölgesindeki su ürünleri kooperatiflerinin 9'u (178 ortak) Adıyaman, 2'si Şanlıurfa (35 ortak), biri Gaziantep (24 ortak), biri ise Mardin (253 ortak) ilinde bulunmaktadır. Ülkemizdeki su ürünleri kooperatiflerinin % 3.19'u ve ortak sayısının % 1.24'ü GAP alanında bulunmaktadır (Karlı ve Çelik, 2003).

GAP bölgesinde sulama ilk defa 1995 yılında Harran ovasında 30 000 ha arazide başlamıştır. Dolayısıyla, kooperatiflerin gelişimini incelerken bu tarih esas alınmış ve üç farklı dönem ele alınarak incelenmiştir. Bu dönemler; 1980 yılı ve öncesi, 1981-1995 ve 1996 yılı ve sonrasıdır.

GAP bölgesinde kurulu ve faaliyetlerinin sürdüren tarımsal kooperatiflerin % 66.3'ü 1980 yılı ve öncesinde, % 27.6'sı 1981 – 1995 yıllarında, % 6.1'i ise 1996 yılından sonra kurulmuştur. Bölgedeki Tarım Kredi Kooperatiflerinin % 92.2'si ve Tarım Satış Kooperatiflerinin ise tamamı 1996 yılından önce kurulmuştur (Çizelge 11.14). Bu bağlamda, GAP'ın kooperatifleşmede önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Asıl olan, tarımsal girdi kullanımının arttığı, yeni üretim teknolojilerinin uygulandığı ve üretim artışının gerçekleştiği bölgede, ekonomik örgüt olan tarımsal amaçlı kooperatiflerin kurulması ve gelişmesi beklenmelidir. Çünkü entansif tarımın uygulandığı yörelerde tarımsal amaçlı kooperatifler önemli rol oynamaktadır.

Çizelge 11.14. GAP bölgesinde Tarım Kredi ve Tarım Satış kooperatiflerinin gelişimi

Kooperatifler	Kuruluş Yılları							
	1980 ve Öncesi		1981-1995		1996 - +		TOPLAM	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
TKK	57	74,0	14	18,2	6	7,8	77	100,0
TSK	8	38,1	13	61,9	-	-	21	100,0
TOPLAM	65	66,3	27	27,6	6	6,1	98	100,0

Kaynak; Karlı, 2005

GAP bölgesinde yapılan bir araştırmada üreticilerin % 58.0'i bir üretici örgütüne, % 35.1'i iki üretici örgütüne, % 5.2'si üç üretici örgütüne, % 1.7'si ise dört üretici örgütüne üye oldukları saptanmıştır (Karlı ve Çelik, 2003). Karlı tarafından Harran ovasında yapılan bir araştırmada ise üreticilerin % 39.36'sı üretici örgütlerine üye iken, % 60.64'ünün ise üretici örgütlerine üye olmadığı (Karlı, 2001) belirlenmiştir.

Sanayileşme

Tarımın sanayileşme açısından taşıdığı önem göz ardı edilemez. Tarım ve tarıma dayalı sanayiler ekonomik gelişmeyi hızlandıran ve kalkınmada önemli rol oynayan sektörlerdir. Çünkü tarımın gelişmesi bir yandan tarıma dayalı sanayilerin hammadde ihtiyacını karşılarken, diğer taraftan sanayi mallarını kullanarak talep yaratmaktadır. Dolayısıyla, tarım ve sanayi sektörleri birbirine rakip değil, birbirini tamamlayan ve etkileşim içinde olan sektörlerdir. Bu nedenle, tarıma dayalı sanayiler sürükleyici rol üstlenen ve stratejik öneme sahip sanayilerdir (Karlı, 2002).

Projenin tamamlanması ile bölgede ekonomik ve sosyal açıdan kalkınmayı sağlayacak ana sektör tarımdır. Sulamanın doğrudan etkileri tarımda görülecek, dolaylı etkileri ise tarıma dayalı sanayilere yansımaktır. Dolayısıyla, tarım ve tarıma dayalı sanayiler, ülkenin kalkınmasında olduğu gibi bölgenin gelişmesinde de önemli

iki ana unsur olacaktır. Bunun için tarım-sanayi entegrasyonunun sağlanması ve sanayileşmeyi hızlandırıcı politikaların izlenebilmesi önem taşımaktadır.

Sanayinin gelişmesinde ve teşvik edilmesinde Organize Sanayi Bölgelerinin (O.S.B.) önemi büyüktür. Organize Sanayi Bölgeleri, planlı ve programlı sanayi tesislerinin kurulmasında, işletilmesinde ve çevre kirliliğinin önlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Aynı zamanda şehirlerin planlı gelişmesine de ortam hazırlamaktadır (Karlı, 1998).

GAP Master Plan'da öngörülen hedeflere ulaşılabilmesi için bölgenin kalkınmasında sanayileşmenin önemi benimsenmiş ve ekonomik sürdürülebilirlik felsefesi dikkate alınarak Organize Sanayi Bölgeleri (O.S.B.) alanları tespit edilmiştir. O.S.B. alanlarının altyapıları tamamlananlar hizmete girmiş ve geri kalanlarının altyapı çalışmaları devam etmektedir. Bölgede altyapısı tamamlanmış ve yatırımcıların hizmetine sunulmuş 6 adet O.S.B. (Gaziantep'te üç, Mardin'de bir, Kilis'te bir, Şanlıurfa'da bir adet)) vardır. Bu O.S.B.'lerin alan bakımından Türkiye toplamı içindeki payı % 15.3 düzeyindedir. Tamamlanan ve halen inşaatı devam eden O.S.B.'lerde 2001 yılı sonu itibarıyla 544 tesis üretime geçmiş ve 43 500 kişiye istihdam sağlanmıştır (Anonim, 2002).

Sanayiye destek olacak kurumsal altyapı mevcuttur. Bölgede üretim faaliyetinde bulunan sanayi işletmelerine ve yatırım yapmak isteyen müteşebbislere yol gösterecek kurumlar bulunmaktadır. Bu kurumlar; Üniversite (Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır), 9 ildeki Sanayi ve Ticaret Odaları, KOSGEB (Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır), Milli Prodüktivite Merkezi Bölge Müdürlüğü (Gaziantep) ve GAP-GİDEM'lerdir (Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Adıyaman, Batman).

GAP bölgesindeki illerde 2004 itibarıyla üretim faaliyetinde bulunan tarıma dayalı sanayi işletmelerinin sayısı 1 192 adettir. Bu işletmelerin % 66.1'ini dokuma, giyim ve deri sanayi, % 30.9'unu gıda, içki ve tütün sanayi, % 1.6'sını orman ürünleri sanayi, % 1.4'ünü ise kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayi işletmeleri oluşturmaktadır. Bölgedeki imalat sanayi işletmeleri içinde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin payı % 74.9'dur (Çizelge 11.15).

Çizelge 11.15. GAP bölgesinde tarıma dayalı sanayide işyeri sayısı ve istihdam durumu (2004)

Sanayi Kolu	İşyeri Sayısı		Çalışanların Sayısı	
	Adet	Oran (%)	Kişi	Oran (%)
Gıda, İçki ve Tütün Sanayi (1)	368	30.9	7 645	13.4
Dokuma, Giyim ve Deri Sanayi (2)	788	66.1	48 283	84.9
Orman Ürünleri Sanayi (3)	19	1.6	368	0.7
Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri Sanayi (4)	17	1.4	583	1.0
Tarıma Dayalı Sanayi Toplamı (5)=(1+2+3+4)	1 192	100.0	56 879	100.0
İmalat Sanayi (6)	1 594	-	69 845	-
% (7=5/6)	74.8	-	81.4	-

Kaynak : Anonim, 2004

İstihdam durumuna bakıldığında, 2004 yılı itibarıyla tarıma dayalı sanayi işletmelerinde istihdam edilenlerin sayısı 69 845'dir. Bu istihdamın % 84.9'u dokuma, giyim ve deri sanayi, % 13.4'ü gıda, içki ve tütün sanayi, % 1.0'i kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayi ve % 0.7'si orman ürünleri sanayi işletmelerindedir. Tarıma dayalı

sanayi işletmelerindeki istihdam, imalat sanayindeki istihdamın % 81.4'ünü oluşturmaktadır (Çizelge 11.15).

Ülke genelinde olduğu gibi, GAP bölgesinde de imalat sanayi içinde tarıma dayalı sanayiler hem işyeri sayısı hem de istihdam durumu bakımından önemli role sahiptirler. Dolayısıyla, bölgeler arası gelişmişlik farkının azaltılmasında ve bölgelerin kalkınmasında tarıma dayalı sanayiler stratejik öneme sahip sanayilerdir.

Bölgede tarıma dayalı sanayi altyapısı oluşmuştur. Mevcut potansiyelin tarıma dayalı sanayilerde olduğu görülmektedir. Sanayileşme Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde yoğunlaşmıştır. Gaziantep'te sanayide sektör çeşitliliği bulunmaktadır.

Bölgedeki tarıma dayalı sanayi işletmelerinin % 57.1'i Gaziantep, % 19.8'i Şanlıurfa, % 9.1'i Diyarbakır, % 6.8'i Adıyaman, % 2.6'sı Mardin, % 2.3'ü Batman, % 1.3'ü Kilis, % 0.6'sı Siirt ve % 0.4'ü Şırnak ilinde bulunmaktadır (Çizelge 11.16).

Çizelge 11.16. GAP bölgesinde illerde tarıma dayalı sanayinin mevcut durumu (2004)

İller	Gıda-İçki-Tütün		Dokuma, Giyim, Deri		Orman-Orman Ürünleri		Kağıt-Kağıt Ürünleri		Toplam		GAP'taki Payı (%)	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Adıyaman	33	315	47	3225	1	7	-	-	81	3547	6.8	6.2
Batman	11	460	15	728	1	20	-	-	27	1208	2.3	2.1
Diyarbakır	40	539	58	3199	8	61	3	48	109	3847	9.1	6.8
Gaziantep	151	3991	509	36889	7	208	14	535	681	41623	57.1	73.2
Kilis	14	311	2	180	-	-	-	-	16	491	1.3	0.9
Mardin	21	678	9	476	1	60	-	-	31	1214	2.6	2.1
Siirt	4	40	2	170	1	12	-	-	7	222	0.6	0.4
Şanlıurfa	92	1279	144	3388	-	-	-	-	236	4667	19.8	8.2
Şırnak	2	32	2	28	-	-	-	-	4	60	0.4	0.1
TOPLAM	368	7645	788	48283	19	368	17	583	1192	56879	100.0	100.0

Kaynak: Anonim, 2004. A: İşyeri Sayısı B: İstihdam

Bölgedeki tarıma dayalı sanayi işletmelerindeki istihdam 56 879'dur. İşyeri sayısında olduğu gibi istihdamda da Gaziantep ili en yüksek paya (% 73.2) sahiptir. Gaziantep'i sırasıyla Şanlıurfa (% 8.2), Diyarbakır (% 6.8), Adıyaman (% 6.2), Mardin (% 2.1), Batman (% 2.1), Kilis (% 0.9), Siirt (% 0.6) ve Şırnak (% 0.1) illeri izlemektedir (Çizelge 11.16).

GAP'ta sanayileşmenin 1990'lı yıllardan sonra artan bir ivme ile hız kazandığı, sanayileşmede, GAP'ın önemli rol oynadığı görülmektedir. Bunda sulama projelerinin devreye girmesi ve sulama sonucu elde edilen üretim artışı etkili olmuştur. Nitekim, yapılan bir araştırmada sanayi işletmelerinin % 65.0'i 1991 yılından sonra kurulmuş ve % 71.2'si aynı tarihten sonra üretime başladığı tespit edilmiştir (Karlı, 2002).

Bölgede müteşebbis güç mevcut ve genç girişimciler ağırlıktadır. Dolayısıyla, dışa açık ve rekabetçi bir sanayi yapısı bulunmaktadır. Ancak bu yapının nitelikli işgücü ile desteklenmesi gerekmektedir. Karlı (2002) tarafından bölgede yapılan araştırmada, tarıma dayalı sanayi işletmelerinde kullanılan üretim teknolojilerinin gelişmiş ülkelerdeki teknolojilere göre benzer (% 56.2) ve hatta ileri (% 6.9) düzeyde olduğu belirlenmiştir.

GAP'ın Geleceği

Bölgenin zengin toprak ve su kaynaklarını değerlendirerek, proje tamamlandığında 7 476 MW kurulu güç ile yılda 27 milyar kilowattsaat enerjinin üretilmesi, yaklaşık 1.7

milyon ha arazinin sulu tarıma açılması ve 3 305 bin kişinin istihdam edilmesi projenin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Projenin temel hedefi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi halkının gelir düzeyi ve hayat standardını yükselterek, bu bölge ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam imkanlarını artırarak, sosyal istikrar, ekonomik büyüme gibi milli kalkınma hedeflerine katkıda bulunmaktadır.

Proje 2010 yılında tamamlandığında;

1. GAP Master Plan Çalışmasına Göre; sulama projeleri tamamlandığında 2010 yılında yaratılacak toplam ilave katma değer % 31.8'i tarım, %17.1'i sanayi ve %51.1'i hizmetler sektöründen elde edilecektir. Toplam tahmini istihdam 3 305 bin kişi olacak, bunun 1.929 bini tarım kesiminde, 309 bini sanayi kesiminde ve 1 067 bini hizmetler kesiminde çalışacaktır. Plan ile yaklaşık 1 200 bin kişiye yeni iş olanakları yaratılacaktır. Plan dönemi sonunda kişi başına katma değer, 1998 yılındaki 1 685 dolar düzeyinden 3 563 dolara çıkacaktır. 1998 yılı gerçekleştirmelerine göre ülke ortalamasının % 52.0'si olan bölge kişi başına geliri 2010 yılında ülke ortalamasının % 62.0'sine yükselecektir.
2. Toprak, Su ve Diğer Yeraltı ve Yerüstü Doğal Kaynakların Geliştirilmesiyle; 1 276 bin ha'lık net alan sulamaya açılacak, 787.8 bin ha'lık alanda tarla içi geliştirme hizmetleri yürütülecek, 895 bin ha'lık alanda toplulaştırma yapılacak, 43 bin ha'lık alanda toprak muhafaza çalışmaları yürütülecek, 265.7 bin ha'lık alanda taşlı alan temizlenecek ve tüm sulama alanlarında eğitim-yayım hizmetleri yaygınlaştırılacaktır.
3. GAP Master Planında Öngörülen Ürün Deseni; Planda ürün deseni tespit edilirken; proje alanının iklim ve toprak yapısı, yetiştirilecek ürünlerin su ihtiyaçları, yetiştirilecek ürünlere diğer sektörlerin talebi ve pazarlanabilirlik durumu gözönünde bulundurulmuştur (Karlı, 1999). Öngörülen her ürünün yetiştirilebileceği maksimum alan belirlenmiş ve ürün desenindeki payı bununla sınırlanmıştır. Ürün desenine girmesi öngörülen ürünlerde, bunların verimlerinin, talep açığı olan veya net ithalatçı olduğumuz ürünler için Türkiye verim ortalamasından yüksek olması koşulu aranmıştır (Anonim, 2002). Bu kriterler dikkate alınarak proje alanında öngörülen ürün deseni Çizelge 11.17'de verilmiştir.

Bölgede sulu koşullarda; buğday, arpa, nohut, mercimek, pamuk (% 45.6 oranında üretim deseninde yer alacak), şeker pancarı, yumru bitkiler, sebzeler, meyveler ve ikinci ürün olarak mısır, soya, yerbıstığı ve ayçiçeği yetiştirilebilecektir.

Çizelge 11.17. Ürün deseni öngörüsü (2010)

Tarım Alanları	Toplam Alan (bin ha)	Kuru Alan (%)	Sulu Alan (%)	Sulu+Kuru Alan (%)
Kuru Alan	1 968	100.00		60.67
Ana Ürünler	1 584	80.50		48.83
Çok Yıllık Bitkiler	384	19.50		11.83
Sulu Alan	1 276		100.00	39.33
Ana Ürünler	1 170		91.70	36.07
II. Ürün	215		16.82	6.62
Çok Yıllık Bitkiler	106		8.30	3.26
Ürün Yoğunluğu	3 244	100.00	116.82	106.62

Kaynak; Anonim, 2002

Projenin gerçekleşmesine paralel olarak bitkisel üretim deseninin çeşitlenip üretim boyutlarının büyümesi ile gerek münavebeye yem bitkilerinin girmesi sonucu ve gerekse bitkisel üretim artıklarının hayvan yemi olarak değerlendirilmesi ile bölgede hayvansal üretim deseninde de büyük değişme ve gelişmeler beklenmektedir. Bu gelişmeler etkisini iki yönlü olarak gösterecektir. Birinci etki, bölgede hayvansal ürünler tüketiminin artması ile hayvancılıkta meydana gelecek değişmeler, ikinci etki ise Türkiye'nin hayvansal ürünler ihtiyacına belli düzeylerde cevap vermesidir (TOBB, 1992).

GAP alanında bu ürünlerin yetiştirilmesi ile kurulması ve gelişmesi beklenen muhtemel tarıma dayalı sanayiler GAP Master Plân'ında (Anonim, 1989, TOBB, 1989) aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

- Buğdaya dayalı sanayiler: Buğday unu, makarna, irmik, hazır şehriye, bisküvi.
- Pamuğa bağlı sanayiler: Çırçır, pamuk ipliği, yünlü ve pamuklu dokumalar, giyim.
- Yemeklik yağların üretimine yönelik sanayiler: Ham ve rafine yemeklik yağlar, hayvan yemi.
- Baklagiller işleme sanayi : Mercimek.
- Meyve ve sebzeler ile ilgili sanayiler: Konserve, dondurulmuş gıda, meyve suyu, Antepfıstığı işleme.
- Hayvansal üretime bağlı sanayiler: Hayvan kesimi, postlar ve deriler, et ve süt mamulleri, deri ürünleri.
- Diğer sanayiler: Basım ve yayın, ambalaj malzemeleri, ambalajlama.

GAP bölgesinin gelişme potansiyelini büyük ölçüde başta su ve toprak olmak üzere doğal kaynaklar belirleyecektir. Bu durum, ekonomik ve sosyal gelişmeyi hızlandırmak ve yaşam kalitesini yükseltmek açısından sürdürülebilir insani kalkınmanın çerçevesini çizmektedir. GAP'ın sürdürülebilirlik çerçevesinde, tarım ve tarıma dayalı sanayilerin itici gücünden yararlanarak halkın refah düzeyini yükseltmek ve bölgenin gelişmişlik düzeyini Türkiye'nin genel düzeyine ulaştırmaktır.

Göreceli üstünlükler;

1. Bölgenin uygun güneşlenme süresi ve güneşlenme süresinin uzun olması,
2. Su kaynaklarının ve sulama potansiyelinin yüksek olması,
3. Toprak yapısı ve verimli toprak potansiyelinin bulunması, bu toprakların yaklaşık % 20'sinde sulu tarım yapılması ve sulu tarıma açılacak olması,
4. Yılda iki hatta üç ürün alınabilecek olması,
5. Bölge organik tarım yönünden uygun koşullara sahip olması,
6. Hayvancılık faaliyetinin gelişmesi için ekosistemin elverişli olması ve hayvancılık potansiyelinin yüksekliği,
7. Baraj göllerinde su ürünleri üretim imkanlarının olması ve tatlı su balıkçılığı imkanlarının bulunması,
8. Mevcut ve yeni kurulacak tarıma dayalı sanayilerin hammadde temininde problem yaşamayacak olmaları,
9. Sanayileşmenin son yıllarda canlılık göstermesi, girişimciliğin canlanması ve gelişmesi,

10. Tarıma dayalı sanayilerde kullanılan üretim teknolojisi düzeylerinin iyi ve yüksek olması,
11. Genç nüfusun yüksek olması,
12. Bölge içi ve bölge dışı merkezlere kolay erişilebilir olması,
13. Ülkemizin Akdeniz bölgesindeki limanlara yakın ve erişilebilir olması,
14. Orta Doğu pazarlarına yakın ve kolay erişilebilir olması.

Kaynaklar

Anonim, 1980. Güneydoğu Anadolu Projesi. T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, DSİ Genel Müdürlüğü Etüt ve Plan Dairesi Başkanlığı, Ankara.

Anonim, 1986. Aşağı Fırat Sulama Projesi Şanlıurfa Tüneli, Mardin-Ceylanpınar Ovaları Sulama Planlama Raporu, Cilt 1. DSİ Genel Müdürlüğü, Etüt ve Plan Dairesi Başkanlığı, Ankara.

Anonim, 1989. GAP Master Plan Çalışması, Cilt 1,2,3. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Anonim, 1997. Güneydoğu Anadolu Projesi Su Kaynakları. T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Anonim, 2000. T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Bölge Müdürlüğü, Yayınlanmamış Dosya Kayıtları, Şanlıurfa.

Anonim, 2002. Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı. Ana Rapor, Cilt 2. T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Anonim, 2004. GAP'ta İmalat Sanayi Durum Raporu. T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Anonim, 2005a. Tarım Reformu Genel Müdürlüğü Şanlıurfa Bölge Müdürlüğü, Yayınlanmamış Dosya Kayıtları, Şanlıurfa.

Anonim, 2005b. Dünyada Türkiye'de GAP'ta Tarım. T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

DİE, 1998. Tarımsal Yapı ve Üretim 1996. DİE Matbaası, Ankara.

DİE, 2004. Tarımsal Yapı ve Üretim 2002. DİE Matbaası, Ankara.

DİE, 2005a. http://www.die.gov.tr/nufus_sayimi/2000

DİE, 2005b. <http://www.die.gov.tr/konular/tarim.htm>

DSİ, 2005. <http://www.dsi.gov.tr>

Çıkin, A. ve Karacan, A.R., 1994. Genel Kooperatifçilik. E.Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları No: 511, Bornova-İzmir.

Karlı, B., 1991. GAP Alanında Tarımsal Kredi Kullanımı ve Gelecekteki Kredi İhtiyacının Saptanması Üzerine Bir Araştırma. Ç.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Adana.

Karlı, B., 1998. GAP Alanındaki İllerde Tarıma Dayalı Sanayinin Gelişme Stratejisi ve Sosyo-Ekonomik Etkileri. Türkiye 3. tarım Ekonomisi Kongresi, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayını No: 35, Ankara.

Karlı, B., 1999. GAP Sulamalarının Ekonomik Açından Değerlendirilmesi. Tarımda Su Kullanımı ve Yönetimi Sempozyumu. Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri Birliği ve Vakfı, Ankara.

- Karlı, B., 2001a. GAP Bölgesi Tarımının Sosyo-Ekonomik Yapısı.GAP II. Tarım Kongresi, Cilt 1, HR.Ü. Ziraat Fakültesi ve Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Şanlıurfa.
- Karlı, B., 2001b. Önder Çiftçi Projesi Modelinin Uygulanabilirliği Üzerine Bir Araştırma; Harran Ovası Örneği. Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayınları, Ankara.
- Karlı, B., 2002. GAP Alanındaki Tarıma Dayalı Sanayi İşletmelerinin Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Yolları. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Yayın No: 88, 102 s., Ankara.
- Karlı, B., Çelik, Y.,2003. GAP Alanındaki Tarım Kooperatifleri ve Diğer Çiftçi Örgütlerinin Bölge Kalkınmasındaki Etkinliği. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Yayın No: 97, Ankara.
- Karlı, B.,2004. Şanlıurfa Tarımının Yapısı, Gelişme Perspektifi ve Yarını. ŞURKAV Kültür Eğitim Sanat Bilim ve Araştırma Dergisi, Yıl 1, Sayı 3, Şanlıurfa.
- Karlı, B., 2005. Türkiye ve GAP Bölgesinde Üretici Örgütlenmesi ve Tarımsal Kooperatifler. Dünyada Türkiye’de GAP’ta Tarım, T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
- Özçelik, A., Tanrıvermiş, H., Gündoğmuş, E., Turan, A., 1999. Türkiye’de Sulama İşletmeciliğinin Geliştirilmesi Yönünden Şebekelerin Birlik ve Kooperatiflere Devri ile Su Fiyatlandırma Yöntemlerinin İyileştirmesi Olanakları. Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Yayın No:32, Ankara.
- Saylan, A., 1989. GAP’ta Toprak-İnsan İlişkilerinde Mevcut Durum ve Uygulamalar. GAP’ta Tarım-Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansman Sempozyumu, Şanlıurfa.
- TOBB, 1989. GAP ve Özel Sektör.TOBB, Yayın No: Genel 110, Ar-Ge 40, Ankara.
- TOBB, 1992. Tarım Özel İhtisas Komisyonu Raporu. TOBB Yayınları Genel No: 245, Ankara.
- TOBB, 2003. Ticaret Borsaları 2002 Yılı Faaliyetleri. TOBB Yayınları, Ankara.
- Yurdakul, O., Emeksiz, F., Erkan, O., Orhan, M.E., Akdemir, Ş., Ören, N., Direk, M., Budak, F., Şengül, H., Karlı, B., 1990. GAP Alanında Tahıllar ve Baklagiller Pazarlama Yapısı ve Geliştirilmesi. Proje Bileşeni No: 5.7.4 /1, Ç.Ü. Ziraat Fakültesi, GAP Yayınları No:33, Adana.